

श्रीमद् - बल्लभाचार्य - महाप्रभु - विरचितम्

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्

श्रीमद्रघुनाथकृतनामचन्द्रिका व्याख्योपेतम्

श्रीमद् - बल्लभाचार्य - महाप्रभु - वंशावतंस -

नित्यलीलास्थित - गोस्वामि श्री १००८ -

श्रीमोबिन्दराय - महानुभाव - स्मृतौ -

तदात्मजैः - गोस्वामि - श्री १००८ -

श्रीबालकृष्ण - श्रीकल्याणराय -

श्री - बल्लभलाल - महोदयैः

प्रकाशितम्

प्रकाशक :

गोस्वामि श्री १००८ श्रीबालकृष्णजी, श्रीकल्याणरायजी
तथा श्रीवल्लभलालजी.

मोटु मन्दिर, भागा तालाब, सूरत, ३१५००३, भारत ।

साधारण संस्करण २००० प्रति

राज संस्करण १००० प्रति

श्रीवस्तुभावद : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

बी. वरदराजन

एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स

५०५, तारदेव आर्थर रोड

बम्बई, ४०० ०३४

गोस्वामिन्धी १००८ श्रीगोविन्दरायजी महानुभाव

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

कहा जाता है कि श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ग्रन्थकी रचना श्रीमहा-
प्रभुने अपने ज्येष्ठात्मज बोस्वामी श्रीगोपीनाथ प्रभुचरणके लिए की
थी। श्रीगोपीनाथ प्रभुचरणका यह नियम था कि वे समग्र श्रीमद्-
भागवतका परायण पूर्ण होनेपर ही प्रसाद ग्रहण करते थे। इस
कठोर नियमके कारण न केवल दैनंदिन व्यवहारमें ही अपितु
भगवत्सेवामें भी कुछ न कुछ असुविधा बनी ही रहती थी। फलतः
श्रीमहाप्रभुने भगवान्‌के नामात्मक स्वरूप श्रीमद्भागवतके गहन
समुद्रमें से चिन्तामणि रत्न जैसे एक सहस्र नामोंका समुद्धरण किया
और अपने ज्येष्ठात्मजको प्रदान किया।

इन भगवन्नामोंके चिन्तन-पठनसे श्रीमद्भागवतमें वर्णित सभी
लीलाओंका चिन्तन-पठन सम्पन्न हो जाता है। श्रीमहाप्रभु आज्ञा
करते हैं कि जो भी व्यक्ति श्रद्धापूर्वक चित्तको एकाग्र बना कर—इन
नामोंके अर्थोंका अनुसन्धान करते हुए इन भगवन्नामोंका पाठ करेगा
उसे भगवान् श्रीगोविन्दके चरणोंकी प्राप्ति होगी ही। श्रीकृष्णमें
भक्तिको बढ़ानेके लिए भी इन नामोंका चिन्तन-पठन उपयोगी सिद्ध
होता है। इस श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ग्रन्थका पाठ श्रीमद् भागवत
के पाठके समान ही समझना चाहिये। “सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं
स्यात् शुक्रामृतम् ।”

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७४ में प्रकाशित संस्करणका ऑफ़सेट
प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त प्रथम संस्करणका सम्पादन श्रीमूलचन्द
तुलसीदास तेलीबाला तथा श्रीभद्रशंकर जयशंकर शास्त्री ने किया था
तथा प्रकाशक थे पेटलादी श्रीरणछोडदास बरजीवनदास श्रोक।
इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

अस्य ग्रन्थस्य पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । एकं शास्त्रिजबलरामभूषरजीवः प्राप्तम् । द्वितीयं श्रीवत्सललालनाथम्, शास्त्रिवसन्तरामतः प्राप्तम् । तृतीयं भद्रशंकरस्य । त्रयमपि टीकामूलयुतम्, प्रायः शुद्धम् । त्रयमपि कश्चिदत्यन्तं सन्दिग्धम्, यथाशक्ति संशोध्य मुद्रितमस्यामिः । भगवद्धर्मपरायण रणछोडदास वरजीवनदास ओपेलस्य द्रव्यसाहाय्येनायं ग्रन्थो मुद्रितः । प्रार्थयानहे चान्येपि श्रीमन्तो वैष्णवा एवमनुकुर्युरिति ।

ग्रन्थकृतपरिचयः ।

१ श्रीमद्भागवतपाठे श्रीमद्गोपीनाथेन श्रीमद्विठ्ठलनाथेन चानुभूयमानं हेमामसह-
मानैराचार्यैः श्रीमन्माहात्म्यमुभिः पुत्रवात्सल्येनेदं नामसहस्रं श्रीमद्भागवतसागरात् हर्षा-
वेशिकचित्रेण समुद्भूतम् । अस्य पाठेन शुकाष्टकं श्रीमद्भागवतं पठितं भवति । श्रीमद्-
लभाचार्याणां प्रादुर्भाक्स्तु संवत् १५३५ चैत्रकृष्णे हरिवर्तिने शुभे ।

२ नामसहस्रस्य व्याख्यातारः श्रीमद्रघुनाथचरणस्तु श्रीमद्ब्रह्मभार्याणां द्वितीय-
कुमारश्रीमद्विठ्ठलनाथानां पञ्चमस्तुतवः कार्तिकशुद्धद्वादश्यां संवत् १६११ वर्षे प्रादुर्भूताः ।
तेभ्यो निष्ठादानं श्रीमद्गोकुलनाथैः कृतमिति परम्परातो ज्ञायते । तदंशे रसाब्धिकाव्य-
कर्तारः श्रीदेवहीनन्दनाः, श्रीसुनोषिनीलेखकृतञ्च श्रीविठ्ठलेशात्मजीवलभाः प्रादुर्भूताः ।
अन्वयग्रन्थाः स्रोत्राणि च तेषां नयनगोचरीभवन्तीति । ग्रन्थमुद्रणप्रयोजनमन्ते भाषायां
द्रष्टव्यम् ।

मुम्बई,
आर्यपुस्तकप्रकाशनी
संवत् १९४४.

मूलचन्द्र लेलीवाला.

શ્રીગોવર્ધનેશો જયતિ ।

શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામની પ્રસ્તાવના બાબત સૌ વૈષ્ણવોને વિનંતિ છે કે શ્રી-
પુરુષોત્તમસહસ્રનામની પ્રસ્તાવના લખવાની હોય જ નહીં. એ અંથજ એવો છે કે
પ્રસ્તાવના લખી શકાય નહીં. પણ આ અંથ જાપવાનું કારણ બાબત આવશ્યક છે.

જ્યારે હું સંવત ૧૯૭૩ માં વૈશાખ માસમાં શ્રીનાથદ્વાર અમારા શ્રીવહુલ-
મહારાજ સાથે ગયો હતો તે વખતે મોટા અક્ષરનો પોઠરા અન્ધનો જૂટકો
શ્રીગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધનલાલજી દીકાયતને આપેલો, તે પરથી પોતેશ્રીએ સૂચ-
વેલું કે આવા મોટા અક્ષરનો શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામનો જૂટકો બહાર પડે તો
પલાને ફાઇરો થાય, પાક કરવાને કુળમ પડે, અને ઘણા કરશે, તેથી ભેડે તેવા
મોટા ટાઇપમાં આ જાપવામાં આવ્યો નથી, પણ આમાં શ્રીરઘુનાથજીની નામ-
ચન્દ્રિકા દીકા સાથે લેવાનું બાઈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ જણાવવાથી તે કામ હાથમાં
લીધું, અને તેમની મદદથી આ જાપું છે. ઉપેક્ષ છે કે વખત અને સંલેગો
અનુરૂપ હશે તો આવવી સમ્ભવ હતી પણ શ્રીદીકાયતની આજ્ઞાનુસાર મોટા
ટાઇપમાં પાક કરવાનું આજ પુસ્તક મૂલમાં જાપી બહાર પાડી શકું તો તે શ્રીદી-
કાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજીની કૃપાજ સમજાવી, અને જે કાંઈ મારાથી બને છે
તે હું નથી કરતો પણ માત્ર શ્રીગિરિધરલાલભાવા દયા કરી જે કાંઈ છુદ્ધિને
પ્રેરે છે તેટલુંજ તેમની ઇચ્છાથી થાએ છે એમ માનું છું એજ. આશા છે કે સૌ
આવી રીતે સસ્તા પુસ્તકો બહાર પાડશે, તો તે સૌને ઉપયોગના થશેજ.

સંવત ૧૯૭૪ આવલું શુક ૧૧ }
માધવ ભવન }
કે. મુબઈ કાંદલાલી. }

લી. સેવક,
કાશાનુદાસ
રણજીદાસ વરણવનદાસ પેટલાલી.

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीगोपोजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ।

श्रीधुनाथकृतनामचन्द्रिकाटीकासंवलितम् ।

प्रजस्रीविप्रयोगासिमनाय य उत्वितः ।

दिनान्तेऽद्भुतवीथूतस्त्राक्षयाऽस्तु सदा मयि ॥ १ ॥

आचार्यचरणद्वन्द्वं भक्तिज्ञानाञ्चयास्करम् ।

नमस्यामि मनःकर्मवाग्भिरन्तस्तमोपहम् ॥ २ ॥

वत्सुवाद्यष्टिवृष्टेन दैवदम्भोपि तत्क्षणात् ।

प्ररोहति निजेच्छामिस्तं वन्दे कमपीश्वरम् ॥ ३ ॥

इह तावत्परमं सकलनिगमकल्पशदपफलरूपश्रीभागवतशास्त्रस्य स्वल्पाक्षरैः सर्व-
परिज्ञानार्थं तत्प्रतिपाद्यलीलाविशिष्टश्रीकृष्णसहस्रनामानि विवक्ष्यो वस्तुनिर्देशरूपं यत्कलमा-
चरन्त्याचार्याः पुराणपुरुष इति ।

पुराणपुरुषो विष्णुः पुरुषोत्तम उच्यते ।

नाम्नां सहस्रं वक्ष्यामि तस्य भागवतोद्भूतम् ॥ १ ॥

गीतायामन्यत्रापि पुराणो यः पुरुषः स एव पुरुषोत्तमपदवाच्यः, सोऽत्र श्रीकृष्ण
एव, तस्य नाम्नां सहस्रं श्रीभागवतशास्त्रादुद्धृत्य वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिबन्धबाहुल्यात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्नितिरूपं यत्कलमाचरन्ति यस्येति ।

यस्य प्रसादाद्वागीशाः प्रजेशा चिन्मचोदताः ।

क्षुद्रा अपि भवन्त्याशु श्रीकृष्णं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

क्षुद्रा अपि यस्य प्रसादाद्वागीशाः प्रजेशाः चिन्मवेन ऐश्वर्येण उन्नताः प्रवृद्धाश्च, बाहु
शीघ्रमेव भवन्ति, तं श्रीकृष्णं नतोऽस्मीति सम्बन्धः ॥ २ ॥

लीलातन्निबन्धननाम्नाम्बन्धमाहुः अनन्ता इति ।

अनन्ता एव कृष्णस्य लीला नामप्रवर्तिकाः ।

उक्ता भागवते गृह्याः प्रकटा अपि कुप्रचित् ॥ ३ ॥

भागवतशास्त्रे श्रीकृष्णस्य नामप्रवर्तिका लीला यद्यप्यनन्ता नास्त्यन्तो यस्मां ता उक्ताः, तादृशोऽपि गूढाः कचिदभिप्रायवशात् कुत्रचित् प्रकट्य अप्युक्ताः प्रकरणादि-
यशात् ॥ ३ ॥

लीलानामनन्तत्वात् कालाभिद्भूतत्वात् तद्व्यतिपायनामभिः शुकाश्रुतपरिज्ञानाप्रसक्तौ यावल्लीलानामपठेन सकलचारितार्थं तावन्त्येव प्रतिवानते अत इति ।

अतस्तानि प्रवक्ष्यामि नामानि सुरवैरिणः ।

सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुक्तामृतम् ॥ ४ ॥

उक्तहेतोर्नामभिः सहस्रसंख्याकैः पठितैः शुक्तामृतं पठितं भवति, तान्येव वक्ष्यामी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

‘संसारसर्पदण्डस्य नष्टपेट्टैकमेवम् । कृष्णेति वैष्णवं मधं भुत्वा मुक्तो भवेन्नरः’ ।
‘मन्त्रोऽप्येकस्य नामानि यानि’ इत्यादिवाक्यैर्नाम्नां मन्त्ररूपत्वात्तस्य च ऋष्यादिकमाहुः
कृष्णेत्यारम्भ सिद्धिः शरणसंस्मृतिरित्यन्तेन ।

कृष्णनामसहस्रस्य ऋषिरग्निर्विरूपितः ।

गायत्री च तथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः ॥ ५ ॥

विनियोगः समस्तेषु पुरुषार्थेषु वै मतः ।

बीजं भक्तप्रियः शक्तिः सत्यवागुच्यते हरिः ॥ ६ ॥

भक्तोद्धारणयत्नस्तु मन्त्रोत्र परमो मतः ।

अवतारितभक्तांशः कीलकं परिपीर्तितम् ॥ ७ ॥

अस्त्रं सर्वसमर्थञ्च गोविन्दः कवचं मतम् ।

पुरुषो ध्यानमत्रोक्तः सिद्धिः शरणसंस्मृतिः ॥ ८ ॥

ऋष्यादिज्ञानस्य जपादिष्वावश्यकत्वादज्ञाने दोषप्रवृत्त्यात्, तथाचोक्तं छन्दोगैः
‘यो ह वा अविदितार्थेष्वच्छन्दोदैवतमागृधेन मधेयं यदति यावदति यै’त्यादिना । अत्राग्निः
स्यमेव, छन्दस्तु गायत्र्याः प्राधान्याच्छ्रीभागवतस्य तद्व्यतिपायत् तच्छन्दस्कृतं ‘गायत्री
छन्दसामह’मिति । भक्तप्रियो भगवानेव ‘यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ इत्यादिवाक्यात्,
सत्यवाग्वैः प्रणवरूपः, मन्त्रोद्धारणं भक्तकेशनिवृत्तिस्तत्र यज्ञो यस्य, अवतारितः प्रकटीकृतः
भक्तानामेशो येन ध्यानं ध्येयञ्च वस्तित्वकैः, कर्मणि स्युद् । पुरुषः पुरुषोत्तमः ‘श्रीकृष्णः
शरणं ममे’ति नैरन्तर्येण स्युतिः संसृतिः ॥ ५-८ ॥

अथ जपमाह । वादौ सर्वशास्त्रार्थरूपं वक्ष्यमाणसर्वनामप्रतिपादवाचकं फलरूपं
नामाह श्रीकृष्ण इति ।

श्रीकृष्णः सच्चिदानन्दो नित्यलीलाविनोदकृत् ।

सर्वागमयिनोदी च लक्ष्मीसाः पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

सर्वनामप्रतिपाद्यवाचकं त्विदमेव, परमश्रवाचकत्वात् । तदुक्तमुद्योगे 'कृषिर्नृवाचकः
शब्दो ण्य निर्वृतिवाचकः । तयोरेक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' । श्रीकृष्णवत्तरकथो-
पक्रमे श्रीविष्णुपुराणेऽयुक्तं 'यदोर्बंशं नरः क्षुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रानतीर्षं विष्ण्वास्त्वं
परं ब्रह्म नराकृतीति । श्रीभागवतेषु 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयं'मिति । श्रीकृष्ण इत्यारम्य
श्रीमद्भागवतागम इत्यनेन यानि नामानि उक्तानि तानि मूललीलोक्तैवेति ज्ञायते । अत
एव प्रथमस्कन्धे स्फुटं मूलार्थैक्यं नोपलभ्यते । तानि च प्रथमस्कन्धविषयकाण्येव । यद्वा ।
श्रीकृष्णस्य स्वरूपप्रतिपादकान्येवैतानि नामानि । यद्वा । 'बन्मायस्य यतोऽन्वयादितरतथे'-
त्येतदर्थकं श्रीकृष्ण इति नाम ज्ञेयम् । तथैवोपपत्तेः । सर्वसिदानन्द इति । 'सद्भावे साधुभावे
च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रसङ्गे कर्मणि तथा सन्च्छन्दः पार्थ युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च
स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवामिधीयते' इत्यनेन सन्च्छन्दार्थः
सर्वोप्यत्र ज्ञेयः । चेतनं चित्सप्रकाशं ज्ञानं, आनन्दः स्वरूपं, सच्चिदानं विशिष्टं आनन्दः
सच्चिदानन्दः सच्चिदानन्दविशेष इत्यर्थः । अत्र चिच्छन्देन ज्ञानाभिधानात् तेना'धैर्मभिज्ञ'
इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । भगवज्ज्ञानं तु सदानन्दसहितमेवेति तयोऽयुक्तिः । नित्यली-
लादिनोदकृदिति । नित्यो यो लीलादिनोदकं करोति प्रकटयतीति तथा, नित्यलीलाया
वा विनोदकृत्, नित्ये लीलादौ लीलावसरे वेणुना भक्तप्रेरणकृदिति वा, 'स्वरा'दित्येतदर्थ-
कमिदं नाम ज्ञेयम् । सर्वोप्यत्र विनोदी चेति । सर्वे ये आगमास्त एव विनोदो यस्य,
'निःश्वसितमस्य वेदा' इति वाक्यात् । सर्वेष्वामेषु यो विनोदस्तत्तदेवतोषासनार्थं विविचधर्मो-
पदेशस्तद्वानिति वा, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति वाक्यात् । 'येष्वन्यदेवताभक्ता यजन्ते
श्रद्धयान्विताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वक'मित्यादिवाक्याच्च तद्वत्त्वं स्वस्येवेति ।
यद्वा । सर्वैरामैर्यो वेः कालस्य नोदः प्रेरणं 'यावज्जीवमभिहोत्रं जुहोती'त्यादिभिः कालया-
पनं तद्वानित्यर्थः । तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । लैधर्मीश
इति । लक्ष्म्याः कान्तिरूपाया विभूतिरूपायाशेष इत्यर्थः । लक्ष्म्याः सर्वमोहकत्वात्तत्सम्ब-
न्धित्वेन 'मुञ्चन्ति यत्सर्वः' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । पुरुषोत्तम इति । पुरुषेषु ब्रह्मा-
दिभूतमः सर्वोपासत्वात् । कर्मधारये तूत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, षष्ठीतत्पुरुषस्य 'न निर्धा-
रण' इति निषेधात् । वस्तुतस्तु भगवति आत्मादिभिर्निर्धारणासम्भवात् सा सम्बन्धषष्ठ्येवेति
षष्ठीतत्पुरुष एव । यद्वा । पुरुषादक्षरादुत्तमः, 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
यतोऽस्मि लोके मेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति वाक्यात्, पञ्चमी योगविभागात् समस्तो
ज्ञेयः । 'तैजोवारिसुदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो सृष्टा धाम्ना स्नेने'त्येतदर्थकमिदं
नाम ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

आविकालः सर्वकालः कालात्मा माययावृतः ।

भक्तोद्धारप्रयत्नात्मा जगत्कर्ता जगन्मयः ॥ १० ॥

आदिकाल इति । आदिधासौ कालवेति । यद्वा । पूज्यमानपदार्थेष्व्यादिः कालो यस्य । तथा च श्रुतिः 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादपि । कलत्र मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वश' इति, स्मृतिरपि 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादितुगाम्ये । वसिष्ठश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षय' इति । अन्यकालस्य अन्यत्वेन कुलकसम्बन्धेष्व्यादिकालस्य परमेश्वररूपत्वात् तत्सम्बन्धाभावेन 'सदा निरस्तकुहक'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । सर्वकाल इति । ॐः आदिमध्यान्तरूपः स चासौ कालवेति, अत एव भगवताऽयुक्तं 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव वे'ति । सर्वं कलयतीति, 'कलयति जगदेव कालोऽनन्त' इतिवाक्यात् । यद्वा । सर्वं च तत् कं सुखं च आसन्नताह्लाति आदत्त इति, 'सर्वं त्वया भव'दिति श्रुतेः । सर्वपदेन सत्वरूपस्य विवक्षितत्वात् तादृशकालरूपप्रतिपादकं 'सर्वं परं धीमही'त्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । कालोऽस्मिन्नेति । काल आत्मा सारूपं यस्य, 'कालः कलयतामहम्' 'कालोऽस्मिन् लोकक्षयकृत्यवृद्धः' 'अहमेवाक्षयः कालः' इत्यादिवचनात् । यद्वा । कालो रुद्रः स आत्मा अहङ्काररूपो यस्य । यद्वा । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि'रित्यादिवाक्यात् काले धर्मस्तीडाकाटे आत्मा अवतारो यस्य । 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र परम' इत्येतदर्थकं नाम ज्ञेयम् । माययावृत्त इति । मायया अविषया श्रिया वा वृत्तः सेव्यत्वेन स्वीकृत आवृत्त इति वा, अक्षरपरब्रह्मणोर्मध्येऽन्तरायभूतत्वात् । यद्वा । मायया आवृत्तः अस्पष्ट इति । 'निर्मलतराणां सता'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । भक्तोद्धारप्रयत्नास्मिन्नेति । भक्तानामुद्वारणमुद्धारनिषिद्धः खदरीकाणम्, तदर्थो यः प्रयत्न उद्यमस्तत्र आत्मा अन्तःकरणं यस्य । अथवा । भक्तोद्धाराय प्रयत्नरूपः, अतः साधनं भगवानेवेति भावः । 'वेद्यं वास्तवमत्र वस्ति'त्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम् । जैगन्तर्केति । जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य कर्ता, तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानपिकीर्षाप्रयत्नवानित्यर्थः । यद्वा । षट्पटादिष्वपि साक्षात्कर्ता कुललादिवत्, न तु नैयायिकादिष्वपि श्रित्वादिमात्रकर्तृत्वेनेति । तथाच श्रुतिस्मृतिनिचयोपि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'ऋषयः पितरो देवा महामूतानि घातयः । जङ्गमाजङ्गमं वेदं जगन्नारायणोद्भवम्' । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादि । अत्र सर्वजगत्कर्तृत्वोपलब्धा भक्तानां सकलवाञ्छितार्थकरणात् 'शिवद'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । जैगन्मय इति । पूर्वं कारणरूपत्वमुक्तमिदानीं कार्यरूपत्वमपि तस्यैवेति जगन्मयत्वं, अभेदे मयद । तथा च श्रुतिः 'पुरुष एवेदं सर्वम्' 'ब्रह्म विश्वमिदं जगत्' 'मत्तः परतरं नान्य'दिति गीताध्यायम्, ज्योतीषि विष्णुर्ब्रह्मणानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्विरसो दिशश्च । नयः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ये'त्यादिविष्णुपुराणवचनाच्च । अत्र भगवत एव जगद्रूपत्वोत्तया भक्तानामपेक्षितभगवद्रूपस्फूर्तेः सर्वत्र सुलभत्वात् 'तापत्रयोन्मूलन'मित्येतदर्थकमिदं नाम सुक्तं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

नामलीलापरो विष्णुर्व्यासात्मा शुक्रमोक्षदः ।

व्यापिवैकुण्ठदाता च श्रीमद्भागवतागमः ॥ ११ ॥

नैमलीलापर इति । नामप्रवर्तिका लील नामलीला तत्परस्तत्रिष्ट इत्यर्थः । नामलीले
परे उत्कृष्टे यस्मैति वा, नामलीले विपतिं पूरयति वा, ताभ्यां पूर्ण इति वा नामलीलापरः ।
नाम्नां तुल्यत्वं सर्वत्र श्रूयते । तदुक्तं नृनारादीये 'हेर्नामैव नामैव नामैव नम शीवनम् ।
कलौ नास्तेव नास्तेव नास्तेव गतिरन्यथा' । पञ्चपुराणेषु 'अनन्यगतयो मर्त्या भोगिनोपि
परन्तप । ज्ञानवैराग्यरहिता मलचर्यादिवर्जिताः । सर्वधर्मोन्विता विष्णोर्नाममात्रैकज्ञपकाः ।
मुखेन यां गतिं यान्ति न तां सर्वेऽपि धार्मिकाः' । पुराणान्तरं 'नामोऽस्ति वाचनी शक्तिः
पापनिर्दहने हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोऽति पातकं पातकी नरः' इत्यादिबहून्वेव वचनानि
सन्ति, तानि सर्वाणि ग्रन्थविस्तारमयाच्चेह लिख्यन्ते । लीलानामप्युल्लेखं श्रूयते । तदुक्तं
भगवता 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति
सोऽर्जुन' इति । 'चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमध्वरं श्रोतुं महापातक-
नाशन'मिति वाल्मीकिरपि, अस्मिन्नर्थे श्रुतयोपि 'विष्णोर्तुं कं कीर्याणि प्रवोचम्' 'विष्णोः
कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यश'इत्यादि । एवं सर्वोक्तमनामलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः ।
'श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परै'रित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्, नामलीलाप्रतिपादक-
श्रीभागवताभिधानात् । विश्वेश्वर इति । विष्वक्पदकत्ववाचिनो नुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । वेवेष्टि
व्याप्नोति विश्वं विष्णुरिति, देशतो वस्तुतत्वापरिच्छेद्य इत्यर्थः । व्यापकत्वे श्रुतिरपि, 'अन्त-
र्बहिः पक्षे व्याप्य नारायणः सित' इति । यद्वा । विश्वं प्रवेशन इत्यस्य नुप्रत्ययान्तस्य
रूपम् । यथोक्तं विष्णुपुराणे 'यस्मात्सर्वमिदं विश्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवोच्यते
विष्णुविशेषतोः प्रवेशना'दिति । तथैव वाराहेऽपि, 'विश्वप्रवेशने पातोऽस्त्रं नुप्रत्ययादनु
विष्णुर्यः सर्ववेदेषु परमात्मा सनातन' इति । ईश्वरः सद्यो हृदयवस्थितोऽयं कृतिमिः शुश्रू-
षुमिच्छाक्षणा'दित्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम् । ज्ञापनशीलस्य सर्वत्रोपलब्धिः कृतिनां सुलभत्वात्सद्यो
हृदयवरोधो युक्त इति । व्यासात्मा इति । व्यासः पराशरपुत्रः कृष्णद्वैपायनः, स आत्मा ज्यो-
तारो यस्य, तस्मात्तेति वा । नष्टाविंशतिव्यासमन्ये जस्यैव मुख्यत्वात् । तथा चोक्तम्
'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । कोऽन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्वेत्'
व्यासस्य वेदरूपबृक्षविस्तारस्यात्मा । तत्सारभूतफलमिति यावत् । तेन 'नियमकल्पवरोर्मसितं
फल'मित्येतदर्थकमिदं पर्ववसितं नाम ज्ञेयम् । शुक्रमोक्षद इति । शुक्राय मोक्षं माया-
बन्धाभावं ददातीति । तत्र ब्रह्मवैवर्तादिषु स्फुटं श्रूयते । शुक्रस्तु मातृकुक्षेर्निर्गमं मन्यमानः
पद्माब्जासाग्रहात् साक्षाद्भगवन्तं मायाबन्धाभावं प्रार्थ्य निर्गत' इति । अत्र शुक्रस्य मोक्षो
मायास्पर्शाभाव एव । 'शुक्रमुखादस्तब्रह्मसंयुत'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । व्यापिवै-
कुण्ठदाता चेति । व्यापी व्यापको ब्रह्मालको ज्ञानधनः । स चासौ वैकुण्ठभेति, तस्य

दाता भक्तेभ्य इति । पुरुषोत्तमापिष्ठितलोकस्य ज्ञानालम्बकत्वमर्थशिरउपनिषदि श्रूयते, 'वैकुण्ठभवनयोगं गमिष्यति तदिदं परं पुण्डरीकं निज्ञानघनमिति, भगवानपि 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पापकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं भवे'ति । तारशलैकान्त-भक्तेभ्य एव दातेति भावः । चकारः सर्वत्रान्ते श्रूयमाणः श्रीकृष्ण इति इदं नाम समु-विनोति, यतस्तद्भामप्रवरूपत्वमेवान्यत्राज्ञामिति । 'पिबत भागवतं रस'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत्र वैकुण्ठस्थितानन्दरसतुल्यत्वेन युक्तमेतदर्थकत्वमिति भावः । श्रीमद्भाग-वतागम इति । भगवद्गीताप्रतिपादकत्वेन 'धर्मः प्रोचिस्तैकैव' इत्यादिना सर्वशास्त्रापेक्षयो-क्तृत्वेन च, श्रीमत् शोभायुक्तं यद्भागवतं तदगमः शास्त्रं यस्य । यद्वा । श्रीमद्भागवतमा-समन्ताद्गमयति नारदोपदेशद्वारा व्याप्तान्तःकरणे प्रकटितत्वात् । यद्वा । श्रीमद्भागवतस्य आगमः प्रादुर्भावो यस्मात्, तद्रूप इति वा । यद्वा । मदनं मदभिया मत् श्रीमत्, स एवोपादेयत्वेन भावो विद्यते यस्य, तद्व्यपुस्त्रेण आगमः न ज्ञायत इत्यर्थः । 'आलयं सुदुरहो रसिका भुवि भायुक्ता' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत्रैकोनविंशतिनाम्नां जन्मप्राप्त्ये-त्यारभ्य श्लोकद्वयार्थान्तर्गतत्वं यथासम्भवमूहनीयम् ॥ ११ ॥

इत ऊर्ध्वं निगमकल्पतरोरित्येतत्प्रतिपाद्यनामाह शुकवागमृताग्धीन्दुरिति ।

शुकवागमृताग्धीन्दुः शौनकापस्त्रिलेष्टदः ।

भक्तिप्रवर्तकस्त्राता व्यासचिन्ताविनाशकः ॥ १२ ॥

वागेवामृतं वागमृतं, शुकस्य वागमृतं शुकवागमृतं, तद्रूपो योगिषिः अम्बिसरसं श्रीभागवतशास्त्रं गाम्भीर्यादिगुणैः तदिन्दुस्तत्सारभूत इत्यर्थः । यद्यपि समुद्रे इन्दुरितिष्ठान्यपि रत्नानि सन्त्येव, तथापि बहुगुणाकरत्वात्, बाह्यादकत्वाच्च तदुक्तिः । शौनकाप-स्त्रिलेष्टद इति । नैमिषे श्रीभागवतश्रवणार्थं सुताममनं शौनकप्रभादिकं केवलं भगवत्कृत-मिति शौनकादीनामखिलसानल्पसेष्टस्य भक्तियोगस्य सम्पन्नत्वात् तत्प्रद इत्यर्थः । भक्ति-प्रवर्तक इति । शौनकादीनां सर्वपुराणेतिहासादिकश्रवणतः कर्मज्ञानादिसिद्धावपि महद-नुग्रहैकलम्पस्य भक्तियोगसाक्षिसिद्धत्वात् एतच्छास्त्रश्रवणेन भक्तियोगस्यापि तेषु प्रवर्तकत्वात् तत्केवलं भगवत्कृतमिति भक्तिप्रवर्तकत्वम्, भक्तेः प्रवर्तको भक्तिप्रवर्तक इति । अत्रैनेति । यतो भक्तिप्रवर्तकत्वमतस्मात्तत्त्वं सर्वदुःखादिति युक्तमेव । यतो भक्तिमतः सर्वाश्रमनिवृत्तेः । तथाचोक्तम्, 'न कोषो न च मात्सर्यं न लोषो नाश्रमा मक्तिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम' इति । 'न वासुदेवभक्तानामश्रुमं विधत्ते कश्चित् । जन्ममृत्युजराव्याधि-भयं नाप्युपजायते' । सर्वभीष्टदत्वमपि भक्तेः श्रूयते । तदुक्तं गृह्यारदीये । 'यस्य देवे परा भक्तिर्विधौ नारायणादये । तस्य स्वात् सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे सिता । धर्मार्थकाममोक्षा-ख्याः पुरुषार्थी द्विजोचनाः । हरिभक्तिपराणां वै सम्पद्यन्ते न संशयः । यथा जलैकसां नित्यं जीवनं सलिलं मतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं भक्तिरिष्यते । यथा मूर्ध्नि समाश्रित्य

सर्वे जीवन्ति जन्तवः । तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकर्माणि साधयेत्' इत्येवमादीनि तत्रैवान्यत्रापि बहून्नेव वचनानि सन्ति, तथापि निरुत्तरमयात्र लिख्यन्ते सर्वाणि । वैद्यासचिन्ताविनाशक इति । तदुक्तं प्रथमस्कन्धे, 'तथापि यत मे दैहो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः । असम्पन्न इवाभाति मद्यवर्चस्वसत्तमः' इत्यादिना या व्यासचिन्ता निरूपिता नारदद्वारा, 'न यद्वचमिषवद'मित्यादिना 'समाधिने'त्यन्तां तां विशेषेण नाशयतीति ॥ १२ ॥

सर्वसिद्धान्तबागात्मा नारदायस्त्रिलेष्टदः ।

अन्तरात्मा ध्यानगम्यो भक्तिरत्नप्रदायकः ॥ १३ ॥

सर्वसिद्धान्तबागात्मेति । सर्वासां वाचां मध्ये सिद्धान्तरूपा या वाक् समाधिभाषा तद्रूप इत्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तायमेव वाचि आत्मा निबं रूपं यसेति वा, सर्वे ये सिद्धाः कपिलादयस्त्रेधा मन्तर्वाग्रूप इति वा । यतोऽस्मादधिको वक्तव्यपदार्थो नास्तीति । नारदायस्त्रिलेष्टद इति । पूर्वजन्मनि दास्याः पुत्रत्वादतिनीचोऽपि, भगवद्भक्तिसम्बन्धात् पश्चाज्जन्मनि व्यासस्यानुपदेष्टा जात इति, नारदस्य तदादीनां पर्यवर्तिप्रभृतीनां तत्सम्बन्धादेवास्त्रिलेष्टदत्वमिति, अस्त्रिंशन् सर्वान् इष्टानभिमत्तानर्थान् ददातीति च तथा ॥ **अन्तरात्मेति ।** अन्तराःकरणं तद्रूप इत्यर्थः । समाधावन्तःकरणस्य प्राधान्यात् तद्रूपत्वमुक्तम् । विभूतिषु तद्रूपसोक्तत्वात् । 'इन्द्रियाणां मनस्यास्मि मूतानामस्मि चेतने'ति । एवमुक्तेऽपि यदुल्लेखं तद्भगवदीयमेवेति ज्ञेयम् । तदपि भगवतैवोक्तम् । 'ययद्विभूतिमत् सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसम्भव'मिति । **ध्यानगम्य इति ।** ध्यानेन समाध्यावेशितचित्तेन गम्यो ज्ञेय इति यावत् । 'आसीनोऽप उपस्थस्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् । भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले । अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदप्राथम्यं'मिति । **भक्तिरत्नप्रदायक इति ।** यत्र भक्तितत्त्वाधारेण श्रीभागवततत्संहितारूपमपि रत्नमुच्यते । तस्य प्रकर्षेण दायकः दातेत्यर्थः । भक्तिवदाच्ये भक्तितत्त्वाधारे ज्ञेये ॥ १३ ॥

मुक्तोपसृप्यः पूर्णात्मा मुक्तानां रतिवर्धनः ।

भक्तकार्यैकनिरतो द्रौण्यस्त्रविनिवारकः ॥ १४ ॥

मुक्तोपसृप्य इति । मुक्ताः भक्ता उपसमीपे सृप्याः गन्तुं योग्या बसेति । मुक्तानां स्वयमुपसृप्य इति वा, यतो मुक्तानामपि परमगतिरूपत्वात् भवनार्थमेवावुपसृप्यो भवत्येवेति । **पूर्णत्मेति ।** पूर्णव्यासावात्मा चेति । यद्वा । पूर्णानां भक्तिरसैकपूर्णानामात्मेति वा, सर्वगुणैः पूर्णः आत्मा यसेति वा । पूर्णत्वं व्यासत्वम् । तदुक्तं 'मया कृतमिदं निबं अगदन्वक्तृमूर्तिने'ति । श्रुतिरपि 'बृहद् इव सान्यो दिवि तिष्ठत्येकलोकेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व'मिति । यद्वा । पूर्णात्मा मुक्तात्मा शुकरूप एवेति यावत् । अत एवोक्तम् । 'सर्वैर्निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनि'मिति । **मुक्तानां रतिवर्धन इति ।** सर्वतो मुक्तानामपि मज्जनां स्वस्मिन् रतिं स्नेहम्, अलौकिकीं भक्तिं वर्धयति प्रकटयतीति तथा । अत एवोक्तं, 'अत्मारामांश्च मुनयो निर्मन्था अप्सु-

क्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यंभृतगुणो हरिः' इति । भक्तकार्यैकनिरत इति । भक्तानां कार्यरूप एवैकस्मिन्नर्थे नितरां रत उच्यते । यद्वा । भक्तानां यत्कार्यैकं भजनमेव तेनैव नितरां रमते रतिं मन्यत इति यावत् । अत एवोक्तं 'भक्त्यैव दुष्टिमभ्येति हरिरन्यद्विदम्बन' मिति, 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इत्यादिभिः । भक्तकार्यैकनिरतत्वं कुरुषाण्डवसुदे सुदमेव । द्रौपेयस्त्रचिनिवारक इति । द्रौपेयस्तथाश्वत्थोऽश्वस्य ब्रह्मशिरोनामकस्य विशेषेण निवारकः शमक इति यावत् । तदानीमर्जुनस्य सन्देहेन अर्थनिश्चयमाभावात् व्याकुलचित्तसाक्षज्ञापनं तद्विवरणोपायं च कृतवान् । तदुक्तं 'कृष्ण कृष्ण मद्वागहो' इत्यादिना ॥ १४ ॥

भक्तस्मयप्रणेता च भक्तवाक्परिपालकः ।

ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा भक्तानां च परीक्षकः ॥ १५ ॥

भक्तस्मयप्रणेता चेति । भक्तानां पाण्डवानां स्मयस्य विस्मयस्य प्रकर्षेण नेता प्रापकः । यतो भगवन्मुखाद्वाक्पचभ्रवणं विस्मयहेतुर्भवत्येव । तदेवोक्तं 'नैनं पार्थार्हसि प्रातु' मित्यादिना । यद्वा । भक्तानां भीमार्जुनादीनां स्मयस्य गर्वस्य प्रशमनकर्ता तद्वीर्यकरोति वा । अथवाभाषणमननं स्वकर्तृकमेवेति तेषां मनसागतत्वात् गर्वः सम्भावित एव । भक्तवाक्परिपालक इति । भक्तायाः द्रौपयाः वाचां परितः सर्वतः पालको रक्षकः तथैव कृपात् । यतः स्तोत्रवधमनादत्र कृष्णवचनमद्वीकृतवान् । तदुक्तं 'मिरिष्य कृष्णापकृतं शुरोः सुत' मित्यादिना । अत एवाश्रितनमानि । ब्रह्मण्यदेव इति । ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यः, स चासौ देवमेति । यद्वा । ब्रह्मण्येषु दीप्यति स्वच्छन्दं क्रीडति, ब्रह्मण्यन् प्राप्नोति वा, ब्रह्मण्यै दीप्यत इति वा, तान्स्तीतीति वा, तत्त्वेन स्तुयत इति वा । अत एव स्तुति 'ममो ब्रह्मण्यदेवायेति' । धर्मात्मेति । धर्म आत्मा स्वरूपं यस्य, धर्मस्य दुषिष्ठरसात्मेति वा, धर्मोर्धमात्मा अवतारो यस्येति वा, धर्मरक्षकत्वात् । तदुक्तं भगवतैव 'यदा यदा हि धर्मस्य गच्छनिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति । धर्मे आत्मा चिदं यस्येति वा । भक्तानां च परीक्षक इति । भक्तानां पाण्डवानां द्रौपया अपि परीक्षकः परीक्षाकर्ता, यतः पूर्वं ब्रह्मवाद्युज्जानं तत्परीक्षार्थमेव । अन्यथा ज्ञेयं भगवानेव कथं वदेत् 'न हन्तव्य' इति ॥ १५ ॥

आसन्नहितकर्ता च मायाहितकरः प्रभुः ।

उत्तराग्राणदाता च ब्रह्मास्त्रचिनिवारकः ॥ १६ ॥

आसन्नहितकर्ता चेति । आसन्नं क्षीप्तमेव हितस्य कर्ता ब्रह्मवाद्यानिवर्तकत्वात् । यद्वा । आसन्नेषु अन्तरक्षेपु हितकर्तेति वा । मायाहितकर इति । मायया लोकद्वीत्या धृतराष्ट्रादीनां हिते शोकप्रमार्जनरूपं करोतीति वा । यद्वा । प्रज्ञाचक्षुषोऽपि धृतराष्ट्रस्य पुत्रक्षेदेमायया तसैवाहितकरः, सर्वक्षयकारकत्वात् । यद्वा । माया शक्तिः, तस्यां स्थापिता अभयकरः स्वीयत्वात् । यद्वा मा श्रीः तत्सम्बन्धी योजयः शुभावहो विधिः, 'अयः शुभावहो

विधि'रिति कोशात्, तत्रासमन्ताद्वितकरः । तत्रैव पाणिग्रहणार्थमाहितकरो वा, नखादिषु सत्त्ववि स्वयमेवोदत्तात् । प्रीतिरिति । प्रकृत्यो भवति नखादिभ्यः, प्रभवति सर्वकरणसमर्थत्वाद्वा प्रभुः । युधिष्ठिरप्रतिपक्षक्षयपूर्वकं राज्यं दत्तवानभवेपैव याजितवान् । अत एवोक्तं 'साधयित्वाऽनातयाशोः स्वं राज्यं निजवैर्हृतम् । पातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः । याजयित्वाभवेपैला'मित्यादिना । उत्तराग्राणदाता चेति । उत्तरायाः वैराग्याः गर्भरक्षणेन ग्राणान् दत्तवानिति तथा । यद्वा । अग्राणस्य गर्भस्य दाता, ग्राह्यास्यदण्डस्यापि पुनर्जीवितकरणात् । ग्रेह्यास्यविनिवारक इति । ग्राह्यास्य विधेयतो निवारको निवृत्तिकर्तृत्वर्थः । यतसासास्रसामोषत्वात्पुनरुद्भवो भवेदपीति विशेषतो निवारणम् । तदुक्तं 'यद्यप्यस्य ग्राह्यसि अमोघं चाप्रतिक्रियम् । वैष्णवं तेज आसास्र समग्राण्यद्गृह्णेति ॥ १६ ॥

सर्वतः पाण्डवपतिः परीक्षितच्छुद्धिकारणम् ।

गृहात्मा सर्ववेदेषु भक्तैकहृदयज्ञमः ॥ १७ ॥

सर्वतः पाण्डवपतिरिति । सर्वस्मात् अनिष्टान् पाण्डवानां पतिः पालको रक्षक इति यावत् । यद्वा । सर्वतोऽप्यन्वस्मात्पाण्डवानामेव पतिः स्वामी, यतस्त्रेणैवैहिकं पारलौकिकं च इयमपि भगवदेकनिष्पन्नमिति । परीक्षितच्छुद्धिकारणमिति । परीक्षितः राज्ञः शुद्धेः पाविष्यस्य कारणं हेतुरित्यर्थः । भगवता साक्षाद्वक्षितत्वात्, गर्भदोषदूरीकरणच्छुद्धितेतुत्वम् । यद्वा । अये श्रीभागवतश्रवणात् भाविनी शुद्धिं प्रति कारणत्वं रक्षाकरणेन, तदर्थमेव रक्षापि । अत एवाचार्यैरप्युक्तं 'वैयासकिः स भगवानस्य विष्णुरात'मित्यत्र विष्णुरातपदस्याख्याने विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा पुरुषार्थो न सिध्यतीति किं रक्षणेनेति । गृहात्मा सर्ववेदेष्विति । गृहः गुप्त आत्मा स्वरूपं सर्वेष्वपि वेदेषु यस्य स तथा । अत्रासमन्तपदद्वयस्याप्येकमदत्वं संज्ञायामनिरुद्धमेव सर्ववापीति ज्ञेयम् । महाभारतीयसदृशनामस्त्वपि तथैवाज्ञातत्वात् । तद्यथा 'मुक्तानां परमा गतिः' 'श्रीमतां पर' इत्यादि तद्वदज्ञापित्वर्थः । यद्यपि 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिभिर्मगवानेव सर्वत्र वेदेषु पुराणेष्वपि प्रतिपाद्यत्वेन श्रूयते । तथाचोक्तं 'वेदे रामायणे पुराणे भारते तथा । आदात्मन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयत' इत्यादिभिः, तथापि निशिष्यवेदादिष्वपि स्वरूपवाचार्थ्यं नास्तीति तथोक्तम् । अत एव श्रूयतेपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'न तं विदाथ य इमा वजाने'ति । वेदस्यापि यथार्थस्वरूपपरिज्ञानं स एवाह । तथाहि । 'प्र तत्ते अथ क्षिपिविष्ट नामार्थः सः ५ जामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतप्यन्त क्षयन्तमस्य रजसः पराके' इति । अर्थस्तु हे क्षिपिविष्ट ! विष्णो ! तत् लोकवेदप्रसिद्धं ते तव नाम अहं प्रशंसामि । कीदृशोसि त्वं ? अर्थः मम स्वामी, पुनः कीदृशोसि ? वयुनानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः तादृशं त्वामहं गृणामि स्तौमि, कीदृशं तवत्वं प्रवृद्धं सर्वतः, अहं कीदृशः ? अतप्यान् अतवीयान् क्षुद्रः, पुनः कथंनूतं ? अस्य रजसः प्रपञ्चस्य रजनात्मकस्य पराके परस्तात् क्षयन्तं निवसन्तम् ।

मवान्तरमपि 'न ते महिलमन्वज्जुवन्ती'त्यादि । भगवानप्याह 'मां तु वेद न कश्चने'ति गूढो गुप्तः आत्मा अभिप्रायो यस्मेति वा । सर्वथा ज्ञानाग्राही भक्तेषु विशेषमाह 'भक्तैकहृदयकृम इति । भक्तानामेव यदेकं हृदयं तत्रैव गच्छति, तत्र स्थितिशील इत्यर्थः । यद्वा । भक्त एव एको हृदयत्रयो यस्मेति वा, भक्तैः सहैकहृदयं यथा सात्तथा गमो ज्ञानं यस्मेति वा ॥ १७ ॥

कुन्तीस्तुल्यः प्रसन्नात्मा परमाद्भुतकार्यकृत् ।

भीष्ममुक्तिप्रदः स्वामी भक्तमोहनिवारकः ॥ १८ ॥

कुन्तीस्तुल्य इति । कुन्त्या स्तुल्यः स्रोतुं योग्यः भक्तैकहृदयकृमत्वादेव श्रियापि कुन्त्या स्तुल्यो भवत्येव स्वरूपज्ञानस्य जातत्वात् । स्तुतेश्च स्वरूपज्ञानस्य साध्य-त्वादिति । प्रसन्नात्मेति । प्रसन्नः प्रसन्नयुक्तः आत्मा चित्तं यस्मेति, रजस्तमोभ्या-मकलुषितः स्वच्छः आत्मा अन्तःकरणं यस्मेति वा, अवाप्तसर्वकामत्वाद्वा । परमाद्भुत-कार्यकृदिति । परममुत्कृष्टं अद्भुतमाश्चर्ययुक्तकार्यं तस्य कर्तव्यम् । आश्चर्यत्वं तु कार्यस्य तादृशमन्यैः कर्तुमशक्यत्वात् । तत्र भीष्ममुखाद्वासादिमहर्षीनपि सर्वधर्मान् आव्रितत्वात्, आश्चर्यकरणं यतस्त एव सर्वधर्मोपदेशरः कर्तारमेति । परमत्वं तु भगवदहित्यपूर्वककथनात्, भगवत्सन्निधानाद्वा । भीष्ममुक्तिप्रद इति । सर्वदुःखात् मोक्षं भीष्माय प्रददातीत्यर्थः । स्वामीति । स्वं भक्तसममेव विधत्ते यस्मेति, अत एवोक्तं 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या भवि ते तेषु चाप्यहं'मिति । भक्तमोहनिवारक इति । भक्तस्य सुषिष्ठिरस्य यो मोहः धर्माज्ञानजनितो बन्धुवधात् शोकस्तस्य निवारकः । भीष्मद्वारा धर्मोपदेशतः शोकदूरी-करणात् ॥ १८ ॥

सर्वावस्थासु संसेव्यः समः सुखहितप्रदः ।

कृतकृत्यः सर्वसाक्षी भक्तस्त्रीरतिवर्धनः ॥ १९ ॥

सर्वावस्थासु संसेव्य इति । चान्त्यादिषु सर्वावस्थासु सम्यक् कृपाव्याहिरादि-त्वेन सेव्यः भवतीत्यर्थः । अवस्था च पात्याद्युपलक्षितः कालविशेष एव । सेव्य इति । सर्वेष्वपि कालेषु सर्वविकाररहितत्वात् समः । मया श्रिया सह वर्तत इति वा । सुखहि-तप्रद इति । सुखं च हितं च भक्तेभ्यः प्रकर्षेण ददातीति । सुखाय वदितं तत्त्वददातीति वा । कृतकृत्य इति । कृतं सम्पादितं भूयारहरणादिरूपं कृत्यं कार्यं वेन । यद्वा । कृतं सर्वदा सिद्धमेव कार्यं यस्य, पूर्णकामत्वात् । तदुक्तं भगवता 'न मे पापीन्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्त्यं वर्त्त एव हि कर्मणि' । सर्वैसाक्षीति । सर्वं साक्षात्स्वरूप-ज्ञानेनैव पश्यतीति, स्वरूपेण पश्यतीति वा, 'साक्षाद्गृह्णरि संज्ञायामि'तीत्युपलक्ष्यः । भक्त-स्त्रीरतिवर्धन इति । भक्तानां सुषिष्ठिरादीनां, स्त्रीणां कुन्त्यादीनां, रतिं भक्तसुद्रेकं वर्धयतीति वर्धनः । भक्ताश्च ताः शिष्यश्च भक्तानां शिष्य इति वा, तदुक्तं 'न सेहिरे विमु-द्यन्तो विरहं शार्ङ्गचन्वन' इत्यादिना ॥ १९ ॥

सर्वसौभाग्यनिलयः परमाश्वर्यरूपधृक् ।

अनन्यपुरुषस्वामी द्वारकाभाग्यभाजनम् ॥ २० ॥

सर्वसौभाग्यनिलय इति । सर्वं च तत् सौभाग्यं च, सर्वस्मादुत्तमसौभाग्यं वा तस्य निलयः सहजस्यानभूत इत्यर्थः । तत्र मूले स्फुटमेव द्वारवतीं प्रतिगच्छतो भगवतः । परमाश्वर्यरूपधृमिति । परमाश्वर्यरूपं वदन् अमृतोपमं तद्वारयतीति तथा, तदुक्तं 'सितातपत्रव्यजनैरुपसृज्य' इत्यादिना । अनन्यपुरुषस्वामीति । नास्त्यन्यः प्रमथितुमन्यदपि किञ्चित्कर्तुं वा येषां पुरुषाणां द्वारकौकसां ते अनन्यपुरुषालोपां स्वामी प्रभुरित्यर्थः । पुरुषेत्युपलक्षणं, आभिमात्रस्य स्वामीति ज्ञेयम् । द्वारकाभाग्यभाजनमिति । द्वारकाया यद्भाग्यं सर्वसम्पत्तिस्तस्य भाजनं कारणं तद्वज्रत इति वा, तस्य स्थानमिति वा, स्वभोगाद्यमेव तन्निर्माणात् ॥ २० ॥ .,

बीजसंस्कारकर्ता च परीक्षितज्ञानपोषकः ।

सर्वत्रपूर्णगुणकः सर्वभूषणभूषितः ॥ २१ ॥

बीजसंस्कारकर्ता चेति । बीजस्य परीक्षितेदस्य संस्कारः कर्मोपावृत्तिपूर्वदेहनिवृत्त्या भगवद्भजनयोप्यदेहसम्पत्तिस्तस्य कर्तृत्वार्थः । परीक्षितज्ञानपोषक इति । मातृकुक्षिस्तस्य यज्ज्ञानमासीत्तस्य तदेव पुष्पातीति तथा, यथान्यस्य कुक्षिनिर्गतस्य गर्भदशापन्नं ज्ञानं तिरोभवति तथा तस्य नेति भावः । सर्वत्रपूर्णगुणक इति । सर्वत्रान्तर्परिहरिणी पूर्णा अक्षया गुणा ऐश्वर्यादयो यस्य स तथा, सार्वेकः । अत एवोक्तं 'मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दने'त्यादिना । सर्वभूषणभूषित इति । सर्वोपि च तानि भूषणानि च मुकुटकुण्डलादीनि तैर्भूषितो मण्डित इत्यर्थः । तदुक्तं 'अद्भुतमात्रममलं स्फुरत्पुटमौजि'मित्यादिना ॥ २१ ॥

सर्वलक्षणदाता च धृतराष्ट्रविमुक्तिदः ।

सन्मार्गैरक्षको नित्यं विदुरप्रीतिपूरकः ॥ २२ ॥

सर्वलक्षणदाता चेति । सर्वेषामीश्वराकुप्रभृतीनां प्रत्येकं प्रसिद्धानि यानि लक्षणानि प्रजापालनब्रह्मण्यत्वादीनि तेषां समुदितानामेकत्र परीक्षिति दातेत्यर्थः । धृतराष्ट्रविमुक्तिद इति । विदुरवचनैर्विशेषतो वैराग्योत्पादकद्वारा व्यासोपदेसतो वा धृतराष्ट्राय मुक्तिं ददाति दत्तवानित्यर्थः । सन्मार्गैरक्षको नित्यमिति । अयमेव सत्तां मार्गो रीतिः, यद्ब्रह्मत्वापूर्वकं भगवत्प्राप्तिसाधनं कार्यं तादृशस्य कार्यस्य रक्षकः पालकः । अत एव धृतराष्ट्रस्य गृहान्निर्यापयामिति, नित्यं नैमित्तिकक्रियाविशेषणत्वाच्चतुस्रकम् । ऐकनयं च यथा न विरुद्धं तथा प्रागेवोक्तम् । विदुरैप्रीतिपूरक इति । विदुरस्य प्रीतिर्वैकल्यस्याः पूर्तिकर्तृत्वार्थः । विदुरस्य प्रीतिश्रेण कं सुखं यसेति वा ॥ २२ ॥

॥ अथ द्वितीयस्कन्धनामानि प्रारभ्यते ॥

श्रोतव्यः सकलागमैः ।

कीर्तितव्यः शुद्धभावैः स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमैः ॥ २५ ॥

श्रोतव्यः सकलागमैरिति । सकलैः सर्वैरप्यागमैः सिद्धान्तैः सकलागमवर्ति-
मिर्या श्रोतव्यः श्रोतव्यत्वेनाभिमतः । स च श्रीकृष्ण एव, अत एवोक्तं भगवता 'वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य' इति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिश्रुतिरपि । प्रथमस्कन्धान्ते 'यन्त्रो-
त्पन्नमयो जाप्य'मिति राशाष्टः शुक्ले यत्सिद्धान्तितवान्, 'तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्
हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छ्रुताऽमयमि'ति । तदर्थकानि त्रीण्येतानि
नामानि ज्ञेयानि । कीर्तितव्यः शुद्धभावैरिति । शुद्धः कर्मक्रोधादिरहितो भावः
अन्तःकरणवृत्तिर्येषां ते तादृशाः, तैः कीर्तितव्यः कीर्तनयोग्यः । अत एवोक्तं भगवता
'महात्मानस्तु मां पार्थ दैर्घ्यं प्रकृतिमास्थिताः । भवन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्यवश्च ।
सर्वतः कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च ददद्भता' इति । स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमैरिति । आत्मानं
भगवन्तं विदन्तीत्यात्मविदः, अतिशायितास्ते आत्मवित्तमाः, तैः स्मर्तव्यः स्मरणयोग्यः,
अतिशयस्तु तेषु महदनुग्रह एव ॥ २५ ॥

अनेकमार्गकर्ता च नानाविधगतिप्रदः ।

पुरुषः सकलाचारः सत्त्वैकनिलयात्मन्ः ॥ २६ ॥

अनेकमार्गकर्ता चेति । अनेकेषां मार्गाणां कर्ता प्रवर्तक इत्यर्थः । ते च मार्गा
योगादयः । यद्वा । अनेकस्य स्वस्य यो मार्गः 'एको नैकः सवः कः कि'मिति नामपाठात् ।
नानाविधगतिप्रद इति । नानाविधाः प्रकारा येषु साधनेषु तैर्गतिर्ज्ञानं स्वर्गादिकं
प्रकर्षेण ददातीति तथा । नानाविधा भक्तिर्वा साधननानात्वं प्रत्येकं कीर्तनस्मरणादिना
ज्ञेयम् । पुरुष इति । परं ब्रह्म पुरं शरीरं वा तस्मिन् ज्ञेते इति पुरुषः, तदुक्तं महाभारते
'नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्गोविः समन्वितम् । ज्याप्य शेते महात्मा यत् तस्मात्पुरुष उच्यते' इति ।
यद्वा । बल्लेर्ज्योत्स्नाक्षरयोगादासीत्युरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा प्युरपाय पुरुष इति, 'पूर्व-
मेवाहमिहात्ममिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्व'मिति श्रुतेः । पुरुषु मृष्टि उक्त्यर्थेणालिपु सर्वेषु
सीदतीति वा, पुरुषि सनोति ददातीति वा, पुरुषि भववान्यनन्तकालस्य तंतं करोतीति वा,
पूर्णत्वाद्वा, पुराणत्वाद्वा, सदानाद्वा पुरुषः । 'पुराणात्सदानाचैव ततोऽसी पुरुषो मत'
इति वचनात् । प्रकृते तु वैराग्य उच्यते 'वैराग्यो वै पुरुष' इति श्रुतेः । सकलाधार
इति । सकलस्य ब्रह्माण्डदेहसाधारः आश्रयोऽवष्टम्भको वा, सर्वाश्रयत्वं भगवतैवोक्तं
'मयि सर्वमिदं प्रोतं सुप्ते मणिरुषा इव । विद्वन्ब्राह्मिदं कृत्स्नमेकशेषेन स्थितो जगद्दित्यादिना ।
श्रुतिश्च 'व्यस्तज्ञा रोदसी विष्णवेते दाधर्षं शुनिषीमथितो मयूखै'रित्यादिना । सत्त्वैकनिल-

यात्मभूरिति । सत्त्वसैवैकस्य नित्य आश्रयभूत आत्मा चित्तं यस्य, तत्र भवति आविर्भवतीति तथा, तादृशैर्भाष्यत इति वा, तादृशान्भावयतीति वा, सत्त्वैकनिलयेन स्वरूपेण भवतीति वा ॥ २६ ॥

सर्वध्येयो योगगम्यो भक्त्या ग्राह्यः सुरप्रियः ।

जन्मादिसार्धककृतिर्लीलाकर्ता पतिः सताम् ॥ २७ ॥

सर्वध्येय इति । सर्वैर्भक्तैर्येयो ध्यातुं योग्यः, सर्वत्र ध्येय इति वा, अत एवोक्तं भगवता 'यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यती'त्यादिना सर्वत्वेन ध्येय इति वा, उक्तं च 'तस्मात्सर्वात्मना राज'क्षित्यादिना । योगो भक्तियोगस्तेनैव गम्यो ज्ञातव्यः, प्राप्तव्यो वा, तदुक्तं भगवता 'भक्त्या मामभिदामाति यावान् यश्चास्मि तत्पतः । भक्त्या त्वनन्यया श्रम्यः, अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं ब्रह्मं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'त्यादिना । भक्त्याग्राह्य इति । भक्त्या हेतुभूतया ग्राह्यं उपादेयं यसेति, तदुक्तं भगवता 'यं पुण्यं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्वामि प्रयतात्मन' इति । यद्वा । भक्त्या आसमन्ताद् ग्राह्यं स्वरूपं यसेति । सुरप्रिय इति । सुरा देवा जीवालोका प्रियः, तान् प्रीणाति, तेः प्रीयत इति वा, ते प्रिया यसेति वा । जन्मादिसार्धककृतिरिति । जन्म आदिर्पैषानामुरादीनां तेषां सार्धकत्वाद्य सफलत्वाद्य कृतिर्लीलाकर्णं यसेति । न भगवल्लीलाश्रयणं विना आधुरादीनि सप्रयोजकानि भवन्ति । अत एवोक्तं 'तज्जन् तानि कर्माणी'त्यादि । यद्वा । जन्मादिसार्धकेषु कृतिर्लीला यसेति, उक्तं च 'आधुरैरति वै पुंसां'मित्यादिना । लीलाकर्ता । लीयते छिद्यतेऽनयेति लीला माया तस्या इत्यनं श्रेयं तत्कर्तृत्वर्थः । तस्य आसमन्तात् कर्तृत्वर्थः, सृष्ट्यादिकर्तेति यावत् । तदुक्तं 'भूय एव विवत्सामि भगवानात्ममायये'त्यादिना । पतिः सैतामिति । सतां सत्पुरुषाणां भक्तानां वा पतिः पालक इत्यर्थः । उक्तं च 'प्रियः परित्यज्यपति'रित्यादिना ॥ २७ ॥

आदिकर्ता तत्त्वकर्ता सर्वकर्ता विशारदः ।

नानावतारकर्ता च ब्रह्माधिर्भावकारणम् ॥ २८ ॥

आदिकर्तेति । आदिआसी कर्ता चेति, आदेराकाशस्य कालस्य वा कर्तेति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेः । आदेर्नैषणो वा । तदुक्तं 'स एव भगवांस्त्रिभुवि'रित्यादिना । तत्त्वकर्तेति । तत्त्वानां प्रकृत्यादिचतुर्विधोः कर्तेति । तानि च तत्त्वानि सांख्यशास्त्रे प्रणीतानि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्व विकृतिः पुरुष' इति । उक्तं च 'कालाद्रुणम्यतिकरा'दित्यादिना । सर्वकर्तेति । सर्वस्य व्यस्यसमस्तस्य कर्ता कारकः, सर्वैः कुलालादिः कर्ता यस्मात्, सर्वरूपः कर्तेति वा । विशारद इति । विशिष्टा शारदा गानी यसेति, वा विनतस्त्रिरस्कृतः शारदः शरच्चन्दो यस्मात्, येन वा, विपुष इति । भौनावतारकर्ता चेति । नाना बहुविधा

ये अवतारा वराहादयः तेषां कर्ता कारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'यत्रोद्यतः क्षितिकलोद्गरपा-
वे'त्यादिना । ब्रह्मविर्भाविकारणमिति । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य आविर्भाव उत्पत्तिस्त्रय-
कारणम्, 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इति श्रुतेः । ब्रह्मार्थो य आविर्भाव इति वा, तदुक्तं
'ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमप्यतीकप्रतापत' इत्यादिना ॥ २८ ॥

दशलीलाविनोदी च नानासृष्टिप्रवर्तकः ।

अनेककल्पकर्ता च सर्वदोषविचर्जितः ॥ २९ ॥

दशलीलाविनोदी चेति । दशसंख्यायां लीलाः सर्गादयस्याभिर्विनोदः क्रीडा
यस्य, ताभिरिव येः कालस्य नोदः प्रेरणं यस्मेति वा, तदुक्तं 'अत्र सर्वो विसर्गश्चे'त्यादिना ।
नानासृष्टिप्रवर्तक इति । नानाविधाः सृष्टीः देवभित्तुमुत्पत्त्यादिरूपाः प्रवर्तयतीति तथा ।
तदुक्तं 'पुरुषोऽयं विनिर्भिये'त्यादिना । अनेककल्पकर्ता चेति । अनेके ये कल्पा
माद्यपाद्यादयस्तेषां कर्ता प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'अयं तु ब्रह्मणः कल्प' इत्यादिना ।
सर्वदोषविचर्जित इति । सर्वे दोषा येभ्यो बन्धुभ्यो दुःखहेतुभ्यस्तैर्विरोधतो वर्जितः,
विदुरे तथा करणात् । तदुक्तं च 'चचार तीर्थानि भुवं त्वन्वे'त्यादिना ॥ २९ ॥

इति द्वितीयस्कन्धनामानि ।

॥ अथ तृतीयस्कन्धनामानि ॥

वैराग्यहेतुस्तीर्थात्मा सर्वतीर्थफलप्रदः ।

तीर्थशुद्धैकनिलयः स्वमार्गपरिपोषकः ॥ ३० ॥

वैराग्यहेतुरिति । विदुरस्य दुर्योधनादिवचनतो वैराग्योत्पादक इत्यर्थः । तदुक्तं
च 'क एतमत्रोपहृत्वा' इत्यादिना । तीर्थात्मेति । तीर्थस्वरूप इत्यर्थः । तीर्थस्यात्मा
अपिष्ठेयो वा । सर्वेतीर्थफलप्रद इति । सर्वेषां तीर्थानां फलं भगवत्प्रेक्षणरूपं, तत्प्रददा-
तीति तथा । तदुक्तं 'कालेन तावत्पुनासुपेक्षे'त्यादिना । तीर्थशुद्धैकनिलय इति ।
तीर्थशुद्धो विदुरः स एवैको निलयोऽभिधानं यस्मेति । स्वमार्गपरिपोषक इति ।
सास्यो माग्यो भक्तिमार्गः, स्वानां यत्नानां वा मार्गः सन्नतिरूपः तस्य परितः पोषकः
सम्पादक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तीर्थकीर्तिर्भक्तगम्यो भक्तानुशयकार्यकृत् ।

भक्ततुल्यः सर्वतुल्यः स्नेहासर्वप्रवर्तकः ॥ ३१ ॥

तीर्थकीर्तिरिति । तीर्थस्य कदाञ्चनस्य कीर्तिर्विस्मादिति, तीर्थे कीर्तिर्यस्मेति वा,
तीर्थानि कीर्तिरूपानि यस्मेति वा । उक्तं च 'अहं शोकतो भगवते'त्यादिना । भक्तगम्य
इति । भक्त्यद्वयादिभिः सम्यक्ते श्रान्त इति वा, यत्नानां गम्यो गमनयोग्यो देखो कद-

याश्चमरूपो यसेति वा । भक्तानुशवकार्यकृदिति । भक्तानामनुशयो निरोपस्तदर्थं कार्यकृत् लीलाकर्तृत्वर्थः । भक्ततुल्य इति । भक्तास्तुल्याः सद्यश्च यसेति, तदुक्तं 'नोद्धवोऽण्वपि मरुपुन' इत्यादिना । यद्वा । भक्तास्तुल्याः सर्वत्र समा यसेति । तथा च विष्णुपुराणे 'न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृदिष्ठापक्ष' इति । सर्वतुल्य इति । सर्वेषु तुल्यः सममतिरित्यर्थः, 'समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रिय' इति भगवद्भजनात् । यद्वा । सर्वे तुल्यास्तोऽलनीयाः स्वस्वानुरूपफलदानार्थं यसेति । स्वेच्छा-सर्वप्रवर्तक इति । स्वानां भक्तानां, स्वस्य वा इच्छया, सर्वस्य भक्तिदानादेः प्रवर्तकः, अर्थेह्या सर्वान् प्रवर्तयतीति वा ॥ ३१ ॥

गुणातीतोऽनवद्यात्मा सर्गलीलाप्रवर्तकः ।

साक्षात्सर्वजगत्कर्ता महदादिप्रवर्तकः ॥ ३२ ॥

गुणातीत इति । गुणान् सत्त्वादीनतिक्रम्य इतः गतः, गुणाः अतीता येनेति वा, गुणानतिक्रम्य इतं ज्ञानं यसेति वा । अनवद्यात्मेति । अनवद्यः अगर्ह्यः आत्मा अव-
तारो यस्य, अनवद्यानामात्मेति वा, अनवद्ये आत्मा चित्तं यसेति । 'करोति कर्मानि कृतावतार' इत्यादिना । सर्गलीलाप्रवर्तक इति । सर्गः सृष्टिसद्रूपलीलायाः प्रवृत्तिकर्तृ-
त्वर्थः । 'भगवानेक आसेदमत्र' इत्यादिना । साक्षात्सर्वजगत्कर्तृत्वमिति । साक्षादन्यस्वरूप-
निरपेक्षस्वरूपेणैव सर्वस्य स्थावरस्य जङ्गमस्य जगतः कर्तृत्वर्थः । भगवतः साक्षात्कर्तृत्वं
कारणमिति तृतीयरूपत्वादेव । तथा च श्रुतयः 'पुरुष एवेदं सर्वम्, स वै सर्वमिदं जगत्,
पादोऽस्तेऽङ्गुलमवस्थान्' इत्यादयः । गीतायामपि 'अहं कतुरहं यज्ञः स्वपाहमहमौषध' मित्यादिना
भगवद्रूपत्वमुक्तं 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चे'त्याद्ययूहनीयम् । मेहेदादिप्रवर्तक
इति । महत् महत्त्वं तदादि येषामहङ्कारादीनां तत्प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'ततोऽभव-
न्महत्तत्त्व' मित्यादिना ॥ ३२ ॥

मायाप्रवर्तकः साक्षी मायारतिविवर्धनः ।

आकाशात्मा चतुर्भूर्तिश्चतुर्धा भूतभाजनः ॥ ३३ ॥

मैयाप्रवर्तक इति । मायायास्त्रिगुणात्मिकायाः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । प्रवर्तनं प्रेरणं
'मायाव्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचर'मिति भगवद्भजनात् । साक्षीरिति । साक्षादन्य-
वधानेन पश्यतीत्यर्थः । 'साक्षाद्दृष्टिं संज्ञाया'मित्यनूप्रत्ययः । उक्तं च 'कालमायांशयो-
गेन भगवद्दीक्षितं नम' इत्यादिना । मायारतिविवर्धन इति । पुंसां मायया रहद्गुणादिषु
रतिमासक्तिं विशेषेण वर्धयतीति, मायया अरतिं स्वस्मिन्नासक्तत्वात् वर्धयतीति, मायारति-
विशेषेण वर्धयति क्षिण्णीति वा । तदुक्तं 'यस्मानुवन्धे सती'त्यादिना । आकाशात्मेति ।
आकाश आत्मा देहो यस्य, 'आकाशशरीरं ममेति' श्रुतेः । यद्वा । आसमन्तात् काशते

स्नेहं तेजसा दीप्तो भवतीति, तादृशं स्वरूपं वसेति तथा । तदुक्तं 'स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापित'मित्यादिना । चेतुर्मूर्तिरिति । चतस्रो मूर्तयो वासुदेवादयो यस्य, मलक्षत्र-
विदग्धद्रुपा मूर्तयो यस्मादिति वा । तदुक्तं 'मुखतो वर्तते मण्डो'त्यादिना । चेतुर्धैर्येति ।
चतुःप्रकारं चतुर्धा, चतुर्णां वर्षाणां वा मित्रा वृत्तपञ्चतय इत्यर्थः, तर्षं मूले स्पष्टम् ।
यः चतुरः पुरुषार्थान् धत्त इति वा । भूतेर्भाषण इति । भूतानि नावपति जनयतीति,
वर्षयतीति वा, भूतेर्भाष्यते चिन्तते इति वा ॥ ३३ ॥

रजःप्रवर्तको ब्रह्मा मरीच्यादिपितामहः ।

वेदकर्ता यज्ञकर्ता सर्वकर्ताऽमितात्मकः ॥ ३४ ॥

रजःप्रवर्तक इति । रजसो रजनात्मकस्य गुणस्य प्रवर्तकः व्यतिकारकः प्रेरक
इतिभावः । तदुक्तं 'तथार्थसूत्रमभिनिविष्टये'रित्यादिना । ब्रह्मेति । बृंहणत्वाद् ब्रह्मा
स्वयंभूतद्रष्टा इत्यर्थः । ब्रह्मेति ननुसकं वा, तदुक्तं 'तल्लोकपरं स उ एष मिथु'रित्यादिना ।
मरीच्यादिपितामह इति । मरीचिरादिवैषां मरीच्यादीनां, तेषां पितामहः पितुः पितृत्वार्थः ।
ब्रह्मणः पितृत्वे स्वस्य पितामहत्वं युक्तमेव । 'पितृभ्यमातुलमातामहपितामहा'इति निपातना-
त्तादुलम् । यद्वा । मरीच्यादीन् पितामहयति तत्तत्सदृशान् करोतीति वा, तेष्वपि सद्रूप-
सम्पादनादिति । वेदैर्कैर्नेति । वेदानां कर्तेति, कृषोमलक्षणपञ्चीसमासः । वेदकर्तृत्वं श्रुतौ
प्रसिद्धं 'तस्माद्यज्ञात्सर्वदुत ऋचः सामानि जगिर' इत्यादौ । यद्वा । वेदेभ्यो हेतुनूतमेव
कर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'मूयस्त्वं तप आतिष्ठ विषां चैव मदाश्रया'मित्यादिना । यज्ञकर्तेति ।
यज्ञानामभिहोशदीनां कर्ता सष्टेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'प्रजापतिर्विज्ञानसृजतामिहोर्षं
चाभिहोर्षं च पौर्णमासी चोक्त्यामावासां चातिरात्रं' चेत्यादि । यद्वा । यज्ञात् निमित्त-
नृतात् कर्तेति । 'यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजते'तिश्रुतेः । सर्वकर्तेति । सर्ववेदमयः
कर्ता सर्वकर्तेति मध्यमपदलोपी समासः । तदुक्तं 'सर्ववेदमयेवेदमात्मने'त्यादिना । अमि-
तैर्नीत्मक इति । अमिता असंख्याता आत्मानः अवतारवेदा वसेति, अमितः अपरिच्छिन्न
इति वा, तदुक्तं 'एकं व्यनांक्षीदुरुषे'त्यादिना ॥ ३४ ॥

अनेकसृष्टिकर्ता च दशधासृष्टिकारकः ।

यज्ञाज्ञो यज्ञवाराहो भूधरो भूमिपालकः ॥ ३५ ॥

अनेकैःसृष्टिकर्ता चेति । अनेकैर्गुणैर्मिश्रितमिश्रितैः सृष्टिकर्तेत्यर्थः । दशधा-
सृष्टिकारक इति । दशप्रकारं यथा सात्तथा सृष्टिकर्तेत्यर्थः । 'आपस्तु महतः सर्वं' इत्या-
रम्भ्य 'दधौ विदुरास्याता' इत्यन्तेन मूले स्पष्टम् । यज्ञाज्ञ इति । यज्ञा अज्ञान्यवयवा
यसेति, यज्ञाज्ञो वराहः । तदुक्तं हरिवंशे 'वेदपादो मूषण्डः फनुहस्तश्चित्तमुखः । अग्निविहो
दर्गरोन्मा मलक्षशीर्षो महातपाः । महोरात्रेक्षणी दिव्यो वेदान्तश्रुतिमूषणः । आग्न्यनासः
सुधातुण्डः सामधोपक्षनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् कर्मविक्रमसत्क्रियः । प्रायश्चित्त-

नखो घोरः पशुर्जानुर्महाभुजः । उद्गान्तो होमलिङ्गः फटनीनमहौषधिः । बाह्यान्तरात्मा
मन्त्रविगिहृतः सोमशोषितः । वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकन्याविषमवान् । प्राग्मंशकन्यो
धुतिमान् नानादीक्षामिर्षितः । दक्षिणाहृदयो योमी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मोष्ठ-
रुचकः प्रवर्णोवर्तनूषणः । नासाष्ठन्दोगतिपथो मुखोपनिषदासनः । त्रयापलीसहायो वै
मेरुगङ्गमिवोन्मूलः । मूलेऽपि 'स्रक्तुण्ड वासी' दित्यादिना स्पष्टम् । 'यैज्ञवाराह' इति ।
पुल्लोक्तयज्ञरूपो वाराहो वराहसम्बन्धी अवतारो यज्ञवाराहः, वराह एव वाराह इति
स्वार्थेऽम् । भूधर इति । भुवं पृथ्वीं दंष्ट्राग्रेण धारयति धरतीति वा, तदुक्तं 'दंष्ट्राग्रकोट्या
भगवत्स्त्वया धृते'त्यादिना । भूमिर्पीलक इति । भूमेः पादको रक्षकः । हिरण्याक्षादा-
नीय पूर्ववत्सापनमेव भूमेः पादनं 'संसापयैनां जगतां' मित्यादिना ॥ ३५ ॥

सेतुर्विधरणो जैत्रो हिरण्याक्षान्तकः सुरः ।

दितिकर्ष्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तकः ॥ ३६ ॥

सेतुरिति । सिनोति यभाति सर्वांस्वस्वपमोन्विति सेतुः, मयोदारूप इति वा,
संघतितरणहेतुत्वात् सेतुरिति 'सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्मेदाये'ति श्रुतेः । विधरं
इति । विनिष्ठं धरणं धारणं दंष्ट्राग्रेण यसेति । वेः कालसेति वा, वेः पश्चिराजस्य धरणं
वृत्तिर्यस्मादिति वा । जैत्रे' इति । जयनशीलो जैत्रः जैत्र एव जैत्रः स्वार्थेऽण्यत्त्वयः ।
हिरण्याक्षान्तक इति । हिरण्याक्षस्य दैत्यस्यान्तको नाशकः । सुर' इति । सुशोभनं
राति ददातीति सुरः, दैत्यवधेन सर्वेभ्यो मङ्गलप्रदत्वात् । दितिकर्ष्यपकामैकहेतुसृ-
ष्टिप्रवर्तक इति । दितिश्च कवचपथेति, असुरपक्षस्य श्रीपदानत्वात् पूर्वप्रयोगाद्दत्तं
दितेः, योर्यः काम इच्छा, सा चासावेकमेति दितिकर्ष्यपकामैक एव हेतुर्यस्यां वृष्टौ सा
तथा, तस्याः प्रवर्तक इत्यर्थः । तदुक्तं 'दितिर्दीक्षापनी क्षत्र'त्यादिना ॥ ३६ ॥

देवाभयप्रदाता च वैकुण्ठाधिपतिर्महान् ।

सर्वगर्वप्रहारी च सनकाद्यस्तिलार्थदः ॥ ३७ ॥

देवीभयप्रदाता चेति । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः भयं भयाभावं प्रकर्षेण दत्तवानि-
त्यर्थः । तदुक्तं 'तम एतद्भिन्नो वेले'त्यादिना । यद्वा । देवाद् रुद्रादभयं दितिगर्भार्थमिति
तदपि मूले स्पष्टम् । वैकुण्ठाधिपतिरिति । वैकुण्ठस्य लोकस्य विज्ञानपनसाधिपतिः
स्वामी । तदुक्तं 'त एकदा गगनतो वैकुण्ठसे'त्यादिना । मेहेनिति । महत्प्रायामित्यस्य
रूपं महान् पूज्य इत्यर्थः । वृद्धार्यस्य वा, 'महतो महीपा'निति श्रुतेः । शब्दादिगुणर-
हितत्वाच्चिरतिशयसुखमत्वाच्चित्तुदनुदसर्वगतत्वादितिप्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि वक्तु-
मशक्यमत एव महानिति शङ्कराचार्याः । सर्वगर्वप्रहारी चेति । सर्वेषां भक्तानां
यो गर्वोऽहङ्कारस्तस्य प्रकर्षेण हरणीकः, यतः सनकादयोऽपि स्वनित्यमुक्तादिमानेन
सम्बलन्ति गन्तुं प्रवृत्ता बद्धा एव, प्रतिबन्धो मूले स्पष्टः, प्रतिबन्धेन भगवत्सर्वगप्रत्युद्गा-

हृदयपगमायज्जातं तदाह । सर्वैकाग्रसिद्धार्थद इति । बखिलः बमोपः अन्तुनो वा योऽर्थो भगवदर्शनरूपः तस्य सनकादिषु दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'तं त्वामतं प्रतिहृतीपयिक'मित्यादिना ॥ ३७ ॥

सर्वाश्वासनकर्ता च भक्ततुल्याहवप्रदः ।

काललक्षणहेतुश्च सर्वार्थज्ञापकः परः ॥ ३८ ॥

सर्वैकाश्वासनकर्ता चेति । सर्वेषां सनकादीनां ज्ञवादीनामाश्वासनस्य सान्त्वनस्य कर्तेति, तदुक्तं 'एतौ तौ पार्षदी महा'मित्यादिना । भक्ततुल्याहवप्रद इति । भक्तस्य हिरण्याक्षस्य तुल्यः अनुरूपो य आहवः सङ्ग्रामच्छात्रद इत्यर्थः । रौद्रवपुःस्वीकरणे तदर्थमेव, न तु रामरावणयुद्धवदत्रापि । कैललक्षणहेतुश्चेति । कालस्य दैत्यप्रसवकालस्य लक्षणानि तज्ज्ञापकानि विद्वान्मुत्सत्तरूपाणि तेषां हेतुः प्रवर्तक इत्यर्थः । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत' इति भगवद्ब्रह्मनात् सर्वप्रवर्तकत्वं भगवत एवेति । तदुक्तं 'उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुरि'त्यादिना । सर्वार्थज्ञापक इति । सर्वे अर्था भर्मादयो यत्र स सर्वार्थो बराहलक्षणज्ञापक इत्यर्थः । यद्वा । सर्वार्थज्ञस्य स्वरूपस्य ज्ञापकः ज्ञापको हिरण्याक्षपेति । तदुक्तं 'ददर्श तत्राभिविम्बं बरापर'मित्यादिना । परं इति । विपतिं पूरयति भक्त्युद्देश्यमिति परः ॥ ३८ ॥

भक्तोत्ततिकरः सर्वप्रकारसुखदायकः ।

नानायुद्धप्रहरणो ब्रह्मशापविमोचकः ॥ ३९ ॥

भक्तोत्ततिकर इति । भक्तस्य दैत्यसोत्ततिकरत्वं सापेक्षवाधिकविक्रमज्ञापकं सर्वेषु तत्कर्तृत्वार्थः । तदुक्तं 'वासन्नशौण्डीरमपेतसायवस'मित्यादिना । सर्वप्रकारसुखदायक इति । सर्वे प्रकारा यस्मिन् सुखे तादृशस्य दातेत्यर्थः । भक्तस्य दैत्यलेपि इन्द्रादिकसुखप्रदत्वात् । नानायुद्धप्रहरण इति । नानाविधसि युद्धानि प्रहरणान्यायुधानि यस्य, नानायुद्धेषु प्रहरणमायुधविशेषो यस्मेति वा, नानायुद्धैः प्रहरति तादृयतीति वा । ब्रह्मशापविमोचक इति । ब्रह्मपदेन ब्राह्मण उच्यते, ब्राह्मणानां सनकादीनां यः शापः 'लोकानितो ब्रजतमन्तरावावष्टभे'त्यादिनोक्तः तस्माद्विमोचकः विशेषेण मुक्तिदातेत्यर्थः । वधेन जन्मश्रयमध्ये एकस्य न्यूनताकरणात् ॥ ३९ ॥

पुष्टिसर्गप्रणेता च गुणसृष्टिप्रवर्तकः ।

कर्दमेष्टप्रदाता च देवहृत्यसिद्धार्थदः ॥ ४० ॥

पुष्टिसर्गप्रणेता चेति । पुष्टिः पोषणमनुग्रहस्तदर्थोपायः सर्गः सृष्टिः, तस्य प्रकर्षेण नेता प्रणयकर्ता, तत्करणसामर्थ्यदातेत्यर्थः । यद्वा । पुष्ट्यैव यः सर्गस्तत्कर्तृत्वार्थः । मनुकश्यपादीनां सर्गे भक्ता बहवो नविष्यन्तीति पुष्टिसर्गत्वम् । यद्वा । मनुसृष्टौ परस्परं प्रालम्बामेव विषाददिकरणात् तन्मर्षादभिरुद्धमपि भगवान् स्नेह्या कारितवानित्यर्थः ।

पुष्टिसर्गत्वं युक्तम् । न हि सकलधर्मप्रवर्तकानामपि भगवदिच्छां विना तथा करणं सम्भवतीति । शुण्णसृष्टिप्रवर्तक इति । शुण्णमयी सृष्टिः शुण्णसृष्टिः तत्प्रवृत्तिकर्तृत्वार्थः । तदुक्तं 'जातशोभाद्भगवतो महानासीदित्यादिना । कर्दमेष्टिप्रेदाना चेति । कर्दमस्य प्रनापतेरिष्टं विवाहादिकं तस्य प्रकर्षेण दाता सम्पादकः, प्रकर्षस्तु यथा वाञ्छितकरणादेव । तदुक्तं 'विरित्वा तव चैल'मित्यादिना । देवैर्हृत्यखिलार्थेद इति । देवहूतेर्गन्तुयुग्या अखिलानन्यतानमोषान् वा प्रियानर्थान् ददातीति तथा । तदुक्तं 'प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्'ित्यादिना ॥ ४० ॥

शुक्लनारायणः सत्यकालधर्मप्रवर्तकः ।

ज्ञानावतारः शान्तात्मा कपिलः कालनाशकः ॥ ४१ ॥

शुक्लनारायण इति । शुक्लः शुद्धसत्त्वात्मको नारायणः सत्ययुगेऽतीर्णः सोऽत्र हृदनाह्वात्म्यार्थमुच्यते, 'विमन्यास्मिन्हृद' इत्यादिना । सत्यकालधर्मप्रवर्तक इति । सत्यो यथार्थः कालस्य कालसम्बन्धी यो धर्मः कीडोपयोगी यौवनादिस्तत्प्रवृत्तिकर्तृत्वार्थः । तदुक्तं 'सा तद्भूतः समादाये'त्यादिना । ज्ञानावतार इति । अवतारमवतारः आविर्भावः, अवतारयतीति वा, स चासौ ज्ञानरूपः शुक्लनारायणसद्वत् इत्यर्थः । तदुक्तं 'स त्वपाराधितः शुक्ल' इत्यादिना । शान्तात्मा इति । शान्तः कलमोषादिरहितः आत्मा स्वरूपं यस्मेति, ज्ञानावतारस्य शान्तत्वं युक्तमेवेति । यद्वा । शान्तानामात्मेति वा । कपिल इति । कपिलवर्णत्वात् कपिलः, यद्वा, कं जलं पिबन्तीति कस्यो रसमयः, तान् लालि जादसे सूर्यरूपेणेति वा, 'सूर्यो मरीचियादये सर्वस्माद्भुवनादधी'तिश्रुतेः । कपीन् श्रेष्ठान् लालि भुज्-एहतीति वा, तदुक्तं महाभारते 'कपिवराहः श्रेष्ठश्च धर्मस्य वृष उच्यते । तस्माद्भुवाकर्षि श्राद्धं कस्यपो मां प्रजापतिरिति । कैलनाशक इति । कालनासी नाशकमेति, कालस्य मूलोर्षी, कालरूपं तु 'स पाप्मतीर्णं त्रियुग'मित्यादिना स्पष्टम् । तत्प्रोपदेशतः सर्वसंशयाच्चाश्रयतीति नाशकत्वं ॥ ४१ ॥

त्रिगुणाधिपतिः सांख्यशास्त्रकर्ता विशारदः ।

सर्गदूषणहारी च पुष्टिमोक्षप्रवर्तकः ॥ ४२ ॥

त्रिगुणाधिपतिरिति । गुणध्वेन गुणाधारभूतः काल-उपलक्ष्यते, तेन त्रयो गुणाः सन्ति यत्रेति त्रिगुणः कालस्यसाधिपतिः निपन्ना, आचिदैविकरूप इति वा, अत एव कालात्मना स्तुतिः । 'परं प्रधानं पुरुषं महान्तं काल'मित्यादिना । सांख्यशास्त्रकर्तेति । सांख्यभारतानात्मविवेकसाधेय शासनाच्छास्त्रं तस्य कर्तृत्वार्थः । तदुक्तं 'मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्या'मित्यादिना । विशारद इति । आन्ते विशारदो त्रिगुण इत्यर्थः । यद्वा । विशारतं विशारः हृदयप्रस्थिद्रीकरणेनान्तःकरणविक्रमस्तेन संसारं घति, अन एव बध्यतेति 'भिद्यते हृदयप्रस्थि'मित्यादिना । तं ददातीति वा विशारद इति च ।

‘सर्गदूषणोर्हारीति । सर्गः सृष्टिस्तत्कृतं यद्वषणं तत्र दूषणं वा तस्य हरणशील इत्यर्थः । अत्र दूषणमपमर्दिदोष एव कर्मस्य सद्यै स्वयमवतीर्य सद्यैर्भूषणत्वमेव कृतवान् तु दूषणत्वमपि । पुष्टिमोक्षेऽप्रवर्तक इति । पुष्टिमार्गीयो योद्धः पुष्टिमोक्षः, पुष्टिमार्गी-
यापामिति वा, तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः । कर्मस्य त्वानिधमोक्षप्रदत्वात् । तदुक्तं ‘प्रतं स
आस्थित’ इत्यादिना ॥ ४२ ॥

लौकिकानन्ददाता च ब्रह्मानन्दप्रवर्तकः ।

भक्तिसिद्धान्तवक्ता च सगुणज्ञानदीपकः ॥ ४३ ॥

लौकिकानन्ददाता चेति । लौकिकः लोकानुसारी यः आनन्दः भगवत्पति
कपिले पुत्रस्योत्पत्त्यप्रसन्नचित्तः, देवहूतौ ताम्रस्य दातेत्यर्थः, तदुक्तं ‘तमासीनमक-
र्णमि’त्यादिना । यद्वा । लौकिकानां संसारिणां जीवानामेतच्छास्त्रप्रकटनेनानन्दत्वम् ।
ब्रह्मानन्दप्रवर्तक इति । ‘स एको ब्रह्मण आनन्द’ इति ध्रुवादी प्रसिद्धः य आनन्दः
सोऽक्षरब्रह्मानन्दस्तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः । भक्तिसिद्धान्तवक्ता चेति । भक्तिं भजन-
मेव सिद्धान्तत्वेन वक्षतीति तथा । तदुक्तं ‘विसृज्य सर्वतथान्वा’नित्यादिना । सगुणज्ञान-
दीपक इति । गुणसहितं सगुणं प्रपञ्चार्तं तस्य ज्ञानस्य दीपकः प्रकाशक इत्यर्थः ।
सगुणस्य ज्ञानदीपक इति वा, तदुक्तं ‘अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वाना’मित्यादिना ॥ ४३ ॥

आत्मप्रदः पूर्णकामो योगात्मा योगभाषितः ।

जीवन्मुक्तिप्रदः श्रीमानन्यभक्तिप्रवर्तकः ॥ ४४ ॥

आत्मप्रद इति । आत्मानं स्वस्वरूपं शास्त्रप्रकाशनेन प्रकर्षेण ददाति प्रका-
शयतीति वा, तथा । पूर्णकाम इति । पूर्णः सम्पन्नाः कामाः सङ्गत्याः यसेति, पूर्ण-
निर्तपेक्षैः काम्यत इति वा, पूर्णकामा यसेति वा, यस्मादिति वा । योगीति चेति । योगे
समाप्तौ आत्मा ज्येष्ठस्वरूपं यसेति । योगीति भाषित इति । योगेनाष्टाङ्गेन भाष्यते चिन्त्यते
इति, योगो भाषितो वेनेति वा । जीवन्मुक्तिप्रद इति । जीवत्वेन पूर्वकर्मोपावृत्ति-
शरीरे विद्यमान एव कामादिभ्यो मुक्तिं प्रददातीति तत्र । तदुक्तं ‘एवं विदितत्वत्वे’
त्यादिना । श्रीमीति । श्रीः शोभा विद्यतेऽस्मिन्निति, तदुक्तं ‘प्रसन्नवदनान्मोघं पद्म-
गर्भास्तेजः’मित्यादिना । अन्यभक्तिप्रवर्तक इति । अन्यन्महादिकं भक्तिश्च तयोः
प्रवर्तकः । यद्वा । अन्येभ्यः पुरुषार्थेभ्यस्तन्मोऽप्यधिकत्वेन भक्तेरेव प्रवर्तक इत्यर्थः ।
तदुक्तं ‘सालोक्यसाहिंसामीप्ये’त्यादिना ॥ ४४ ॥

कालसामर्थ्यदाता च कालदोषनिवारकः ।

गर्भोत्तमज्ञानदाता कर्ममार्गनियामकः ॥ ४५ ॥

कालसामर्थ्यदाता चेति । कालसाधियज्ञात्मकस्य सामर्थ्यं ददातीति तथा,
तदुक्तं ‘स विष्णुस्त्वोऽपि वज्ञोसौ काल’ इत्यादिना । कालदोषनिवारक इति ।

कालकृतदोषाः कालदोषान्नेषां नितरां वारकः । गर्भोत्तमज्ञानदाता चेति । गर्भे गर्भ-
दशायां सप्तममासादूर्ध्वं उत्तमस्थोक्तृस्त्वस ज्ञानस्य दातेति । तदुक्तं 'यस्योपपन्नमवितु-
मित्यादिना । कर्ममार्गेनियामक इति । कर्म बह्व्यं तदपीनो यो मार्गः 'जायस्व-
म्रियसे'त्येवंरूपः 'सृत्वा पुनर्यस्युमापचन्ते वर्कमानाः स्वकर्मभि'रिति श्रुतेः, तस्य नितरां
यामको नाशक इत्यर्थः । यद्वा । तत्र नियामकत्वादतुरूपफलदातेति ॥ ४५ ॥

सर्वमार्गेनिराकर्ता भक्तिमार्गेकपोषकः ।

सिद्धिहेतुः सर्वहेतुः सर्वाभ्यैककारणम् ॥ ४६ ॥

सर्वमार्गेनिराकर्ततेति । सर्वे ये मार्गाः भक्त्यजनकाः कर्मादियस्तेषां निराकर्ता
तिरस्कर्तृत्वर्थः । यतः सर्वमार्गेनिराकरणमत एवाह । 'भक्तिमार्गेकपोषक इति । भक्ति-
मार्गस्यैकस्य कर्मादिनाऽऽमुञ्चितस्य पोषकः स्वापक इत्यर्थः । अत एवोक्तं 'तस्मात्त्वं सर्व-
भावेन भगवसे'त्यादिना । 'सिद्धिहेतुरिति । देवहृतेः सिद्धिः भगवत्प्राप्तिः, तत्र हेतुः
कारणमित्यर्थः । तदुक्तं 'मार्गेणानेन मातस्त्व' इत्यादिना । 'सर्वहेतुरिति । सर्वेषामपि
सिद्धिहेतुरित्यर्थः, सर्वत्र हेतुरिति वा । 'सर्वाभ्यैककारणमिति । सर्वं यदाभ्यर्थमद्वैतं
तत्रैकं स्वयमेवासाधारणं वा तत्कारणं चेति तथा । तत्र देवहृत्यर्थं प्रथमतो लौकिकभोग-
सम्पादनं, पश्चात् श्रीजातीयाया अपि ऋषोपदेशतः पुनस्तत्कालमेव वैराग्योत्पादनमित्यादि
श्रेयम् ॥ ४६ ॥

चेतनाचेतनपतिः समुद्रपरिपूजितः ।

सांख्याचार्यस्तुतः सिद्धपूजितः सर्वपूजितः ॥ ४७ ॥

चेतनाचेतनपतिरिति । चेतन्ति सम्यक् जानन्तीति चेतना ऋषयस्तद्विज्ञा
अचेतनाः पामरास्तेषां पतिः, पालनादिति । 'समुद्रपरिपूजित इति । समुद्रेण परितः
सर्वतः पूजितोचितः 'स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणभिकेतनः' इत्युक्तत्वात् । 'सांख्या-
चार्यस्तुत इति । आचरन्ति स्वयं कर्म कृत्वा प्रदर्शयन्ति लोकस्त्रहार्थमित्याचार्याः,
मार्गप्रवर्तका इति यावत् । सांख्यस्य आचार्याः सांख्याचार्यास्तैः स्तुत इति । तदुक्तं
'आसे योगं समाख्याय सांख्याचार्यैर्मिद्वत्' इति । 'सिद्धपूजित इति । सिद्धाः प्रभुनि-
दाधप्रभृतयः, तैः पूजिताः सकृन्तः, ते पूजिता यस्मादिति वा, 'सर्वपूजित इति । सर्व-
आरणादिभिर्भि पूजित इति तथा । तदुक्तं 'सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभि'रित्यादिना ॥ ४७ ॥

॥ इति तृतीयस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

विसर्गकर्ता सर्वेशः कोटिसूर्यसमप्रभः ।

अनन्तगुणगम्भीरो महापुरुषपूजितः ॥ ४८ ॥

विसर्गकर्तेति । पूर्वोक्तसर्गापेक्षया विठ्छ्मः सर्वो विसर्गः, तदुक्तं द्वितीये 'मृतमात्रेन्द्रियविधा जन्म सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः प्राकृतः स्मृतः' इति । तस्य कर्ता कारक इत्यर्थः । स च 'मनोस्तु अतरूपाया'मित्यादिनोक्तः । 'सर्वेश इति । सर्वेषामीशः सर्वेशः, सर्वान् ब्रह्मादीनपि ईशयतीति, सर्वे ईशा यस्मादिति । कोटिसूर्य-संमप्रभ इति । कोटिसंख्याकाः सूर्याः कोटिसूर्याः, कोटिसूर्यैः समा यत् किञ्चित्सा-दृश्यं कर्तुं योग्या प्रभा तेजो यसेति । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽक्षिरं । यश्चन्द्रमसि यचाशौ तत्तेजो विद्धि नामक'मित्यादिवाक्यैः कोटिसूर्याणामपि धर्मितेजोरूपत्वेन सर्वत्रैव धर्मिसाम्यं न घटत एव यद्यपि, तथापीतोऽधिकस्योपमानस्याभावात् प्रदर्शनार्थमेतच्च वस्तुतः, परमार्थतत्त्वब्रह्मोपम एवेति । अत एव बीतायां विस्वरूपवर्णनावसरे यद्युपनिषन्धे-नैवोक्तं 'दिवि सूर्यसहस्रस्र भवेद्युगचतुर्लिप्ता । यदि माः सद्योः सा स्वाङ्गास्रस्रस्र महात्मन' इति । अर्धमन्तगुणगम्भीर इति । नास्त्यन्तः समाप्तिर्वैषां ते अनन्ता देश-कात्मवधिरहिताः ये गुणा ऐश्वर्यादयो सत्त्वास्तत्त्वादयो वा, तैः गम्भीरः पूर्णः आत्मसहस्र इति वा, अशोभ्य इति वा, अत एव श्रुतिः 'परो माश्रया तन्या वृषान न ते महित्वम-न्वयुवन्ति । उमे ते विश्व रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस वित्त' इति । अर्थस्तु । परस्ताद्वर्तमानया माश्रया तन्वा शरीरेण वा वृषान वृद्धिं प्राप्तवान्, हेदेव विष्णो ते तव उमे रजस्तमसी रक्षणात्मके बावापृथिव्यौ त्वं विश्व जानीमः, परमस परलोकस्य त्वत्त-म्बन्धिनः त्वमेव वित्ते जानासीत्यर्थः । महापुरुषपूजित इति । महापुरुषैः ब्रह्म-नारदादिभिः पूजितः ॥ ४८ ॥

अनन्तसुखदाता च ब्रह्मकोटिप्रजापतिः ।

सुधाकोटिसास्थ्यहेतुः कामधुकोटिकामदः ॥ ४९ ॥

अर्धमन्तसुखदाता चेति । अनन्तस्य निरवधिकस्य सुखस्य दातेत्यर्थः । ब्रह्मको-टिप्रजापतिरिति । सर्वत्र कोटिश्चन्द्रोऽसंख्यवचनो श्रेयः, 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यत्र सहस्रपदवत् । ब्रह्मा चतुर्मुखः स त्वेकनखाण्डान्तर्वर्तिभूतनातपृच्छत्वात् प्रजापतिरित्यु-च्यते, भगवांस्तु तादृशब्रह्मकोटिसहस्रेणैव प्रजापतिरित्यर्थः । अत एव ब्रह्मस्तुली 'क्वेर-ग्विधा विगणिताण्डपरामुच्यर्थावाताप्यरोमविकरस्य च ते महित्व'मिति । सुधाकोटिसा-स्थ्यहेतुरिति । सुधा अमृतं सा च पीता सती देवाणां स्वास्थ्यहेतुरमरत्वहेतुर्भवति, तदपि कालप्रसङ्गात् पारिभाषिकमेव, भगवांस्तु सुधानां कोटैर्वत्सास्थ्यं तत्र हेतुः, यत्से-

वनात् पुनः कालादिभ्यो न भयमिति भावः । अत एव दशमस्कन्धेष्वुक्तं 'मर्त्यो मृत्यु-
न्यालभीतः पलायन्' तथा न ते माधव तावन्न' इत्यादिभिरिति । कामधुकोटिकामद
इति । कामान् वाञ्छितानर्थान् दोषि प्रपूयतीति कामधुक् कामधेतुरित्यर्थः । तस्याः
कोटिः कामधुकोटिः, कामधुकोटिरिव कामद इत्यर्थः । 'उपमानानि सामान्यवचनै'रिति-
समाप्तः ॥ ४९ ॥

समुद्रकोटिगम्भीरस्तीर्थकोटिसमाह्वयः ।

सुमेरुकोटिनिष्कम्पः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ॥ ५० ॥

संमुद्रकोटिगम्भीर इति । महद्गुणाकारत्वात् समुद्रकोटिरिव गम्भीरः स्विराकृति-
रित्यर्थः । समासादि पूर्ववदेव सर्वत्र । तीर्थकोटिसंमोह्य इति । अयं भावः, यथा
अतीर्थजलादिषु स्नानादिकर्मसाहचर्याथ गङ्गादितीर्थसन्निधिकल्पनं, तद्भ्रमणवद्वाहानं तत्त्रे-
टिगुणफलप्रदमित्यर्थः । यद्वा । तीर्थकोटिसमः आह्वयः कीर्तनं यस्मेति, तीर्थकोटिसमः
आह्वयः अनिधानं यस्मेति वा, अत एव महर्षयः 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञ-
क्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युत'मिति । **सुमेरुकोटिनिष्कम्प**
इति । सुमेरुचलानां श्रेष्ठः, सुमेरुकोटिरिव निष्कम्पः अचल इत्यर्थः । मेरोस्तु चालकः
कालः, भगवांसु तस्यापि चालक इति भावः । **कोटिब्रह्माण्डविग्रह इति ।** कोटि-
ब्रह्माण्डानि विग्रहो यस्मेति, कोटीनां कोटिसंख्याकानां ब्रह्माण्डानां समाहारः कोटिब्रह्माण्डं
तत् विग्रहे देहे यस्मेति वा । अत एव विश्वरूपदर्शने श्रोतारिरिक्तब्रह्माण्डप्रदर्शनमेव
भगवता कारितं तत्र 'पश्यामि देवांस्तत्र देव देहे' इत्यादिना स्पष्टम् ॥ ५० ॥

कोट्यश्वमेधपापघ्नो वायुकोटिमहाबलः ।

कोटीन्दुजगदानन्दी शिवकोटिप्रसादकृत् ॥ ५१ ॥

कोट्यश्वमेधपापघ्न इति । कोटिसंस्थाकानामश्वमेधानां समाहारः कोट्यश्वमेधं,
तदिव ब्रह्महत्यादेः पापस्य हन्तेत्यर्थः । 'सर्वं प्राप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्च-
मेधेन यक्ते' इत्यादिना । बहुकालकष्टसाध्यस्याप्यश्वमेधस्यैकस्यैकब्रह्महत्यापशमहेतुत्वमुक्तम् ।
अयं तु स्मरणादिभिरैकैकशः सर्वपापनाशकः सद्य एवेति महान् विशेषः, अत एवोक्तं
'नामोऽस्मिन् चालती शक्तिः पापनिर्दले हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः'
इति 'प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं पर-
मि'त्याद्यपि । **वायुकोटिमहाबल इति ।** वायुकोटिरिव महच्च तद्वत् च महाबलं तद्वि-
द्यते यस्मेति । **कोटीन्दुजगदानन्दीति ।** कोटीनामिन्दां समाहारः कोटीन्दु तद्वज्र-
गदाह्लादक इत्यर्थः । **शिवकोटिप्रसादकृदिति ।** शिवकोटिरिव प्रसादकरदानादिकं
करोतीति तथा ॥ ५१ ॥

ननु तथात्वे कथं न स्तुयते सर्वैरित्याशङ्क्यः **सर्वसंद्भुतमाहात्म्य इति ।**

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वसद्गुणभाजनम् ।

मन्वादिप्रेरको धर्मो यज्ञनारायणः परः ॥ ५२ ॥

सर्वैः सद्गुणैः समीचीनैरुपैः सतां शुभैः तादृशगुणवन्निर्वा तादृशेषु वा माहात्म्यं बहिः प्रयोज्यते, सर्वसद्गुणानां माहात्म्यं यस्यादिति वा । तथात्वेऽप्यन्ये दूरतोऽपि न भवन्तीत्युच्यते । सर्वसद्गुणभाजनमिति । सर्वान् सद्गुणान् तद्गुणो वा भजति तान् भाजयतीति वा । अत्रादिपूजासनादिकमपि सम्भवति न तु पूर्णसेवितं भावः । 'सर्वेश' इत्यारम्भाद्यादशनामानि पुराणान्तरप्रसिद्धानीति ज्ञेयम्, निवेचनं पश्चाद्विष्यति । सर्वकरणसामर्थ्योत्तनावाव तेषां कथनम् । मन्वादिप्रेरक इति । मनुः स्वार्थं शुचः आदित्येषां अग्न्यादीनां सृष्ट्यर्थं प्रेरक इत्यर्थः । 'धर्म' इति । मन्वादिप्रेरितवर्मरूप इत्यर्थः । यज्ञ-नारायण इति । यज्ञात्मको नारायणो यज्ञनारायणस्तद्वत् इत्यर्थः । तदुक्तं 'प्रजापतिः स भगवान् रुचि' रित्यादिना । 'प्रेर' इति । प्रेरितं देवानिति परः उत्कृष्टो वा ॥ ५२ ॥

तस्यैव नामान्तरमाहुः ओङ्कृतिसूनु रिति ।

आकूतिसूनुर्देवन्द्रो रुचिजन्माऽभयप्रदः ।

दक्षिणापतिरोजस्वी क्रियाशक्तिः परायणः ॥ ५३ ॥

आकूतेर्मनुष्याः सूनुः पुत्र इत्यर्थः । देवैर्देव इति । देवानामिन्द्रः, देवश्चासा-विन्द्रश्चेति वा । रुचिर्जन्मेति । रुचेर्जन्म यस्येति । 'अभयप्रद' इति । यज्ञस्वरूपेण देवेभ्योऽभयं प्रददातीति तथा । 'यज्ञेनासुरावपातुदन्त' इति श्रुतेः । दक्षिणैर्नापति-रिति । दक्षिणा रुचेः पुत्री, तस्याः पतिः पालको भवेति वाच्यम् । तदुक्तं 'तां कामयाना'-मित्यादिना । ओङ्कृतीति । ओङ्कः उत्साहनिष्ठेष्वस्त्राद्यनोजस्वी । क्रियाशक्तिरिति । क्रियायाः कर्मणः शक्तिः सामर्थ्यं यस्यादिति वा, तद्वत् इति । तपणादिकमत्र क्रिया-पदेनोच्यते । ननु क्रियाशक्तित्वं दृश्यते सर्वत्र, तथा सति कथं न सर्वेषां फलसिद्धिरत आहुः परैरायण इति । परमेश्वरमयनमविष्टानं यस्येति, परमुक्तमयनं ज्ञानं यस्येति वा, परमुक्त्येषु संसरणं यस्येति वा ॥ ५३ ॥

नन्वसु ज्ञानादि स्मरणान्तं, फलं तु साधनासाध्यत्वाच्च भविष्यतीत्याहुः दत्तात्रेय इति ।

दत्तात्रेयो योगपतिर्योगमार्गप्रवर्तकः ।

अनसूयागर्भरत्नमृषिवंशविवर्धनः ॥ ५४ ॥

अत्रैतत्पञ्चमः दत्तात्रेयः दत्तश्रुत्यात्रेयश्चेति । योगैर्पतिरिति । योगसाक्षात्तयोगस्य पतिः स्वामी, योगाचार्यत्वात् । योगैर्मार्गप्रवर्तक इति । स्पष्टम् । अनसूयागर्भ-

रत्नमिति । अनसूया अत्रेः पत्नी, तस्मात्त्रिदेवरूपमयैष्यति रत्नं श्रेष्ठ इत्यर्थः, तत्र मूले स्फुटम् । ऋषिवंशविर्वर्धन इति । ऋषीणामक्षिरजादीनां वंशस्य परम्परायाः विशेषेण वृद्धिकर्तृत्वार्थः ॥ ५४ ॥

गुणत्रयविभागज्ञश्चतुर्वर्गविशारदः ।

नारायणो धर्मस्तनुर्मूर्तिगुण्यशस्करः ॥ ५५ ॥

गुणत्रयविभागज्ञ इति । गुणानां त्रयं गुणत्रयं तस्य विभागं विवेचनं जानातीति तथा । यद्वा । सत्त्वादिगुणत्रयेण विभजनं विभागस्तं जानातीति तथा, तदुक्तं 'सोमो-सू-इन्द्रयोश्चेने'त्यादिना । चतुर्वर्गविशारद इति । चतुर्णां धर्मादीनां वर्गः समुदायस्तत्र विशारदस्तदभिज्ञ इत्यर्थः । नारायण इति । नरः आत्मा, ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि तानि कार्याणि अयनं कारणात्मना व्याप्नोति अतश्च नारायणः । 'यत्र किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः सिद्धः' इति मन्त्रवर्गीतः । महाभारतेपि 'नराज्ञातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येवायतनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः' इति । 'नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः' इति मन्त्रवैकर्ते । मत्तुरप्याह 'आपो नारा इति श्रोक्ता आपो वै नरस्तनुवः । अयनं तस्य ता पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' इति । व्यासोप्याह 'नयतीति नरः श्रोक्तः परमात्मा सनातनः' इति । धर्मस्तनुर्मूर्तिरिति । धर्मस्य सत्तुरित् सत्तुरिति । मूर्तिर्गुण्यशस्कर इति । मूर्तिर्धर्मपत्नी सखननी तस्माः पुण्यं पावनं तयश्चलत्कृतेतीति तच्चया । तदुक्तं 'मूर्तिः सर्वगुणोपेती नरनारायणा'वित्यादिना ॥ ५५ ॥

सहस्रकवचच्छेदी तपःसारो नरप्रियः ।

विम्बानन्दप्रदः कर्मसाक्षी भारतपूजितः ॥ ५६ ॥

सहस्रकवचच्छेदीति । सहस्रं कवचानि धर्माणि छेदुं क्षीलमस्येति । नैपिःसार इति । तप एव सारं ब्रह्मांशो यस्य, तदेव कलं यसेति, तपोरूपसारांश इति वा । तपश्चास्ति तपस्विष्विति वचनात् । नैरप्रिय इति । नरः प्रियो यस्य, आतृत्वात्, नरस्य प्रिय इति वा, नराणामिति वा । विम्बानन्दप्रद इति । विश्वस्य सर्वस्य आनन्दं प्रयच्छतीति तथा, विश्वहितार्थमेव तपश्चरणात् । कर्मसाक्षीति । देवमनुष्यादीनां कर्म शुभाशुभं साक्षात् पश्यति विविनक्तीति तथा । साचरणं त्वन्येषामेव तथा ज्ञापनायान्यथा यद्यदाचरणं श्रेष्ठेभ्यस्त्वित्यर्थः स्यात् । ज्ञापनं सन्निहितानामेव, तथात्वं तु स्वकीयानामेव भवतीत्यर्थः । ननु तथात्वाभावेऽन्येषां कर्मणां कथं कलसिद्धिरित्याशयेनाह कर्मेति, विहितं तु साक्षात् पश्यतीतरतु परम्परया पश्यति । आसुराणां तु विहितमपि न तथा, कर्मणां वैलक्षण्याद्वाच्यमेवावेति भावः । ननु आसुराणां देवेभ्यपि जन्म विहिताचरणं सम्भवति तदा कथं भवतीत्याशयेनाहुः । नैरत-पूजित इति । भारतैर्दुषिष्ठिरारिभिः पूजितः सत्कृतः सहायोपायकरणात् । भारतैः सार-

स्वतैर्या पूजित इति, भरतवंशोत्पन्नैरिति वा, भरतखण्डस्वितैः पूजित इति वा, खण्डो-
पासत्वात् ॥ ५६ ॥

अनन्ताद्भुतमाहात्म्यो वदरीस्थानभूषणम् ।

जितकामो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ॥ ५७ ॥

अनन्ताद्भुतमाहात्म्य इति । अनन्तमपरिच्छिन्नमद्भुतमाश्चर्ययुक्तं माहात्म्यं यसे-
ति, तच्च महाभारतादौ प्रसिद्धम् । वदरीस्थानभूषणमिति । वदरीस्थानस्य महासा-
नस्य वदरुपलक्षितस्येति वा तस्य भूषणं मण्डनमित्यर्थः । जितकैौम इति । जितः
कृमः कन्दर्पो येन, तपोविप्रार्थं प्रवर्तितत्वात् । जितकैौघ इति । जितो वशीकृतः क्रोधः
अमर्षो येन तं विनैव तत्तिरस्करणात्, न तु रुद्रवद्वस्त्रीकरणेनेति भावः । जितसंज्ञ
इति । जितः सङ्गो विषयव्यासङ्गो येन । जितेन्द्रिये इति । जितानि वशीकृतानिन्द्रि-
याणि येन, हृषीकेशत्वात् ॥ ५७ ॥

उर्वशीप्रभञ्जः स्वर्गसुखदायी स्थितिप्रदः ।

अमानी मानदो गोप्ता भगवच्छास्त्रबोधकः ॥ ५८ ॥

उर्वशीप्रभञ्ज इति । उर्वशीनाम्नामप्सरसां प्रभञ्जः उत्पत्तिर्यस्मात् । स्वर्गसुख-
दायीति । स्वर्गपदेन तत्त्वा इन्द्रादयोप्युच्यन्ते, तेभ्यः सुखदानशील इत्यर्थः, सर्वांसुरो-
मुख्योर्वशीप्रदानात् । स्थितिप्रदे इति । स्थितिमवस्थितिं स्वर्गे प्रददातीति, न पुनः
स्वस्तिश्राकुष्ठवातुर्वशीमिति भावः । अमानीति । मानोऽस्मात्स्तीति मानी न मानी अमानी
मानस्यासुरत्वापदभाव इति भावः । मानदः । अन्येभ्यो लोकसङ्ग्रहार्थं मानं सम्मानं
ददातीति तथा, मानमभिमानं यति खण्डयतीति वा । गोप्तेति लोकानां रक्षितेत्यर्थः ।
भगवच्छास्त्रबोधक इति । भगवच्छास्त्रं पञ्चरात्रादि, तस्य बोधको ज्ञापको नारदादिभ्य
इति ॥ ५८ ॥

ब्रह्मादिवन्त्यो हंसः श्रीर्मायावैभवकारणम् ।

विविधानन्तसर्गात्मा विश्वपूरणतत्परः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मादिवन्त्य इति । ब्रह्मा आदिवेषां शिवादीनां वैवन्त्यो बन्दनीयः । हंसै
इति । हन्ति संश्रुतिं जानातीति वा, सर्वं हंसः परमात्मेति यावत् । श्रीरिति । अयन्तेऽने-
नेति श्रीः, सर्वाश्रयणीयः लक्ष्मीरूपो वा । 'कीर्तिः श्रीर्चाक नारीणां'मिति पाठ्यात् ।
मायावैभवकारणमिति । मायायाः प्रकृतेर्वैभवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तत्र कारणं हेतुरित्यर्थः ।
विविधानन्तसर्गात्मेति । निविधा बहुविधा अनन्ता अमिता ये सर्गाः स्रष्टुकृता वीरभ-
द्रादयस्तत्र आत्मा गमनशीलः दृश्यज्ञविष्वक्सन्तर्धे तेषु सामर्थ्येन आविर्भावदिति भावः ।
अन्यथा भगवदधिष्ठितयज्ञस्य नाशो न स्यात् । विश्वपूरणतत्पर इति । विश्वस्य पूरणे
पौषणे तत्परः सावधानः । बह्व । विश्वपूरणस्य तननं विश्वपूरणतत्, तदेव परं उत्कृष्टं
यस्मेति ॥ ५९ ॥

यज्ञजीवनहेतुश्च यज्ञस्वामीष्टबोधकः ।

नानासिद्धान्तगम्यश्च सप्ततन्तुश्च षड्गुणः ॥ ६० ॥

यैज्ञजीवनहेतुश्चेति । यज्ञे जीवनं दद्यादीनां, यज्ञस्य वा पुनरुत्थानं तत्र कारणमित्यर्थः । यैज्ञस्वामीति । यज्ञस्य स्वामी, यज्ञस्य पत्रमानस्य वा 'यज्ञो यज्ञमान' इति श्रुतेः, यज्ञरूपस्वामीति वा, 'यज्ञो वै विष्णु' इति श्रुतेः । ईष्टबोधक इति । इष्टस्य रुद्रप्रसादोपायस्य बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः । नानासिद्धान्तगम्यश्चेति । नानारूपैः सिद्धान्तैर्गम्यो ज्ञातुं योग्यः, अत एव कल्पिमादयः स्वसंज्ञानानुसारेण सर्वे स्तुतवन्तः । तदुक्तं 'तत्त्वं न ते वयमनञ्जने'त्यादिना । संसृतन्तुश्चेति । सप्तानामश्विष्टोमादिसप्त-संस्थानानां तन्तुर्विस्तारक इत्यर्थः, सप्तानां लोकानां वा । षड्गुण इति । षडैश्वर्यादयो गुणा यसेति ॥ ६० ॥

प्रतिसर्गजगतकर्ता नानालीलाविशारदः ।

ध्रुवप्रियो ध्रुवस्वामी चिन्तिताधिकदायकः ॥ ६१ ॥

प्रतिसर्गजगतकर्तेति । प्रतिसर्गं जगत्कर्तेति । पातुल्यदिसमासः । नानाली-लाविशारद इति । नानालीलाः सृष्ट्यादयस्तासु निपुण इत्यर्थः, तत्र मूले स्पष्टं 'सप्तकाया नारदमे'त्यादी । ध्रुवप्रिय इति । ध्रुवसौत्तानपादेः प्रियमिष्टसिद्धिर्ब्रह्मादिति, ध्रुवस्य प्रियः, ध्रुवः प्रियो यसेति वा, । ध्रुवस्वामीति । ध्रुवस्य स्वामी प्रभुः, अत एव सप्तदेः स्थापनमिति । चिन्तिताधिकदायक इति । सप्तत्वा मातुर्दुरुक्तव्यथितस्तान्तो ध्रुवो मातुरभिमानमार्जनाय प्रयुक्तो न तु केवलमगवदुरेक्षेनापीति, तादृशस्यापि यद्विष्णुपदस्थानं सकलमहर्षिप्रभृतिसेष्यं दत्तवानतः चिन्तिताधिकदायकत्वं युक्तमेव । अत एवोशनसा गीतं विष्णुपुराणे 'अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य तपसः फलम् । यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिता' इति ॥ ६१ ॥

दुर्लभानन्तकलदो दयानिधिरभिन्नहा ।

अज्ञस्वामी कृपासारो वैग्यो भूमिनिग्रामकः ॥ ६२ ॥

दुर्लभानन्तकलद इति । दुर्लभं प्राप्नुमशक्यमन्यैर्देवादिभिरपि, अनन्तमवि-नाशि यत्फलं तदुवाच ददातीति तथा । तदुक्तं 'वेदाहं ते व्यवसित'मित्यादिना । दैव्या-निधिरिति । दया अनुकम्पा तस्या निधिर्निधानं, पञ्चवार्षिकोत्तिवालोऽयं कष्टं प्राप्नो-तीति दया । अभिर्भिन्ना इति । अभिवात् आतृषात्कान् रुद्रानुचरान् हतवानिति । तदुक्तं 'ध्रुवो मातृवर्षं सुखे'त्यादिना । अज्ञस्वामीति । अज्ञस्य राज्ञः स्वामी नियामक इत्यर्थः । कृपासार इति । कृपैव देयपदार्थे सारं यसेति, कृपायामासारो धारासम्पात इति यावत् । अत एवाज्ञस्य कष्टफलदानेन वैराग्यमुत्पाद्य मोक्षितवानित्यर्थः, तदुक्तं 'कदफलं वरं मन्य' इत्यादिना । वैग्ये इति । वेनस्थापत्वं वैग्यः पशुरित्यर्थः । भूमिनि-

धर्मिक इति । भूमिं नियमयति वशे स्थापयतीति तथा । तदुक्तं 'वसुधे त्वां वधिष्यामी'-
त्यादिना ॥ ६२ ॥

भूमिदोग्धा प्रजाप्राणपालनैकपरायणः ।

यशोदाता ज्ञानदाता सर्वधर्मप्रदर्शकः ॥ ६३ ॥

भूमिदोग्धेति । भूमेर्धेनुरूपाया दोग्धा तत्तदपेक्षितसारदायकः । तदुक्तं 'वत्सं
कल्पय मे वीरे'त्यादिना । प्रजाप्राणपालनैकपरायण इति । प्रजानां प्राणाः प्रजा-
प्राणास्तेषां पालनं दुष्टाद्रक्षणं तदेवैकं परमुत्कृष्टं अयनं स्थानमाश्रयो यस्येति । येशो-
दातेति । यशसो दातेत्यर्थः । अन्यैस्फुटाहुतकर्मकारकत्वात् । तदुक्तं 'वर्णयश्च धनुःकोट्ये'
त्यादिना । ज्ञानदातेति । ज्ञानं स्वस्वम्यन्धी तस्य सनत्कुमारादिद्वारा पृथगे दातेत्यर्थः । तदुक्तं
'एवं स्य ब्रह्मपुत्रे'त्यादिना । सर्वधर्मप्रदर्शक इति । सर्वेषां प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणानां
धर्माणां प्रकर्षेण दर्शयितेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पुरञ्जनो जगन्मित्रं विसर्गान्तप्रदर्शकः ।

प्रचेतसां पतिश्चित्रभक्तिहेतुर्जनार्दनः ॥ ६४ ॥

पुरेञ्जन इति । पुरं शरीरं जनयतीति तथा 'पथाद्भूमिमयो पुरः' इति श्रुतेः ।
तदुक्तं 'पुरस्य पुरञ्जनं विद्मी'त्यादिना । जगन्मित्रमिति । जगतां मित्रं वन्धुरूपत्वात्
'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति' भगवद्बचनात् । विसर्गान्तप्रदर्शक इति । प्राचीन-
वर्हिषो यो विसर्गः पुनः दृष्टीच्छा नारदतो वैराग्यमुत्पाद्य तस्य विसर्गस्थान्तस्य समाप्तेः
प्रदर्शको बोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'भागवतमुख्यो भगवा'नित्यादिना । प्रचेतसां पति-
रिति । प्रकृष्टानि चेतांसि ज्ञानानि अन्तःकरणानि वा येषां श्रीरुद्रप्रसादात् प्राप्तभक्तित्वात्
ते प्रचेतसस्तेषां पतिः स्वामीति । तदुक्तं 'प्रचेतसोन्तरुद्रपावि'त्यादिना । चित्रेभक्ति-
हेतुरिति । पित्रा सत्करणीया या भक्तिस्वप्न कारणमित्यर्थः, निचित्राया इति वा ।
जैर्नार्दन इति । जना माया तानर्दयति नाशयतीति तथा, जनान् जीवानन्तकाले वर्दयतीति
वा, जनैरर्धते प्रार्थ्यते ज्ञायत इति वा ॥ ६४ ॥

स्मृतिहेतुर्ब्रह्मभावसायुज्यादिप्रदः शुभः ।

विजयी,

स्मृतिहेतुर्ब्रह्मभावसायुज्यादिप्रद इति । स्मृतिः स्मरणं, सैव हेतुः, तच्च
स्मरणं नारदमुखात्कृतस्य तेन स्मृतिहेतुना यो ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वसम्पत्तित्वात् सायुज्या-
दीन् प्रदत्तवानित्यर्थः । आदिपदात्सालोक्त्यादिरपि श्रूयते । शुभेभ इति । शुभं विषयेऽ-
स्मिन्निति मत्वर्थयोच्यप्रत्ययः । शुभं कल्याणं तदग्रे वा । 'महल्लानां च महल्ल'मिति
वचनात् । विजयीति । विजेष्यते हेतुं शीलमस्येति तथा ।

॥ इति चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

स्थितिलीलाविहरच्युतो विजयप्रदः ॥ ६५ ॥

स्थितिलीलाविहरिति । स्थितिः स्थानं तद्रूपलीलाया अग्निः समुद्र इत्यर्थः । 'स्थितं-
रैकुण्ठविजय' इति द्वितीये प्रसिद्धम् । ईर्ष्युत इति । न च्यवते कालादिना स्वरूपादिति,
तदुक्तं महाभारते 'यस्माच्च्युतपूजोहमच्युतस्येन कर्मणे'ति, 'शाश्वतश्चिवमच्युत'मिति
मन्त्रवर्णादपि । विर्जैयप्रद इति । विविष्टं जयं प्रददातीति संयुतेरिति तथा ॥ ६५ ॥

स्वसामर्थ्यप्रदो भक्तकीर्तिहेतुरधोक्षजः ।

प्रियव्रतप्रियस्वामी स्वेच्छावादविशारदः ॥ ६६ ॥

स्वसामर्थ्यप्रद इति । प्रियव्रताय स्वसामर्थ्यं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । भक्त-
कीर्तिहेतुरिति । भक्ताणां कीर्तिः स्यातिस्त्रय हेतुः जयप्रदत्वादिति । ईर्धधोक्षज इति ।
जयोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जल्पते प्रलयधीभवतीति, अक्षयं ज्ञानं तदपो यस्मादिति वा,
उद्योगपर्वण्यपि 'अधो न धीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षज' इति । चौरान्तरिक्षं दृषिषी
पापस्तयोर्यस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेणेति वा । प्रियंव्रतप्रियस्वामीति । प्रियव्रतस्य
राज्ञः प्रियव्यासौ स्वामी चेति । तदुक्तं 'वर्हि वा व राजन्य' इति । स्वेच्छावादवि-
शारद इति । स्वेच्छयैव यो वादो मयकृतस्तत्र चतुरः, तस्य विशारक इति वा । यज्ञ ।
स्वस्य भगवत इच्छया यदति इच्छायादो वेदस्तत्र विशारदः कर्मकलापकुशल इत्यर्थः ।
उक्तं च 'समावेधितसकलकलाप' इत्यादिना ॥ ६६ ॥

सङ्गवगम्यः स्वप्रकाशः सर्वसङ्गविवर्जितः ।

इच्छायां च समर्पादस्वागमात्रोपलम्भनः ॥ ६७ ॥

सङ्गवगम्य इति । सङ्गिभिः स्वसाधिकारानिदुक्तैः मन्त्रादिरगम्यः सम्पद-
शानुमक्षय इत्यर्थः । तदुक्तं 'यद्वापि तन्वा'मित्यादि । स्वैवप्रकाश इति । स्वेनैव स्वरूपेणैव
प्रकाशत इति स्वप्रकाशः । सर्वसङ्गविवर्जित इति । सर्वेषां प्रयाणां कविमहावीर-
सवनाख्यानां सङ्गो निष्पत्त्य विशेषेण वर्जितो येनेति, तदुक्तं 'एतेषां कविर्महावीर'
इत्यादिना । ईच्छायां च समर्पाद इति । इच्छायां सङ्गपरित्याजनेच्छायामपि समर्पादो
मर्यादासहैव । अत्रायं भावः । सर्वेषां राजपुत्रत्वे समानेति त्रयाणामेवोर्ध्वरेतस्ते भगवदि-
च्छयैव कारणम् । तादृशानामपि यन्मोक्षं विना स्वात्पादादगम्य चतुर्थांशमस्यापनं तन्मर्या-
दैवेति ज्ञायते । स्वागमात्रोपलम्भन इति । स्वागः सर्वसङ्गस्य तावन्मात्रेणैवोपलम्भते
प्राप्यत इति तथा 'स्वागच्छान्तिरनन्तर'मिति भगवद्भजनात् ॥ ६७ ॥

अधिन्यकार्यकर्ता च तर्कागोचरकार्यकृत् ।

शृङ्गाररसमर्यादा आग्नीध्ररसभाजनम् ॥ ६८ ॥

अचिन्त्यकार्यकर्ता चेति । अचिन्त्यस्य मनोव्यापाराविषयस्यापि भक्तकार्यस्य कर्तृत्वर्थः । तैर्कार्योचरकार्यकृदिति । तर्कस्य यथेवं सात्तदैवं साहित्येत्वेनरूपतर्कस्याप्यविषयो यत्कार्यं तस्य कर्तृत्वर्थः । अचिन्त्यतर्कयोचरकार्यकर्तृत्वं तु 'तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभाव' इत्यादिनोक्तम् । शृङ्गाररसमर्यादेति । शृङ्गाराख्यस्य रसस्य मर्यादा अवधिः, इतोऽधिकोऽन्यो नास्तीत्यर्थः, 'रसो वै स' इति श्रुतेः । ईश्वरीश्वरसंभाजनमिति । आशीर्षस्य पूर्णविविधमिलने यो रसस्तस्य भाजनं आश्रय इत्यर्थः, तत्सम्पादक इति वा । तदुक्तं 'सा च तदाश्रमोपवन'मित्यादिना ॥ ६८ ॥

नाभीष्टपूरकः कर्ममर्यादादर्शनोत्सुकः ।

सर्वरूपोऽद्भुततमो मर्यादापुरुषोत्तमः ॥ ६९ ॥

नाभीष्टपूरक इति । नामेराशीभयुश्रसेष्टं भगवत्सदृशपुत्रजननं कृपमदेवप्राकट्येन तत्पूर्तिकर्तृत्वर्थः, तदुक्तं 'बहिषि तस्मिन्नेव'मित्यादिना । कर्ममर्यादादर्शनोत्सुक इति । कर्मणां मर्यादा रीतिस्वस्थाः दर्शनं लोकेभ्यः प्रदर्शनं तदर्थमुत्सुकः उत्कण्ठित इत्यर्थः । 'धर्म दर्शयितुक्कामो वातरत्नाना'मित्यादिना । सर्वरूप इति । सर्वाणि रूपाणि यसेति, सर्वं कुलाचारं रूपयति कृत्वा प्रदर्शयतीति वा, 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् पदास' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'प्रदर्शितगुरुकुलावास' इत्यादिना । अद्भुततम इति । अतिशयितोद्भूतोद्भूततमः, अन्याध्वर्यरूप इत्यर्थः । मर्यादापुरुषोत्तम इति । मर्यादा वेदमार्गसाद्रक्षकः पुरुषोत्तमो मर्यादापुरुषोत्तम इति ॥ ६९ ॥

सर्वरूपेषु सत्यात्मा कालसाक्षी शशिप्रभः ।

मेरुदेवीव्रतफलसृषभो भगलक्षणः ॥ ७० ॥

सर्वरूपेषु सत्यात्मेति । सर्वेष्वपि रूपेषु शाश्वतराजन्यादिषु सत्यः अविनाशः आत्मा अवतारो यसेति । यद्वा । सर्वरूपेषु आनन्दसाम्बन्धपर्यन्तं आत्मा स्वरूपं यसेति । कालसाक्षीति । कालस्य साक्षी नियन्तेत्यर्थः । शशिप्रभ इति । शशिप्रभेव प्रभा कान्तिः यस्य, दर्शनाद्वादकत्वात् । मेरुदेवीव्रतफलमिति । नाभिपदया मेरुदेव्या आचरितस्य व्रतस्य पुंसवननादेः फलरूप इत्यर्थः । शैवेभ्य इति । एकत्रैव सर्वगुणोपलम्भात् । सर्वस्मादप्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तदुक्तं 'तस्य ह वा व इत्थं वर्णने'त्यादिना । भगलक्षण इति । भगमैश्वर्यादिगुणसमुदायं स्वस्मिन् लक्षयतीति तथा । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इति स्थितिरिति वचनात्, तदुक्तं, 'अथ तनुत्सत्यैवाभिष्वज्यमाने'त्यादिना । अत्र कृतिपयनाम्नां विपर्ययो ज्ञेयः ॥ ७० ॥

जगत्सन्तर्पको मेघरूपी देवेन्द्रदर्पहा ।

जयन्तीपतिरत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिकः ॥ ७१ ॥

जैगेत्सन्तर्पक इति । जगतः प्रवायाः सम्यक् तर्पकः पोषक इत्यर्थः । मेधैरूपी-
ति । अजनाभाख्ये मेधरूपीत्यर्थः । 'आत्मनो योममायया स्ववर्ष'मिलादिना । देवेन्द्रै-
र्दर्पहेति । देवेन्द्रस्य दर्पं गर्वं स्ववर्षेण हतवानित्यर्थः । जैघन्तीपतिरिति । अजन्त्या
इन्द्रद्रवायाः पतिर्भैरवैत्यर्थः, तन्मूले स्पष्टम् । जैघन्तप्रमाणाशेषलौकिक इति ।
अन्तर्मतिवान्तोऽख्यन्तः प्रमाणानि दाशेषलौकिकानि च तेषां समाह्वरस्वया, प्रमाणाशेष-
लौकिकस्याख्यन्तः, षष्ठ्या पूर्वनिष्ठाभावो रावदन्तादित्वात्समाधेयः । यद्वा । अख्यन्त-
मतिशयितं प्रमाणं प्रमाणत्वेन स्वीकार्यं यस्मेति ॥ ७१ ॥

शतधान्यस्तभूतात्मा शतानन्दो गुणप्रसूः ।

वैष्णवोत्पादनपरः सर्वधर्मोपदेशकः ॥ ७२ ॥

शैतधान्यस्तभूतात्मेति । शतप्रकारं यथा स्वात्तया न्यस्तः स्थापितः श्लेषु
शरीरेषु आत्मा येन 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'आत्मसमानानां शतं
जनयामासे'त्यादिना । शैतानन्द इति । शतपुत्रा एवानन्दरूपा यस्मेति वा, शतानन्दो
यस्मेति वा, शतगुणितानन्दो वेति 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति श्रुतेः । गुणप्रसूरिति ।
गुणं गुणवन्तमभेदविवक्षयानन्दनिधानं भरतं प्रसूत इति तथा । तदुक्तं 'येषां स्रजु महा-
योगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठपुत्र' इत्यादिना । वैष्णवोत्पादनपर इति । वैष्णवो भरत-
स्रजुत्पादनेन वैष्णवधर्मान् पिबतीति तथा । यद्वा । वैष्णवेषु भक्त्युत्पादनपर इति वा ।
यद्वा । वैष्णवधर्ममुत्पादनं स्वावतरणं तत्पर इति वा । सर्वधर्मोपदेशक इति । सर्वान्
निवृत्तिलक्षणान् धर्मान् ब्रह्मर्षिभ्य उपदिष्टवानिति तथा । तदुक्तं 'स कदाचिद्व्यानो
भगवानि'त्यादिना ॥ ७२ ॥

परहंसक्रियागोप्ता योगचर्याप्रदर्शकः ।

चतुर्धाश्रमनिर्णेता सदानन्दशरीरवान् ॥ ७३ ॥

परहंसक्रियागोप्तेति । परे उत्कृष्टाश्च ते हंसाश्च परहंसाः परमहंसा इत्यर्थः, तेषां
क्रिया सम्पत्तिस्तस्या रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । परमहंसविषये क्रियायाः कर्मकार्यस्य गोप्ता
दृष्टक इत्यर्थः । योगचर्याप्रदर्शक इति । योगस्य भक्तिरूपस्य चर्या आचरणं तस्याः
प्रदर्शक इत्यर्थः । चतुर्धाश्रमनिर्णेतेति । संन्यासविवेचक इत्यर्थः । सदानन्दशरी-
रवानिति । सदा सर्वकालेषु आनन्द एव शरीरं स्वरूपं यस्मेति, यवानन्दश्च तदुभया-
त्मकशरीर इति वा ॥ ७३ ॥

प्रदर्शितान्यधर्मश्च भरतस्वाम्यपारकृत् ।

यथावत्कर्मकर्ता च सद्भानिष्ठप्रदर्शकः ॥ ७४ ॥

प्रदर्शितान्यधर्मश्चेति । प्रदर्शितः स्थापितः अन्येषु धर्मो येनेति । भरत-
स्वामीति । भरतस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वामी शिक्षक इत्यर्थः । तदुक्तं 'सूतनयनशतज्येष्ठ'मि-

त्वादौ । ईर्ष्यारकृदिति । न विद्यते पारं यथोक्तपारः संसारसामरः तं कृणति छिनत्तीति तथा । यथावत्कर्मकर्ता चेति । यथा येन प्रकारेणोक्तं तेनैव प्रकारेण कर्मणा श्रौतस्मात्तानां कर्तव्यः । तदुक्तं 'इमे च भगवन्तं यज्ञकतुरूप'मित्यादिना । संज्ञानिष्टप्रदर्शक इति । सद्भात् भगवत्सम्बन्धरहितात् अनिष्टमनर्थं प्रदर्शयतीति तथा, सङ्गसेति वा । तदुक्तं 'स एकदा महानद्या'मित्यादिना ॥ ७४ ॥

आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शकः ।

यज्ञरूपसृग्मः शान्तः सहिष्णुः सत्पराक्रमः ॥ ७५ ॥

ईर्ष्यावश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शक इति । अवश्यमेवावश्यकं तादृशं यत्पुनर्जन्म तदर्थं यः कर्ममार्गस्तत्कारणीभूतं कर्म तस्य लोके प्रदर्शको ज्ञापक इत्यर्थः । भगवदिच्छोपात्तकर्मणां प्राचल्यमेवेति ज्ञापितम्, अन्यथेच्छसैवं कथं सादिति भावः । यैज्ञरूपसृग्म इति । यज्ञस्य वृषलैर्मद्रकादी यक्षमापस्य, रूपं सम्पत्तिस्तदर्थं गृह्यते अन्विष्यते पश्वर्थमिति यज्ञरूपसृग्मः, तदुक्तं 'अथ वृषलराजपणिरित्यादौ । शान्त इति । वृषलैर्व्यानीतोऽन्यकोपनत्वाच्छान्त इत्यर्थः । अत एव सहिष्णुः सहनशील इत्यर्थः । सत्पराक्रम इति । सन् सत्सु वा पराक्रमो यस्येति, सन् भगवान् तत्पराः तान् नातिक्रामतीति वा, तानाक्रमतीति वा, सतः पिपतीति सत्परो भगवान् चेति ॥ ७५ ॥

रहूगणगतिज्ञश्च रहूगणविमोचकः ।

भवाटवीतत्त्ववक्ता बहिर्मुखहिते रतः ॥ ७६ ॥

रहूगणगतिज्ञश्चेति । रहूगणस्य गतिं ज्ञानोपायं जानातीति तथा । रहूगणविमोचक इति । रहूगणं वेः कालात् ज्ञानोपदेशेन मोचितवानित्यर्थः । भवाटवीतत्त्ववक्तेति । भवाटवीतदसङ्केतग्रहस्य तत्त्वतो वक्ता । बहिर्मुखहिते रत इति । बहिर्मुखानां वेदपादानां हिते हितनिमित्तं सङ्कीर्णितं यस्येति, उन्मत्तवदाचरितं भगवतः पापण्डिनामग्रे जीवनहेतुर्भविष्यतीति भावः । तदुक्तं 'यमुद वा व केचित् पापण्डिन' इत्यादौ ॥ ७६ ॥

गयस्वामी स्थानवंशकर्ता स्थानविभेदकृत् ।

पुरुषाचयवो भूमिविशेषचिन्निरूपकः ॥ ७७ ॥

गैयस्वामीति । गयस्य राज्येः स्वामी प्रभुरित्यर्थः, तदुक्तं 'गयो राजर्षिप्रवर' इत्यादौ । स्थानवंशकर्तेति । स्थानं स्थितिर्गमस्य, तदर्थं गयस्य वंशस्य कर्तेति । स्थानविभेदकृदिति । स्थानस्य वंशस्थितेः विभेदं संस्थां करोतीति तथा, प्रियव्रतवंशसंस्थाकर्तव्यः । पुरुषाचयव इति । पुरुषस्य विराड् रूपस्य अवयवो भूगोलकं तद्रूप इत्यर्थः । 'पृथिवी मे शरीरे अस्मि'ति श्रुतेः । भूमिविशेषचिन्निरूपक इति । भूमिविशेषाणां द्वीपवर्षपर्वतादीनां विशेषतो मानादिकमनपूर्वकं निरूपणकर्तव्यः । तदुक्तं 'प्राधान्येनैव भूगोलक'मित्यादिना ॥ ७७ ॥

जम्बूद्वीपपतिर्मेरुनाभिपद्मरुहाश्रयः ।

नानाविभूतिर्लीलाढ्यो गङ्गोत्पत्तिनिदानकृत् ॥ ७८ ॥

जैम्बूद्वीपपतिरिति । जम्बाख्यस्य द्वीपस्य पतिः स्वामीत्यर्थः । मेरुनाभि-
पद्मरुहाश्रय इति । इत्यत्रतर्पणस्य मथ्यं नामिच्छन्नं नामौ पद्मरुहः प्रादुर्भावो
यस्मात्सौ नाभिपद्मरुहः, मेरुश्चासौ नाभिपद्मरुहश्च मेरुनाभिपद्मरुहः स चासावाश्रयभेदेति
तथा, सुरालयत्वादाश्रयत्वं 'मेरुः सिंहरिणामह'मिति भगवद्ब्रचनात् तद्रूपत्वम् । नाना-
विभूतिर्लीलाढ्य इति । नानाविधाः याः विभूतिर्लीलाः लक्ष्मीविलासास्ताभिराढ्यः
सम्पद इत्यर्थः । यद्वा । नानाविभूतिर्भीलीलाभिधाढ्यः इति । तदुक्तं 'देवोयानानि भव-
न्ती'त्यादिना । गङ्गोत्पत्तिनिदानकृदिति । गङ्गाया विष्णुपथा उत्पत्तेर्निदानं स्वयं
करोतीति तथा । तदुक्तं 'तत्र भगवतः साक्षा'दित्यादिना ॥ ७८ ॥

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्च गङ्गारूपोऽतिगडकृत् ।

वैकुण्ठदेहहेत्वन्मुज्जन्मकृत् सर्वपापघ्नः ॥ ७९ ॥

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्चेति । गङ्गाया माहात्म्यं महिमा तत्र हेतुः, स्वचरणसम्ब-
न्धकारकत्वादिति । गङ्गारूप इति । गङ्गा रूपं यस्य, 'स्रोतसामसि जाह्नवीति भगव-
द्ब्रचनात्, 'योऽसौ निरञ्जनो देव' इत्यपि । अतिगङ्गकृदिति । अन्येभ्यस्तीर्थेभ्योभ्यत्यन्तं
गुहं गुहं गङ्गारूपं तीर्थं करोतीति तथा, अतिगुहमपि पापं गङ्गारूपेण कृन्ततीति वा ।
वैकुण्ठदेहहेत्वन्मुज्जन्मकृदिति । वैकुण्ठे भगवान्, लोको वा, तत्सम्बन्धी यो देह-
स्तत्र हेतुमूर्ते यदम्बु गङ्गानलं तस्य जन्मकर्त्तृति । भगवत्सेवाद्योम्यदेहसम्पादकत्वं तु गङ्गो-
दकस्य 'तस्यादसलिलं यथे'त्यस्य व्याख्याने प्रपञ्चितमाचार्यैः । सर्वपापघ्न इति । सर्वान्
आमलसाम्बपर्वणान् गङ्गारूपेण पावयतीति तथा ॥ ७९ ॥

शिवस्वामी शिबोपाख्यो गृहः सङ्कर्षणात्मकः ।

स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूपः सर्वैकपूजितः ॥ ८० ॥

शिवस्वामीति । शिवस्य स्वामी सेव्य इति, शिवरूपस्वामीति वा, तदुक्तं 'इत्य-
क्ते तु भगवान् भव एक' इत्यादिना । तदेव प्रकारान्तरेणाभ्याहुः शिबोपाख्य इति ।
शिवस्य उपास्यः, शिवलेनोपास्य इति वा । शैव इति । पुरुषमात्रागम्यस्वल्पसितत्वाद्गुहो
गुह इत्यर्थः । सङ्कर्षणात्मक इति । सम्पर्कं कर्षति अन्तर्काले सर्वानिति सङ्कर्षणः
संहारमूर्तिसदात्मकत्वात् इत्यर्थः । तदुक्तं 'तुरीयां तामसी मूर्ति' मित्यादिना ।
स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूप इति । स्थानानां द्वीपवर्षादीनां रक्षार्थं मत्स्यादिरूपेण तत्र तत्र
स्थित इत्यर्थः । येन रूपेण यत्र स्थितः तत्सर्वं मूले स्पष्टम् । सर्वैकपूजित इति । सर्वैः
पूज्यस्वरूपैः भक्तैर्वा एक एव पूजितः, उपासनाय नानात्वेऽपि परमार्थतस्तु सर्वाधि

मूर्तिः कृष्णसंवेति, स एव पवित्र इति भावः । 'यो यो यां यां तनुं भक्तः' इति भगवद्-
चनात् ॥ ८० ॥ पुनस्तदेवाहुः—

उपास्यनानारूपात्मा ज्योतीरूपो गतिप्रदः ।

सूर्यनारायणो वेदकान्तिरुज्ज्वलवेषधृक् ॥ ८१ ॥

उपास्यनानारूपात्मेति । उपास्यो नानारूपो मत्सादिरूपः आत्मा क्वतारो
यसेति । ज्योतीरूपेति । ज्योतिस्तेजस्तद्रूपो रविरित्यर्थः । 'ज्योतिषां रविरंशुमानि'ति
वाप्यात् । गतिप्रदे इति । गत्या उदक्पदक्षिणरूपया सर्वेभ्यः शुभाशुभं प्रकर्मणं ददातीति
तथा । सूर्यनारायण इति । सूर्यमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सूर्यनारायणस्तद्रूप इति ।
तदुक्तं 'स एव भगवानादित्यरूपः' इत्यादिना, 'ध्वेयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती'त्यादिना ।
वेदकान्तिरिति । वेदः प्रवी, सैव कान्तिः स्वरूपं यसेति तथा, कान्तिर्यसेति वा । तदुक्तं
'आत्मानं प्रवीमय' मित्यादिना सूर्यमण्डलस्य प्रवीरूपत्वम्, तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि
'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं मित्यनुवाके स्पष्टमाज्ञातम्, 'अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईषते
यदुर्वेदे तिष्ठति मध्ये बह्वः सामवेदेनास्त्रमये महीषते' । 'वेदैरज्ञान्यस्मिरेति सूर्य' इति
श्रुत्यन्तरमपि । उज्ज्वलवेषधृमिति । उज्ज्वलं दीप्तं वेषं रूपं धारयतीति तथा ॥ ८१ ॥

हंसोऽन्तरिक्षगमनः सर्वप्रसवकारणम् ।

आनन्दकर्ता वसुदो बुधो बाहूपतिरुज्ज्वलः ॥ ८२ ॥

हंस इति । हन्ति गच्छति आशुःश्रवकारकत्वेन, सर्वान् हिनस्ति च । आशुःश्रवकारकत्वं
तु सूर्यस्य 'योसौ तपहृदेति' इत्यनुवाके स्पष्टमाज्ञातम्, 'हंसः बुधिव'दिति मन्त्रवर्णात् । अन्त-
रिक्षगमन इति । अन्तरिक्ष एव गच्छतीति तथा । सर्वप्रसवकारणमिति । सर्वेषां प्राणिनां
प्रसवः प्रेरणं तत्र कारणं कर्तृत्वर्थः । 'सविता प्रसवानामीश' इति श्रुतेः । (सूर्यनामान्शुक्लानि ।
अथ चन्द्रावष्टग्रहरूपानामान्याहुः) आनन्दकर्तेति आनन्दसाहाय्यस्य कर्ता कारकभन्द्र
इत्यर्थः । वैशुद इति । वसुनि यति कृत्वात्, ददाति वा एकादशस्थानस्थित इति । वसुदो
मज्जल इत्यर्थः । बुध इति । बुध्यते जानातीति बुधः । बाहूपतिरिति । बाचां पतिर्बाहूपति-
रुहस्पतिरित्यर्थः । उज्ज्वल इति । उज्ज्वलः सितः शुभ्रत्वात् शुक्ल इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

कालात्मा कालकालश्च कालच्छेदकृदुत्तमः ।

शिशुमारः सर्वमूर्तिराधिदैविकरूपधृक् ॥ ८३ ॥

कालात्मेति । कालः क्यामः आत्मा देहो यसेति, सर्वपीडाकरत्वात् कालरूप इति वा,
शान्धर इत्यर्थः । कालकालश्चेति । कालात् सैरेरपि कालः क्यामः, तमस्कारित्वाद्राहुर्इत्यर्थः ।
कालच्छेदकृदिति । कालस्य राहोः छेदो द्वैधीकरणं तेनैव केतुं करोतीति तथा, अवेद-
विवक्षया तद्रूप इत्यर्थः । उत्तम इति । अतिशयेन उत् उत्तमः ऊर्ध्वतम इत्यर्थः । शिशुमार-
चक्रस्य सर्वग्रहोपरि स्थितत्वात् । शिशुमारी इति । शिशुः मारयतीति शिशुमारो बलजन्तु-

विशेषः, पुच्छादिना समानाकृतित्वात् तन्नाम्ना निर्देशस्तद्वत् इति । 'सर्वस्मृतिरिति । सर्वेषां धर्मश्रद्धादीनां स्मृतयोऽस्मिन्निति तथा, सर्वस्मृतिं तु तैत्तिरीयारण्यके श्रुतौपस्थानाहुवाके 'शिशुमारचक्रस्य भूः प्रपथ' इत्यादौ स्फुटम्, मूलेषु 'यस्य पुच्छग्रेऽवाक् शिरस' इत्यादौ । तच्च सर्वेषामाधिदैविकस्वरूपमित्याहुः औधिदैविकरूपपृथगिति । आधिदैविकं रूपं धारयतीति तथा ॥ ८३ ॥

अनन्तसुखभोगालयो विवरैश्वर्यभाजनम् ।

सङ्कर्षणो दैत्यपतिः सर्वाधारो बृहद्वपुः ॥ ८४ ॥

अनन्तसुखभोगालय इति । अनन्तस्य अपरिमितस्य सुखस्य भोगस्तेनाख्यः समृद्धः, स आल्यो यस्मिन्निति वा, यस्माद्वा । विवरैश्वर्यभाजनमिति । अपस्मात् सर्वं सप्तस्ववि विचरेषु अतलादिषु यदैश्वर्यं विभूतिस्तद्भाजयति, तस्य भाजनमाश्रय इति वा । तदुक्तं 'एतेषु हि पितृस्त्र्येण्वित्यादिना । सङ्कर्षण इति । सम्यक् कर्षति सर्वान् एकत्र करोतीति तथा । पातालादप्यधःसङ्कर्षणस्मिन्नितिरित्युक्तम्, तदुक्तं 'तस्य मूले विश्वोदने'त्यादि । दैत्यपतिरिति । दैत्यानां पतिः स्वामी तामसत्वात् । सर्वाधार इति । सर्वस्य सविवरभूयोत्कस्य आधारः आश्रय इति । अत एव । बृहद्वपुरिति । बृहत् प्रवृद्धं वपुः शरीरं यस्मैति, तदुक्तं 'सूर्यन्यर्पितमणुव'दि त्यादिना ॥ ८४ ॥

अनन्तनरकच्छेदी स्मृतिमाश्रान्तिनाशनः ।

सर्वानुग्रहकर्ता च,

अनन्तनरकच्छेदीति । अनन्तानां नराणां कानि शिरांसि संहारसमये छिनत्तीति तथा । स्मरणोदेवानन्तनरकपातनाशक इति वा । अत एव । स्मृतिमाश्रान्तिनाशन इति । स्पष्टम् । सर्वानुग्रहकर्ता चेति । सर्वेष्वपि क्तेषु अनुग्रहे हितं करोतीति तथा । नरकपातनाप्रदर्शनेन सर्वान् पापभीतान् करोतीति भावः ।

इति पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

अथ षष्ठस्कन्धनामानि ॥

मर्यादाभिन्नशास्त्रकृत् ॥ ८५ ॥

मर्यादाभिन्नशास्त्रकृदिति । साधनानुरूपफलदानं मर्यादा, साधनं विना अल्प-साधनेन वा यन्महाफलदानम् मर्यादामिच्छम्, तच्च केवलमगंवदनुग्रहमूलमेकमेव पुष्टिकृतमिति यावत्, 'पोषणं तदनुग्रह' इति यावत्वात् । मर्यादाभिन्नस्य पुष्टेः शास्त्रं पुष्टिटीज-प्रतिपादकं षष्ठस्कन्धरूपं करोतीति तथा ॥ ८५ ॥

कालान्तकभयच्छेदी नामसामर्थ्यरूपधृक् ।

उद्धारानर्हगोसात्मा नामादिप्रेरकोत्तमः ॥ ८६ ॥

कालान्तकभयच्छेदीति । कालो यमः अन्तको मृत्युः, ताभ्यां वा यन्नयं मृत्युनर-
कादेः, तस्य छेदनशील इत्यर्थः । इदं सर्वं नामसामर्थ्यप्राकट्यपूर्वकमवामिलभोचने स्फुटम् ।
मौमिसामर्थ्यरूपधृमिति । नामां वत्सामर्थ्यं यथेष्टपापानोदनशक्तिसादृशं पारयतीति
तथा 'यद्विभूतिमस्तत्'मितिवाक्यात् । उद्धारानर्हगोसारमेति । उद्धरणमुद्धारः संसारा-
न्मोक्षः, यत्र ये अनर्हाः अयोग्याः तेषां गोसा रक्षकः आत्मा यस्मेति, प्रकृते तु तादृशोऽवामिल
एव । अन्येऽप्यसंख्याः सन्तीति ज्ञेयम्, अत एव नरके पञ्चमानानामपि श्रीकृष्णनामोच्चारण-
मात्रेण वैकुण्ठारोहणं भूयते । नृसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युप्रसङ्गेन तत्रत्वानि कानिचिद्वचनानि
लिख्यन्ते । 'ध्यास उवाच । इत्येवं किङ्करानुत्तया मृत्युं च पुरतः स्थितम् । यमो निरीक्ष्य
च जनं नरकस्थं प्रपीडितम् । कृपया परया मुक्तो विष्णुभक्त्या विशेषतः । जनस्त्रानुग्रहायीव
तेनोक्त्य वागिमां शृणु । नरके पञ्चमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्थितो देवः केशवः
हेमनाशनः । उदकेनाप्यत्नने तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया
किं न पूजितः । नारसिंहो ऋषीकेशः पुण्डरीकनिमेषधरः । स्मरगान्मुक्तिदो नृणां स त्वया
किं न पूजितः । इत्युत्तया नारकान् सर्वान् पुनराह स किङ्करान् । वैषसतो यमः साक्षा-
द्विष्णुभक्तिविगुम्भितः । नारदाय स विश्वात्मा प्राहेदं विष्णुरव्ययः । अन्येभ्यो वैष्णवेभ्यश्च
सिद्ध्येष्येति नः श्रुतम् । तद्वः प्रीत्या प्रवक्ष्यामि हरिवाक्यमनुत्तमम् । शिष्याश्च किङ्कराः सर्वे
शृणुत प्रयतो हरेः । कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति विलम्बः । जलं भित्वा यथा पद्मे
नरकादुद्धराम्यहम् । पुण्डरीकाक्ष देवेश नरसिंह त्रिविक्रम । स्वामहं शरणं प्राप्त इति यस्तं
समुद्धरेत् । त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेव जनार्दन । इति यः शरणं प्राप्तस्तं हेमादुद्धराम्य-
हम् । व्यास उवाच । इत्युदीरितमाकर्ष्य हरिवाक्यं यमेन तु । नारकाः कृष्ण कृष्णेति नार-
सिंहेति चुकुक्षुः । यथा यथा हरेर्नाम कीर्तयन्त्यत्र नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिसुद्वहन्तो
भुवश्चिदम् । नारका उचुः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय केशवाय महात्मने । भक्तप्रियाय
देवाय यज्ञाय हरये नमः । लोकनाथाय ज्ञान्ताय यज्ञेशायादिर्भूतये । अनन्तायाप्रमेयाय
नारसिंहाय ते नमः । नारायणाय सुरते शङ्खचक्रगदाभूते । वेदप्रियाय भूते त्रिविक्रम नमो
नमः । वराहावाप्तकर्षाय वेदाङ्गाय गदाभूते । महासुतिमते निलं त्रलम्बाय नमो नमः ।
वामनाय बहुज्ञाय वेदवेदाङ्गधारिणे । पल्लिन-चनदस्त्राय वेदपात्राय ते नमः । विष्णवे
सुरनाथाय व्यापिने परमात्मने । चतुर्भुजाय छुद्वाय छुद्दस्त्राय ते नमः । जामदग्न्याय
रामाय दुष्टक्षत्रान्तकाय च । रामाय रावणान्ताय नमः स्तुभ्यं महात्मने । अस्मात् सुदुःसहात्
कृष्ण नारसिंह जनार्दन । अस्मात्सुद्धर गोविन्द पूजितस्त्वं नमोस्तु ते । व्यास उवाच ।
इति सद्दीर्घितो विष्णुर्नारकैर्मक्तिपूर्वकम् । नारकीयातनाः सर्वासोपां नष्टा महात्मनाम् ।

दिव्यरूपधराः सर्वे दिव्यवस्त्रविभूषिताः । दिव्यगन्धानुलिप्ताश्च दिव्याभरणभूषिताः । नाना-
रूपविधानेषु दिव्येषु हरिपूरुषैः । विष्णुलोकं यमो गत्वा नमश्चक्रे तदा हरिम् । यन्नामकी-
र्तनायाता नरकाः केशवालवम् । तं नमामि महादेवं नारसिंहं महद्गुरुम् । तस्य वै नारसिंहस्य
विष्णोरमिततेजसः । प्रणामं ये च कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः । दृष्ट्वा प्रशान्तं नरकाग्निगुप्थं
यथादि सर्वं विपरीतमत्र । पुनः स सिद्धार्थमयात्मदत्तान् यमो हि वक्तुं कृतवान् मनश्च । व्यास
उवाच । स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर महुसूदन-
प्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् । अहमभरणार्चितेन घात्रा यम इति लोकहिताय वै
नियुक्तः । हरियुरुविमुखान् प्रशासि मलयान् हरिचरणप्रणतान् नमस्करोमि । सुगतिमभिलषामि
वासुदेवादहमपि भागवतः स्त्रिरान्तरात्मा । यधुमधनवशोऽस्मि न स्वतः प्रभवति संयमेन
ममापि कृष्णः । भवति विमुखस्य नास्ति सिद्धिर्विषममृतं भवतीति नैतदस्ति । वर्षशतम-
पीह धन्यमानं व्रजति न कायनतामयः कदाचित् । नहि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिर-
राभवतामुपैति चन्द्रः । भगवति च हरावनन्यचेता भृशमलिनोपि विराजते मनुष्यः । विष-
रक्षणभयशङ्कोक्तिर्दशकल्पस्य शिक्षाक्षपादवादात् । अहमपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्ति-
कृते न सिद्धिरस्तु । सुरपतिरसुरैः सदाभियुक्तः पशुपतिरप्यविनीतमूलवर्गः । सुरगुस्वरूपसा-
दृक्ता हरिचरणौ मरणापवर्गहेतुः । शुभमिदमुपलभ्य मानुषार्थं सुकृतवशेन वृषेन्द्रियार्थ-
हेतोः । स्मयति कुस्ते न मोक्षमार्गं स दहति चन्दनमेव भस्महेतोः । मुकुलितकण्ठकलैः
सुरेन्द्रैः सततनमस्कृतपादपङ्कजाय । अविहितगतये सनातनाय प्रथमजगतये नमोऽस्तु-
जाय । इति घोषयते प्रमः खड्गुद्भीन् गमयति सर्वदिशान् शुभमतादिताः । यमदत्ता बहवश्चि-
ग्रगुप्त मृशु इत्थं परिहर विष्णुभक्तान् । यनाष्टकमिदं पुष्पं पठते यः शृणोति च । मुच्यते
सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति । इदं स्वमुक्तं यमवाक्यमुत्तमं यथाधुना ते हरिभक्ति-
कीर्तनं । पुनश्च वक्ष्यामि पुरातनीं कथां भृगोश्च पौत्रेण च या कृता पुरा । इति नृसिंह-
पुराणे नवमोऽध्यायः । एवमादीनि बहून्वेव सन्तीति विस्तरमयात्र लिख्यन्ते । मैमादि-
प्रेरकोत्तम इति । नाम आदिर्येषां साधनानां तेषां प्रेरकः प्रेरणकर्ता, स पासावुत्तमश्चेति,
नामादिप्रेरकः उत्तमो यस्तेति वा ॥ ८६ ॥

अजामिलमहाबुद्धमोचकोऽवचिमोचकः ।

धर्मवक्ताऽक्लिष्टवक्ता विष्णुधर्मस्वरूपधृक् ॥ ८७ ॥

अजामिलमहाबुद्धमोचक इति । अजामिलनामा यो ब्राह्मणः स एव महाबुद्धः
महापापैः महद्विषां दूषितः तस्य मोचकः, नामसामर्थ्येन दोषान्मोचक इति भावः । अज-
विमोचक इति । अपस्य शूद्रासम्बन्धवर्जितस्य, अपात्रा । 'धर्मवक्तेति । धर्मस्य
स्वकीयस्य विष्णुदूतरूपेण वक्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'अहो कथं धर्मव्या'मिति । 'अक्लिष्टव-

चेति । अङ्घ्रिं शास्त्राविरुद्धं यथा सात्त्विका धर्मस्य वक्षेति, अङ्घ्रिहस्य सुखोपायस्य वक्षेति वा । सुखोपायस्तु नामोच्चारणमात्रमेव, तदतिरिक्तं दुःखरूपमेवेति ज्ञेयम्, तत्सर्वं पुराणादिषु बहुषु श्रूयते 'सर्वधर्मोच्छ्रिता' इत्यादि । मूलेषु 'अयं हि कृतनिवेश' इत्यादिना । विष्णुधर्मस्वरूपधुनिगति । विष्णुधर्मो एव खं धनं येषान्ते विष्णुधर्मस्थाः भक्ताः तेषु रूपं स्वरूपं धारयति स्थापयति वा । यद्वा । धर्मोपनः विष्णुधर्मो धर्मस्वरूपधृक् चेति 'यमः संयमतामह'मिति वाक्यात् ॥ ८७ ॥

सन्मार्गप्रेरको धर्ता त्यागहेतुरघोक्षजः ।

वैकुण्ठपुरनेता च दाससंवृद्धिकारकः ॥ ८८ ॥

संमार्गप्रेरक इति । सतां मार्गः सन्मार्गः, संशास्त्री मार्गमेति वा, स तु भगवन्नामैकपरत्वारूपस्तत्र प्रेरकः । अत एव नारदैरुक्तं 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे'ति । 'धर्मेति । भक्तानां धारक इत्यर्थः, अत एव 'कौन्तेय प्रतिवानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति'इति । त्यागहेतुरिति । त्यागो विषयस्य सम्प्राप्तिर्हेतुर्पश्येति । अघोक्ष इन्द्रियाजन्मं ज्ञानं जनयतीति । वैकुण्ठपुरनेता चेति । वैकुण्ठ एव पुरं तत्र नेता अजामिलमिति शेषः । यद्वा । वैकुण्ठपुरस्य नेता नायक इत्यर्थः । दाससंवृद्धिकारक इति । दासानां भागवतमुत्पानां संवृद्धिः सर्वतः सम्प्लिप्तकर्तृत्वार्थः । तदुक्तं 'स्वयम्भूर्नारद'इत्यादिना ॥ ८८ ॥

दक्षप्रसादकुण्डंसगुह्यस्तुतिविभावनः ।

स्वाभिप्रायप्रवक्ता च मुक्तजीवप्रसूतिकृत् ॥ ८९ ॥

दक्षप्रसादकुण्डिति । दक्षे प्राचेतसे प्रसादं सृष्टिसामर्थ्यं करोतीति तथा । हंसगुह्यस्तुतिविभावन इति । हंसः परमात्मा तत्सम्बन्धिनी या गुह्यस्तुतिसूत्र विभावयति प्रेरयति तथा, विभाव्यते चिन्त्यते इति वा । तदुक्तं 'अस्त्रीषीदंसगुह्येने'त्यादिना । स्वाभिप्रायप्रवक्ता चेति । स्वस्वामिप्रायो विभूतिजननं तस्य प्रवर्णय वक्षेति । तदुक्तं 'ममैष कामो मृतानां'मित्यादी । मुक्तजीवप्रसूतिकृदिति । मुक्तानां मुक्तप्रायाणांमग्रे सृष्टय भावात्, जीवानां हर्षभादीनां प्रसूतिमुत्पत्तिं करोतीति तथा ॥ ८९ ॥

नारदप्रेरणात्मा च हर्षस्वप्नप्रभावः ।

सुबलाश्वहितो गृहवाक्यार्थज्ञापनक्षमः ॥ ९० ॥

नारदप्रेरणात्मेति । नारदस्य प्रेरणे आत्मा चित्तं वस्येति । हर्षस्वप्नप्रभाव इति । नारदोपदेशेन हर्षस्थानं ब्रह्मत्वं भावयति प्रापयतीति तथा । तदुक्तं 'उवाच चायं हर्षभा' नित्यादि । सुबलाश्वहित इति । शोभनं बलमस्येति सुबलो भगवान्, तमश्रुवन्ति प्राप्नुवन्तीति सुबलाभाः, तेभ्यो हित इति । अत्र 'सुबलाश्वहित' इति ग्रामादिकपाठ इव लक्ष्यते । आचार्योक्तिः 'श्रवलाश्वहित'इत्येवं भवितुं युक्तं, श्रवलाश्वशब्देन हर्षभाभिधानात् । अत एव

विष्णुपुराणेऽपि ब्रूयते 'विवर्धयिष्यस्ये तु शशलाभ्याः प्रजाः पुनरिति । सुभलाभपदस्य कष्ट-
कल्पनया हर्षभरणत्वेन व्याख्यायन् लोकप्रसिद्धिनिवन्धनं ज्ञेयम्, वस्तुतस्तु 'शशलाभ-
हित' इत्येवं पठनीयम् । गौडवाक्यार्थज्ञापनक्षम इति । नारदोक्तगुणवाक्येषु ज्ञापने
बोधने क्षमः समर्थः । तदुक्तं 'तथैकपुरुषं राष्ट्र'मित्यादिना ॥ ९० ॥

गृहार्थज्ञापनः सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठितः ।

पुष्टिप्ररोहहेतुश्च दार्शनिकज्ञानहृद्गतः ॥ ९१ ॥

गौडार्थज्ञापन इति । गृहार्थो हर्षभानां मोक्षरूपस्तं दक्षाय ज्ञापयतीति । तदुक्तं
'एकस्मिन् काल'इत्यादिना । 'सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठित' इति । सर्वेषां हर्षभादीनां
मोक्षरूपः आनन्दः प्रतिष्ठितः सञ्जातो यस्मादिति । सर्वेषां मोक्षेण नारदज्ञानन्दः प्रतिष्ठितः
स्यापितो येनेति वा । पुष्टिप्ररोहहेतुश्चेति । पुष्टिभार्यायो यः प्ररोहः सृष्टिस्तत्र हेतुरित्यर्थः ।
तदुक्तं 'ततः प्राचेतस'इत्यादिना । दार्शनिकज्ञानहृद्गतः इति । दार्शनैर्वैकृजैर्ज्ञातं हृद्गतम-
विश्रायो यस्य, कथमन्यथा नारदः कुर्यादुपदेशं मगवदभिप्रायं विनेति ॥ ९१ ॥

शान्तिकर्ता सुहितकृत् स्त्रीप्रसूः सर्वकामधुक् ।

पुष्टिर्वंशप्रणेता च विश्वरूपेष्टदेवता ॥ ९२ ॥

शान्तिकर्तेति । दक्षस्य शान्तेरनुनयस्य ब्रह्मवाक्येन कर्तेत्यर्थः । 'सुहितकृदिति ।
धर्मादीनां भार्यादिप्रदत्तेन सुहितं करोतीति तथा, सम्यक् हितमिति । स्त्रीप्रसूरिति ।
स्त्रीरेव प्रसूतवानिति । सर्वकामधुमिति । तावतीभिरेव सर्वेषां कामान् विषयभोगान्
दुग्धवानित्यर्थः । पुष्टिर्वंशप्रणेता चेति । पुष्ट्या अनुग्रहमात्रेणैव कृतो यो वंशो दक्षस्य
तस्य प्रकर्षेण नेता विस्तारक इत्यर्थः । विश्वरूपेष्टदेवतेति । विश्वरूपस्य त्वाष्टस्य इष्टा
इष्टफलदात्री देवता नारायणरूपेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ तदेवाहुः—

कवचात्मा पालनात्मा च वर्मोपचितिकारणम् ।

विश्वरूपशिरश्छेदी स्वाष्ट्यज्ञविनाशकः ॥ ९३ ॥

कवचात्मेति । पालनात्मेति । कवचरूपेणेन्द्रस्य रक्षक इत्यर्थः । सर्वेषां पालनाय
आत्मा यसेति वा । वर्मोपचितिकारणमिति । वर्मणो नारायणात्मकस्य उपचितिविस्तरेण
कथनं तत्र कारणमित्यर्थः । तदुक्तं 'यया युतः सहस्राक्ष' इत्यादिना । विश्वरूपशिरश्छे-
दीति । विश्वरूपस्य शिरांसि छेदुं शीलमस्तेति, तादृश इन्द्रसदृश इत्यर्थः । 'देवानामसि
वासव'इति वचनात् । यद्यपि ब्रह्मण्यदेवस्यैककारणमनुचितं तथापि मर्यादाभिन्नलीलाकारणान्न
दोषः । तदुक्तं 'तदेवहेलन'मित्यादे । स्वाष्ट्यज्ञविनाशक इति । त्वष्टसम्बन्धियज्ञस्य
विनाशक्यो निष्फलकर्तेत्यर्थः, इन्द्रस्य रक्षणात् ॥ ९३ ॥

वृत्रस्वामी वृत्रगम्भो वृत्रव्रतपरायणः ।

वृत्रकीर्तिर्वृत्रमोक्षो मयव्रतपारक्षकः ॥ ९४ ॥

वृत्रस्वामीति । वृत्रासुरदेहस्य स्वामी प्रभुत्वार्थः । 'तस्माद्विष्णुं मत्वा भवतीति
श्रुतेः । वृत्रं गम्य इति । वृत्रस्य गम्यः क्षरणमनयोग्यः, तेन ज्ञातुं योग्य इति वा वृत्र-
जतपरायण इति । प्रव्रज्य क्रतुस्य देवावुधैरन्यैर्देवैर्वा न भविष्यामीत्येवंरूपस्य पराव रक्षणाय
अयनं तत्र गमनं यस्मेति, वृत्रो भक्तिपरायणो यस्मेति वा, क्रतुं भक्तिः । वृत्रं कीर्तिरिति ।
वृत्रस्य कीर्तिः स्यातिर्यस्मादिति, भक्तत्वादिन्द्रादिभिः स्तुतत्वात् । वृत्रं मोक्ष इति । वृत्रस्य
मोक्षः आसुरदेहाद्यस्मादिति, तदुक्तं ' किं व उवाचिते' रित्यादिभिः । मधेयवत्प्राणरक्षक
इति । मधः सौख्यं विद्यते यस्मेति गफला इन्द्रः, मधोनः प्राणानां रक्षकः पवित्राद्युपा-
योपदेशात् ॥ ९४ ॥

अश्वमेधहविर्भोक्ता देवेन्द्रामीवनाशकः ।

संसारमोचकश्चित्रकेतुचोपनतत्परः ॥ ९५ ॥

अश्वमेधहविर्भोक्तेति । इन्द्रकृतअश्वमेधसम्पन्निहविषां भोक्ता स्वीकारक इत्यर्थः ।
तदुक्तं 'हयमेधेन पुरुष' मित्यादिना । देवेन्द्रामीवनाशक इति । देवेन्द्रस्वामीवं अश्वहत्यादि-
रूपं रोषं तज्जितं वा नाशयतीति, स्वयं यज्ञभोक्तृत्वेनेति । संसारमोचक इति ।
सम्पत् सरणं गमनं संसारः, अश्वमेधे साक्षादागमनं तेनैव अश्वहत्यायाः इन्द्रस्य मोचकः ।
चित्रकेतुचोर्धनैतत्पर इति । चित्रकेतोः पुत्रशोकार्तसाक्षितो नारदाम्नां बोधने तत्स-
क्षात्सालक इत्यर्थः, तत्र कुशल इति वा ॥ ९५ ॥

मन्त्रसिद्धिः सिद्धिहेतुः सुसिद्धिकलदायकः ।

महादेवतिरस्कृतां भक्त्यै पूर्वार्थनाशकः ॥ ९६ ॥

मन्त्रसिद्धिरिति । मन्त्रस्य नारदोपदिष्टस्य सिद्धिर्यस्मादिति, तद्वत् इति वा ।
तदुक्तं ' एतां मन्त्रोपनिषद्' मित्यादिना । सिद्धिहेतुरिति । सिद्धिर्विशोकत्वं तत्र कारण-
मित्यर्थः । सुसिद्धिर्फलदायक इति । चित्रकेतोः सुसिद्धिः स्वप्राप्तिराद्रष्टुं फलदातेत्यर्थः ।
'सुसिद्धे' इति षष्ठे सुसिद्धमन्त्रस्य फलदातेत्यर्थः । तदुक्तं 'संसिद्धोऽसि तथा राज' मित्या-
दिना । महादेवतिरस्कृतेति । समौरीकस्य शिवस्य दुर्बलनरातिरस्कृताय इत्यर्थः । तदुक्तं
'स एकदा विमानेन' लादिना । भक्त्यै पूर्वार्थनाशक इति । भक्त्यै पूर्वार्थविधापरीय-
सम्पत्तिं नाशयतीति, सम्पत्तेर्भक्त्यन्तरायत्वात् ॥ ९६ ॥

देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापकः शिवः ।

आदित्यो दैत्यराजश्च महत्पतिरचिन्त्यकृत् ॥ ९७ ॥

देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापक इति । देवेषु नाशयेतुं यो विशिष्टो द्वेषत्वेन
सस्माद्वैमुख्यं भवति ज्ञापयतीति तथा । लोके ज्ञानार्थैव कारणं चित्रकेतोरिति यावः । शिवे
इति । महत्कल्पत्वाज्जिर्मलत्वात् शिव इति 'शाम्भवं शिवमच्युतमिति' श्रुतेः । आदित्य इति ।
आदित्यस्य सवित्रपत्न्यं तद्वत् इत्यर्थः । तदुक्तं 'वृत्रिस्तु सवित्रः पत्नी' लादिना । दैत्यराज-

येति । दैत्येषु दैत्यपुत्रेषु प्रह्लादादिषु राजते तेषां राजेति वा, तदुक्तं 'अथ कथयपदाया-
दा' निति वा । भैरवैतिरिति । महतो प्रह्लादपत्न्योर्महतां वा । अभिर्न्वैत्यकृदिति ।
अचिन्त्येन सामर्थ्येन करोतीति, अभिन्त्यं वा करोतीति ॥ ९७ ॥

मरुतां भेदकस्त्राता त्रतात्मा पुं प्रसूतिकृत् ।

मैरुतां भेदक इति । मरुतामेकोनपञ्चाशतो येदको गणः कर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'हव-
पुत्रादिति'रिति । त्रैतिरिति । इन्द्रेणात्यन्तं हन्यमानस्य दितिर्गर्भस्य त्रता रक्षक इत्यर्थः ।
'न ममार दितेर्गर्भ'नित्यादिना । त्रैतात्मेति । त्रतं पुंस्यनास्यं आत्मा स्वरूपं यसेति, त्रेतेन
आत्मा भवतारो यसेति वा, तन्मूढे स्पष्टम् । पुं प्रसूतिकृदिति । उक्तव्रतेन यथोक्त-
लक्षणस्य पुंसः प्रसूतिं करोतीति तथा ।

॥ इति षष्ठस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ सप्तमस्कन्धनामानि ॥

कर्मात्मा वासनात्मा च ऊर्जिलीलापरायणः ॥ ९८ ॥

कर्मात्मेति । कर्म प्राकृतं तद्वत् इत्यर्थः । वासनात्मेति । पूर्वोक्तसंस्काररूप
इत्यर्थः, वस्तेः सर्वं वासयतीति वासनः, स चासावात्मा येति । ऊर्जिलीलापरायण
इति । 'ऊर्जयः कर्मवासना' इत्युक्तत्वात् कर्मवासनारूपलीलाः परमुक्तदमयनं यसेति
तत्परायण इति वा ॥ ९८ ॥

समदैत्यसुरः स्वात्मा वैषम्यज्ञानसंश्रयः ।

देहाशुपाभिरहितः सर्वज्ञः सर्वहेतुविद् ॥ ९९ ॥

सैमदैत्यसुर इति । दैत्याश्च सुराश्च दैत्यसुराः, समास्तुल्या दैत्यसुरा यसेति ।
तदुक्तं 'समप्रियः सुहृ'दित्यादिना । सैमैत्येति । सर्वेषामपि स्वात्मैत्यर्थः । से भक्ता एव
तेषु वा आत्मा यसेति । वैषम्यज्ञानसंश्रय इति । देवद्वेषमसुरद्वेष्टनं यत् सर्वसमर्थ-
स्वापि तद्वैषम्यं तादृशज्ञानं ज्ञानहेतुं सम्पद्यथा सत्यथा अयते, न तु सत्यं निषम इति
भावः । 'समोहं सर्वभूते'कित्यादिवचनात् । अत एव देहाशुपाभिरहित इति ।
देहादिदुक्ते च उपाधिः अहङ्कारादि तद्वैतमूलो वा तद्वहित इति । सर्वज्ञ इति । सर्वं
जानातीति वा, सर्वो नारदादिज्ञो यस्यादिति वा । सर्वहेतुविदिति सर्वैः कामादिभि-
र्हेतुभूतैर्विधत्ते उन्मत्ते इति तथा, तदुक्तं 'कामादेषाद्भया'दित्यादिना ॥ ९९ ॥

ब्रह्मावाकस्थापनपरः सज्जन्मावधिकार्यकृत् ॥

सदसद्वासनाहेतुस्त्रिसख्यो भक्तभोचकः ॥ १०० ॥

ब्रह्मवाचस्थापनपर इति । ब्रह्मणां सनकादीनां वाचः, 'वापिष्ठामासुरीं योनि'मित्येवंप्रवाचः स्थापने सफलकरणे परः अभियुक्तः, तत्स्थापनमेव परमुत्तमं प्रयोजनं यत्सेति वा । ईशजन्मावधिकार्यकृदिति । स्वस्य जन्म प्राकट्यं करादनुसिंहवामनरामकृष्णादिरूपं तदपि यत्कार्यं द्वेषपुद्गलत्पादनरूपं तत्करोतीति तथा । सैदसद्वासनाहेतुरिति । सती चासती च सदसती, ते च अन् वासने च सदसद्वासने ते प्राप्तिहेतु यस्य, तयोर्हेतुरिति वा, भगवद्विषयिण्योरुभयोस्तस्यासिद्धेहेतुत्वमुक्तमेव । 'प्राप्तयेवं विनिहित' इत्यादिना । त्रिसैत्य इति । त्रिभिरवतारैः सत्यं ब्रह्मवचनं सत्यकरणं यत्सेति, त्रिसलमिति पदव्याख्यानोक्तैर्ना, त्रिषत्व इति षाठे पत्वं पौराणिकं ज्ञेयम् । 'मैक्तमोचक इति । भक्त्यमोचकः वैकुण्ठाधिकारादिति शेषः ॥ १०० ॥

हिरण्यकशिपुद्वेषी प्रविष्टात्माऽतिभीषणः ॥

शान्तिज्ञानादिहेतुश्च प्रह्लादोत्पत्तिकारणम् ॥ १०१ ॥

हिरण्यकशिपुद्वेषीति । हिरण्यकशिपुर्द्वेषी यस्मिन्निति । प्रविष्टात्मेति । हिरण्यकशिपौ द्वेषविषयत्वेन प्रविष्ट आत्मा यत्सेति, सर्वान्तर्यामिन्नेन वा 'अन्तः प्रविष्टः श्लाघाजनाना'मिति श्रुतेः । अन्तिभीर्द्वेषे इति । अत्यन्तं भीषयति हिरण्यकशिपुं भयं प्रापयति, आतृषयस्मरणादिति तथा । शान्तिज्ञानादिहेतुश्चेति । शोकज्ञान्यर्थं यत् ज्ञानं हिरण्यकशिपुकं तत्र हेतुः प्रेरक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अम्बाम् हे वधू'रित्यादिना । प्रह्लादोत्पत्तिकारणमिति । प्रह्लादः उत्पत्तिकारणमवतारकारणं यत्सेति, प्रह्लादसेति वा ॥ १०१ ॥

दैवसिद्धान्तसमृक्ता तपःसार उदारधीः ।

दैवहेतुप्रकटनो भक्तिचिह्नप्रकाशकः ॥ १०२ ॥

दैवसिद्धान्तसमृक्तेति । दैवानां सिद्धान्ते सिद्धान्तस्थाने सतः परमशास्त्रस्य भक्तमुखादुक्तेति, तदुक्तं 'तस्माद्यु मन्ये सुरवर्यं देहिना'मित्यादिना । तैपःसार इति । तपो भजनरूपं तदेव सारं यत्सेति । उदारधीरिति । उदारा निर्यस्य प्रह्लादस्य धीर्यस्यादिति । दैवहेतुप्रकटन इति । दैवस्य हेतुं प्रह्लादस्यैवं बुद्धौ-परसङ्ग एव हेतुरित्येवंरूपं ज्ञापितवानित्यर्थः । तदुक्तं 'ब्रह्मस्य बुद्धिर्बालानां'मित्यादिना 'भक्तिचिह्नप्रकाशक इति । भक्तेष्विद्धानि लक्षणानि प्रकाशयतीति तदुक्तं 'परस्वभवेत्सद्ब्राह्म' इत्यादिना ॥ १०२ ॥

सद्वेषहेतुः सद्वेषवासनात्मा निरन्तरः ।

नैर्घुर्यसीमा प्रह्लादवत्सलः सङ्गदोषहा ॥ १०३ ॥

'सद्वेषहेतुरिति । सति प्रह्लादे दैवस्य द्वेषं प्रति हेतुः, तत्सम्बन्धादेव तथात्वात् । सद्वेषवासनात्मेति । सद्वेष एव वासनान्नादयमन्तरागभूतं यस्यात्मनः स तथा । निरन्तर इति । अन्तरातीत्यन्तरः दैवेभ्यो निःशेषेण तथा निरन्तर इति । नैर्घुर्यसीमेति । नैर्घुर्यस्य सीमाऽवधिरित्यर्थः । प्रह्लादविषये वातनानामारम्भ एव न प्रकटितवान्, अतस्त-

वेति भावः । प्रेक्षाद्वत्सल इति । तत्र तत्र रक्षाया अपि कारणात्, तस्मिन् वत्सलो वात्सल्य-
वानित्यर्थः । संज्ञदोषहेति । प्रह्लादस्य वचनेन दैत्यसुतानामप्रसन्नदोषं हतवानित्यर्थः ।

महानुभावः सत्कारः सर्वाकारः प्रमाणभूः ।

सम्भ्रमप्रसूतिर्हृरिर्हंसिहो भीमविक्रमः ॥ १०४ ॥

महानुभाव इति । महामचिन्त्योऽनुभावः सामर्थ्यं यस्य, प्रह्लादस्य तद्वत् इत्यर्थः ।
'प्रह्लादश्चास्मि दैत्याना'मिति वान्धात् । यद्वा । प्रह्लादरक्षाकरणे योऽनुभावः स महान्
यसेति । संज्ञकार इति । आकरषमाकारः आह्वानं तेन सह कर्तुं इति, तदुक्तं 'यस्त्वया
मन्दभाष्योक्तो गदन्य' इत्यादिना । सर्वाकार इति । सर्वः आकारः स्वरूपं यसेति । सर्व-
विलक्षणाकार इति वा । अत एवाद्भुतकेसररूपम् । प्रमाणभूरिति । प्रह्लादवाक्यस्य
प्रमाणाय प्रामाण्याय भवति, साम्बाज्ञायत इति तथा । अन्यथा, भक्तवात्सल्यं मन्येत,
तदुक्तं 'सत्यं विधातुं निवभृत्यभाषित'मित्यादिना । सम्भ्रमप्रसूतिरिति । साम्बात् प्रसूतिः
प्राकट्यं यसेति, तदुक्तं 'स सत्यमेवं परित' इत्यादिना । हृरिर्हंसिहो । ना चासौ हरिमेति,
वृषिणिष्ठो हरिरिति वा, वृषां भयं हरतीति वा, नूनं हरति संहारकत्वादिति वा । वृसिंहो
इति । ना च सिंहश्च तयोः समाहारो 'लिङ्गमक्षिण्यं लोकप्रमाणत्वा'दिति क्लीप्तत्वाभावः ।
भीमविक्रम इति । भीमो भयानको विक्रमः पादपक्षेपः पराक्रमो वा यसेति, भीमेण
घोरदैत्येण वा । तदुक्तं 'तं विक्रमन्'मित्यादिना ॥ १०४ ॥

विकटास्यो ललजिह्वो नखशस्त्रो जघोत्कटः ।

हिरण्यकशिपुच्छेदी क्रूरदैत्यनिवारकः ॥ १०५ ॥

विकंटास्य इति । विकटं विषममास्यं यसेति । ललजिह्व इति । ललन्ती चलन्ती
विह्वा यसेति । नखशस्त्र इति । नखान्येव शस्त्रमायुधं यसेति । जघोत्कट इति ।
जघेन मुद्गवेगेनोत्कटः असद्य इत्यर्थः । हिरण्यकशिपुच्छेदीति । हिरण्यकशिपुं छेतुं
शीलं यसेति । क्रूरदैत्यनिवारक इति । तदनुप्रेतु ये क्रूरा दैत्यालोपां नितरां वारकः
हन्तेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

सिंहासनस्थः क्रोधात्मा लक्ष्मीभयविपर्ययः ।

ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूरपूर्वाचिन्त्यरूपधृक् ॥ १०६ ॥

सिंहोत्सनस्थ इति । सिंहासने नृपासने तिष्ठतीति तथा । तदुक्तं 'ततः समाया-
मुपविष्ट'मित्यादौ । क्रोधात्मेति । क्रोधाविष्ट आत्मा स्वरूपं यसेति तथा । लक्ष्मीभय-
विपर्यय इति । लक्ष्म्यां भयस्य विक्षेपेण वर्णयित्वर्थः । 'साक्षाच्छ्रीः प्रेषित'त्वादौ ।
ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूरिति । ब्रह्मादीनामत्यन्तभयस्य भूः स्थानमित्यर्थः । तदुक्तं 'एवं सुरा-
दयः सर्वे' इत्यादिना । सर्वेषां भयकारणमाह भोऽपूर्वाचिन्त्यरूपधृमिति । अपूर्तं यत्पूर्वं
न ज्ञातं जघिन्यं मनसा कलवितुमप्यशक्यं बहुहरितं तद्वारक इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

भक्तैकशान्तहृदयो भक्तस्तुल्यः स्तुतिप्रियः ।

भक्ताङ्गलेहनोद्धृतकोधपुञ्जः प्रशान्तधीः ॥ १०७ ॥

भक्तैकशान्तहृदय इति । भक्त एवैको भक्तैकः प्रह्लादः, तदर्थं शान्तं कोधा-
पेतं हृदयं यस्येति । भक्तस्तुल्य इति । भक्तेन प्रह्लादेन तुल्यः सोऽनुमर्हः । स्तुति-
प्रिय इति । भक्तकृता स्तुतिः प्रिया यस्येति । भक्ताङ्गलेहनोद्धृतकोधपुञ्ज इति ।
भक्तस्य प्रह्लादस्याङ्गलादेनेन य उद्धृतः अपभक्तः कोधराशिर्वस्मादिति । प्रशान्तधीरिति ।
प्रशान्ता कोधरहिता धीर्यस्येति, प्रशान्ता विषयपरान्मुखी प्रह्लादस्य धीर्यस्मादिति वा ॥ १०७ ॥

स्मृतिमात्रभयत्राता ब्रह्मबुद्धिप्रदायकः ।

गोरूपधार्यमृतपाः शिवकीर्तिविवर्धनः ॥ १०८ ॥

स्मृतिमात्रभयत्रातेति । महासङ्कटे नृसिंहस्मरणमात्रेणैव भयात् श्रायत इति
तथा तदुक्तं 'एतद्वपुस्ते भगवन्' इत्यादिना । ब्रह्मबुद्धिप्रदायक इति । ब्रह्मणे बुद्धिं
'पुनरेवं करदानं माकार्षीं' इत्येवंरूपां प्रकर्षेण ददातीति तथा । तदुक्तं 'मैवं करो सुराणां न'
इत्यादिना । गोरूपेण धारीति । त्रिपुरं विध्वजोः शम्भोर्येयार्थं गोरूपं धृत्वा विधिं वत्सं
कृत्वाऽसुराणाममृतं पीतवानिति तत्सम्बन्धिनामद्वयं गोरूपधारितीति अङ्गीकृत्येति । अमृतं
पीतवानिति । अत एव, शिवैककीर्तिविवर्धन इति । शिवस्य त्रिपुरान्तक इत्येवमादि-
संज्ञायां हेतुरित्यर्थः ॥ १०८ ॥

धर्मात्मा सर्वकर्मात्मा विशेषात्माश्रमप्रभुः ।

संसारमग्न्योद्धर्ता सन्मार्गाखिलतत्त्ववाक् ॥ १०९ ॥

धर्मात्मेति । धर्मः साधारणस्वरूपः, तदुक्तं 'भगवन् ओतुमिच्छामी'त्यादौ । सर्व-
कर्मात्मेति । सर्वेषां वर्णानां यत्कर्म तत्कर्णधर्मस्तद्वत् इत्यर्थः । विशेषात्मेति । आत्म-
विशेषो धर्मविशेषः वर्णाश्रमधर्मरूपो यथा 'वाल्मीको दण्डो ब्राह्मणसे'ति तद्वत् इत्यर्थः ।
औश्रमप्रभुरिति । आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां प्रभुः स्वामी, अत एव व्यासः 'आचार-
प्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरन्कुत' इति । संसारमग्न्योद्धर्तेति । संसारे ये भग्नाः विषया-
कांक्षिणः स्वे भक्तास्मानेतदङ्गोपदेशेन उद्धर्ता उद्धरतीत्यर्थः । तदुक्तं 'ग्रहस्य एतां पदवी'-
मित्यादौ । सन्मार्गाखिलतत्त्ववागिति । सतां मार्गो येषु शास्त्रेषु तानि सन्मार्गाणि
तेषु वा अखिलास्तत्त्वप्रतीतिपादिकाः अव्यात्मविचाररूपा वाचस्तद्वत् इत्यर्थः । 'अध्यात्मविषया
विद्याना'मिति वाक्यात् ॥ १०९ ॥

आचारात्मा सदाचारः,

औचारात्मेति । आसमन्तात् चारो ज्ञानं स आत्मा यस्येति, पूर्वं प्रत्येकाचार-

त्वत्समुक्तमिदानीं समुदित्वाचाररूपत्वात् । सैदाचार इति । सतां भक्तानामाचारो भक्ति-
संग्रह इति, सत्सु आचारो ज्ञानं यस्वेति वा ।

इति सप्तमस्कन्धनामानि ।

॥ अथाष्टमस्कन्धनामानि ॥

मन्वन्तरविभावनः ।

स्मृत्याशेषाशुभहरो गजेन्द्रस्मृतिकारणम् ॥ ११० ॥

मन्वन्तरविभावन इति । मन्वन्तरान् सायम्भुवादीन् षडतीतान् वैवस्वतादीन-
ष्टानागतान् विशेषेण भाषयति, वर्णयति रक्षतीति वा, तानुत्पादयतीति वा, तैर्भाव्यते
पिन्त्यति इति, मन्वन्तरैर्विभावयतीति वा, कलं मन्वन्तरं विना मन्वन्तरसम्बन्धिकालेन सर्वान्
भावयतीति वा । तदुक्तं 'मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षडित्यादिना । स्मृत्याशेषाशुभहरो
इति । स्मृत्या स्मरणमात्रेणैव ग्राह्यस्तस्य गजेन्द्रसाशुभं दुरितं हतवानित्यर्थः । स्मृत्याशेषे-
ति षाडे व्यस्तमेवैकं नाम ज्ञेयम् । गजेन्द्रस्मृतिकारणमिति । कष्टं प्राप्तस्य गजेन्द्रस्य
शरणगमनरूपोपायस्मृतौ भगवानेव हेतुरित्यर्थः । तदुक्तं 'यः कश्चेशो कलिनोन्तकोरगा'-
दित्यादौ ॥ ११० ॥

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपदः ।

यज्ञो भयान्मनुज्राता विभुर्ब्रह्मव्रताश्रयः ॥ १११ ॥

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपद इति । पूर्वजन्मनि इन्द्रघुम्ननामा
क्षत्रियोद्दमासमिलेर्वरूपा या स्मृतिः सा जातिस्मरणमुच्यते, तत्र हेतुभूता वा एकस्य भगवतः
पूजा सा जातिस्मरणहेत्वैव पूजा, तथा या संज्ञाता भक्तिः, तैवैव स्वरूपं दत्तवानित्यर्थः ।
तथा भक्त्या स्वरूपं भगवत्परीं यतीति वा, 'प्राप्तो भगवतो रूप'मिति वचनात् । यज्ञे
इति । ईष्यत इति यज्ञो निष्पुः 'यज्ञो वै निष्पुर्'ति श्रुतेः । आद्यमन्वन्तरे यज्ञरूपो योऽ-
वतीर्णः आकृत्या रूपैः, तस्येदं नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'आख्यासे भगवान् यज्ञो यक्षकारं कुरु-
द्भे'त्यादिना । भयान्मनुज्रातेति । जम्भुकामपातुधानकृतभयान्मनुं रक्षितवानित्यर्थः ।
तदुक्तं 'रुद्रा सुरा यातुधाना' इत्यादौ, अत्र कतिपयनाम्नां विपर्ययो ज्ञेयः । द्वितीयमन्व-
न्तरीयनामनी आह विभुर्भूतिरिति । विभवतीति विभुरीश्वरः, व्यापको वा । तदुक्तं 'तस्यां
जज्ञे तत'इत्यादिना । ब्रह्मव्रताश्रय इति । ब्रह्म वेदस्तदेव व्रतं येषां ते ब्रह्मव्रता ब्रह्म-
चारिणश्चैराश्रियते सेव्यत इति तथा । तदुक्तं 'अष्टाशीतिसहस्राणी'त्यादिना । तृतीयमन्वन्त-
रीयनामनी आह ॥ ११२ ॥

सत्यसेनो दुष्टघाती हरिर्गजविमोचकः ।

वैकुण्ठो लोककर्ता च, अजितोऽमृतकारणम् ॥ ११२ ॥

सत्यसेन इति । सत्याः सत्यपरास एव सेना परिक्रो यसेति । दुष्टघातीति ।
दुष्टान् दुःशीलान् हन्तुं शीलमसेति तथा । तदुक्तं 'धर्मस्य सन्तताया'मित्यादिना । चतुर्धमन्व-
न्मरीचनामनी आह हरिरिति । हरति सकलं दुःखं सृष्टिमात्रेणेति हरिः । तदुक्तं महा-
भारते 'हराम्यघं हि सर्वान् हविर्मीरं क्रतुष्वहम् । वर्षथ मे हरिः श्रेष्ठस्तस्मादरिरहं स्रुत'
इति । तदुक्तं 'तवा'पीत्यादौ । गजविमोचक इति । ग्राहाद्रजस्य विमुक्तिर्ज्ञातेत्यर्थः ।
पञ्चममन्वन्तरीपनामनी आह । वैकुण्ठ इति । विकुण्ठाया अपत्यमिति । लोककर्ता
चेति । लोकस्य वैकुण्ठाख्यस्य कर्ता नियामक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पद्मी विकुण्ठा शुभ्रसे'-
सादौ । पद्मस्य नामनी आह 'अजित इति । न केनापि कथमपि जित इति तथा ।
अमृतकारणमिति । अमृतस्य प्राप्तिं प्रति हेतुरित्यर्थः, अम्बिमयनोपायकरणादिति ।
तदुक्तं 'तवापि देवः सम्भूता'मित्यादिना ॥ ११२ ॥ सत्यस्य नामनी आह—

उरुक्रमो भूमिहर्ता सार्वभौमो बलिप्रियः ।

विभुः सर्वहितैकात्मा विष्वक्सेनः शिषप्रियः ॥ ११३ ॥

उरुक्रम इति । उर्यस्त्रीर्षधरणविशेषो यसेति । 'शब्दो विष्णुरुक्रम' इति वच-
नात् । 'भूमिहर्तेति । वनेः सकलादिन्द्रार्थं भूमिं हतवानित्यर्थः । अष्टमस्याह सार्व-
भौम इति । सर्वभूमीश्वरः सार्वभौमः । बलिप्रिय इति । वनेः प्रियः, स प्रियो यसेति
य । यद्वा, सार्वभौमबलिप्रिय इत्येकं नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'देवगुह्यः सरस्वत्या'नि-
त्यादौ । नवमस्याह विभुरिति । विशेषेण भवति ऐश्वर्ययुक्तो भवतीति विभुः । तदुक्तं
'वायुष्मतोऽम्बुधाराया'मित्यादिना । दशमस्याह सर्वहितैकात्मेति । सर्वेषां हितरूपे
एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चिन्तं यसेति । विष्वक्सेन इति । विष्वगवन्ति पलायन्ते दैत्यसेना
वस्मादिति तथा, विष्वक् सर्वव्यापिनी सेना यसेति तथा । शिषप्रिय इति । शिषस्य
प्रियः, सख्यकरणात् ॥ ११३ ॥ एकादशस्याह—

धर्मसेतुर्लोकधृतिः सुधामान्तरपालकः ।

उपहर्तायोगपतिर्वृहद्भानुः क्रियापतिः ॥ ११४ ॥

'धर्मसेतुरिति । धर्मस्य सेतुर्मयीदाक्षापक इत्यर्थः । लोकधृतिरिति । लोकानां
त्रयाणां धृतिधारणं यस्मिन्निति तथा । तदुक्तं 'आर्यकस्य सुत'इत्यादिना । द्वादशस्याह
सुधामान्तरपालक इति । अन्तरस्य मन्वन्तरस्य पालकः, सुधाना चासावन्तरपालकश्चेति ।
मन्वन्तरस्य पालकः सुधामाख्यः, तस्य विशेषं नामदे ज्ञेयम् । त्रयोदशस्याह वैप्रेहर्तायो-
गपतिरिति । उपहरति ददाति सुखं सर्वेभ्य इत्युपहर्तेति, स चासौ योगपतिश्चेति । स

विशेषणं समस्तमेवैकं नाम, यथा ज्ञानिपर्वणि 'सङ्घर्षणोऽनुत्' इत्येकं नाम । चतुर्दशसाह
वृद्धिज्ञानुरिति । बृहन्तो मानवः किरणा यसेति, 'अहमभिरहं हुत'मित्यादिवाक्यात् ।
किंयौपतिरिति । यज्ञकिवायाः पतिः रक्षकः, प्रवर्तकत्वात्, तदुक्तं 'सत्रायणस्य तनय'
इत्यादिना ॥ ११४ ॥

चतुर्दशप्रमाणात्मा धर्मो मन्वादिबोधकः ।

लक्ष्मीभोगैकनिलयो देवमन्त्रप्रदायकः ॥ ११५ ॥

चतुर्दशप्रमाणात्मेति । चतुर्दशमनवः प्रमाणप्रवर्तकाः आत्मनः अवतारा यसेति,
अथ प्रमाणं स्मृतिरेव । धर्म इति । तत्तन्मनुप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः । मन्वादिबोधक
इति । मन्वादीन् स्वमाहात्म्यं बोधयतीति तेषां माहात्म्यबोधक इति वा । तदुक्तं 'चतुर्दश-
मनूना'मित्यादौ । लक्ष्मीभोगैकनिलय इति । लक्ष्म्याः स्वर्गसम्पन्निभ्या योगोऽनुभव-
स्तस्यैकनिलयः स्थानभूत इत्यर्थः । देवमन्त्रप्रदायक इति । देवेभ्यो मन्त्रसाधुतोत्पादत-
यस्वरूपस्य प्रकर्षणं दायकः । तदुक्तं 'हन्त वस्र' इत्यादौ ॥ ११५ ॥

दैत्यव्यामोहकः साक्षाद्गुरुदस्कन्धसंश्रयः ।

लीलामन्दरधारी च दैत्यवासुकिपूजितः ॥ ११६ ॥

दैत्यव्यामोहक इति । दैत्यानां देवैः सह सन्धिकरणद्वारा विशेषतः समन्तान्मोहकः
वैचित्र्यकर्तृत्वार्थः । साक्षाद्गुरुदस्कन्धसंश्रय इति । साक्षाद्व्यवहितो यो गरुडः, 'वैन-
तेष्वथ पक्षिणा'मिति वाक्यात्, स्वरूपभूतस्य तस्य स्कन्धे संश्रयः स्थितिर्यसेति, गरुडः
पक्षिरूपवत इति । तदुक्तं 'गिरिं चारोप्य गरुडे'त्यादिना । लीलामन्दरधारी चेति ।
लीलायाऽनायासेनैव मन्दरपर्वतं धर्तुं शीलमसेति तथा । दैत्यैर्वासुकिपूजित इति । दैत्यैर्वा
दैत्यसामर्थ्यहननार्थं विषफूत्कारेण वासुकिः फलदानेन पूजितः सत्कृतो येनेति, तदुक्तं 'ते
नागरावमामध्ये'त्यादिना ॥ ११६ ॥

समुद्रोन्मथनायत्तोऽविघ्नकर्ता स्ववाक्यकृत् ।

आदिकूर्मः पवित्रात्मा मन्दराचर्षणोत्सुकः ॥ ११७ ॥

समुद्रोन्मथनायत्त इति । समुद्रस्रोतः उन्मथनाय आयतः उद्यतः । अविघ्नकर्तृत्वेति ।
अविघ्नस्य विघ्नभावस्य कर्त्तृत्वेति । तदुक्तं 'विघ्नोऽप्य विघ्नस्ये'त्यादौ । स्ववाक्य-
कृदिति । विघ्नभावसम्पादनेन स्ववाक्यं यथार्थं कृत्वा नित्यार्थः । आदिकूर्म इति ।
आदित्वं देशोपेक्षया ज्ञेयम् । कूर्मस्य सर्वाधारत्वादत्रादित्वं, आदिवासौ कूर्मश्चेति, कुं पृथ्वीं
रमयतीति कूर्मः, श्वोदरादित्वात् साधुः । पवित्रोत्तमेति । पवित्रो मेभ्यो आत्मा देशो
यसेति, 'मेभ्यो वा एष पशूनां यत्कूर्म' इति श्रुतेः । मन्दराचर्षणोत्सुक इति ।
मन्दरकृतं यत् वा ईषत् पर्वणं समन्ताद्वा कण्ठयनं 'मिनेक्षकण्ठयन'मिति वाक्यात्,
ततोत्सुकः सोत्साहः ॥ ११७ ॥

श्रासेजद्विधवार्षीचिः कल्पान्तावधिकार्यकृत् ।

चतुर्दशमहारत्रो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥ ११८ ॥

श्रासेजद्विधवार्षीचिरिति । श्रासेनैजदम्बिवाहुं कम्पमानसमुद्रजलेषु बीचय-
स्तरङ्गा यस्मादिति । कल्पान्तावधिकार्यकृदिति । कल्पस्थान्तः अवधिः समाप्तिर्यथा-
स्यातथा कार्यं मन्दरधारणरूपं करोतीति तथा । चतुर्दशमहारत्रमिति । चतुर्दश
संख्याकानि महान्ति रत्नानि जातानि यस्मादिति, यस्मै वा, तानि विधत्ते यस्मेति
वा । चतुर्दशस्य लक्ष्म्यादीनि महारत्नानि यस्मेति वा । सर्वं मूले स्पष्टम् । लक्ष्मीसौ-
भाग्यवर्धन इति । लक्ष्म्याः सौभाग्यं सौन्दर्यादीनि वर्धयतीति तथा, लक्ष्म्यां वा, तदर्थं
स्वस्मिन् वर्धयतीति वा । तदुक्तं 'ततश्चाविरम्'दित्यादिना ॥ ११८ ॥

धन्वन्तरिः सुधाहस्तो यज्ञभोक्तार्तिनाशनः ।

आयुर्वेदप्रणेता च देवदैत्याखिलार्चितः ॥ ११९ ॥

धन्वन्तरिरिति । धन्वनि मरुस्थानीये रोमे तरिनीकेत्यर्थः । सुधाहस्त इति ।
सुधा अमृतं हस्ते यस्मेति, अमृतपूर्वकलघटहस्तात् । यज्ञभोक्तेति । यज्ञस्य भोक्ता, यज्ञे
स्वीयभागस्य भोक्ता वा, यज्ञे भागस्वीकारात् । भोक्तृभोक्तेति । अर्तोः रोगजनित-
चिन्तायाः पीडाया वा नाशनः, तत्राश्लेषापकरणत् । तदेवाह आयुर्वेदप्रणेता चेति ।
आयुर्वृद्धिकारकस्य वेदस्य कान्वेदोपवेदकस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । देवदैत्यैर्खिलार्चित
इति । देवाश्च दैत्याश्च ते अखिलस्य तैरमृतार्थमारोग्यार्थं वा पूजितः सकृत् ॥ ११९ ॥

बुद्धिचामोहको देवकार्यसाधनतत्परः ।

स्त्रीरूपो मायया वक्ता दैत्यान्तःकरणप्रियः ॥ १२० ॥

बुद्धिचामोहक इति । दैत्यानामिति शेषः । देवैर्कार्यसाधनतत्पर इति ।
देवकार्यसाधनपानरूपस्य साधने सम्पत्तये तत्परः साधपान इत्यर्थः । तदेवाग्रिमनामभिः
प्रपश्यते । स्त्रीरूपे इति । दैत्यचामोहनार्थं स्त्रीरूप इत्यर्थः । मायया वक्तेति ।
मायारूपेण स्त्रीरूपेण दैत्यान् प्रति वक्तीति तथा, मायैवायनया वदति, न तु स्वयम् ।
दैत्यैर्ऋतःकरणप्रिय इति । यतो मायारूपेणोक्तत्वात्, अत एव दैत्यानां मनसि प्रियत्वेन
भातः, अन्तर्दैत्यानां भगवान् प्रियो न भवत्येव स्वभावतः ॥ १२० ॥

पायितान्मृतदेवांशो युद्धहेतुस्मृतिप्रदः ।

सुमालिमालिबधकुन्मात्यवत्प्राणहारकः ॥ १२१ ॥

पायितोमृतदेवांश इति । देवेभ्यः पायितः अमृतरूपदेवांशो वेनेति । युद्ध-
हेतुस्मृतिप्रद इति । युद्धं प्रति हेतुभूता या स्मृतिः पूर्वं स्त्रीरूपेण वक्षिता मोहिता याताः,
पश्चात्तदपगमे सति कथं वक्षिता इति तेषां स्मृतिर्बोधा सैव युद्धहेतुतां प्रक्रमेण ददा-

तीति तथा । **सुंभालिभालिबधकृदिति ।** सुभालिभालिनोर्यथं करोतीति तथा । भाल्य-
वत्प्राणहारक इति । तद्भातुर्भाल्यवतः प्राणान् हरतीति तथा ॥ १२१ ॥

कालनेमिशिरदछेदी दैत्ययज्ञविनाशकः ।

इन्द्रसामर्थ्यदाता च दैत्यशेषस्थितिप्रियः ॥ १२२ ॥

कालनेमिशिरदछेदीति । कालनेमेः शिरः छेतुं शीलमस्येति तथा । अग्रे कंस-
दशायां तथा करिष्यमाणत्वान्छीलत्वम् । **दैत्ययज्ञविनाशक इति ।** वामनगमनात् पूर्वं
केवलं दैत्ययज्ञ एवातीत्, पश्चात् साक्षाद्भगवत्प्रेक्षात् यज्ञस्य सात्त्विकत्वं दैवत्वं जातं, अतो
दैत्यसम्बन्धियज्ञस्य विशेषतो नाशकः । अत एवाचार्येण निमिदोपि बलिर्नान्यथाऽकरो-
दिति । **इन्द्रसामर्थ्यदाता चेति ।** इन्द्राय दैत्यजये सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः । **दैत्यशेष-
स्थितिप्रियं इति ।** दैत्यानां शेषाः यथादुर्वृत्तितास्त्रेषां स्थितिः प्रिया यसेति । तदुक्तं
'ब्रह्मणा प्रेषितो देवा' नित्यादिना ॥ १२२ ॥

शिवव्यामोहको माधी भृगुमन्त्रशक्तिदः ।

बलिजीवनकर्ता च स्वर्गहेतुर्व्रतार्थितः ॥ १२३ ॥

शिवव्यामोहक इति । सौरूपेण शिवस्य व्यामोहकः विशेषेण समन्तान्मोहकर्तृ-
त्यर्थः । **माधीति ।** मायारूपा दासी विषये यसेति । श्रीछादित्लादिनिः । **भृगुमन्त्रश-
क्तिद इति ।** भृगूणां भृगुवंशोत्पन्नानां मन्त्रेषु जीवितकरकेषु स्वशक्तिं वैष्णवी स्थापित-
वानित्यर्थः । अत एवैतन्नमना वैष्णव एव जात इति । शक्तिमेवाह बलिजीर्वनकर्ता
च । वलेर्जीवनस्य कर्ता, तदुक्तं 'परमिता श्री'रित्यादी । **स्वर्गहेतुरिति ।** इन्द्रस्य स्वर्ग-
प्राप्तौ कारणमित्यर्थः । **व्रतार्थित इति ।** अदित्या कश्यपोक्तपयोव्रतेनार्चित आराधितः ।
तदुक्तं 'छालुनसामल' इत्यादी ॥ १२३ ॥

अदित्यानन्दकर्ता च कश्यपादितिसम्भवः ।

वपेन्द्र इन्द्रावरजो वामनब्रह्मरूपवृक् ॥ १२४ ॥

अदित्यानन्दकर्ता चेति । स्वयं पुत्रो मूला अदितेः कश्यपपत्न्याः आनन्दस्य
कर्तेति । **कश्यपादितिसम्भव इति ।** कश्यपश्चादितिरिव तान्यां निमित्तभूतान्यां
सम्भवः प्राकृत्यं यसेति । **वपेन्द्र इति ।** इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वानुपेन्द्रः । यद्वा । उपरि
इन्द्रः उपेन्द्रः, तदुक्तं इतिवैष्णो 'ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थासितो गोविरीश्वरः । उपेन्द्र इति कुम्भ
त्वां मासन्ति भुवि देवता' इति । उपसमीपेऽनुचरत्वेनेन्द्रो यसेति वा । **इन्द्रावरज इति ।**
इन्द्रस्यावरो जातः इन्द्रावरजः । **वामनब्रह्मरूपवृमिति ।** वामनरूपमेव यत् ब्रह्म तद्रूपं
धारयतीति ब्रह्मा, न तु प्राकृतत्वं तदुक्तं 'यत्त्रापु'रित्यादी ॥ १२४ ॥

ब्रह्मादिसेवितवपुर्वैष्णवाचमनतत्परः ।

वामनोपदेशकर्ता च स्थापिताशेषसंस्थितिः ॥ १२५ ॥

अत्राद्यादेशेचितवपुरिति । नद्यादिभिः सेवितमाश्रितं वपुर्यसेति, इदं सर्वमन्यत्र
वामनपुराणे साष्टम् । यैश्चापाचनतत्पर इति । बलियज्ञस्य पावनाय पवित्रीकरणाय तत्पर
उच्युक्तः । यद्वा । यज्ञे यो बलिस्तस्यावने रक्षणे तत्पर इति । यद्वा, यज्ञपावनाद्येतोस्तं बलिमनु-
ग्रहेण प्रियार्थं वृण्यतीति । यैर्ज्ञोपदेशकर्ता चेति । याज्याया पाचनरूपेण स्वर्गस्वाप्य-
रूपोपदेशस्य कर्ता कारक इत्यर्थः । प्रह्लादः पूर्वं निवेदितवान्, अतः सत्याद्वलिसम्पन्न्यपि सर्वं
स्वीकृतवानिति भावः । श्रौतपिताशेषसंस्थितिरिति । संप्राकल्पेन ज्ञापिता अशेषाणां
कर्मणां संस्थितिः समाधिर्धेनेति, न हि फलप्राप्त्यनन्तरं कश्चन साधने प्रवर्तत इति ॥१२५॥

सत्यार्थप्रेरकः सर्वहर्ता गर्वविनाशकः ।

त्रिविक्रमत्रिलोकात्मा विश्वमूर्तिः पृथुश्रवाः ॥ १२६ ॥

सैत्यार्थप्रेरक इति । सत्यस्यावितथस्यार्थस्य सङ्कल्यरूपस्य प्रेरणकत्वैत्यर्थः । यतो
निवारितोपि पुनः सङ्कल्पितवानेव । 'सर्वहर्तेति । पदप्रत्ययानेन सर्वत्रैलोक्यमपि हत-
वानित्यर्थः । गर्वविनाशक इति । सर्वेश्वरोऽपि मां मुर्वं मिक्ष्यत इत्येवंरूपस्य गर्वस्य
विनाशक इत्यर्थः । त्रिविक्रम इति । त्रयो विक्रमाः पादविधेयाः यस्येति । 'इदं विष्णु-
विचक्रमे त्रेधा निरूपे पद'मित्यादिमन्त्रवर्णात् । त्रिलोकोक्तेरिति । त्रीन् लोकानतति
आश्रोतीत्युच्येति त्रिलोकात्मा, 'यस्योक्तु विष्णु विक्रमेष्वेवविधिष्वन्ति मुचनानि विधे'ति
श्रुतेः । अन्यर्पमित्येन वा । विश्वमूर्तिरिति । विश्वं भूविष्वक्, विश्वस्मिन्निति वा । 'पुरुष
एवेदं सर्व'मिति श्रुतेः । पृथुश्रवा इति । पृथु निखीर्ण श्रवः कीर्तिर्वसेति, 'उरुणावस्य
विष्णो'रिति श्रुतेः ॥ १२६ ॥

पाशवद्बलिः सर्वदैत्यपक्षोपमर्दकः ।

मुतलस्यापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रदः ॥ १२७ ॥

पाशवद्बलिरिति । पाशैर्वास्यैर्बद्धो बलियेनेति । सर्वदैत्यपक्षोपमर्दक इति ।
सर्वेषां दैत्यपक्षाणां तत्तत्क्षीयाणामुपमर्दक्रे नाशक इत्यर्थः । तदुक्तं 'इत्याशुभानि जगद्'-
रित्यादिना । मुतलस्यापितबलिरिति । मुतलास्ये तृतीयपवित्रे स्थापितो बलियेन, तदुक्तं
'तावत्मुतलमध्याक्षा'मित्यादिना स्वर्गाधिकसुखप्रद इति । तत्रैव सर्गादप्यधिकं सुखं
प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'मुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्य'मित्यादिना ॥ १२७ ॥

कर्मसम्पूरिकर्ता च स्वर्गसंस्थापितामरः ।

ज्ञातत्रिविधधर्मात्मा महामीनोऽग्निसंश्रयः ॥ १२८ ॥

कर्मसम्पूरिकर्ता चेति । पूर्वमुपकान्तस्य कर्मणः सम्यक् पूर्तिं करोति,
सत्तात्रिध्वेन यथोक्तदप्यधिकं फलं करोतीत्यर्थः । तदुक्तं 'कुतस्तत्कर्मवैषम्य'मित्यादिना ।
स्वर्गसंस्थापितामर इति । स्वर्गेषु तत्तद्विहितेषु पुनः संस्थापित्वा भ्रमरा देवा येन ।

श्रीतत्रिविधधर्मात्मेति । उपसत्त्वेन ज्ञातः सात्विकादिनिमित्तविधैर्धर्मैरात्मा यसेति । 'बेष्यन्यदेवताभक्ता' इति वाक्यात् । मंहिामीन इति । महांश्यासी मीनमेति, महत्त्वमलौकिकत्वेन, भीयते हिंस्यते सर्वैरिति मीनः 'तमशयदियावध्यायु'रिति क्षुतेः । अक्षिध-संश्रय इति । आपो धीयन्तेस्मिन्निति अन्धिः समुद्रः प्रलयकालीनः स संश्रयः संस्थानं यसेति, तदुक्तं 'आसीदतीतकल्पात्' इत्यादिना ॥ १२८ ॥

सत्यव्रतप्रियो गोसा मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिः ।

शृङ्गबद्धधृतक्षोणिः सर्वार्थज्ञापको गुरुः ॥ १२९ ॥

सत्यव्रतप्रिय इति । सत्यं व्रतं यसेति तथा, सत्यव्रतप्रियस्तस्य प्रियः, तदर्थं प्रकटितत्वात्, स प्रियो यसेति वा । गोसेति । जवेनाह्वयमानं सत्यव्रतं सप्तश्रुतिरहितं रक्षितवानित्यर्थः । 'अहं त्वानृषिभिः सार्धं'मिलादिना । मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिरिति । मत्स्यमूर्त्या मत्स्यरूपेण धृताः हयग्रीवास्तुरवधपूर्वकमानीय स्ववशे स्थापिताः क्षुतयो येन, 'मत्स्यमूर्त्युद्धृतश्रुति'रित्यपि पाठान्तरं ज्ञेयम् । अर्थः सद्य एव । शृङ्गबद्धधृत-क्षोणिरिति । शृङ्गबद्धया नावा धृता मज्जनादुद्धृता स्तम्भिता वा क्षोणी पृथ्वी येन, तदुक्तं 'दोष्यमाना'मिलादिना । सर्वार्थज्ञापक इति । सर्वानर्थान् धर्मादिपुनर्धान् मत्स्यपुराण-कथनेन सत्यव्रताय ज्ञापयतीति तथा । तदुक्तं 'पुराणसंहिता'मिलादौ । अत एव, शृङ्गेरिति । एकाति उपदिशति तत्त्वमिति गुरुः ॥ १२९ ॥

॥ इत्यष्टमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ नवमस्कन्धनामानि ॥

ईशसेवकलीलात्मा सूर्यवंशप्रवर्तकः ।

सोमवंशोद्भवकरो मनुपुत्रगतिप्रदः ॥ १३० ॥

ईशसेवकलीलात्मेति । ईशः प्रभुः, सेवको भक्तः, उभयसम्बन्धिनी या लीला सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धरूपा तद्रूप इत्यर्थः । तत्र आत्मा चित्तं यसेति वा । सूर्यवंशप्र-वर्तक इति । सूर्यसम्बन्धिवंशस्थापत्यपरम्परायाः प्रवर्तकः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । प्रकर्षेण वर्तकः निवर्तक उल्लादकः स्थापको वा । तदुक्तं 'परावरेषां मृत्ताना'मिलादौ । सोमवंशोद्भ-वक इति । सोमायो वंशः पुरुषसमारम्य तस्योद्भवमुत्पत्तिस्थानं इत्थं कृतवानित्यर्थः । सोमवंशार्थमेव होतारं हरिः प्रेरितवानिति भावः । मनुपुत्रगतिप्रद इति । पृथ्वास्याय मनुपुत्राय गतिं सद्गतिं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ॥ १३० ॥

अम्बरीषप्रियः साधुर्दुर्वासामवर्नाशकः ।

ब्रह्मशापोपसंहर्ता भक्तकीर्तिविधर्षनः ॥ १३१ ॥

अम्बरीषमिष इति । अम्बरीषः मिषो यस्य, तस्य मिषो वा । सौधुरिति । साधयति भक्तकार्यं सर्वप्रकारेणेति साधुः, तदुक्तं 'तस्मा अदाद्धरिश्चक'मित्यादिना । ईर्ष्यासागर्वनाशक इति । तपोयवेण नियममज्ञार्थं प्रवृत्तस्य दुर्वाससो गर्वस्य नाशकः नाशकर्तृत्वर्थः, तत्सर्वं मूले स्पष्टम् । ईर्ष्यासापोपसंहर्तेति । ब्रह्मणो दुर्वाससः शापस्य अम्बरीषं प्रति अत्याक्रोशस्य उप समीपे तत्कालमेव चक्रेण संहारक इत्यर्थः । ईर्ष्या-कीर्तिविचर्धेन इति । भक्तस्य राज्ञः कीर्तिः सागवतेष्वेतत्सदृशः क्रोडसि नास्तीत्येवंरूपाया विशेषेण वर्धनः ॥ १३१ ॥

ईश्वराकुर्वंशजनकः सगरायखिलार्थदः ।

भगीरथमहायज्ञो गङ्गाधौताङ्घ्रिपङ्कजः ॥ १३२ ॥

ईश्वराकुर्वंशजनकेति । मनोज्ञैष्टपुत्रस्येवाकोर्वंशस्य स्वप्राक्तव्यार्थं जनक उत्पादकः ईश्वराकुर्वंशस्य जनकः, अस्य रघुवंशस्य स्वीयत्वादिति भावः सगैरा-यखिलार्थद इति । सगरादिभ्योऽखिलार्थान् और्ध्वोपदेशद्वारा दत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'राज्यमंहुमति न्यसे'त्यादिना । भगीरथमहायज्ञ इति । भगीरथस्य गङ्गानयनार्थं यो महान् यज्ञस्तद्वद् इत्यर्थः, यस्मादिति वा, अत एवास्य प्रयत्नः सफलः पितृपितामहयोरफलः । गङ्गाधौताङ्घ्रिपङ्कज इति । गङ्गाया धौते क्षालिते चरणकमले यसेति, गङ्गा धौताङ्घ्रि-पङ्कजायसेति वा ॥ १३२ ॥

ब्रह्मस्वामी शिवस्वामी सगरात्मजमुक्तिदः ।

खट्वाङ्गमोक्षहेतुश्च रघुवंशविचर्धनः ॥ १३३ ॥

ब्रह्मस्वामीति । ब्रह्मणो ब्रह्मर्षिणां वा स्वामी प्रभुः । शिवस्वामीति । शिवस्य निर्मलस्य स्वामी उपास्यः, अत एव चरणकमलजलं मलके धृतवानिति । सगैरात्मज-मुक्तिद इति । षष्ठिसहस्रेभ्यः सगरपुत्रेभ्यो गङ्गारूपेण मुक्तिं दत्तवानित्यर्थः । 'स्रोतसामसि वाङ्मयी'ति याज्यात् । खट्वाङ्गमोक्षहेतुश्चेति । खट्वाङ्गस्य राज्ञो मोक्षं प्रति हेतुः, यतः, देवैर्परार्थं प्रकोपितोऽपि न कुतवानिति भावः, तदुक्तं 'प्रो देवैरर्थित' इत्यादिना । रघुवंश-विचर्धन इति । रघोर्वंशस्य और्वैश्वर्यधर्मादिभिरन्यापेक्षया विशेषेण वृद्धिकर्तृत्वर्थः, अत एव सर्वोत्तमत्वात् स्वयं तत्र पुरुषोत्तम एव प्रकटितो नत्वेकदेशेनेति, 'तस्मापि भगवानेष साक्षात् ब्रह्मणो हरि'रित्यादिना । अत्र कतिपयनाम्नां पुराणान्तरीयत्वं ज्ञेयम् ॥ १३३ ॥

रघुनाथो रामचन्द्रो रामभद्रो रघुमिषः ।

अनन्तकीर्तिः पुण्यात्मा पुण्यस्तोकेकभास्करः ॥ १३४ ॥

रघुनाथ इति । रघूणां नाथः ईश्वरो रघुनाथः । नाथु नाथु याज्ञोपतापैश्वर्यासीद्विति धातुपाठात्, रघवो नाथाः श्रौतेष्वर्वा यस्मादिति वा । रामचन्द्र इति । रमन्ते स्वरूपा-नन्देन कीदन्तस्मिन्निति रामः परं ब्रह्म, तदुक्तं रामोपनिषदि 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदाजन्दे

चिदात्मनि' इति । रामपदेनासौ परमशान्तिर्भीषत इति । स एव सर्वोद्गादकत्वात् चन्द्र इत्युच्यते । रामश्चासौ चन्द्रश्चेति, यद्वा, अयं तु नक्षत्रैश्च सकलैः चन्द्रस्तथा न जानन्दकरः, मगवांस्तु रामपदार्थयोगातिशयकञ्च इति भावः । परमाद्गादकत्वादेव श्रीमहादेवेनोक्तं 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्थति । मनः प्रसन्नतामेति रामनाममिश्रकृपे'ति । रैभिर्भद्र इति । राम एव भद्रः मङ्गलरूपः, अत एव तद्विज्ञा ज्ञातुः 'कल्पात्मनां निधान'मिति । भद्र-
नस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अक्षप्रत्ययान्तत्वात् पुंलिङ्गत्वम् । रैर्भूमिभ्य इति । रघूनां प्रियः, ते प्रिया यसेति वा । ईनेन्तकीर्तिरिति । नास्त्यन्तो देवतः काततव यस्मात्सादृशी कीर्ति-
र्यसेति, कीर्तिप्रतापस्वरूपं वादसं तादसं हनुमद्वाल्मीकिप्रभृतिभिर्बहुषोक्तम् । पुण्येष्टात्मेति । पुण्याः कृतपुण्यपुत्रास्तेषु आत्मा ध्येयस्वरूपं यसेति, अत एवोक्तं पुराणान्तरे 'रामं दूर्वा दलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससं । ये स्मरन्ति नरा नित्यं न ते संसारिणे भुवि' । अन्यदप्युक्तं 'ध्यायेदाशानुषाहुं धृतशरधनुषं चन्द्रपद्मासनसं । पीतं वासो वसानं नवकमलदलसर्पिनेत्रं प्रसन्नम् । वामाङ्गाकूटसीतामुखकमलमिललोचनं नीरदाभम् । नानालङ्कारदीप्तं दधत पुरु-
षदमण्डलं रामभद्रम् । वामे कोदण्डदण्डं निवकरकमले दक्षिणे बाणमेकं । पद्माङ्गणे च नित्यं दधतमभिमतं सासितुगीरभारम् । वामेवामे वसन्नर्धा सहमिच्छिततनुं जानकी-
लक्ष्म्याभ्यां । श्यामं रामं भवेहं प्रयतजनमनाःखेदविच्छेददधम्' । पुण्यश्लोकैकभास्कर इति । पुण्यश्चासौ श्लोकश्चेति, श्लोकः कीर्तिः स चासात्वेकव पुण्यश्लोकैकः, तेनैव सर्वत्र भास्करः प्रकाशक इत्यर्थः । स्वरूपस्यायोध्याश्लेऽपि कीर्तिरितिशुभ्रत्वात् तथैव प्रकाशितस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । पुण्यश्लोकाः सन्तः तेनैकभाः अद्वैतप्रकाशस्तत्कर इत्यर्थः । अत एवागस्त्यसंहितायाम् 'रामादन्वत्र विषत' इति ॥ १३४ ॥

कोशलेन्द्रः प्रमाणात्मा सेव्यो दशरथात्मजः ।

लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नो व्यूहविग्रहः ॥ १३५ ॥

कोशलेन्द्र इति । कोशलनामुत्तरकोशजानामिन्द्रः ईश्वरः, सर्वेश्वरत्वेपि तेषां मातृ-
पक्षत्वाद्विशेषोक्तिः । **प्रमाणात्मेति** । प्रमाणं वेदस्तत्र आत्मा चित्तं यसेति, वेदमार्गा-
विरोधेन कार्यकरणात् कचिदन्वयापि ऐश्वर्यवञ्चात् । यद्वा । प्रमाणानां श्रुत्यादीनामाला-
तप्रतिपाद्यसारमूत इत्यर्थः । प्रमाकृत इति वा । **सेव्यं** इति । सेवितुं योग्यः सेव्यः, सेवा-
नक्तिमार्गीयं भजनमेव । अत एव, यदि प्रमाणानुसारित्वमेव स्यात् तदा सेव्य इति न
शत्रुशचायीः, किन्तु पूज्य आराध्य इत्यादि । न हि प्रमाणानुसारिण्यनिच्छिन्नसेवा सम्भवति
अतः प्रमेयरूपमेवेति पदार्थः । अत एव, स्वनीतमर्दभयादिरिति नाम सिद्धम्, न हीदृशं सामर्थ्यं
प्रमाणानुसारी भवति । **दशरथात्मज** इति । दशरथस्यात्मजः । न हि प्रमाणश्लेनैव ईश्वरः
कस्याप्यात्मनो भवितुमर्हति, प्रमाणोच्छेदापत्तेः । अतः प्रमेयचलोदेति इति ज्ञेयम् । **लक्ष्मण**
इति । लक्ष्म पापं नपत्यनपयतीति लक्ष्मणः सङ्घर्षस्तद्वत् इत्यर्थः । ईश्वर इति । भरणं

भरः पोषणं तेन वाक्ये रक्षति प्रजामिति भरतः, पृषोदरादिः । भरं सुखं तनोतीति वा । शीघ्रम् इति । शत्रुं हन्तीति तन्मीलः शत्रुघ्नः । व्यूहविर्ग्रहे इति । व्यूहा वासुदेवादय-
श्चत्वारो विश्रुतास्तत्पर्यायं देहा यस्येति । तदाहुर्व्यासाः 'मृगालानं चतुर्धा वै वासु-
देवादिमूर्तिभिः । सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष निजुतात्मा जनार्दन' इति । मूलेपि 'रामलक्ष्मणशत्रुघ्न-
भरता इति संज्ञये'त्यादिना ॥ १३५ ॥

विश्वामित्रप्रियो दान्तस्ताडकावधमोक्षदः ।

वायव्यास्त्राञ्चिनिक्षिप्तमारीचश्च सुबाहुहा ॥ १३६ ॥

विश्वामित्रप्रिय इति । विश्वामित्रऋषिः प्रियो यस्य, तस्य वा प्रियः, तस्य प्रियं
यज्ञे रक्षोवधादिकं यस्मादिति, विश्वामित्राभिहितभूतात् प्रियं सीतास्वयंवररूपं यस्येति
वा । दीनन्त इति । दमयति राक्षसानिति दान्तः । ताडकावधमोक्षद इति । ताडका-
स्यायै राक्षस्यै निःसाधनं वधेनैव मोक्षं दत्तवानित्यर्थः । वायव्यास्त्राञ्चिनिक्षिप्त-
मारीच इति । वायुदेवत्वेनास्त्रेषाम्बौ सागरे निक्षिप्तो मारीचो येनेति, तथा चेदं चान्यदपि
सर्वं रामायणे स्पष्टम् । सुबाहुदेति । तत्प्रसङ्गेनैव सुबाहुनामानमपि राक्षसं हतवानित्यर्थः ।

भृषध्वजधनुर्भङ्गप्राससीतामहोत्सवः ।

सीतापतिर्भृगुपतिर्गर्भपर्वतनाशकः ॥ १३७ ॥

भृषध्वजधनुर्भङ्गप्राससीतामहोत्सव इति । जनकपुत्रे पणीकृतस्त्रपदु-
र्भङ्गेन प्राप्ते लब्धः सीतासम्बन्धी महोत्सव आनन्दो येनेति, धनुर्भङ्गायज्ञात् तदाहुः
सीतापतिरिति । सीतायाः पतिः स्वामी । भृगुपतिर्गर्भपर्वतनाशक इति । भृगुणां
पतिः भृगुपतिः परशुरामः, तस्मै कविशक्तिवृत्तः क्षयक्षयकारणेन गर्वितस्य, सीतया सह पुं
गच्छतो भगवतो मार्गमवस्थानार्थं स्वपते नोदनाय सर्वदा गर्भपर्वतो गर्भराक्षिरासीत्, तं
धनुराकर्षणेन नाशक इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवान् ।

कैकेयीवाक्यकर्ता च पितृवाक्यपरिपालकः ॥ १३८ ॥

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवानिति । अयोध्याराजधानी तत्स्रो
यो भोगः महाराजोपचारस्तत्सहभूतो यो लक्ष्म्याः सीताया विनोदः कीदृश इत्यादित्यर्थः ।
कैकेयीर्वाक्यकर्ता चेति । तामिष्यदुक्तं तत्कर्त्तव्यम् । तदेवाह पितृवाक्यपरिपालक
इति । पितुर्देशरक्षसं वनवासार्थं या वाक् तस्याः परितः सर्वतः पालकः निर्वोदक इत्यर्थः ।
अत एव धर्मज्ञैर्विवारितोऽपि नान्यथाकरोत् ॥ १३८ ॥

वैराग्यबोधकोनन्यसात्त्विकस्थानबोधकः ।

अहल्यादुःखहारी च शुद्धस्वामी सलक्ष्मणः ॥ १३९ ॥

वैरग्यबोधक इति । सर्वपरित्यागेन अन्येषु वैराग्यशुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः ।

अनन्यसात्त्विकस्थानबोधक इति । नास्त्यन्यो यस्मिन्नित्यनन्यं निर्वचनं यत् सात्त्विकं
सत्त्वप्रधानस्थानं अरण्यपातः, तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः । वैराग्ये जाते अरण्यस्थिति-
रचितेति भावः । ईर्ष्ययादुःखदारी चेति । अहत्वा गौतममार्था तस्मा भर्तृशपात् यद्
दुःखं दण्डपुत्रं तदरण्यशील इत्यर्थः । ईर्ष्यामीति । गुहनाहो निषादाधिपतेः स्वामी प्रभु-
रित्यर्थः । ईर्ष्यध्मण इति । लक्ष्मणेन सह वर्तत इति तथा, उक्तं च 'गुहेन सहितो
रामो लक्ष्मणेन च सीतयेति' ॥ १३९ ॥

चित्रकूटप्रियस्थानो दण्डकारण्यपावनः ।

शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितोऽगस्त्यभाग्यभूः ॥ १४० ॥

चित्रकूटप्रियस्थान इति । चित्रकूटस्य च 'च' एव प्रियमीमन्त 'स्थान' येसीत ।
दण्डकारण्यपावन इति । दण्डकास्यस्यारण्यस्य पावनः पवित्रकर्ता स्वचरणस्य अरण्ये-
नेति । यद्वा । दण्डकारण्यं यान्ति रक्षन्ति ये स्वलाश्रमसमीपमिति ते दण्डकारण्यपा-
वयः, तान् अवतीति तथा । शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजित इति । शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णस्य
तदादिभिः पूजितः सत्कृतः आतिथ्यादिगिरित्यर्थः । ईर्ष्यस्वभाग्यभूरिति । अगस्त्यस्य
भाग्याकृतिर्यत् दर्शनदानाय तदाश्रमं गच्छतीति तथा । यद्वा । अगस्त्यस्य भाग्यात् परम-
तपसः फलरूपेण आविर्भवतीति तद्भाग्यभूः स्थानं वा ॥ १४० ॥

ऋषिसम्प्रार्थितकृतिर्विराधवधपण्डितः ।

छिन्नशूर्पणखानासः खरदूषणघातकः ॥ १४१ ॥

ऋषिसम्प्रार्थितकृतिरिति । ऋषिरण्यवासिभिः सम्बद्धं प्राप्तिं कृतिरसुरक्षो-
धधरुषा यस्मिन्निति । विर्राधवधपण्डित इति । विराधस्य राक्षसस्य वधे पण्डितः प्रवीण
इत्यर्थः । छिन्नशूर्पणखानासः इति । छिन्ना द्विधाकृता शूर्पणखायाः नासा नासिका
येनेति । खरदूषणघातक इति । खरदूषणस्य दूषणाल्यस्य च राक्षसस्य घातकः हन्तेत्यर्थः ॥

एकबाणहतानेकसहस्रबलराक्षसः ।

मारीचघाती नियतसीतासम्बन्धशोभितः ॥ १४२ ॥

एकबाणहतानेकसहस्रबलराक्षस इति । सहस्रं सहस्रगुणितं बलं येषु,
सहस्राणां वा, ते सहस्रबलाः, ते च ते राक्षसाश्च सहस्रबलराक्षसाः, अनेके च ते पूर्वोक्ताश्च
एकधासौ नागाश्च एकबाणाः, एकबाणेन हताः अनेकसहस्रबलराक्षसा येनेति । मारीच-
घातीति । मारीचं राक्षसं हन्ति तन्मीलः । नियतेसीतासम्बन्धशोभित इति ।
मायिकसीताहारेणैव नियतो यः सीताया लक्ष्म्याः सम्बन्धस्तेनैव शोभते इति तथा ॥ १४२ ॥

सीतावियोगनाशश्च जटायुर्वधमोक्षदः ।

शचरीपूजितो भक्तहनुमत्प्रमुखावृतः ॥ १४३ ॥

सीतार्थवियोगनाट्यश्रेति । सीताया वियोगरूपं नाट्यं नटने नटवत्कृत्यं यस्मेति ।
जटायुर्वचमोक्षद इति । जटायुषो यमस्य वधात् मृत्योः मोक्षं दत्त्वानित्यर्थः, यथा
पुनर्न म्रियेतेति भावः । कश्चित् 'जटायुर्वचमोक्षद' इत्यपि पाठः भूयते सोऽपि साधुरेव ज्ञेयः,
उकारान्तस्यापि सद्भावात् । धौवरीपूजित इति । संभार्या स्त्रिया पूजितः सत्कृतः । भैरव-
हनुमत्प्रमुखप्राप्त इति । भक्त्या ते हनुमत्प्रमुखाय तैरावृतो वेष्टित इति, हनुमान्
प्रमुखः श्रेष्ठो येषां सुग्रीवादीनां ते तावद्याः ॥ १४३ ॥

हुन्तुभ्यस्त्रिप्रहरणः सप्ततालविभेदनः ।

सुग्रीवराज्यदो वालीघाती सागरशोषणः ॥ १४४ ॥

हुन्तुभ्यस्त्रिप्रहरण इति । हुन्तुमिनाम्नोऽसुरस्य सतदेहस्यास्तीन् प्रकर्षेण हरणः
पादाकुष्ठेन क्षेपक इत्यर्थः । तदुक्तं रामायणे 'पादाकुष्ठेन विक्षेप सम्पूर्णं दशयोजन'मिति ।
सप्ततालविभेदन इति । सप्तसंख्याकान् तालवृद्धान् एकेनैव बाणेन भिनत्तीति तथा,
उक्तं च 'विभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेष्टुणे'ति । सुग्रीवराज्यद इति । वानरराजाय
सुग्रीवाय क्लिप्तिकन्धाराख्यं दत्त्वानित्यर्थः । वालीघातीति । वालिनं सुग्रीवज्येष्ठभ्रातरं
हन्तुं शीलमस्येति । सागरशोषण इति । समरस्य समुद्रस्य शोषणः शुष्ककरणसमर्थः,
तदुक्तं 'यद्रोषविश्रमे'त्यादौ ॥ १४४ ॥

सेतुबन्धनकर्ता च विभीषणहितप्रदः ।

रावणादिशिरश्छेदी राक्षसाधौघनाशकः ॥ १४५ ॥

सेतुबन्धनकर्ता चेति । सेतुर्बलमार्गस्तस्य बन्धनं पर्वतवृद्धादिभिस्तत्कर्तृत्वार्थः ।
विभीषणहितप्रद इति । विभीषणाय हितं भक्तिसवरूपं प्रकर्षेण ददातीति । रावणा-
दिशिरश्छेदीति । रावणः आदिर्येषां कुम्भकर्णादीनां तेषां शिरांसि छेत्तुं शीलमस्येति ।
राक्षसाधौघनाशक इति । राक्षसानामवस्य पापस्य ओषः प्रवाहाविच्छेदः, तस्य नाशकः
मगवत्साधिष्ये स्तत्वात् । यद्वा । राक्षसा एव अधौघास्तेषां, राक्षसस्य रावणस्य वा ॥ १४५ ॥

सीताऽभयप्रदाता च पुष्पकागमनीत्सुकः ।

अयोध्यापतिरत्यन्तसर्वलोकसुखप्रदः ॥ १४६ ॥

सीतार्थऽभयप्रदाता चेति । सीतायै अभयं रक्षःकृतभयामार्गं प्रकर्षेण दत्त्वानि-
त्यर्थः । पुष्पकागमनीत्सुक इति । पुष्पकाख्येन विमानेन अयोध्यां प्रति गमनायोत्सुकः
उत्कण्ठितः । अयोध्यापतिरिति । अयोध्यायाः पतिः स्वामी रक्षक इति यावत् ।
अत्यन्तसर्वलोकसुखप्रद इति । अत्यन्तमतिशयितं सर्वलोकेभ्यः सुखं तत्प्रददाति
सानुकम्पासूतनिरीक्षणेनेति तथा ॥ १४६ ॥

मथुरापुरनिर्माता सुकृतशस्वरूपदः ।

जमकज्ञानगम्यश्च ऐलान्तप्रकटभ्रुतिः ॥ १४७ ॥

मधुरापुरनिर्मातेति । शत्रुघ्नरूपेण यधुवने मधुरानामकस्य पुरस्य निर्माता रचन-
कर्त्तृत्वर्थः । सुकृतस्वरूपद इति । सुकृतं पुण्यं ज्ञानन्तीति सुकृतज्ञाः, तेषु स्वरूपं
ददाति । यद्वा । सुमु कृतज्ञः स चासौ स्वरूपदधेति । जैमैकज्ञानगम्यञ्चेति । जनकः
पिता तद्वत् यत् ज्ञानं प्रजानामयमस्मत्पितृत्वेवंप्रकारं तद्रम्यः ज्ञानविषय इत्यर्थः । तदुक्तं
'हृणोप पितृवद्रामो मेनिरे स्मिरं च त'मित्यादिना । ऐर्लीन्तप्रकटश्रुतिरिति । इला
पृथ्वी तत्सम्बन्धी योन्तः अधःप्रदेशः तत्पर्यन्तं प्रकट्य प्रसृता श्रुतिः श्रवणं परिव्रज्यमानं
यस्मेति, कीर्तिश्रवणं वा, एतेनाजगच्छाण्डं प्रतापप्रचारो दर्शितः, अत एवोक्तं 'कूर्मः पादोस
यधिरुजगपति'रित्यादिना । यद्वा । श्रीभागवताभिप्रायेण ऐकः पुरुषवाः तदन्तं तदुपदेश-
पर्यन्तं यस्मिन्नैलादयो भूपा इत्यन्तं प्रकट्य श्रुतिः श्रवणं यस्मेति ॥ १४७ ॥

हैहयान्तकरो रामो दुष्टक्षत्रविनाशकः ।

सोमवंशहितैकात्मा यदुवंशविवर्धनः ॥ १४८ ॥

हैहयान्तकर इति । हैहयानां श्रेष्ठस्य कर्त्तृत्ववर्द्धिनस्मान् विनाशं करोतीति तथा ।
तदुक्तं 'हैहयानामपिपति'रित्यादौ । रौमै इति । रमते स्वरूपानन्देन महेन्द्राद्वानिति रामः,
रमयति सुसुखं सज्जाने इति । दुष्टक्षत्रविनाशक इति । दुष्टस्याजगज्ज्यस्य क्षत्रस्य
क्षत्रियजातिमात्रस्य विशेषतो नाशकः । सोमवंशहितैकात्मेति । सोमवंशस्य हित
एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चित्तं यस्मेति । हितं तु ब्रह्मण्यत्वधर्मज्ञत्वसम्पादनपूर्वकं सर्वतो
रक्षणमिति । यैर्दुवंशविवर्धन इति । यदोर्वयात्वेव्यैष्टपुत्रस्य यो वंशः श्रोतुसंज्ञकमारभ्य
तस्य विशेषेण वृद्धिकर्त्तृत्वर्थः । एवं स्वप्राकट्यकरणेन तस्माद्वाह्यमप्यसन्तमेवावि-
कृतवान् । अत एवोक्तं विष्णुपुराणे 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रावतीर्ष
विष्णवाख्यं परं ब्रह्म नराकृती'ति ॥ १४८ ॥

इति नवमस्कन्धनामानि ॥

अथ दशमस्कन्धनामानि ॥

परब्रह्मावतरणः केशवः क्लेशनाशनः ।

भूमिभारावतरणो भक्तार्थोल्लिखमानसः ॥ १४९ ॥

परब्रह्मावतरण इति । अक्षरब्रह्मणः परमुक्तं यत्पुरुषोत्तमाख्यं तत्परब्रह्मेत्युच्यते ।
तदुक्तं भगवता 'यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तम' इति । तत्र परब्रह्म श्रीकृष्णाख्यमिति ज्ञेयम् । कृष्णपदेन परं ब्रह्म निर्वचनीयम्
'कृषिर्गृहापकः शब्द'इत्यादिना । साक्षात् श्रीकृष्णपुरिष्य पार्थोप्याह 'परं ब्रह्म
परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।' पुरुषं आश्रयं दिव्यमादिदेवमयं विभु'मित्यादिना ।
अवतारत्वाविर्भवतीत्यवतरणः अवतारकर्ता अवतारीति, परब्रह्मावतरणः परब्रह्मा-

वतरणः । केशैश्च इति । प्रशस्ताः केशाः सन्त्वस्य केशवः, केशाद्वान्यतरसामिति वा । कथं ईशश्च तयोर्विमृष्टं यस्मादिति वा, कथं यथ ईशश्च विनर्तयः केशास्ते वशे यसेति वा, केशिपथाद्वा, तदुक्तं विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदेन 'यस्मात्त्ववैव दुष्टात्मा इतः केशी जनार्दन । तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसी'ति । शृणोदरादित्वात् साधुत्वम् । यद्वा । सूर्यादिसंक्रान्तास्तेजोऽवशः केशसंज्ञिताः, तद्वत्तया वा केशवः । अत एव महानारतेऽयुक्तं 'वशवो ये प्रकाम्यन्ते मम ते केशसंज्ञिता' इति । यद्वा । केशवशब्देन शक्तिरुच्यते । शक्तिरूपत्वं तु नम्रशिवधोरस्तीति तादृशशक्तिमत्त्वात् केशवः । तदुक्तं हरिवंशे 'को नलोति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाज्ञे सम्भूतौ तस्मात् केशवनाम्नान्' इति । क्लेशैर्दोनाशन इति । भूमादीनां भक्तानां विविधमपि क्लेशं नाशयतीति तथा, 'क्लेशप्यपाय कलये'त्युक्तत्वात् । भूमेः क्लेशनिवृत्तिस्त्ववतारश्रवणमात्रेणैव, तदुक्तं 'पुरैव पुंसावष्टौ पराञ्चर'इत्यादिना । भूमिर्भैराववतरण इति । भूमेः नारं दुष्टराजकरूपं तमवतारयति दूरीकरोतीति तथा, भूमिभारे तन्निमिषीकृत्यावतरणं यसेति वा, भूमेर्भैराववतरणं द्रव्यभावो यस्मादिति वा । भैक्तार्थोऽखिलमानस इति । भक्तानामप्येषु उदेत्यप्रयोजनेष्वखिलमन्यूनं पूर्णं मानसं यसेति । यस्य भक्तस्य यो यो मनोरथो येन येन प्रकारेण तस्य तस्य तथा पूरणे मनो यसेति भावः । यद्वा । भक्त्यर्थे अखिलमन्तन्निरोधिनां मागधुयोधनादीनां मानं गर्वं सति हन्तीति तथा ॥ १४९ ॥

सर्वभक्तनिरोधात्मा लीलानन्तनिरोधकृत्

भूमिष्ठपरमानन्दो देवकीशुद्धिकारणम् ॥ १५० ॥

सर्वभक्तनिरोधात्मेति । सर्वेषां भक्तानां श्रीगोकुलवासिप्रभृतीनां वो निरोधः प्रपञ्चात्सतिपूर्वकं तेषु रमणं तत्र आत्मा यसेति, तदुक्तमाचार्यैः 'निरोधोऽस्मात्तुल्यमयं प्रपञ्चे श्रीवत्तं हरे'रिति, स्कन्धार्यरूप एव वा । लीलैर्लीनान्तनिरोधकृदिति । लीला एवानन्तस्याभिः पूर्वोक्तनिरोधं करोतीति तथा, लीलया अनन्तानामिति वा । यद्वा । लीला शक्तिः अनन्तः शेषः, ताभ्यां निरोधं दुष्टहननं करोतीति । भूमिर्भैरपरमानन्द इति । भूसौ तिष्ठन्ति भूमिष्ठाः भक्ताः ब्रजवासिनस्तेषां परमव्यासाधानन्दमेति, स यस्मादिति वा । यद्वा । भूमिष्ठा मधुरा तस्यां सन्निहितो वः परमानन्दः स तथा 'मधुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरि'रिति वाक्यात् । देवकीशुद्धिकारणमिति । देवक्याः शुद्धिः संस्कारो विवाहरूपः स एव कारणं प्रादुर्भावकारणं यसेति । अत्र संज्ञाशब्दाच्च लिङ्गनियमः । अश्रयं भावः । भक्तानां बहुदुःखेन भगवत्प्राकट्यम्, तच्च विवाहाद्व्याजप्रेषशसमय एवाकाशवाणीनिमित्तकंसकृतमिति परम्परया कारणम् । यद्वा, 'देवक्यां विष्णुरूपिण्या'-मिति वाक्यात् स्वस्वरूपत्वेन शुद्धौ कारणम् ॥ १५० ॥

वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारकः ।

सर्ववैराग्यकरणखलीलाधारशोधकः ॥ १५१ ॥

वैसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारक इति । वसति वस्ते सदा सर्वमिति वा 'वसुविष्णुर्विशुर्वसु'रिति श्रुतेः । तं दीप्यति तेन दीप्यत इति वा वसुदेवः, शुद्धसत्त्वालम्बो वसुदेवपदेनोच्यते । 'सत्त्वं विष्णुर्दं वसुदेवसंज्ञितं'मिति वचनात् । वसुदेवे ज्ञानरूपेण निष्ठा नितरां स्थितिर्दस्येति वसुदेवज्ञाननिष्ठः, मया सह वर्तत इति समः, मगवान् तत्सम्बन्धिनो ये जीवा वसुदेवस्य पदपुत्रास्तेषां निवारकः, कंसत्वकानामपि नारदद्वारा जीवितान्निवृत्ति-कर्तृत्वर्यः, वसुदेवज्ञाननिष्ठश्चासौ समजीवनिवारकश्चेति । यद्वा । वसुदेवज्ञानविषयीभूतं यत्समं साम्यं तेन कृत्वा वजीवने पुत्राणां तदेव जीव इत्युच्यते, तस्य निवारकः । तदुक्तं 'दद्या समत्वं तच्छैरे'रित्यादिना । सर्ववैराग्यकरणखलीलाधारशोधक इति । सर्वेषां विषयेभ्यो वैराग्यकरणीभूता या खलीला संप्राकट्यरूपा तदाधारो देवकी तस्याः शुद्धिर्दोषाबाधसम्पत्तिस्तत्कर्तृत्वर्यः । यद्वा । मायाज्ञापनेन खलीलाधारो मयभूमिः, तस्यां श्लोपयोगिपस्तुसम्पादनं शुद्धिस्तत्कर्तृत्वर्यः । स्त्रीणां तु कुक्षिपता दोषा मृतापत्यत्ववन्ध्या-त्वादयः । प्रकृते तु देवक्यां स्वयं प्रकटितो मृतापत्यत्वदोषनिवारकः पूर्वं मृतानामप्यग्रे-दर्शनादिति ॥ १५१ ॥

मायाज्ञापनकर्ता च शेषसम्भारसम्भृतिः ।

भक्तक्लेशपरिज्ञाता तन्निवारणतत्परः ॥ १५२ ॥

मायाज्ञापनकर्ता चेति । माया योगमाया, तस्यै यदाज्ञापनं 'गच्छ देवि ब्रह्म'मित्यादिनोक्तं तत्कर्तृत्वर्यः । शेषैर्सम्भारसम्भृतिरिति । शेषस्य अपशिष्टस्य सम्भारस्य सामग्र्याः सम्भृतिः सम्पूर्तिर्यस्यादिति, यस्मेति वा, । यद्वा । शेषस्तानन्तस्य सम्भारेण सङ्कर्षेण सम्भृतिः सामग्रीसम्पत्तिर्जन्यार्थं यस्मेति, गर्भसङ्कर्षेणैपि सम्भृतिर्गर्भसम्पूर्तिर्यस्यादिति वा । आचार्यैस्तथैवाज्ञातं टीकायाम् । भक्तैर्क्लेशपरिज्ञातेति । संप्राकट्येन भक्तानां क्लेश एव निमित्तं तस्य परितः सर्वप्रकारेण ज्ञातेत्यर्थः । तन्निवारणतत्पर इति । तस्य भक्तक्लेशस्य निवारणे दूरीकरणे तत्परः उद्युक्तः । यद्वा । तन्निवारणेन तान् विपर्तिंति तत्परः ॥ १५२ ॥

आविष्टवसुदेवांशो देवकीगर्भभूषणम् ।

पूर्णतेजोमयः पूर्णः कंसाभूष्यप्रतापवान् ॥ १५३ ॥

आविष्टवसुदेवांश इति । आविष्टः समन्तात् प्रविष्टो वसुदेवे वसुदेवमनसि वंशः प्रसुप्तांशो यस्य, वंशपदार्थस्तु टीकातोवगन्तव्यः । तदुक्तं 'आविष्टेशांशमागेने'ति । देवकीगर्भभूषणमिति । देवक्या गर्भरूपेण भूषणं अलङ्काररूप इत्यर्थः, अत एव शोभातिथयं वक्ष्यति 'तां वीक्ष्य कंसः प्रमथे'त्यादिना । पूर्णतेजोमय इति । पूर्णं सर्वा-

त्मकं यत्तेजो धर्मिरूपं तन्मयस्तद्वपुः इत्यर्थः, प्राजुर्ये मयद । अनेन तेजःपुञ्जत्वमुक्तम् ।
‘पूर्णे’ इति । पूर्णते स्वयमेवैश्वर्यादिभिरिति पूर्णः अखण्डितः इत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यः ‘काष्ठा
यथानन्दकरं मनसा’ इत्यत्र । कंसीधुष्यप्रतापवानिति । कसेनाधुष्यः धर्षितुमशक्यो यः
प्रतापः अनिर्वान्यमहिमाविशेषस्तद्वानिति, तदुक्तं ‘किमय तस्मिन् करणीय’मित्यादौ ॥१५३

विवेकज्ञानदाता च ब्रह्मायखिलसंस्तुतः ।

सत्यो जगत्कल्पतरुर्नानारूपविमोहनः ॥ १५४ ॥

विवेकज्ञानदाता चेति । कसे विवेकज्ञानस्य सदसद्विवेचनरूपस्य दाता, महा-
सुरेभि भगवत्प्रतापमहिषैव विवेकः समजनीति भावः । ब्रह्मायखिलसंस्तुत इति ।
ब्रह्मा आदिर्येषां मयादीनाम्, अत एवाखिलाः, सर्वैः तैः सम्पद् साकार्यनिवेदनपूर्वकं
स्तुतः । यद्वा । ब्रह्मादिभिरखिलमन्यूनं यथा सात् तथा स्तुतः अखिलत्वेन पूर्णपुरुषोत्तमत्वेन
स्तुत इति वा । तदुक्तं ‘ब्रह्मा भवथ तवेत्यादिना, स्तुतेरायश्लोकार्थरूपत्वमाहुः
सैलेय इति । ‘सत्यव्रत’मित्यस्यार्थः सर्वोपशानुसन्धेयः । धर्मिसत्यत्वात् । तथा सत्यमिति,
तदुक्तं ‘सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्न’ इति । द्वितीयश्लोकार्थत्वमाहुः । जगत्कल्पतरुरिति ।
जगत्सावरजङ्गमात्मकं तद्रूपः कल्पतरुः कल्पवृक्षः, देवेष्वेव फलदानात् सुरतत्त्वम्, तदुक्तं
‘एकायनोऽजी द्विफल’ इत्यादिना । तृतीयाथत्वमाहुः नानारूपविमोहन इति । रजः-
सत्त्वतमःप्रकृतिकानि यानि ब्रह्मादिरूपाणि तैर्विशेषेण मोहनः मोहकर्तृत्वर्थः, अत एवोक्तं
‘त्वन्मायया संवृतचेतस’ इति ॥ १५४ ॥ चतुर्थपञ्चमपठार्थमाहुः—

भक्तिमार्गप्रतिष्ठाता चिद्वन्मोहप्रवर्तकः ॥

मूलकालगुणद्रष्टा नयनानन्दभाजनम् ॥ १५५ ॥

‘भक्तिमार्गप्रतिष्ठानेति । कर्मज्ञानादिभ्यो भक्तिमार्गेण एव प्रकर्षेण स्वस्थिति-
कारक इति, भक्तिमार्गस्य प्रकर्षेण स्थितिकारक इति वा, तदुक्तं ‘विमर्षि रूपाण्यवबोध’
इत्यादिना । चिद्वन्मोहप्रवर्तक इति । भक्तिराहित्येन केवलज्ञाननिष्ठ ये विद्वांसः तेषु
मोहस्य मुक्तत्वाभिमानेन तत्त्वास्फूर्तेः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । तदुक्तं ‘येन्नेवरिन्दाद्भविमुक्त-
मानिन’ इत्यादिना । मूलकालगुणद्रष्टेति । मूले सर्वाधारीमूले काले स्थित्यार्ष्य गुणानां
सत्त्वादीनां द्रष्टृ ईक्षणकर्तृत्वर्थः । यद्वा । सर्वमूलस्य श्रीकृष्णस्य यो जन्मकालस्तस्य ये गुणाः
‘अथ सर्वगुणोपेत’ इत्यादिना वक्ष्यमाणाल्लेखां द्रष्टृ श्रेय इति । नैयनानन्दभाजनमिति ।
प्रादुर्भूतस्य भगवतो दर्शनेन वसुदेवस्य नयनयोर्वै आनन्दः तं भाजयति प्रापयति, तस्य
भाजनं स्थानमिति वा, तदुक्तं ‘स विस्मयोत्फुल्लविलोचन’ इत्यादिना ॥ १५५ ॥

वसुदेवसुखान्विभ्र देवकीनयनानामृतम् ।

पितृमातृस्तुतः पूर्वसर्ववृत्तान्तबोधकः ॥ १५६ ॥

वैश्वदेवसुखाग्निध्वेति । वसुदेवस्य सुखं इष्यः तद्व्या एवायः ताः धीयन्ते
 वसिष्ठिति वा, वसुदेवस्य ज्ञानार्थं इष्यथलपरिस्मादिति वा, अत एवोक्तं 'मुदा स्तुत'
 इति । देवकीनयनमस्तमिति । देवक्या नयनयोश्चातिदुःखं प्राप्तयोरतिशीतलक्षणात्
 अमृतं सुधारूप इत्यर्थः, देवकीनयनयोरमृतं वस्मादिति वा, तदुक्तं 'अथैनमात्स्यं वीक्ष्ये'त्वा-
 दिना । पितृमातृस्तुत इति । पिता च माता च तान्यां पितृमातृभ्यां स्तुतः । अत्र
 पिता मानेलेकशेषत्वामात्रो मातुः प्राधान्यवोतनाय, पितृसहिता माता पितृमाता तथा
 स्तुतः इति वा । सहभाय उपलक्षणीभूतत्वेन पूर्वं पित्रा स्तुतः पश्चान्मात्रेति भावः ।
 पूर्वसर्ववृत्तान्तबोधक इति । पूर्वसर्गकालीनो यः सर्वोऽखिलो वृत्तान्तः 'त्वेनेव
 पूर्वसर्गे'मित्यादिनोक्तः, तस्य बोधकः पित्रोरित्यर्थः । यद्वा । पूर्वं यदाचरितं सर्वं वृथं
 तपश्चर्यादिकं तस्यान्तस्य समावेशबोधकः । अत्रायं भावः । पूर्वमवतारद्वयेपि पुनस्तयोः
 साधने प्रवृत्तिरासीन्मुक्त्यफलप्राप्तेश्चदानीं साक्षात् स्वप्राक्कालेनेतोषिकफलाभावात् साधन-
 समाप्तिबोधनं युक्तमेव । तदुक्तं 'तृतीयेस्मिन्भाव' इत्यादिना ॥ १५६ ॥

गोकुलागतिलीलासचसुदेवकरस्थितिः ।

सर्वेशत्वप्रकटनो मायाव्यत्ययकारकः ॥ १५७ ॥

गोकुलागतिलीलासचसुदेवकरस्थितिरिति । गोकुलं प्रति वा आगति-
 लीला वागमनरूपा, तदर्थं आत्मा प्राप्त्य वसुदेवस्य करयोः स्थितिरेव ज्ञानं येन । यद्वा ।
 गोकुलागतिलीलार्थं आत्मस्य वसुदेवस्य करयोः स्थितिर्यस्येति, तदुक्तं 'ततश्च श्रीर'-
 त्वादिना । सर्वेशत्वप्रकटन इति । सर्वेशत्वं सर्वनियमनसामर्थ्यं तस्य प्राकट्यकर्तृ-
 त्वर्थः, सर्वेश्वरेति वा तथैश्वर्यं 'ताः कृष्णबाहू' इत्यादिनोक्तम् । मायाव्यत्ययकारक
 इति । माया योगमाया तस्या न्वत्ययः स्थानविनिमयः तत्कर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'नन्दप्रव-
 शीरक्षे'त्यादिना ॥ १५७ ॥

ज्ञानमोहितदुष्टेशः प्रपञ्चास्पृतिकारणम् ।

यशोदानन्दमो नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सवः ॥ १५८ ॥

ज्ञानमोहितदुष्टेश इति । देवकीपर्यञ्जन्यश्रवणानन्तरं कालोपमिति ज्ञानेन
 मोहितः विह्वलीकृतो दुष्टेशः कंसो वेनेति, वस्मादिति वा । 'स तत्पुण्यलुत्पाये'त्यादिना ।
 प्रपञ्चास्पृतिकारणमिति । यशोदायाः प्रपञ्चस्य स्त्रीपुंन्यक्तिविशेषस्यास्मरणे अपरिज्ञाने
 कारणं हेतुरित्यर्थः, यतः स्वादेशादेव मायया तया करणात् । तदुक्तं 'यशोदा नन्दपत्नी
 च'त्यादिना । यशोदानन्दन इति । सर्वान् मनोरथान् पूरयित्वा यशोदामनन्दय-
 तीति तथा । नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सव इति । नन्दस्य भाग्यभूभाग्यवृष्टिरूपं
 यशोदोत्सवं तस्मिन्नुत्सवः आनन्दरूपः, तस्योत्सवो वस्मादिति वा । यद्वा । नन्दभाग्याग्नि-
 मितभूताभूगोकुलोत्सवो वस्मादिति ॥ १५८ ॥

नन्दप्रियो नन्दसुनुर्यशोदायाः स्तनन्धयः ।

पूतनामुपयःपाता मुग्धभावातिसुन्दरः ॥ १५९ ॥

नन्दप्रिय इति । नन्दस्य प्रियः, नन्दं प्रीणाति सर्वकामैरिति वा, अत एव वक्ष्यति 'तत आरम्य नन्दस्ये'त्यादिना । नन्दसुनुरिति । स्यते इति सुनुः पुत्रः, नन्दस्य सुनुः नन्दसुनुः । 'नन्दस्त्वात्मन उत्पन्न' इत्यादिना । र्यशोदायाः स्तनन्धय इति । यशोदायाः स्तने धयतीति पिबतीति, संज्ञाशब्दत्वादलुकृतमासः । पूतनामुपयःपातेति । पूतनायाः असुप् प्राणान् पयः स्तन्यं तद्वत् पिबतीति तथा, असुप्तं पयोऽसुप्य इति वा, तदुक्तं 'तत्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपि'दिति । मुग्धभावातिसुन्दर इति । मुग्धभावेनात्यन्तं सुन्दरः शोभातिशयतुक्त इत्यर्थः । नीलभावपूर्वकं मौग्वमाश्रित्य राक्षसुरस्येव क्रीडनेन तदानीं शोभातिशयः कथंन समजनीति भावः ॥ १५९ ॥

सुन्दरीहृदयानन्दो गोपीमन्त्राभिमन्त्रितः ।

गोपालाश्वर्यरसकृत् शकटासुरखण्डनः ॥ १६० ॥

सुन्दरीहृदयानन्द इति । सुन्दर्यो ब्रजसुन्दर्यः, तासां हृदये आनन्दरूपः स यस्मादिति वा । त्वरितं भगवद्ब्रह्मणसमये तास्वनिर्वाण्यमुसविशेषं दत्तवानिति भावः । तदुक्तं 'गोप्यस्तूर्य समम्येसे'त्यादिना । गोपीमन्त्राभिमन्त्रित इति । गोपीसम्बन्धिनो ये मन्त्राः । 'जम्बादशोद्धिमपिया'नित्यादयः, तैरमित्रः सर्वतो मन्त्रितो रक्षितः । एतेषु गोपीसम्बन्धात् तदविका एवैते मन्त्रा इति ज्ञायते । गोपीलाश्वर्यरसकृदिति । गोपालानन्दादयः तेषु आश्वर्यरसं शकटविपर्ययकरणेन करोतीति तथा । सर्वरसदानार्थं प्रवृत्तसैताद्वारसदानमनुचितमेव । शकटासुरखण्डन इति । शकटमधिष्ठितस्य भायायिनः कसचिदसुरस्य शकटविपर्ययकरणेन खण्डनः, खण्डयत्यवयवशः पृथक् करोतीति । मूले वलुकावपि पुराणान्तरप्रसिद्धिबलदसुरोपि तत्रावासीदिति ज्ञायते । नन्दाण्डपुराणे धरणी-शेषसंवादे प्रसिद्धम् । अन्यथा नन्दगृहसमृद्धिकर्ता भगवान् कथं शकटस्थितं तद्वस्तु वृथा नाशयेदतो ज्ञायते, तदावेतिवधेनोपकृतवानेव नन्दापेति ॥ १६० ॥

नन्दब्रजजनानन्दी नन्दभाग्यमहोदयः ।

तृणावर्तवधोत्साहो यशोदाज्ञानविग्रहः ॥ १६१ ॥

नन्दब्रजजनानन्दीति । नन्दस्य ब्रजस्य जनस्य नन्दब्रजजनाः, तानानन्दयति तच्छीलः । नन्दभाग्यमहोदय इति । नन्दभाग्यस्य महानुदयः उद्घोषलाक्षणः, स यस्मादिति वा । न हि भगवत्सम्बन्धं विना एतादृशभाग्योदयः कसचित्सम्भवति यादृशो ब्रजेत्यस्य । तृणावर्तवधोत्साह इति । वातरूपस्य तृणावर्तस्य वधे उत्साहः औत्सुक्यं यस्येति, ब्रजवासिनां तृणावर्तवधसम्बन्धुत्सवो यस्मादिति वा । र्यशोदाज्ञानविग्रह

इति । यशोदायां ज्ञानाय ईशरत्नज्ञानाय मुखे विग्रहो विराट्देहो यसेति । तदुक्तं 'एक-
दात्मजमादाये'त्यादिना ॥ १६१ ॥

बलभद्रप्रियः कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।

रामानुजो वासुदेवो गोष्ठार्जनमतिप्रियः ॥ १६२ ॥

बलभद्रप्रिय इति । बलेनैव भद्रः कुञ्जतः मङ्गलरूपो वा बलभद्रः, तस्य प्रियः
अनुजत्वात्, स प्रियो यसेति वा । कृष्ण इति । व्याख्यातमिदम् । यद्वा, कर्णसूरीन्
रणभूमौ, पुच्छेन वल्तान् वा गोष्ठे, स्वामत्वाद्वा । सङ्कर्षणसहायवानिति । सम्यक् कर्ण-
सूरीनिति सङ्कर्षणः, स सहायो विद्यते यसेति तथा । रामानुज इति । रमयति लोका-
निति रामो बलभद्रः 'रामेति लोकरमणा'दित्युक्तत्वात्, तस्मिन् जातो रामानुजः । वासुदेव
इति । 'श्रावयं वसुदेवसे'त्युक्तत्वात् वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । यद्वा । वसति सर्वत्र
वासयत्याच्छादयति स्वयमिति, वासु दीव्यति श्रीइति, विशिगीषते, व्यवहरति, योतते,
स्तूपते, इस्पते, गच्छतीति, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । तदुक्तं मोक्षधर्मे 'छादयामि जगद्भि-
भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः' इति । उद्योगेऽपि 'वसनात्
सर्वभूतानां वासुत्वादेव योनितः । ततो वासुदेव ज्ञेयः' इति । श्रीविष्णुपुराणेऽपि 'सर्वत्रासौ
समस्तं च वसत्यथेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र
भूतानि वसन्ति गमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेव इति स्मृतः' इति । गोष्ठार्-
जनमतिप्रिय इति । गावस्त्रिष्टन्यथेति गोष्ठं तत्सम्बन्धि यदङ्गणं अजिरं, तत्र गतिः
वातुभ्यां रिङ्गणं सा प्रिया यसेति । तथा गत्या सर्वेषां व्रजस्थानां प्रिया इति वा, तदुक्तं
'कालेन व्रजते'त्यादिना ॥ १६२ ॥

किङ्किणीरवभावज्ञो वत्सपुच्छावलम्बनः ।

नवनीतप्रियो गोपीमोहसंसारनाशकः ॥ १६३ ॥

किङ्किणीरवभावज्ञ इति । किङ्किणीं सुदृषष्टिकं कट्याभरणं, तस्या यो रवो
प्वनिः तस्य मार्गं जानातीति तथा । अत्रार्थं भावः । यथा वाचमनुसृतं नृत्यति नर्तकः तथा
किङ्किणीरवननुसृतं नृत्यमिव रिङ्गणमप्यकरोदिति । तदुक्तं च 'तावद्विष्णुम्मननुसृत्ये'त्यादिना ।
वत्सपुच्छावलम्बन इति । वत्सानां पुच्छान्यवलम्ब्यते पृच्छति इत्युक्तोऽनुकृष्य भाव-
नार्थमिति । तदुक्तं 'यशोज्ञानदर्शनीयकुमारलीला'वित्यादिना । नवनीतप्रिय इति ।
नवनीतं प्रियं शीतिजनकं यसेति । गोपीमोहसंसारनाशक इति । गोपीनां बाल-
स्त्रीलादशेनेन यो मोहो वैषित्यं तेनैव संसारस्य नाशकः । अन्यत्र मोहः स्मृतिजनकः ।
अयं त्वलौकिको भक्तिमार्गीय इति तन्नाशकः ॥ १६३ ॥

गोपबालकभावज्ञश्चौर्यविद्याविशारदः ।

सुत्ताभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायकः ॥ १६४ ॥

गोपैषालकभाचञ्ज इति । गोपपालकानां भावयस्य गृहे अथ चौर्यार्थं गम्यते चेत्सम्बन्ध इत्येवंरूपं जानाति तथा । चौर्यविधौविशारद इति । चौर्यविधयां उपायकरणे विशारदो निपुणः । तदुक्तं 'हस्ताग्राह'इत्यादिना । धृत्स्नाभक्षणलीलास्य-
माहात्म्यज्ञानदायक इति । 'कृष्णो मृदं भक्षितवान्'इत्याद्युक्ता या मृत्स्नाभक्षणरूपा लीला तद्युक्तं यदासं मुखं तेनैव व्याप्तेन स्वमाह्वल्यस्य महिषो ज्ञानस्य दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'इत्थं विदितत्वाया'मित्यादौ ॥ १६४ ॥

धराद्रोणप्रीतिकर्ता दधिभाण्डविभेदनः ।

दामोदरो भक्तवद्भ्यो यमलार्जुनभञ्जनः ॥ १६५ ॥

धराद्रोणप्रीतिकर्तेति । धरा यशोदा द्रोणो वसुधेष्ठो नन्दः, तयोः प्रीतिं स्नेहं करोतीत्युत्पादयतीति तथा । तदुक्तं 'द्रोणो वसूनां प्रवर' इत्यादिना । दधिभाण्डवि-
भेदन इति । मध्यमानदधिमानस्य विशेषेण भेदनो द्विधाकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'सघात-
कोष'इत्यादिना । दामोदर इति । दाम उदरे यस्य, माशा दास्या उदरे षड्भावात् । तदुक्तं
ब्रह्मपुराणे 'तयोर्मध्यगतं षड् दास्या गारं तयोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात्'
इति । व्यासोप्याह प्रकारान्तरेण 'दामानि लोकनामानि तानि यस्मोदरान्तरे । तेन दामोदरो
देवः श्रीभरत्वं समाश्रित' इति । 'दामाद्यामोदरं विदु'रिति वचनात् । दमादिसाधनेन उदरा
उल्लुह्य या मतिस्तथा गम्यत इति । तदुक्तं 'त्यक्त्वा यष्टि'मित्यादि । भक्तवद्भ्य इति ।
भक्तायाः परिश्रान्ताया मातुः वक्ष्यः बन्धनाय वशं प्राप्तः । तदुक्तं 'समातुः शिञ्जगाथायाः'
इत्यादिना । भक्तमाश्रयस्त्वसुचिकेयं लीलेति ज्ञेयम् । धर्मलार्जुनभञ्जन इति । यमलौ
सहोत्पन्नौ यौ अर्जुनसंज्ञकौ दृष्टौ तयोर्भजनः समन्तात् मर्दक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पातेन
निष्कर्षयते'त्यादिना ॥ १६५ ॥

बृहद्भनमहाश्वर्यो वृन्दावनगतिप्रियः ।

वत्सघाती बालकेलिर्यकासुरनिपूदनः ॥ १६६ ॥

बृहद्भनमहाश्वर्य इति । बृहदाख्ये वने महदत्यन्तमाश्वर्यजनकं पूतनादिदुष्टवध-
रूपं कर्म यस्मैति । तथा । पूतनादिदुष्टवधजनितं व्रजवनेष्वाम्भर्यं यस्मादिति वा, 'गोपवृन्दा
महोत्पातान्तुभूये'त्यादिना । वृन्दावनगतिप्रिय इति । वृन्दावनं प्रति गतिर्गमनं सा प्रिया
यस्मैति, वृन्दावने या गतिः श्रीदासम्भारः सा प्रीतिवचिका यस्मैति वा, तदुक्तं 'वृन्दावनं
गोवर्धनं यमुने'त्यादि । धर्मसघातीति । वत्सरूपिणं दैत्यं बलदेवेन घातयतीति । तदुक्तं
'दर्शयन् बलदेवाये'त्यादि । बालकेलिरिति । बालैः सह केलिः व्रीडा यस्मैति, अद्भुत-
बालकस्यापि लौकिकबालकेवत् केलिर्यस्मैति वा । धर्मकासुरनिपूदन इति । यकनाम्नोऽ-
सुरस्य नितरां सृष्टो हिंसकः तदुक्तं 'तमापन्न'मित्यादिना ॥ १६६ ॥

अरण्यभोक्ताप्यथवा बाललीलापरायणः ।

प्रोत्साहजनकश्चैवमघासुरनिषूदनः ॥ १६७ ॥

अरण्यभोक्तेति । अथवा पश्चान्तरे प्रक्षिप्त्वापातुसारेणैतानि वक्ष्यमाणान्यपि नामानि ज्ञेयानि । अरण्ये गोचारणप्रदेशे भुङ्क्ते इति तथा । बाललीलापरायण इति । कचिदनाशयेत्याशुक्ता वा बाललीला तत्परायणः तत्पर इत्यर्थः । यद्वा । बाललीलापराय पूर्वार्थं वनगमनं यसेति, बाललीलेव परमुत्कृष्टमवनं यसेति वा । प्रोत्साहिजनकश्चेति । शकुणो य उत्साहो गोपालेभ्यः पूर्वमहं पूर्वमित्यादिलीलाकरणाय, तस्य जनक उत्पादकः । ईवमघासुरनिषूदन इति । एवमिति पूर्वोच्चारण्यभोक्तृनामवदिदमपि ज्ञेयमिति ज्ञापनार्थं, न तु नामान्तःपालेवशब्द इति । अजरदेहसाधनामोऽसुरस्य नितरां सूदनः ॥ १६७ ॥

व्यालमोक्षप्रदः पुष्टो ब्रह्ममोहप्रवर्धनः ।

अनन्तमूर्तिः सर्वात्मा जङ्गमस्यावराकृतिः ॥ १६८ ॥

व्यालमोक्षप्रद इति । व्यालायापासुराय मोक्षं प्रकर्षेण दत्तवानिति । तदुक्तं 'वीनाहिमोरोस्थित'मित्यादिना । पुष्ट इति । व्यालमले प्रवृद्ध इत्यर्थः । ब्रह्ममोहप्रवर्धन इति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य तावतां सर्वगोपवत्सानां सम्पत्तिकारणेन मोहस्य प्रकर्षेण वृद्धिकर्त्तृत्वार्थः । 'एवं विमोहव'न्नित्यादिना । मोहहेतुलीलानामान्याहुः अनन्तमूर्तिरिति । अनन्ताः गोपालवत्स्वरूपा मूर्तयो यसेति । तदुक्तं 'ततः कृष्णो मुदं कर्तुं'मित्यादिना । सर्वात्मेति । पूर्वं बाह्यसर्वस्वरूपत्वमुक्तमिदानीं सर्वान्तर्यामित्वमुच्येत इत्यर्थः, भेदः पूर्वास्मात् ज्ञेयः । सर्वेष्वाम्ना, सर्वेषामिति वा । जङ्गमस्यावराकृतिरिति । जङ्गमस्य गोपवत्त्वादेः स्यावरस्य तत्तद्व्याभरणदेराकृतिः संख्यानविशेषरूप इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

ब्रह्ममोहनकर्ता च स्तुल्य आत्मा सदाप्रियः ।

पौगण्डलीलामिरनिर्गोचारणपरायणः ॥ १६९ ॥

ब्रह्ममोहनकर्ता चेति । मा लक्ष्मीस्तस्या उद्वहं वितर्कः, भयवदचित्तैश्चर्वमेवं भवितुमर्हतीत्येकरूपो वितर्को मोहनं ब्रह्मणि तत्कारक इत्यर्थः । पूर्वं मोहोपक्रमकर्त्तृत्वमुक्तमिदानीं फलितमुच्येत इत्यपौनरुक्त्यम् । स्तुल्य इति । ब्रह्मणा कथयितुं श्येतुमर्ह इत्यर्थः । आत्मेति । सर्वदेहिनामिति शेषः, तदुक्तं 'नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनामात्मासी'त्यादिना । सदाप्रिय इति । सर्वकाले सर्वेषां प्रिय इति । पौगण्डलीलामिरनिरिति । सप्तमवर्षादारभ्य एकादशवर्षाणि पौगण्डवयः, तत्सम्प्रतिनी या लीला तथा तस्यां वा अभितः सर्वतः रतिः स्मरणं सुखविशेषो वा यसेति तथा । तदुक्तं 'ततश्च पौगण्डवयः-श्रिता' नित्यादिना । गोचारणपरायण इति । गवां चारणमभिधूतृणजलादिभिः पोषणं तदेव परमुत्कृष्टमवनं खानं यसेति वा ॥ १६९ ॥

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपकः ।

नादब्रह्मप्रकटनो वयःप्रतिकृतिस्वनः ॥ १७० ॥

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपक इति । वृन्दावनसम्बन्धिनो ये लतागुल्म-
वृक्षास्तेषां पुष्पफलभारेणापःस्रवसां यावत् रूपं तादृशं सोऽप्येवं निरूपयति वर्णयतीति तथा, लता
बहुवयः, गुल्मः प्रकाण्डरहितो वृक्षः । तदुक्तं 'बहो बभौ देववरे'त्यादिना । नादब्रह्मप्रकटन
इति । नादो वानं तदेव शब्दब्रह्मत्वात् ब्रह्मेत्युच्यते, तस्य प्रकटनः प्राकट्यकर्तृत्वर्थः ।
तदुक्तं 'कचिद्रापति रागस्त्रि'त्यादिना । वयःप्रतिकृतिस्वन इति । वयसां पक्षिणां
कृषितस्यानुकृतिः प्रतिकृतिः वयःप्रतिकृतिः यथा स्वावया सनतीति । तदुक्तं 'कचिव
कलहंसाना'मित्यादौ ॥ १७० ॥

वर्हिर्नृत्यानुकरणो गोपालानुकृतिस्वनः ।

सदाचारप्रतिष्ठाता बलश्रमनिराकृतिः ॥ १७१ ॥

वर्हिर्नृत्यानुकरण इति । वर्हिणां मयूराणां नृत्यमनुकरोतीति तथा । 'गोपाला-
नुकृतिस्वन इति । गोपालानुकरणं गोपालानुकृतिः, तयथा स्वावया सनः ध्वनिर्यस्येति
तथा, सनतीति वा । सदाचारप्रतिष्ठतेति । सतामाचारो ज्येष्ठस्य पादसंवाहनरूपः तस्य
स्वापक इत्यर्थः । तदुक्तं 'कचित्क्रीडापरिधाम्'मित्यादिना । बलश्रमनिराकृतिरिति ।
बलस्य श्रमापनयनं यस्मादिति तथा ॥ १७१ ॥

तरुमूलकृताशेषतल्पशायी सन्निस्तुतः ।

गोपालसेवितपदः श्रीलालितपदाम्बुजः ॥ १७२ ॥

तरुमूलकृताशेषतल्पशायीति । तरुमूलेषु वृक्षमूलेषु कृता गोपालै रचिता ये
ज्येष्ठाणां गुरुत्वपल्लवप्रसूतानां तल्पः शय्या तत्र शयनीयशील इति । 'कचित् पल्लवतल्पे'-
चित्यादिना । सन्निस्तुत इति । सन्निभिः समानशील्यसन्निः स्तुतः शीतक्रीडितिरिति ।
गोपालसेवितपद इति । गोपालैः पादसंवाहनादिभिः सेविते पदे चरणकमले यस्तेति ।
श्रीलालितपदाम्बुज इति । श्रिया ललिते सखेहं सेविते पदे चरणकमले यस्तेति ।
तदुक्तं 'रेमे रमाललित' इति ॥ १७२ ॥

गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुकः ।

कालीयकणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजः ॥ १७३ ॥

गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुक इति । गोपालैः श्रीदाममुपलभ्यैः सम्प्रा-
थितानि भक्षणाय वाञ्छितानि यानि यानि तालफलानि तदानेन तदानपूर्वकं नाशितो हिंसितः
धेनुकः खरकायो दैत्यो येनेति । कालीयकणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुज इति ।
कालीयो नामः स चासौ कया, तत्कपोपरि कर्त्तनेन तन्मूर्ध्नि स्तितानि यानि माणिक्यानि

मपि विशेषातः कृत्वा यद्विहितं रामः तेन वा श्रीः शोभा तद्युक्ते पदाम्बुजे यस्येति । रञ्जिते रक्ते लक्ष्मीसम्पन्निपदाम्बुजे यस्येति वा ॥ १७३ ॥

दृष्टिसंज्ञीविताशेषगोपगोपिकाप्रियः ।

लीलासम्पीतदावाग्निः प्रलम्बवधपण्डितः ॥ १७४ ॥

दृष्टिसंज्ञीविताशेषगोपगोपिकाप्रिय इति । दृष्ट्वा वस्तुतद्वत्वा सञ्ज्ञीविता गान्धर्व गोपाश्च गोपिकाश्च अशेषाश्च ताः दृष्टिसंज्ञीविताश्चाशेषगोपगोपिकाश्च तासां प्रियः प्राणभूत इत्यर्थः । **लीलासम्पीतदावाग्निरिति ।** लीलया वनायासेनैव सम्यक् पीतो दावाग्निसृणवद्विष्येनेति, लीलार्थमिति वा । तदुक्तं 'इत्थं सखनवैकल्य'मित्यादौ । **प्रलम्बवधपण्डित इति ।** प्रलम्बाख्यासुरस्य वधे पण्डितः रामाय ज्ञापनचतुर इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

दावाइयावृतगोपालदृष्ट्याच्छादनवह्निषः ।

वर्षाशरद्विभूतिश्रीगोपीकामप्रबोधकः ॥ १७५ ॥

दावाइयावृतगोपालदृष्ट्याच्छादनवह्निष इति । दावाग्निना आवृता चेद्विता ये गोपालास्तेषां दृष्ट्याच्छादनेन चक्षुर्भीलनकरणेन वह्निं पीतवानित्यर्थः । **वर्षाशरद्विभूतिश्रीरिति ।** वर्षा प्रावृदकालः शरव तवोर्या विभूतिः तत्कालीनसामग्रीसम्पत्तिस्तथा श्रीः शोभा यस्यै यस्मिन्निति वा, तद्विभूतिश्रीरूप इति वा । 'वधद्विभूतिमत्त्व'मिति वाप्यात् । **गोपीकौमप्रबोधक इति ।** गोपीषु कर्मस्य स्मरस्य प्रकर्षेण बोधकः उदय-कल्लेत्यर्थः । तदुक्तं 'तद्गजसिंघ आश्रुले'त्यादिना ॥ १७५ ॥

गोपीरत्नस्तुताशेषवेषुवाचविशारदः ।

काल्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः ॥ १७६ ॥

गोपीरत्नस्तुताशेषवेषुवाचविशारद इति । गोप्य एव रत्नानि तैः स्तुतं अशेषं सर्ववेषुवाचं यथा सात्तथा विशारदो गोपीषु विविधशारदां करोति वेषुवाचवर्णनार्थं प्रकटयतीति तथा । यद्वा । गोपीरत्नैः स्तुतं यदशेषवेषुवाचं तस्य विशारदः यथा स्तुतं भवति तथा प्रकटनकर्त्तव्यः । **काल्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गन इति ।** 'हिनन्ते प्रथमे नाति' इत्युक्तं यत्काल्यायनीव्रतं तद्व्याजेन तन्निषेधेन सर्वभावाः सर्वात्मभावैराश्रिता अङ्गना कुमारिका यस्मिन्निति वा, ता आश्रिता येवेति वा ॥ १७६ ॥

सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनाङ्गिणः ।

गोपञ्चुच्छान्तिसंन्याजविप्रभार्याप्रसादकृत् ॥ १७७ ॥

सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनाङ्गिण इति । सन्तो भक्ताः, सन् भगवान् वा येषां सङ्गतिः सङ्गस्यसाः स्तुतिव्याजेन स्तुतिमिवेण स्तुतां वृन्दावनस्था अङ्गिणा वृद्धा येनेति । तथा अर्थः नायः । सन्तस्तु परदुःखासहिष्णुत्वात् परोपकारिणः सन्तुःखं सोऽपि भवन्ति, अत्रापि तद्गजस्यवक्तृसम्बन्धात् वृद्धा अपि पततपदरीकरणापातपे स्वयं स्थिता

अपि अस्मान् एव । तदुक्तं 'पश्यतैतान् महाभागान्' इत्यादौ । गोर्षश्चुच्छान्तिसंख्याज-
विप्रभार्याप्रसादकुदिति । गोपानां वा क्षुत् क्षुधा तस्याः शान्तिः शमनोपायस्तदग्रे
यः समीचीनः अपिसंवादी व्यावः व्यपदेशः यज्ञघाटं गत्वा स्वनाम्ना प्रार्थनरूपः, तेनैव
विप्रस्य यजमानस्य भार्यायै प्रसादं अनुग्रहं कृतवानित्यर्थः । गोपक्षुच्छान्त्यर्थमिति वा, तदुक्तं
'राम राम महावीर्ये'त्यादिना ॥ १७७ ॥

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः ।

शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावहः ॥ १७८ ॥

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधक इति । शिवर्गहेतवे प्राप्तः कर्तव्यत्वेन
वदिन्द्रोऽंशेन यागस्तदर्थं यत् स्वं सामग्री तथैव कार्यः कर्तव्यत्वेन निहितो यो गोसवः
गवार्थं सृजते सम्पाद्यत इति । गवामित्युपपन्नं तेन प्राक्षणगोवर्धनधेनूनामप्यर्थं प्राप्त-
स्तस्य बोधकः । 'कर्मणा जायते जन्तु' रित्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादिषु ज्ञापक इत्यर्थः । यद्वा ।
पूर्वोक्तेन्द्रयागस्य स्थाने स्वसम्बन्धिकार्ये गोसवस्य बोधक इति । शैलरूपकृताशेषरस-
भोगसुखावह इति । 'शैलोस्मी'ति कर्तृरूपेण कृतानां नन्दादिभिः सम्पादितानामशेषाणां
कणामपि रसानां यो भोगः स्वकृतस्तेन सर्वेषां प्रजवासिनां सुखमावहतीति प्रापयतीति
तथा । अन्यदा तु परोक्षमिन्द्रादिरूपेण मुक्ते देवः । अस्मिन् पर्याये तु स्वयं समक्षमिति
सुखावहत्वं युक्तमेव ॥ १७८ ॥

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः ।

गोपसखच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधकः ॥ १७९ ॥

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रिय इति । लीलायां मुखेनैव यो गोवर्ध-
नस्य गवां वृद्धिकर्तुः पर्यतस्य उद्धारः उद्धारणं ऊर्ध्वं उवाकारेण धारणं पालिता वासाराद्र-
क्षिताः स्वव्रजसम्बन्धिनः प्रिया येन, लीलागोवर्धनोद्दारेण पालितस्य प्रिय इति वा, स्वं
नन्दधनं व्रजपदेन व्रजस्थाः प्राणिन उच्यन्ते, प्रिया व्रजमुन्दर्यः लीलागोवर्धनोद्दारेण
पालिताः स्वव्रजप्रिया येनेति । तदुक्तं 'तस्मान्मन्त्रणं गोष्ठ'मित्यादिना । गोर्षश्चच्छन्द-
लीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधक इति । गोपालानां सखच्छन्दं भवाभावपूर्वकं सखच्छन्द-
लीलाकरणार्थं पूर्वं नन्दं प्रत्युत्तमर्गवाक्यानां नन्दमुखात् पुनस्तोषामर्थस्य बोधको ज्ञापको
ओपेयिष्यति । तदुक्तं 'श्रूयतां मे वच' इत्यादौ ॥ १७९ ॥

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवान् ।

व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशकः ॥ १८० ॥

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवानिति । इन्द्रस्य धेनुः कामधेनुस्त-
कृतस्तुत्या प्राप्तं अर्थवशादायातं यत् गोविन्देति इन्द्रकृतमभिधानं नाम तद्विदिते वस्येति
तथा, इन्द्रधेनुयां स्तुतिरिति वा । शुद्धसत्त्वज्ञापनाय निर्विकल्पिकनामनिर्देशः गवामिन्द्रो

गोविन्द इति । तदुक्तं हरिवंशे 'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां सोष्यन्ति भुवि शाश्वत'मिति । प्रकल्पान्तरेणापि निरुक्तिरुच्यते । मां भुवं वार्षीं वा विन्दतीति गोविन्दः, तदुक्तं महाभारते 'नद्यां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गृहां गताम् । गोविन्द इति मां देवैस्ततो सम्भिरभिप्लुतः' । हरिवंशेपि 'गौरीयातु तथा वार्षी तां वै वेदयते सवान् । गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभि'रिति । मूलेपि 'कृष्ण कृष्ण महायोगिन्नि'त्वादिनोक्तम् । ब्रह्मादिधर्मसंसक्तजन्दक्लेशविनाशक इति । मत्तमेकादशमुपपासः तदादिधर्मेषु सम्यक् सकः आसक्तो यो नन्दः तस्य ब्रह्मादिजनितक्लेशस्य विशेषेण नाशकः, साक्षाद्भवति विघ्नमले अन्यत्र प्रवृत्तिः क्लेशमात्रफलैवेति ज्ञापितम् । तदुक्तं 'एकादश्यां निराहार' इत्यादिना ॥ १८० ॥

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायकः ।

वेणुवाद्स्मरक्षोभमस्तगोपीविमुक्तिदः ॥ १८१ ॥

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायक इति । नन्दमारम्भ गोपमात्राणां पाठ-
वृत्तसाधारणानां इष्टा व्रष्टुं वाञ्छिता वा वैकुण्ठगतिर्गमनं तदायक इत्यर्थः । तदुक्तं 'ते त्वौस्तु-
क्यधिय' इत्यादिना । वेणुवाद्स्मरक्षोभमस्तगोपीविमुक्तिद इति । 'अगौ कठं वाम-
ध्या'मित्युक्ते यो वेणोर्वीर्यो वादनं वेणुनैव वाहः आकारणं वा, तन्मूत्रवपेन यः स्मरक्षोभः
चित्तोन्मथनं तत्कृतं तेन मत्ताः काममर्दं प्राप्ता याः अन्तर्दृष्टगता गोप्यः तासां विशेषतः
संसृतिमाश्रान्तुक्तिं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अन्तर्दृष्टगताः काभि'दित्यादिना ॥ १८१ ॥

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षमः ।

गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः ॥ १८२ ॥

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षम इति । 'सत्यन्व सर्वविषया'मित्याद्युक्त-
सर्वात्मभावेन प्राप्ता समीपं गता या गोप्यः तासां सुखस्य रासोत्सवसौख्यस्य सम्यक् वृद्धि-
करणे क्षमः समर्थ इति । तदुक्तं 'इति विज्ञानित'मित्यादिना । गोपीगर्वप्रणेशार्थतिरो-
धानसुखप्रद इति । 'एवं भगवतः कृष्ण'दित्याद्युक्तो यो गोपीनां गर्वस्य प्रतिकन्धक-
त्वात् तत्पणाशार्थं यत्तिरोधानं गोपीम्वन्तःस्त्रित्तिस्त्रेनैव तान्यः सुखं प्रकर्षेण ददातीति तथा ॥

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेशाश्रुक् ।

राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारकः ॥ १८३ ॥

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेशाश्रुक् इति । कृष्णालम्बं कृष्णभावः,
तेन कृष्णभावेन व्याप्तं विश्वं यासां ताः कृष्णभावव्याप्तविधाः, ताश्च ता गोप्यश्च कृष्णभा-
वव्याप्तविश्वगोप्यः, तामिर्भावितोन्तःकरणे स्मृतो यादृशीलासम्पन्वी वेषः तं धारयति तासु
प्रकटयतीति तथा । अन्तःस्त्रितः स्वयमेव तथा करोतीति भावः । अत एव 'पद्मच्छुराकाश-
व'दित्यादिवचनम् । राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारक इति । 'यां गोपीम-

नय'दित्याद्युक्तो यो राधाया' अन्यापेक्षया विशेषसम्भोगस्तेन प्राप्तो जनितो यो दोषो नव-
स्तस्यापि पूर्ववदन्तर्धानेन निवारकः अपमार्थिक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाद्भुतमहागुणः ।

मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सवः ॥ १८४ ॥

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाद्भुतमहागुण इति । परमप्रीत्या सम्यक् गीताः सर्वे ये
उत्कृष्टा अद्भुता अन्यैः कर्तुमशक्या आश्चर्यजनका महागुणाः 'विषवलयपया'दित्याद्युक्ता
यस्येति । तदुक्तं 'जयति तेऽधिकं जन्मने'त्यादिना । मीनापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टि-
महोत्सव इति । मानस्यापनोदः अपनयनं तद्वनितो यः आक्रन्दः रोदनं तद्युक्ता या
गोपीनां दृश्यः नयनलिनानि तेषां महानुत्सवो वस्मात् तद्विज्ञो वा । तदुक्तं 'इति गोप्यः
प्रगापन्त्यः' इत्यादिना ॥ १८४ ॥

गोपिकाभ्याससर्वाङ्गः स्त्रीसम्भवाविशारदः ।

रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागरः ॥ १८५ ॥

गोपिकीर्त्याभ्याससर्वाङ्ग इति । गोपिकासु व्याप्तानि विशेषेण समन्नाद् व्याप्तानि
सर्वाण्यङ्गानि येन, तानिर्भ्याप्तानि सर्वाण्यङ्गानि यस्मैति वा, तदुक्तं 'काचित् कराम्बुजं
शैले'रित्यादिना । स्त्रीसम्भवाविशारद इति । स्त्रीः प्रति सम्यक् भाषणं सम्भाषा
तत्पृष्ठप्रश्नोत्तरदानं तत्र विशारदव्यक्तु इत्यर्थः । 'मिथो भजन्ति ये सख्य' इत्यादि ।
रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागर इति । 'रासोत्सवः संप्रवृत्त' इत्याद्युक्तो
यो रासोत्सवो रासक्रीडा तत्र यन्महासौख्यं तस्य गोपीषु सम्भोगः सम्यगतुल्यः स्वरूपान-
न्दानुभवस्तद्वत् सागरः परिपूर्णोद्यो रस इत्यर्थः, सम्भोगार्थं वा सागर इति ॥ १८५ ॥

जलस्यलरतिव्याप्तगोपीदृष्ट्यभिपूजितः ।

शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविधर्षनः ॥ १८६ ॥

जलस्यलरतिव्याप्तगोपीदृष्ट्यभिपूजित इति । जलं च खलं च जलखलं
तत्र वा रतिः रमणं तथा व्याप्ताः पूर्णाः या गोप्यः तासां दृष्टिभिः नयनकमलैः सप्रेमकटा-
क्षैर्वाऽक्षितः सर्वतः पूजितः अलङ्कृत इत्यर्थः । तदुक्तं 'सोमसख'मित्यादिना । शास्त्रान-
पेक्षकामैकमुक्तिद्वारविधर्षन इति । शास्त्रं मर्यादा, तदनपेक्षः तदतिगामी यः क्लमः
इन्द्रजालीकिकः कामो वा, स एवैकव्याप्तौ मुक्तिद्वारं च तन्मन्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारं तस्य
विशेषेण वृद्धिकर्तृत्वः । यद्वा, शास्त्रानपेक्षमीश्वरं कामयन्ते स्नेहेनैवेति शास्त्रानपेक्षकामाः
केवलस्वरूपमात्रनिष्ठा भक्ताः तेषामिदमेकमेव रासोत्सवकथनरूपं यन्मुक्तिद्वारमुपायः तस्य
विशेषेण वृद्धिकर्तृत्वम् । तदुक्तं 'विक्रीडितं ब्रजवधूभि'रित्यादिना ॥ १८६ ॥

सुदर्शनमहासर्पग्रस्तनन्दविमोचकः ।

गीतमोहितगोपीपुङ्गवसंचूडचिनाशकः ॥ १८७ ॥

सुदर्शनमहासर्पप्रस्तनन्दविमोचक इति । सुदर्शनो विषाधरः स एव ऋषि-
शापान्महासर्पों जातः, सुदर्शनयासौ महासर्पश्च तेन सरस्वतीतीरे प्रस्तनन्दस्य विशेषेण
मोचकः । तदुक्तं 'कश्चिन्महानदि'रित्यादि । गीतमोहिनौगोपीपृक्षंशचूड-
विनाशक इति । भगवद्गीतेन मोहिता मूर्च्छिता या गोप्यः ताः घृष्णातीति तासां
शक्तिग्रहणेन प्रतिपन्नानि तान् प्रगल्भते इति गीतमोहितगोपीपृक्ष, स चासौ शंखचूडयेति
तस्य विशेषेण नाशको हिंसकः इत्यर्थः । तदुक्तं 'गोप्यस्तद्गीतमाकर्षे'त्यादिना ॥ १८७ ॥

गुणसङ्गीतसन्तुष्टिर्गोपीसंसारविस्मृतिः ।

अरिष्टमथनो दैत्यबुद्धिव्यामोहकारकः ॥ १८८ ॥

गुणसङ्गीतसन्तुष्टिरिति । 'वामबाहुकृतवामकपोठ' इत्यत्र गुणानां सम्यक् गीतं
भक्तकृतं, तेनैव तेषां दिवा सन्तुष्टिः सन्तोषो यस्मादन्तस्त्रितादिति तथा । गोपीसंसार-
विस्मृतिरिति । मानासक्तानां गोपीनां संसारस्य प्रपञ्चस्य विस्मृतिर्यस्मादन्तःस्थिता-
दिति तथा । यद्वा । भगवतो गोपीषु सम्यक् सरणं संसारोन्तःप्रवेशलोचनैव विविधा स्मृतिः
गुणगानं मात्रस्थितानामपि दूरस्थभगवत्सामग्रीस्फूर्तिर्यस्मादिति । न ह्यष्टमननुभूतं कश्चि-
द्वर्गपितुं शक्नोति । अरिष्टमथन इति । अरिष्टनाशोऽसुरस्य मथनो हिंसकः । तदुक्तं 'अथ
तर्ह्यागत' इत्यादिना । दैत्यबुद्धिव्यामोहकारक इति । दैत्यस्य कंसस्य नारदवचनाद्बु-
द्धेर्व्यामोहो बहुदेवापराधबुद्धिस्तत्कारक इत्यर्थः । 'कंसायाप्याह भगवा'नित्यादि ॥ १८८ ॥

केशीघाती नारदेष्टो व्योमासुरविनाशकः ।

अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधिः ॥ १८९ ॥

केशीघातीति । केशीनापानमसुरं हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'प्रतिपाते तु देवर्षी'वि-
त्यादौ । मीरदेष्ट इति । नारदसेष्टं कंसवधादिकं वस्मादिति, तस्येष्टदेवरूपो वा । देवर्षि-
सप्तसङ्गम्ये'त्यादिना । व्योमीसुरविनाशक इति । मयपुत्रस्य व्योमनाशोऽसुरस्य
विनाशको मारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'मयपुत्रो महामाय' इत्यादि । अक्रूरभक्तिसंराद्धपाद-
रेणुमहानिधिरिति । अक्रूरेण यत्तथा सेहेन संराध्यः सम्यक् आराप्यत्वेन ज्ञातः पाद-
रेणुरूपमहानिधिरक्षयकोशो यसेति । यद्वा । अक्रूरस्य संराद्धपादरेणुना अग्रे भाविमहानिधि-
लीला यस्मादिति । तदुक्तं 'यच्छन् पथि महानाग' इत्यादिना ॥ १८९ ॥

रथावरोहशुद्धात्मा गोपीमानसहारकः ।

हृदसन्दर्शनाशेषवैकुण्ठाक्रूरसंस्तुतः ॥ १९० ॥

रथावरोहशुद्धात्मेति । रथस्यावरोहे आरोहणसमये शुद्धः अविकृतः आत्मा
चित्तं यसेति । गोपीनां तथावस्थां दृष्ट्वा स्वयं तथाभूतोपि वैर्यमवलम्ब्य रथमारुह्य-
दिति भावः । तदुक्तं, 'तत्स्रष्टा तप्यतीर्षद्वि'त्यादिना । गोपीर्मानसहारक इति ।
प्रसितो भगवान् गोपीनां चित्तेन सहैवेति भावः । तदुक्तं 'अनुप्रस्थितात्मान' इति । हृदे-

सन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाभूरसंस्तुत इति । हृदे ब्रह्महृदे सन्दर्शितः सम्पक् सन्दर्शनं प्रापितोऽशेषवैकुण्ठः समस्तवैकुण्ठलोको येन यस्यै वा, 'आये स चासावभूरसंस्तुतश्च, द्वितीये स चासावभूरश्च तेन सम्पक् स्तुतः । तदुक्तं 'निमज्ज तस्मिन् सलिल' इति । यद्वा, अः स्वयं शेषो बलश्च, अशेषवैकुण्ठः हृदे सन्दर्शिताः अशेषवैकुण्ठा येन, अशेषान्यां सहिता वैकुण्ठा इति वा । शेषं पूर्ववत् ॥ १९० ॥

मधुरागमनोत्साहो मधुराभाग्यभाजनम् ।

मधुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानसः ॥ १९१ ॥

मधुरागमनोत्साह इति । मधुरायां गमने उत्साहः औत्सुक्यं यस्येति, यद्वा मधुरागमनसमये वक्रस्रोताहो यस्यादिति । तदुक्तं 'इत्युत्था नोदयामासे'त्यादिना । मधुराभाग्यभाजनमिति । मधुराया भाग्यस्य सम्पत्तेः भाजनं भजते स्वीकरोतीति, शानभूत इति वा । मधुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानस इति । मधुरानगरीः शोभादर्शने उत्सुकं मानसं मनो यस्येति, मधुरानगरीं पुष्पवतां सुशोभादर्शनायेति वा । तदुक्तं 'अथापराह' इत्यादि ॥ १९१ ॥

दुष्टरञ्जकघाती च वायकार्चितविग्रहः ।

वक्षमालासुशोभाङ्गः कुञ्जालेपनभूषितः ॥ १९२ ॥

दुष्टरञ्जकघाती चेति । दुष्टनेत्र रञ्जयति वक्षदानेन प्रीतियुक्तान् करोतीति, दुष्टं कंसं वा, स दुष्टरञ्जको रञ्जकारः, अत्र तस्य शिल्पित्वेति शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात् 'षुब्धं चूर्णं असि उसी'त्यादिना च्युनादेशस्यैवाकस्त्रग्रहणादत्र नलोपो नेति ज्ञेयम् । दुष्टरञ्जकं हन्तुं शीलमस्येति तथा । यद्वा । अत्र नामंभरापणे छन्दसो नियतत्वादुष्टरञ्जकघाती चेत्यसि ज्ञेयम् । तदुक्तं 'एवं विकल्पमानस्ये'त्यादिना । वायकार्चितविग्रह इति । वायकेन तन्तु-वायकेनापितो यथायोग्यवस्त्रैरलङ्कृतो देहो यस्येति तथा । 'अभित' इति पाठे अभ्येः पूजा-वत्त्वादपि स एवार्थः, तदुक्तं 'ततस्तु वायकः प्रीत' इत्यादिना । वक्षमालासुशोभाङ्ग इति । वक्षोपरि सिता माला वक्षमालाः तानिर्वक्षमालान्यां वा, सूक्ष्मा शोभा सा अङ्गेषु यस्येति तथा, 'ततः सुदाशो भवन'मित्यादिना । कुञ्जालेपनभूषित इति । कुञ्जा-सम्पन्धि यदालेपनं सुगन्धद्रव्यं तेन भूषितोलङ्कृतः ॥ १९२ ॥

कुञ्जासुरूपकर्ता च कुञ्जारतिवरप्रदः ।

प्रसादरूपसन्तुष्टहरकोदण्डलण्डनः ॥ १९३ ॥

कुञ्जासुरूपकर्ता चेति । विज्ञानेषु वक्रायाः कुञ्जायाः शोभनरूपस्य कर्तृत्वर्थः । कुञ्जारतिवरप्रद इति । कुञ्जायै रतिः स्पर्शं तद्वत् वरं प्रददातीति तथा 'एष्यामि ते एष्ट'मित्यादिना । प्रसादरूपसन्तुष्टहरकोदण्डलण्डन इति । यागस्थानस्थितः प्रसाद-रूपः प्रसादं प्रसन्नतां रूपयति ज्ञापयतीति प्रसादरूपः, कंसं प्रति सन्तुष्टस्य हरस्य कोदण्डो

धनुः, प्रसादरूपवासौ हरकोदण्डश्च तस्य सम्पन्नः भक्षक इत्यर्थः, तदुक्तं 'तस्मिन् प्रविष्टो द्रव्य' इत्यादिना ॥ १९३ ॥

शकलाहृतकंसासधनूरक्षकसैनिकः ।

जाग्रत्स्वप्नभयव्यासमृत्युलक्षणबोधकः ॥ १९४ ॥

शकलाहृतकंसासधनूरक्षकसैनिक इति । शकलेन धनुःसम्पन्नेनासमन्तात् हताः कंसस्यासधनूरक्षकाः सैनिका येनेति तथा 'यच्च तान् दुरभिप्रायान्' इत्यादिना । जाग्रत्स्वप्नभयव्यासमृत्युलक्षणबोधक इति । जाग्रति स्वप्ने च एवमवस्थानयेपि भयेन मृत्युभयेन व्याप्तस्य कंसस्य यानि मृत्युलक्षणानि मृत्युसूचकानि तेषां बोधकः प्रेरक इत्यर्थः । तैः कंसाय ज्ञापकः सर्वथा मरणमेवेति । तदुक्तं 'दीर्घप्रजागरो भीत' इत्यादिना ॥ १९४ ॥

मधुरामल्ल ओजस्वी मल्लयुद्धविशारदः ।

सद्यः कुवलयपीडयती चाणूरमर्दनः ॥ १९५ ॥

मधुरामल्ल इति । मधुरायां मल्ल इव खल्वन्दत्वात् मधुरामल्लः । ओजस्वी इति । ओज उल्लाहः प्रपन्नविशेषो वा, तद्विषये यस्मेति तथा । मल्लयुद्धविशारद इति । मल्लैः सह युद्धे निपुण इत्यर्थः । सद्यः कुवलयपीडयतीति । सप्तसालाकरं रत्न-भूमिदर्शनसमय एव कुवल्यापीडयमानं हस्तिनं हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'रत्नद्वारं सना-साये'त्यादि । चाणूरमर्दन इति । चाणूरनाम्नो मल्लस्य मर्दनो निःशेषक इति । तदुक्तं 'आससादाय चाणूर'मित्यादौ ॥ १९५ ॥

लीलाहृतमहामल्लः शलतोशलघातकः ।

कंसान्तको जिताभिन्नो वसुदेवविमोचकः ॥ १९६ ॥

लीलाहृतमहामल्ल इति । लीलया नायासेनैव भाविनीत्यर्थः वा, हतो महामल्लो मुष्टिको येनेति । शलतोशलघातक इति । शले तोशले चोभौ हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'चाणूरे मुष्टिके कृष्टे' इत्यादिना । कंसान्तक इति । कंसस्यान्तको हिंसकः 'प्रपृष्टा केरो-न्वि'त्यादिना । जिताभिन्न इति । जिता अभिन्नाः शत्रवो येनेति । कंसे जिते सर्वेपि जिता इति भावः । वसुदेवविमोचक इति । वसुदेवस्य बन्धनात् विशेषेण मोचकः, देवक्या अपीति ज्ञेयम् । यद्वा । नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायात् वसुदेवमुदेवः देवो देवकी तयोर्विमोचक इत्यर्थः, तदुक्तं 'मत्सरं पितरं वैवे'त्यादि ॥ १९६ ॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मयः ।

वज्रसेनप्रतिष्ठाता यादवाधिधिनाशकः ॥ १९७ ॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मय इति । ज्ञातं तत्त्वं भगवत्स्वरूपं येनेति ज्ञाततत्त्वः, स चासौ पिता चेति ज्ञाततत्त्वपिता, तस्य ज्ञानस्य मोहनाय त्रिरोधानाया-

सुतकृपा पुत्रहृद्प्रवर्धिका या वाक् नास्मत्तो युवयोस्तातेलेवंप्रपन्न तद्वत् इत्यर्थः । वचन-
रूपेण मोहजनक इति भावः । उग्रसेनप्रतिष्ठातेति । उग्रसेनस्य मातामहस्य राज्यासने
प्रतिष्ठां स्थितिं कारितवानित्यर्थः । अत्र भाविकण्ठ्यं वृथातुः । यद्वा, उग्रसेनं प्रति अभिमुखं
मर्यादारक्षार्थं तिष्ठतीति, अस्मिन् पक्षे आसने स्थितिमेव दत्त्वान् न तु राजकार्यमिति
भावः । तदुक्तं 'मातामहं तुग्रसेन'मित्यादिना । यौद्ध्याधिविनाशक इति । यादवस्य
यदुवंशोत्पन्नस्य सर्वस्यापि सद्दिपूर्वकं स्थापनेनाभेदोन्मथयाया विशेषेण नाशकः । तदुक्तं
'सर्वान् स्त्रज्जालिसन्ध्या'मित्यादि ॥ १९७ ॥

नन्दादिसान्त्वनकरो ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।

शुक्रशुभ्रूषणपरो विद्यापारमितेश्वरः ॥ १९८ ॥

नन्दादिसान्त्वनकर इति । नन्द आदिष्वेषां गोपानां तेषां सान्त्वनमाधासने
वचनैः करोतीति तथा, तदुक्तं 'अथ नन्दं समासाद्ये'त्यादी । ब्रह्मचर्यव्रते स्थित इति ।
ब्रह्मचर्यं गायत्रीव्रतपूर्वकं विद्याधिगमपर्यन्तं तत्रानुतिष्ठतीति । यद्वा । ब्रह्मचर्योक्तं यद्वा
तत्र स्थित आसित इत्यर्थः । तदुक्तं 'ततश्च उन्मथसंस्कारा'मित्यादिना । शुक्रशुभ्रूषणपर
इति । गुरोः सान्दीपनेः शुभ्रूषणे परिचरणे परः सावधानः, उत्तरमस्येति वा । तदुक्तं 'यथो-
पसाद्ये'त्यादिना । विद्यापारमितेश्वर इति । विद्यानां चतुर्दशानामपि पारं समाप्तिं
यन्ति गच्छन्ति विद्यापारमिताः अतुल्यमासः, तेषामीश्वरः श्रेष्ठः, विद्यापारं मितं येनेति वा
विद्यामितः, स चासावीश्वरश्चेति ॥ १९८ ॥

सान्दीपनिमृतापल्यदाता कालान्तकादिजित् ।

गोकुलान्धासनपरो यशोदानन्दपोषकः ॥ १९९ ॥

सान्दीपनिमृतापल्यदातेति । सान्दीपनये श्रुत्वे समुद्रे कृत्वापल्यस्य दाते-
त्यर्थः । कालान्तकादिजिति । कालो मृत्युः, अन्तर्काले यमः, तदादीन् विजानन्वानपि
जितवानित्यर्थः । 'तपस्वधारुखे'त्यादिना । गोकुलान्धासनपर इति । गोकुलस्य तद्वा-
सिंसर्वजनसाधासने चित्तसमाधानकरणे परः उच्चुक्तः, ब्रह्मर सर्वोत्तमं यसेति वा, तान्
निपतीति वा, तदुक्तं 'गन्धोदयं ब्रह्म'मित्यादिना । यशोदानन्दपोषक इति । उद्धव-
द्वारा सन्देशेन तयोः पोषकः प्राणपोषक इति ॥ १९९ ॥

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रदः ।

समोद्धवभ्रमरवाक् गोपिकामोहनाशकः ॥ २०० ॥

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रद इति । गोपिकानां वाङ्मविरहमिषेण
वनयैव तासां मनसि वा, गतिर्मेव समं तेनैव तामु रतिमान्तरमर्णं प्रीतिं वा, प्रकर्षेण ददा-
तीति तथा । समोद्धवभ्रमरवागिति । भगवत् सयः सरसो य उद्धवः 'स्वं तु मागव-
तेनह्य' 'नोद्धवोऽपि भग्यून' इत्यादिना साम्यसोक्तत्वात् समोद्धवः, तस्मिन् सति

विद्यमाने गोपीः प्रति ब्रमरायेव नाग्यसेति । मन्वमपदलोषी समासः । तदुक्तं 'काचि-
न्मज्जकरं द्यौर्त्यादिना । गोपिकोमोहनाशक इति । गोपिकानां मोहो निरहेण वैधित्यं
'अहो मूयं स्या पूर्णार्थी' इत्यादिवचनैस्त्वस्य नाशक इति ॥ २०० ॥

कुञ्जारतिप्रदोऽकूरपवित्रीकृतभृगुहः ।

पृथादुःखप्रणेता च पाण्डवानां सुखप्रदः ॥ २०१ ॥

कुञ्जारतिप्रद इति । पूर्वं प्रतिज्ञातां रतिं कुन्वायै प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ।
तदुक्तं 'अयं विज्ञाय भगवा'नित्यादिना । अकूरपवित्रीकृतभृगुह इति । अकूरस्य गृहग-
मनेन पवित्रीकृता भूः आवासस्थानं गृहः परिग्रहो येनेति तथा । यद्वा । ग्रह इति पाठे
भूः अपःस्वितप्रदेशः, ग्रहाः उपरिप्रदेशास्ते पवित्रीकृता येनेति । तदुक्तं 'अकूरमदनं कुण्ड'
इति । पृथादुःखप्रणेता चेति । पृथायाः कुन्त्याः दुःखस्य मरदानादिजनितस्य प्रणेता
अकूरं प्रतिवक्तव्यः । यद्वा । सन्देशेनैव पृथादुःखस्य प्रकर्षेण नेता दूरीकर्तव्यः । तदुक्तं
'भगवान् सुहृदा'नित्यादिना । पाण्डवानां सुखप्रद इति । सन्देशेनैव दुषिष्ठिरादीनां
पाण्डुपुत्राणां सुखं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ॥ २०१ ॥

॥ इति दशमस्कन्धपूर्वार्धनामानि ॥

॥ अथ दशमस्कन्धोत्तरार्धनामानि ॥

जरासन्धसमानीतसैन्यघाती विचारकः ।

यवनव्यासमथुराजनदत्तकुशस्थलिः ॥ २०२ ॥

जरासन्धसमानीतसैन्यघातीति । जरासन्धो मायपत्नेन सम्मुखे आनीतं
त्रयोविंशत्यक्षौहिणीपरिमितं सप्तदशवारं यत्सैन्यं सेनाह्वयुक्ता सेना तद्वन्तुं शीलमसेति ।
तदुक्तं 'अस्तिः प्राप्तिभे'त्यादि । विचिंरक इति । अष्टदशे वर्षाये सर्वान् कुशस्थलीं नेतुं
रामेण सह विचारयतीति तथा, तदुक्तं 'तद्द्व्याचिन्तय'दित्यादि । यथैव व्यासमथुराजन-
दत्तकुशस्थलिरिति । त्रिकोटितैन्वयुक्तेन यवनेन व्यासो वेष्टितो यो मथुराजनस्यै
स्वित्यर्थं दत्ता कुशस्थली येनेति तथा ॥ २०२ ॥

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः ।

मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ॥ २०३ ॥

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुर इति । द्वारकाया अद्भुतमाश्चर्यजनकं
वस्त्रनिर्माणं रचनं तेन विस्मापिता आश्चर्यं प्रापिताः सुराद्यासुराद्येनेति तथा, तदुक्तं 'इति
सम्पन्नं भगवा'नित्यादी । मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव इति । मनुष्य-
मात्रस्य भोगार्थं स्वर्गसुखाद्यभुज्ये भूम्वां द्वारक्यामानीतमिन्द्रस्य वैभवं पारिजातादिकं
येनेति तथा ॥ २०३ ॥

यवनव्यासमधुरानिर्गमानन्दविग्रहः ।

मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहा ॥ २०४ ॥

यैवैनव्यासमधुरानिर्गमानन्दविग्रह इति । यवनव्यासमधुरातो निर्गमे गमन-
समये आधुवादिराहित्यानन्दः शुद्धसच्चिदानन्दरूपो विग्रहो यस्मेति तथा । तदुक्तं
'निर्वैगम पुरद्वारा'दित्यादिना । मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहेति । माध्वात्-
पुत्रस्य मुचुकुन्दस्य यो महाबोधो बहुकाले गते निद्रातः उत्थानं तेनैव यवनस्य प्राणान्
अन्येषां तत्पक्षीयाणां जरासन्धादीनां दर्पं गर्वं तदुभयं हतवानिति । तदुक्तं 'स उत्थाय
पिरं सुप्त' इत्यादिना ॥ २०४ ॥

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ।

फलप्रदानसन्तुष्टिर्जन्मान्तरितमोक्षदः ॥ २०५ ॥

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदय इति । मुचुकुन्देन स्तुतः अशेषगुण-
कर्मणा महोदय आधिक्यं यस्मेति । तदुक्तं 'विमोहितोऽयं जन' इत्यादि । फलप्रदानसन्तु-
ष्टिरिति । भक्तिरूपफलप्रदानेन मुचुकुन्दस्य सभीचीना तुष्टिर्यस्मादिति । तदुक्तं 'अस्त्येव
नित्यदा तुभ्य'मित्यादिना । जन्मान्तरितमोक्षद इति । मध्ये ब्राह्मणजन्मना अन्तरितः
अन्तरायं प्रापितो मोक्षस्तं दत्तवानित्यर्थः । 'जन्मान्तर'इत्यादिना ॥ २०५ ॥

शिवब्राह्मणवाक्यासजयभीतिविभावनः ।

प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सवः ॥ २०६ ॥

शिवब्राह्मणवाक्यासजयभीतिविभावन इति । शिवो रुद्रश्च ब्राह्मणाश्च तेषां
वाक्यात् 'गच्छ त्वं जयनामुहि' इत्येवंरूपात् आशो योऽनुमानतो यो जरासन्धस्तस्य जये
देवब्राह्मणवान्यथान्यथाकरणेन स्वस्मिन् भीर्तिं विभावयति कल्पयतीति तथा । तदुक्तं
'मनुष्यचेष्टामापन्ना'मित्यादि । प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सव इति । प्रवर्ष-
णपर्वतपर्वतं यदग्निदानं तेन जरासन्धस्य भिष्यापुण्यमहोत्सवो यस्मादिति तथा 'सोपि
दग्धाविति नृपे'त्यादिना ॥ २०६ ॥

रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रमुक्तभावनः ।

स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः ॥ २०७ ॥

रुक्मिणीरमण इति । रोचते इति रुक्म, तद्वर्णो विग्रते यस्याः सा रुक्मिणी
तस्याः रमणः, तां रमयतीति वा, तस्यां लक्ष्मीरूपायां रम्य इति वा । तदुक्तं 'राजासीद्भी-
ष्मक' इत्यादि । कामपितेति । दूरदृष्टिदहनदग्धस्य कामस्य कन्दर्पस्य पिता जनक इत्यर्थः ।
'कामस्तु वामुदेवांश' इत्यादिना । प्रमुक्तभावन इति । प्रमुक्तास्त्वं ज्येष्ठ पुत्रं भावयति
उत्सादयतीति । स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिरिति । स्यमन्तकास्यस्य यथे-

रानयनप्यायेन प्राप्ता या बाम्बवती ऋक्षराजबाम्बुवतः पुत्री तस्याः पतिः भर्ता । तदुक्तं 'मणिहोतोरिह प्राप्ते'त्यादिना ॥ २०७ ॥

सखभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्धनः ।

मित्रविन्दापतिः सत्यापतिर्दृष्टनिषूदनः ॥ २०८ ॥

सैल्यभामाप्राणपतिरिति । सत्यः सकार्यकरणद्वयो यथार्थो भामः कोधो यस्याः सा सखभामा, तस्याः प्राणानां पतिः प्राणानां नाश इत्यर्थः । प्राणतुल्यः पतिर्वा । कालिन्दीरतिवर्धन इति । कालिन्याः सर्वदुहितुः रतिं प्रीतिं वर्षवतीति, तस्यां वर्षयतीति वा, तदुक्तं 'तत्रोपसृश्य विशद'मित्यादिना । मित्रविन्दापतिरिति । मित्रविन्दायाः पतिः भर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'विन्दानुविन्दा'मित्यादिना । सैल्यापतिरिति । सत्याया नाम्नित्याः पतिः । दृष्टनिषूदन इति । पणीकृतानां सप्तानां वृषाणां नितरां सूदनो निःसत्वकरण इत्यर्थः । तदुक्तं 'एवं समयमाकर्ण्य'त्यादिना ॥ २०८ ॥

भद्रावाञ्छितभर्ता च लक्ष्मणावरणक्षमः ।

इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ॥ २०९ ॥

भैद्रावाञ्छितभर्ता इति । भद्रायाः श्रुतकीर्तेः पुण्याः वाञ्छितोभिलषितो भर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'श्रुतकीर्ते'रित्यादिना । लक्ष्मणावरणक्षम इति । भद्राधिपतेः कन्यायाः लक्ष्मणायाः वरणे स्वयंवरे क्षमः समर्थः । इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदन इति । इन्द्रादिभिः प्रार्थितो याचितो वधो यस्य, स चासौ नरकासुरश्च तस्य सूदनो हिंसक इत्यर्थः । तदुक्तं 'इन्द्रेण हतछत्रेणे'त्यादिना ॥ २०९ ॥

सुरारिः पीठहन्ता च ताम्रादिप्राणहारकः ।

षोडशस्त्रीसहस्रेशः छत्रकुण्डलदानकृत् ॥ २१० ॥

सुरारिरिति । मुस्सारिः शत्रुः, तदुक्तं 'तामापतन्ती'मित्यादिना । पीठहन्ता चेति । पीठास्थबौमचमूषतेः हन्ता घातक इत्यर्थः । ताम्रादिप्राणहारक इति । ताम्रास्थ आदिवैषामन्तरीक्षप्रभृतीनां सुरपुत्राणां तेषां प्राणानां हारको हर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'तस्यात्मनाः सप्ते'त्यादिना । षोडशस्त्रीसहस्रेश इति । स्त्रीणां सहस्राणि तेषां समाहारः षोडशस्रं षोडश च तस्त्रीसहस्रं च तस्त्रेशो भर्तेत्यर्थः । 'स तत्र राजकन्यानां'मित्यादिना । छत्रकुण्डलदानकृदिति । इन्द्राय छत्रं यदि लै कुण्डले उभान्यामुभयोर्दानकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'गत्वा सुरेन्द्रभवन'मित्यादिना ॥ २१० ॥

पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ।

रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥ २११ ॥

पारिजोतापहरण इति । सुरतरोः पारिजातस्यापहरणं बलादाकुप्य हर्तेत्यर्थः ।

देवेन्द्रमदंनैशाक इति । देवानामिन्द्रस्येश्वरस्य रवे पराजयकारणेन मदस्यैश्वर्यगर्वस्य
मात्रकः । तदुक्तं 'चोदितो भार्यये'त्यादि । रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रद
इति । रुक्मिण्याः समास्तुत्याः लब्ध्वंशत्वाद्याः सर्वा अपि स्त्रियः ताभिः साध्यो यो भोगः
तदर्थं तासु रतिं प्रीतिं प्रकर्षेण ददातीति तथा । तदुक्तं 'गृहेषु तासां'मित्यादिना ॥ २११ ॥

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारकः ।

पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्तकः ॥ २१२ ॥

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारक इति । रुक्मिणीं प्रति परिहासो-
क्तिभिः नर्मवचनैः रुक्मिण्या याचः स्तम्भनं करोतीति तथा । यद्वा । रुक्मिणीपरिहासो-
क्तिरूपया याचा स्तिरोधानमिव तासां मनस्यकरोदिति । तदुक्तं 'राजपुत्रीम्विते'त्यादिना ।
पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्तक इति । पुत्राश्च पौत्राश्च तत्स्तम्भान्नि वन्महाभाग्यं
तद्युक्तो यो गृहधर्मो गार्हस्थ्यधर्मस्तस्य प्रकर्षेण दर्शको ज्ञापकोन्येभ्य इत्यर्थः । तदुक्तं
'एकैकशताः कृष्णस्य'त्यादिना ॥ २१२ ॥

शम्भरान्तकसत्पुत्रविवाहहृतरुक्मिमकः ।

उपापहृतपौत्रश्रीर्षाणबाहुनिवारकः ॥ २१३ ॥

शम्भरान्तकसत्पुत्रविवाहहृतरुक्मिमक इति । शम्भरदैत्यस्यान्तकः प्रद्युम्नः
तस्य यः सत्पुत्रः संयासौ पुत्रमेत्यनिरुद्धः, तस्य विवाहे घातितो चेत्येन रुक्मी श्यालो
येनेति । तदुक्तं 'तस्मिन्नुदये राज'त्रित्यादि । उपापहृतपौत्रश्रीरिति । उपा यागपुत्री
तदर्थं चित्रलेखाया अपहृतो गृहान्तो यः पौत्रोऽनिरुद्धस्तस्य श्रीः सम्यगसादिति तथा ।
यतो भगवद्भजन एव भार्यामन्यामपि सम्पदं लब्धवाननिरुद्ध इति । तदुक्तं 'तस्योवा नाम
दुहिते'त्यादिना । शौर्षाणबाहुनिवारक इति । शिवरात्रये सत्यं विधातुं यागस्य चतुर्न्यू-
नान् बाहुन् निवारयति छिनचीति तथा । तदुक्तं 'बाहुषु छियमाने'मित्यादिना ॥ २१३ ॥

शीतज्वरभयव्यासज्वरसंस्तुतपद्गुणः ।

शङ्करप्रतियोद्धा च द्वन्द्वयुद्धविशारदः ॥ २१४ ॥

शीतज्वरभयव्यासज्वरसंस्तुतपद्गुण इति । शीतज्वरो वैष्णवसत्कृतभवेन
व्यासो यो ज्वरो रौद्रस्त्रेन सम्यक् स्तुताः षडैश्वर्यगुणा यस्य तथा । तदुक्तं 'माहेश्वरः
समाक्रन्द'दित्यादिना । शङ्करप्रतियोद्धा चेति । शङ्करस्य प्रतिपक्षेण युद्धयतीति तथा ।
शङ्करं प्रतिषेधको वा । द्वन्द्वयुद्धविशारद इति । द्वन्द्वं युष्मिन्मय युद्धं तस्य विशारदो
विस्तारकस्तत्र निपुणो वा, तदुक्तं 'प्रलस्यैः क्षमयामासे'त्यादिना ॥ २१४ ॥

नृगपापप्रमेस्ता च ब्रह्मस्रग्गुणदोषदहकः ।

विष्णुभक्तिविरोधैकजगत्प्रत्यविनिवारकः ॥ २१५ ॥

नृगपापप्रमेस्ता चेति । ब्रह्मस्रवज्ञात् क्रकटासत्त्वं प्रापस्य नृगाख्यसेव्याकुतनयस्य

पापं प्रक्षेपेण भिनत्ति दूरीकरोतीति तथा, तदुक्तं 'तथागले'त्यादिना । ब्रह्मास्वगुणदोष-
द्विमिति । ब्रह्मपदं न ब्राह्मणजातिवार्थं पृथक्ते, ब्रह्मणो यत्त्वं चित्तं तेन तस्मिन् वा, यौ
गुणदोषौ तौ स्वयं पश्यति तत्तदनु रूपफलदानार्थमन्यान् दर्शयतीति वा । ब्रह्मणि स्व-
दानेन यज्ञात् स्वदर्शनरूपं फलं नृगस्य अज्ञानादस्वादानेन यज्ञात् कृकलासत्वं तदुभयमपि
ब्रह्मस्वरूपमिति स्वकीयान् दर्शयतीति भावः । विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वचिनि-
वारक इति । विष्णुभक्तौ विरोधाय प्रतिषन्नाय यदेकमसाधारणं कारणं ब्रह्मस्वमपहृतं
तस्य विशेषेण तस्माद्वा निवारको दूरीकर्तृत्वर्थः ॥ २१५ ॥

यत्नभद्राहितगुणो गोकुलप्रीतिदायकः ।

गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥ २१६ ॥

यत्नभद्राहितगुण इति । यत्नभद्रे आहिताः समतया च स्थापिता गुणाः शोकाप-
नुदत्वादयो येनेति तथा । गोकुलप्रीतिदायक इति । गोकुले गोकुलवासिजने प्रीतिं
हर्षं यत्नद्वारा दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'यत्नभद्रः कुरुक्षेत्रे'त्यादिना । गोपीस्नेहैकनिलैष
इति । गोपीनां स्नेहस्य एकोऽनन्वनिलयः स्थानमूत इत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते सर्वथा
स्नेहाभाव इति भावः । तदुक्तं 'गोप्यो हसन्त्यः पश्यन्तु'मित्यादिना । गोपीप्रीतिस्थितिप्रद
इति । गोपीनां प्राणानां स्थितिं सन्देशेन प्रददातीति तथा, गोपीनां प्राणेषु सन्धितिं
गोपीनां स्थितिं स्वप्राणेष्विति, तदुक्तं 'सङ्घर्षस्ताः कृष्णस्ने'त्यादिना ॥ २१६ ॥

वाक्यातिगामिर्धमुनाह्लाकर्षणवैभवं ।

पौण्ड्रकल्याजितस्पर्धः काशीराजविभेदनः ॥ २१७ ॥

वाक्यातिगामिर्धमुनाह्लाकर्षणवैभवं इति । यत्नभद्रवाक्यमतिक्रम्य
गच्छतीति वाक्यातिगामिनी, सा वासौ यमुना च तस्याः हलेनाकर्षणे वैभवं सामर्थ्यं
यस्येति तथा । अत्र सामर्थ्यं भगवदीयमेवेति । तदुक्तं 'स आह्लाहाय यमुना'मित्यादिना ।
पौण्ड्रकल्याजितस्पर्ध इति । पौण्ड्रकल् कल्याणितेः त्वाजिता मोचिता स्पर्धा येनेति
तथा । तदुक्तं 'अथाह पौण्ड्रक'मित्यादिना । काशीराजविभेदन इति । पौण्ड्रकमित्रस्य
काशीराजस्य विभेदनो मारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'तथा काशीपतेः काया'मित्यादिना ॥ २१७ ॥

काशीनिदाहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ।

द्विविदप्राणघाती च कौरवास्वर्गवर्नुत् ॥ २१८ ॥

काशीनिदाहकरण इति । चकाङ्कापनेन काश्याः निरां दाहकरणो दाहक
इत्यर्थः । 'विज्ञाय तद्विद्वार्थ'मित्यादिना । शिवभस्मप्रदायक इति । शिवस्वाङ्गभूषणार्थं
काशीदाहेन भस्म यथेष्टं प्रददातीति तथा । द्विविदप्राणघाती चेति । भौमसखस्य
द्विविदस्य प्राणान् यत्नद्वारा घातितुं शीलमस्तेति तथा । तदुक्तं 'यादवेन्द्रोपि तं दोर्भ्यां'मि-

लादिना । कौरवैराक्ष्यैर्गर्भनुदिति । कौरवादीनां दुर्वोधनादीनां अश्वर्वोऽन्यो यो गर्वः
श्रीमदसं नुदति नाशयतीति तथा । तदुक्तं 'दृष्टा कुरुषां दौःशील्य'मित्यादिना ॥२१८॥

लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविश्राखिलनागरः ।

प्रपञ्चाभयदः साम्बप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥ २१९ ॥

लौङ्गलाकृष्टनगरीसंविश्राखिलनागर इति । लाङ्गलेन हलेन गङ्गां प्रत्याकृष्टा या
नगरी इतिनापुरं तस्यां संविश्रा अत्यन्तं विहृतीकृताः नामरा नगरस्था येनेति तथा । तदुक्तं
'लाङ्गलाग्रेण नगर'मित्यादिना । प्रपञ्चाभयद इति । प्रपञ्चेभ्यः स्वप्नरामामतेभ्यो नाग-
रेभ्योऽभयं सत्पुत्रयाभावं ददातीति तथा । तदुक्तं 'एवं प्रपञ्चैः संविश्रै'मित्यादिना ।
सौम्बप्राप्तसन्मानभाजनमिति । साम्बार्थं प्राप्ते यतः साम्बप्राप्तः, सन्मानं सत्कारं
मजते साम्बं भाजयति वा सन्मानभाजनं, साम्बप्राप्तभासी सन्मानभाजनं वेति, तत्पुत्र-
त्वात् परपदवर्तित्वम् । तदुक्तं 'दुर्वोधनः पारिवर्द्ध'मित्यादिना ॥ २१९ ॥

नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ।

सदाचारैकनिलयः सुधर्माध्यासितासनः ॥ २२० ॥

नारदान्विष्टचरण इति । नारदान्विष्टौ प्रतिगृहं युगपत्कार्यं कर्तुं द्रष्टुं
वाञ्छितौ चरणौ यस्मैति, तदुक्तं 'नरकं निहतं भुले'त्यादिना । भक्तविक्षेपनाशक
इति । भक्तस्य नारदस्य भगवत्सामर्थ्याकलनासमर्थस्य विक्षेपं चित्तविक्षेपं नाशयतीति तथा,
तदुक्तं 'अश्वन् धर्मस्य वक्ताह'मित्यादिना । सदाचारैकनिलय इति । सतां शिक्षायां य
आचारस्यैक एव निलये सूत्रवृत्तस्तानमित्यर्थः । तदुक्तं 'प्राप्ते मुहूर्ते उत्थापे'त्वा-
दिना । सुधर्माध्यासितासन इति । सुधर्माख्यायां द्वारकास्यसभापामध्यासितमधिष्ठित-
मासनं सिंहासनं यस्मैति तथा, तदुक्तं 'सुधर्माख्यां सभा'मित्यादिना ॥ २२० ॥

जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजङ्गमः ।

मरुयुद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः ॥ २२१ ॥

जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजङ्गम इति । जरासन्धेन दिग्विजये कृतं
यद्वाङ्गमवरुद्धमवरोधनं स्वगृहे निरुध्य स्वासनमिति यावत्, तेन कारणेन विशेषेण
ज्ञापितो राजमिः निजः स्वकीयः ज्ञमोऽवरोधजन्तिसत्त्वानिर्घस्य यस्यै वा स तथा । यद्वा ।
वात्सभिप्रायेण जरासन्धावरुद्धेन राज्ञेलपि । तदुक्तं 'तत्रैकः पुरुषो राज'मित्यादिना ।
मरुयुद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायण इति । 'वृष्णीनां प्रवरो मघी'ति वाक्या-
न्मन्त्रिणो यद्वदवादयस्तेषां नामनेयूक्तो यः प्रकारः मनुवृहस्पत्यादिमतानुसारी तदेकपरायणः
स एव एकं परमुक्तमयननाशयणीयं कर्तव्यं यस्मैति तथा । तदुक्तं 'यदुक्तमन्त्रिणे'त्यादिना ॥

राजसूयादिमल्लकृत् सम्प्रार्थितसहायकृत् ।

इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसम्भृतिः ॥ २२२ ॥

रौजसूयादिमल्लकृदिति । बुधिष्ठिरेण कियमायमपि राजसूयादिकं स्वयमेव सम्पादयतीति, राजसूयादिमल्लं यज्ञं करोतीति तथा, तदुक्तं 'भुत्वा जितं जरासन्ध'मित्यादिना । सैन्धुप्रार्थितसहापकृदिति । भक्तैर्यथा सम्प्रार्थितं सम्यग्याचितं तथैव सहायं करोतीति । ईन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसम्भृतिरिति । इन्द्रप्रस्थं बुधिष्ठिराजधानीं प्रति प्रयाणाय यो महत्सम्भारो महद्भिर्नेतुमुचितः सम्भारोऽज्ञादिसामग्री तस्य समीचीनं भृतिभरणं सभयो यस्येति । तदुक्तं 'नरोद्गोमहिषे'त्यादिना ॥ २२२ ॥

जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः ।

सम्मार्गबोधको यज्ञक्षितिवारणतत्परः ॥ २२३ ॥

जरासन्धवर्धेधव्याजमोचिताशेषभूमिप इति । जरासन्धस्य वधमिषेणानरोधात् मोचिता श्रेयाः सकला भूमिषा राजानो येनेति तथा । तदुक्तं 'अयुते द्वे शतान्वष्टा'नित्यादिना । सैन्धुमार्गबोधक इति । मोक्षितराजेश्वः सम्मार्गं भक्तिमार्गं बोधयतीति तथा, तदुक्तं 'अथप्रभृति यो मृषा'इत्यादि । यज्ञक्षितिर्वारणतत्पर इति । यज्ञक्षितौ देवयजने वारणे ऋषिजां वरणकरणे तत्परः सावधान इत्यर्थः । यज्ञः । यज्ञस्य क्षितिः श्रयः द्रव्याल्पत्वेन साधनादिवैशुध्येन यो विनाशस्तस्य द्रव्यपूरणेन तन्निवारणे तत्पर इति । तदुक्तं 'इत्युक्त्वा यज्ञिये काल' इत्यादिना ॥ २२३ ॥

शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचकः ।

दुर्योधनाभिमानान्धिशोषबाणवृकोदरः ॥ २२४ ॥

शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचक इति । शिशुपालस्य हतिः वधः तद्वाजेन जयनाम्नो दौवारिकस्य शापात् विशेषेण मोचको मुक्तिदातेत्यर्थः । लोके प्रसिद्धिर्दुर्ध्वजनमित्तकं भरणं, परमार्थस्तु भक्तमुत्तयर्थमेवेति भावः । तदुक्तं 'चैद्यदेहोरिषतं ज्योति'रित्यादिना । दुर्योधनाभिमानान्धिशोषबाणवृकोदर इति । दुर्योधनस्याभिमानरूपो योऽन्धः समुद्रः, दुर्योधन एवाभिमानान्धिरा, तस्य शोषणं शोषः शुष्ककरणं तदर्थं बाणरूपो वृकोदरो भीमो यस्येति तथा, भगवद्बाणस्य सामरशोषकत्वं रामावपे प्रसिद्धम् । तदुक्तं 'तत्र दुर्योधनो मानी'त्यादिना ॥ २२४ ॥

महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशकः ।

दन्तवक्रवधव्याजविजयाघौघनाशकः ॥ २२५ ॥

महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशक इति । महादेववरेण प्राप्तं पुरं विमानं येन स चालौ शाल्वश्च, महादेववरप्राप्तं पुरं शाल्वं चेति वा, तस्य तयोर्वा विनाशक इत्यर्थः । तदुक्तं 'तं शस्त्रपू'रित्यादिना । दन्तवक्रवधव्याजविजयाघौघनाशक इति । दन्तवक्रस्य वधव्याजेन निजयनाम्नो दौवारिकस्य वधानां पापानां व ओघः प्रवाहस्तस्य नाशकः शोषक इत्यर्थः । तदुक्तं 'ततः सख्यतरं ज्योति'रित्यादिना ॥ २२५ ॥

विदूरधराणहर्ता न्यस्तशस्त्रार्थविग्रहः ।

उपधर्मविलिप्ताङ्गसूतघाती वरप्रदः ॥ २२६ ॥

विदूरधराणहर्तेति । तस्यैव आतुर्विदूरयस्य प्राणानां हारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'विदूरधस्तु तद्भाते'त्यादिना । न्यस्तशस्त्रास्त्रविग्रह इति । न्यस्तानि स्थापितानि स्वस्वस्थाने त्यक्तानि वा शस्त्राण्यस्त्राणि येन तादृशो विग्रहो देहो यसेति तथा । वद्वा । न्यस्तः त्यक्तः शस्त्रास्त्रैः विग्रहो युद्धं येनेति । अत ऊर्ध्वं भगवता सह कस्यापि युद्धस्या-
कृयनादिति तथोक्तः । उपधर्मविलिप्ताङ्गसूतघातीति । स्वधर्मातिरिक्तो धर्मः उपधर्मो
गौण इति यावत् । ब्रह्मसत्त्वरूपेणोपधर्मेण विलिप्तं तत्रानितं महदतिक्रमाद्यत् पापं तेन
व्याप्तमङ्गं यस्य, स चासौ सूतश्च, तं घातितुं शीलमसेति तथा । तदुक्तं 'अप्रत्युत्थायिनं
सूत'मित्यादिना । वरप्रद इति । सूतस्यायुदादीनां तत्पुत्रे स्थापनेन ऋषीणां सत्रसमापनं
भवत्विति वरं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'दीर्घमायुर्वैतसे'त्यादिना ॥ २२६ ॥

वत्पलप्राणहरणपालितर्षिष्ठुतिक्रियः ।

सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः ॥ २२७ ॥

वत्पलप्राणहरणपालितर्षिष्ठुतिक्रिय इति । इत्त्वलपुत्रस्य वत्पलस्य प्राणानां
हरणेन पालिता रक्षिता ऋषीणां क्षुत्पुच्छा क्रिया येनेति तथा, वत्पलप्राणहरणव्याप्तौ पालि-
तर्षिष्ठुतिक्रियश्चेति वा, तदुक्तं 'ततः पर्वण्युपावृत्त' इत्यादि । सर्वतीर्थाघनोत्पादनाशार्थ-
तीर्थयात्राविशारद इति । सर्वप्राणिनां पापप्रक्षालनप्राप्तयितृत्वेनाविलम्बात् तीर्थसामर्थ्यं
कुण्ठितमिति, सर्वेषां तीर्थानामवस्य पापस्य नाशार्थं वा तीर्थयात्रा तीर्थघटनं तत्र विशारदश्चतुर
इत्यर्थः, समर्थ इति वा । तदुक्तं 'अथ तैरन्यनुज्ञात' इति ॥ २२७ ॥

ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्परः ।

सारध्यादिक्रियाकर्ता भक्तवह्नयस्त्वबोधकः ॥ २२८ ॥

ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्पर इति । ज्ञानं च क्रिया च ज्ञानक्रिये,
क्रियापदेन कर्मोच्यते, तान्यां यो विभेदो मार्गविभेदस्येन इष्टं प्राप्त्यं यत्फले तत्तन्मार्गाविधायां
तस्य साधने प्राप्ते तत्पर इत्यर्थः । अत्रायं भावः । ज्ञानस्य सकलशुभाशुभकर्मनाशकत्वेन
प्रसिद्धेर्ज्ञानं विहाय कर्मणि तीर्थाघनरूपे प्रवृत्तो क्लृप्तदेव ऋषीणां कर्मनिष्ठानां ज्ञानानविका-
रिणां कर्मण्येवातिशयत्वज्ञापनार्थं स्वयमपि तथा कृतवानिति । पाण्डवपक्षपातज्ञापनाय
वृकोदरदुर्योधनयुद्धप्रसङ्गेन नामह्वयमाहुः सारध्यादिक्रियाकर्तेति । अर्जुनसेति शेषः ।
तदुक्तं 'गदापाणी उभौ दध्ने'त्यादिना । भक्तवह्नयस्त्वबोधक इति । बलमग्राय ससिन्
भक्तवह्नयस्य बोधित्वानित्यर्थः । यतो बलविश्रायं विदित्वापि दुर्योधनं घातितवानेवेति ॥

सुदामारङ्गभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ।

रविग्रहनिमित्तासकुल्लेजैकपावनः ॥ २२९ ॥

सुदामारङ्गभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव इति । सुदामनामा ब्राह्मणः सहाध्या-

यकः कम्बनासीत् परमदरिद्रः, सुदामा चासीत् रत्नश्च तस्य भार्या ग्रहिणी तदर्धमातीतं भूसा-
विन्द्रस्य वैभवमैश्वर्यं येनेति तथा । तदुक्तं 'तं विलोमयान्युतो दूरादि'त्यादिना । रविध्रे-
हमिनिस्तासत्कुरुक्षेत्रैकपावन इति । सूर्योपरागनिमित्तेनाप्तं कुरुक्षेत्रं तस्यैकभासी
पावनयेति तथा । रविग्रहमिमितेनाप्तं कुरुक्षेत्रं येन स चासावेकपावनयेति वा, तदुक्तं
'अयैकदा द्वारकाया' मित्यादिना ॥ २२९ ॥

नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ।

ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता वसुदेवमखक्रियः ॥ २३० ॥

नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रिय इति । नृपा सुविष्टिरादयः गोप्य-
भ्रान्त्याश्च समस्ताश्च ताखियश्च तदर्थं पावनाय पवित्रीकरणायाखिला वाः किवाः स्नानदा-
नादयो वस्येति, कुरुक्षेत्रस्नानादिमिषेण वक्तेभ्यो दर्शनदानार्थमेवोपगत इति नावः ।
ऋषिमार्गप्रतिष्ठातेति । ऋषयो द्वैपायनादयः, तदुक्तमार्गे सिद्धान्ते मार्गस्य वा
प्रतिष्ठाता स्वसाविध्यकल्पक इत्यर्थः, ऋषिमार्गे स्नानं प्रसिद्धं इति वा । तदुक्तं 'आपयुर्ग-
नयस्त्रे'त्यादिना । **वंसुदेवमखक्रिय इति ।** वसुदेवसम्पन्निमलस्य यज्ञस्य क्रिया यस्य
यस्याह । तदुक्तं 'इति तद्वचनं ध्रुवे'त्यादिना ॥ २३० ॥

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रदायकः ।

अर्जुनस्त्रीप्रदाता च बहुलान्धस्वरूपदः ॥ २३१ ॥

वंसुदेवज्ञानदातेति । द्वैपायनादिभ्यो वसुदेवाय ज्ञानं स्वविषयकं दत्तवानि-
त्यर्थः । 'अयैकदालम्बौ प्राप्ता'मित्यादिना । **देवकीपुत्रदायक इति ।** देवक्यै कीर्तिमत्पु-
त्रिपुत्रानानीय दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अथ तत्र कुरुक्षेत्रे' इत्यादिना । **अर्जुनस्त्रीप्रदाता**
चेति । अर्जुनाय स्त्रियं सुभद्रां प्रकौपेण पलभद्रादिसान्त्वनेन दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं
'अर्जुनस्त्रीर्यथाप्राया'मित्यादिना । **वंसुलान्धस्वरूपद इति ।** बहुलाश्वनामा मैथिलो
भक्तः तस्मै तद्गृहगमनेन सारूप्यमग्रेषु दर्शनाय दत्तवानित्यर्थः । 'तथा तद्राष्ट्रा-
लोज्ज्वल'त्यादिना ॥ २३१ ॥

श्रुतदेवेष्टदाता च सर्वश्रुतिनिरूपितः ।

महादेवायतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ॥ २३२ ॥

श्रुतदेवेष्टदाता चेति । श्रुतदेवनाम्ने ब्राह्मणाय स्वैकान्तभक्त्यग्रे स्वदर्शनमन्य-
दपि यद्वाञ्छितं तददत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'कृष्णस्यासीद्भिज्जश्रेष्ठे'त्यादिना । **'सर्वश्रु-**
तिनिरूपित इति । सर्वाभिः श्रुतिभिः निरूपितः स्रष्टव्यनुसारेण स्तुत इत्यर्थः । सर्व-
श्रुतिप्रतिपादित इति वा, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति वाक्यात् । स्रष्टव्यनुसारेण स्तुतं
तु श्रुतीनां सर्वांगेन भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव । तथाच श्रुतिरेव वदति 'अ तवे अथ निषि-
ष्टि नामार्थः श्रुसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा कृणामि तवसमत्पथ्यान् क्षयन्तमस्य रज-
सः पराके' इति । हे निषिष्टि निष्णो ! तल्लोकवेदप्रसिद्धं ते त्वदीयं नामायास्मिन् काळे

प्रशंसामि स्तौमि, त्वं कीदृशोसि? अर्थः मम स्वामी, पुनः कीदृक्? वयुनानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः, तादृशं त्वां शृणामि स्रोत्रविशेषैः कीर्तयामीत्यर्थः । किंभूतं त्वां सर्वेभ्योपि प्रबुद्धं शुणैर्मेदत्तम्, पुनः किं अस्व ब्रह्माण्डस्य रजसो रक्षणात्मकस्य पराके ततोतिदूरप्रदेशे वैकुण्ठे क्षयन्तं निवसन्तम् । अहं स्तुतवान् कीदृशः कृतव्यान् कृतवीर्यान् त्वदपेक्षयातिशुद्धः, अतस्तवावगमितगुणमहिमस्तुतौ प्रवृत्त इति । 'परमात्रया तनुवा वृषान न ते महिषमन्व-
क्ष्वन्ति । उभे ते विद्य रजसी शृषिव्या निष्पो देव त्वं परमस्य वित्से' 'न तं विद्राव य इदं जवान' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'त्वमेव त्वां केत्ववसी' 'लेवमाया बहुशो ज्ञेयाः । मूले तु 'जय जय जगद्गामित्यादिना । मंहोदेवाद्यतिश्रेष्ठ इति । महादेव आदिर्दिषां ब्रह्मादीनां तेभ्योलन्तं प्रशस्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'देवासुरमनुष्येभ्यो' 'दिना । भक्तिलक्षणनिर्णय इति । अतुग्रहैकलभ्याया भक्तेः यानि लक्षणानि चिद्धानि तेषां निर्णयो निश्चयो यस्या-
दिति, तदुक्तं 'यस्याहमनुगृह्णामी'त्यादिना ॥ २३२ ॥

शुकप्रस्तुतिशिवप्राता नानावाक्यविशारदः ।

नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणपालकः ॥ २३३ ॥

शुकप्रस्तुतिशिवप्रातेति । शकुनिपुत्रेण शुकनाम्नाशुनेन प्रसक्तः सङ्घटं प्रापितो यः शिवः तस्य प्राता तस्मात् सङ्घटद्रक्षक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अत्रैवोदाहरन्तीम'मिलादिना । मंहोदेवाद्यतिश्रेष्ठ इति । 'एष चेच्छिं तद्वाच'मिलादिना । नानावाक्येषु विशारद-
श्चतुर इत्यर्थः । नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणपालक इति । नरसार्जुनस्य 'नाहं सङ्घर्षेण' इत्याद्युक्तवीर्यगर्वस्य विनाशार्थं कृताः सुतिष्ठद्वाह्राह्मणपालका येनेति तथा । तदुक्तं 'एकदा द्वारपत्यां तु विप्रपत्न्या' इत्यादि ॥ २३३ ॥

लोकालोकपरस्थानस्थितपालकदायकः ।

द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्धनः ॥ २३४ ॥

लोकालोकैर्परस्थानस्थितपालकदायक इति । ब्रूलोकप्रान्तस्थितपर्वतो लोकालोकसंरक्षकः ततोपि परस्थाने दूरसदेशे स्थिता ये पालकाः तां ब्राह्मणाय दत्तवानि-
त्यर्थः । तदुक्तं 'दिवाभया मे युवयो'मिलादिना । द्वारिकास्थमहाभोगनानास्त्री-
रतिवर्धन इति । द्वारकायां स्थितो यः महाभोगस्तदर्थं नाना बहुप्रकारं स्त्रीषु रतिं प्रीतिं
वर्धयतीति तथा । द्वारकायां तिष्ठतीति द्वारकास्थः, स चासौ महाभोगश्च नानास्त्रीरतिवर्धन-
श्चेति । तदुक्तं 'सुखं सद्युयां निवसन्ति'त्यादि ॥ २३४ ॥

मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभाषितः ।

मुन्दरीणां नर्मादिभिः मनसश्चित्तवृत्तेर्धितोषानं हरणं तेन कृता या व्यग्राः विक्षिप्त-
चित्ताः क्षियः, ताभिः चित्तेषु सख्यमनस्तु भाषितः यथास्फूर्तिकल्पित इत्यर्थः । यद्वा, मन-
स्तिरोधानकरणेन व्यग्राणि स्त्रीचित्तानि गावितानि येन, तदुक्तं 'कृष्यसैवं निहरत' इत्यादिना ।

॥ इति दशमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ एकादशस्कन्धनामानि ॥

मुक्तिलीलाविहरणो मौशलज्याजसंहतिः ॥ २३५ ॥

मुक्तिलीलाविहरणे इति । मुक्तिरूपया सत्स्वरूपव्यवस्थितिरूपया लीलया विहरति कीडतीति विहरणः, मुक्तिलीलाकले कुलं विशेषेण हरति संहरतीति वा, अत एवोक्तं 'मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रिति । तदुक्तं 'कृत्वा दैत्यवधं कृष्य' इत्यादिना । मौशलज्याजसंहतिरिति । विप्रज्ञापनिमित्तसाम्प्रोदरजनितमुश्ल-सम्बन्धियुद्धं मौशलं, तद्व्याजेन तन्मिषेण संहतिः कुलसंहरणं वसेति तथा । तदुक्तं 'एवं व्यवस्थितो राजन्नि'त्यादिना ॥ २३५ ॥

श्रीभागवतधर्मादिबोधको भक्तिनीतिकृत् ।

उद्धवज्ञानदाता च पञ्चविंशतिषा गुरुः ॥ २३६ ॥

श्रीभागवतधर्मादिबोधक इति । श्रीभागवतप्रणीतधर्माः श्रीभागवतधर्माः, भगव-न्निष्ठा युक्तानां भागवतानां भगवद्भक्तानां कल्यादीनां ये धर्मास्तेषां वा वसुदेवाय नारदज्ञात बोधकः, नारदरूपेणैव वा । 'देवर्षीणां च नारद' इत्यादिवाक्यात् । 'तमेकदा तु देवर्षि'मित्यादि । भक्तिनीतिकृदिति । भक्तेर्वीति ज्ञानं प्राप्तिं वा, भक्तौ स्थितिं वा, जनकस्य योगे-श्वरस्य वचनैः करोतीति तथा । तदुक्तं 'विदेहस्यानभिप्रेते'त्यादिना । उद्धवज्ञानदाता चेति । उद्धवाय सैकान्तभक्ताय ज्ञानस्य शोकापमार्गकस्य दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'देवदेवेश योगेश'त्यादौ । पञ्चविंशतिषा गुरुरिति । अवधूतस्य पञ्चविंशतिप्रकारेण गुरुः पृष्ठास्तु-पदिशति तत्त्वमिति । 'सन्ति मे गुरवो राजन्नि'त्यादिना ॥ २३६ ॥

आचारभक्तिमुत्तपादिवक्ता शब्दोद्भवस्थितिः ।

हंसो धर्मप्रवक्ता च सनकाद्युपदेशकृत् ॥ २३७ ॥

आचारभक्तिमुत्तपादिवक्तेति । आचारस्य कामरहितवर्णाश्रमकुलाचारस्य 'मयोदितेष्वि'त्यादिनोक्तस्य, मुक्तेः 'पदो मुक्त इति व्याख्ये'त्युक्तश्रवणायाः, भक्तेः 'कृपा-लुरकृतद्रोह' इत्याद्युक्तायाः, आदिपदेनोपधर्मी श्रेयाः तेषां ज्ञापक इत्यर्थः । शब्दोद्भव-स्थितिरिति । शब्दस्य नाम्ना उद्भवे उत्पत्तिस्थाने विचारादौ स्थितिः परापरव्यन्तीमध्यमावै-खर्यादिरूपेणामिष्यक्तिर्यस्येति तथा । तदुक्तं 'स एष जीवो विस्तरप्रसूति'मित्यादिना । एतद-र्थिका क्षुतिरपि 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्यं श्रीणि निहता नेह्यन्ति तुरीयं नाचो मनुष्या वदन्ती'ति । अर्थस्तु । नाचः शब्दमण्डपश्चत्वारि हस्तमण्डपानि विहास्यानि पदानि स्थानानि परिमितापरिमितानि गुप्तानीत्यर्थः । तानि च ये मनीषिणो विशेषाभिज्ञास्त एव विदुर्जानन्ति । किञ्च, गुह्यं हृदादिषु श्रीणि परापरव्यन्ती-मध्यमास्यानि निहितानि गुप्तानि नेह्यन्ति न स्पृशन्ति, किन्तु नाचः तुरीयं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति उच्चारयन्तीत्यर्थः । हंस इति । हन्ति संसारं, हन्यते ज्ञायते वा हंसः

परमात्मा । तदुक्तं 'स मानचिन्तयरेव' इत्यादिना । धर्मप्रवर्त्तेति । धर्मस्य मुमुक्षुधर्मस्य प्रकर्षेण संशयभेदपूर्वकं वक्तव्यम् । तदुक्तं 'वसुनो यवनानास्य' मित्यादिना । सैनिका-
द्युपदेशकृदिति । सनकादिषु उपदेशं श्रवणपदेशं करोतीति तथा ॥ २३७ ॥

भक्तिसाधनवक्ता च योगसिद्धिप्रदायकः ।

नानाविभूतिवक्ता च शुद्धधर्मावबोधकः ॥ २३८ ॥

भक्तिसाधनवक्ता चेति । भक्तिरेव साधनं वक्तव्यं, उद्धवाय स्वप्राप्तिमुख्यसा-
धनस्य भक्तेर्वक्तव्यम् । तदुक्तं 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसी'त्यादि । योगसिद्धिप्रदायक
इति । योगेन स्वस्मिन् रूपे चित्तधारणेन सिध्दयन्त्याभिरिति सिद्धयोऽभिगम्यस्वासां
फलप्रदायक इत्यर्थः । तदुक्तं 'सिद्धयोऽष्टादश श्रोत्रा' इत्यादिना । नानाविभूतिवक्ता
चेति । नाना तत्त्वज्ञातीयेषु बहुविधा या विभूतयः ऐश्वर्यस्यान्वति तासां वक्तव्यम् । तदुक्तं
'एतदेवमहं दृष्ट'इत्यादिना । शुद्धधर्मावबोधक इति । शुद्धस्य स्वप्रापकस्य धर्मस्य
श्रीतस्मात्सोद्धवापावबोधको वक्तव्यम् । तदुक्तं 'धर्म एष तव प्रथ' इत्यादिना ॥ २३८ ॥

मार्गत्रयविभेदात्मा नानाशङ्कानिवारकः ।

भिङ्गुगीताप्रवक्ता च शुद्धसांख्यप्रवर्तकः ॥ २३९ ॥

मार्गत्रयविभेदात्मेति । कर्मज्ञानभक्तिभेदेन मार्गत्रयस्य विशेषतो यो भेदः
कृतभेदेन तत्रात्मा चित्तं यसेति, तदुक्तं 'कर्मणां परिणामित्वा'दित्यादिना । मैत्रेयाशङ्कानि-
वारक इति । 'यमः कतिविधः श्रोत्र'इत्याद्युक्ता या उद्धवस्य नानाशङ्काः तासां निवारकः
निर्णेतव्यम् । भिङ्गुगीताप्रवक्ता चेति । आवन्त्येन भिङ्गुया यद्गीतं तद्विङ्गुगीतेत्यु-
च्यते, तस्याः प्रवक्ता सम्मत्यव्युद्धवाय ज्ञापक इत्यर्थः । अथ क्रमानुसारेण कानिचिन्ना-
मानि 'कथयन्ति महत्सुखं'मित्यादिना । शुद्धैसांख्यप्रवर्तक इति । शुद्धस्य सेश्वरस्य
सांख्यस्य आत्मानात्मविवेकस्य प्रवृत्तिकर्त्तव्यम् । तदुक्तं 'कति तत्त्वानि विभेदे'त्यादिना २३९

मनोगुणविशेषात्मा ज्ञापकोक्तपुरुषाः ।

पूजाविधिप्रवक्ता च सर्वसिद्धान्तबोधकः ॥ २४० ॥

मनोगुणविशेषात्मेति । मनसापिष्ठितं ये गुणाः संवादयन्ते विशेषात्मानो
देवादयो यस्यायसेति वा, तदुक्तं 'मनः कर्ममयं नृणा'मित्यादिना । ज्ञापकोक्तपुरुषा
इति । गुणेषु न सञ्ज्ञेतस्मिन्नर्थे ज्ञापकत्वेन उक्तः पुरुषा एते येनेति, तदुक्तं 'ऐतः
सम्राटिमां गाथा'मित्यादि । पूजाविधिप्रवक्ता चेति । वैदिकताभिकमित्रभेदेन यः पूजा-
विधिः प्रकारहास्य प्रवक्तव्यम् । तदुक्तं 'न ज्ञान्तोऽनन्तपारस्वे'त्यादिना । सर्वसिद्धान्-
तबोधक इति । सर्वेषु सिद्धान्तेषु गुणदोषयोर्बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः । सर्वेष्वपि तेषु
प्रसूतेषु सन्तु सिद्धान्तस्य निधितार्थस्य बोधक इति वा, तदुक्तं 'परस्वभावकर्माणी'त्यादिना ॥

लघुस्वमार्गवक्ता च स्वस्थानगतिबोधकः ।

यादृक्त्रोपसंहर्ता सर्वाश्रयगतिक्रियः ॥ २४१ ॥

लघुस्वमार्गवक्ता चेति । लघुः अल्पायाससाध्यो यः स्वमार्गः भक्तिमार्गस्वस्य वक्तव्यः । तदुक्तं 'इन्त ते वर्णमिष्यामीत्यादि । स्वस्थानगतिबोधक इति । स्वस्य स्थानं वैकुण्ठं प्रति या गतिः तस्याः बोधकः ज्ञापकः । यद्वा, उद्भवस्य स्वस्थानं बदर्यास्यं प्रति गमनाव बोधकः आज्ञापक इत्यर्थः । तदुक्तं 'गन्धोदव मयादिष्ट' इति । यैर्दिवाज्ञोपसंहर्तेति । यादवानामद्वयस्य देहस्य उपसंहारक इति, तदुक्तं 'युयुधः श्रोतसंस्था वेलावा'मित्यादिना । सर्वैश्वर्यगतिक्रिय इति । सर्वेषामाश्रयजनिका वैकुण्ठं प्रति गमनक्रिया यसेति । सर्वाश्रयज्ञानाय क्रिया अमुरव्यामोहनरूपा यसेति वा ॥

॥ इति एकादशस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ द्वादशस्कन्धनामानि ॥

कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्परः ।

बुद्धो गुप्तार्थवक्ता च नानाशास्त्रविधायकः ॥ २४२ ॥

कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्पर इति । कालेन रैद्विण कृत्वा यो धर्मस्य विभेदो लोपस्तदर्थं यदर्थानां नाशनादीनां नाशनेमेकीभावः, तस्मिन् सति तस्य धर्मस्य परो रक्षकः, तथोद्युक्त इति वा । 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति वाक्यात्, तदुक्तं 'तत्त्वानुदिनं धर्म'इत्यादिना । बुद्धे इति । बुध्यते स्वयमेव धर्माधर्मादिति बुद्धः । गुप्तार्थवक्ता चेति । गुप्तो गूढः अर्थो धर्मरूपो यस्मिन् तत् गुप्तार्थं, तथवा स्वात् तथा पापण्डित्यो 'न हि सा-त्सर्वभूतानि' इत्येवमादिधर्मस्य वक्तव्यः । नानाशास्त्रविधायक इति । सौवदचाली-कादिभेदेन नानाशास्त्राणां कर्तव्यः ॥ २४२ ॥

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुकः ।

आश्रयैकगतिज्ञाता कल्किः कलिमलापहः ॥ २४३ ॥

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुक इति । नष्टसिरोहितो धर्मो येष्वो मनुष्यादिम्यस्तेषां लक्षणानां चिह्नानां ज्ञापने उत्सुक उरकण्ठित इत्यर्थः । तदुक्तं 'विच्छेद कलौ नृणा'मित्यादिना । आश्रयैकगतिज्ञातेति । 'आभासश्च निरोधआप्यवसीयते । स आश्रयः परमज्ञ परमाभेति शब्धते' इत्युक्तरूपो य आश्रयः तदेकगतेः, स चासावेकगति-वेति तस्य ज्ञाता, आश्रयस्य स्वरूपत्वात् तज्ज्ञाता स्वयमेव नान्य इति भावः । अत्र पूर्वोदाहृता श्रुतिरनुसन्धेया । 'प्रोमानये'ति ज्ञापक इति वा । "कल्किरिति । कल्कतो दध्नोति शङ्कनिति कल्किः, कलिं कृन्तति वा । पृथोदरादिः ते तदुक्तं 'इत्थं कलौ गतशाय' इत्यादिना । कलिर्मैलं पह इति । कलेर्मैलं पापं स्त्राकट्येनापहन्तीति तथा, तदुक्तं 'अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसी'त्यादिना ॥ २४३ ॥

शास्त्रवैराग्यसम्बोधो नानाप्रलयबोधकः ।

विशेषतः शुक्ल्याजपरीक्षिज्ञानबोधकः ॥ २४४ ॥

शौंस्त्रवैराग्यसम्बोध इति । शास्त्रेण श्रीभागवतशास्त्रेण वैराग्यं सकलविषय-
निवृत्तिः सम्यक् बोधश्च राज्ञो यस्मात् तथा । शास्त्रेण वैराग्यार्थं सम्यक् बोधयति
राजानमिति वा, तदुक्तं 'कथा इमांश्च कथिता' इत्यादिना । भौनोप्रलयबोधक इति ।
नाना नैमित्तिकप्राकृतिकनित्यालम्बिकभेदेन बहुप्रकारको यः प्रलयः प्रलीयन्तेस्मिन्सर्वे इति
प्रलयः महाकालस्तस्य बोधकः । तदुक्तं 'कालश्च परमात्मादि'रित्यादिना । विशेषतः
शुक्ल्याजपरीक्षिज्ञानबोधक इति । विशेषतोऽसाधारण्येन शुक्ल्यात्वेन शुक्लरूप-
धारी स्वयमेव परीक्षितराज्ञो राज्ञो ज्ञानस्य ज्ञानसाधनश्रीभागवतस्य यथार्थबोधक इत्यर्थः ।
तदुक्तं 'अत्राहुर्वर्ष्यतेऽभीष्ट'मित्यादिना ॥ २४४ ॥

शुक्लेष्टगतिरूपात्मा परीक्षिदेहमोक्षदः ।

शब्दरूपो नादरूपो वेदरूपो विभेदः ॥ २४५ ॥

शुक्लेष्टगतिरूपात्मेति । शुक्लस्येष्ट इष्टतमा वा गतिर्ज्ञानं तद्रूप आत्मा यस्य,
शुक्लस्येष्टो राजा तस्य गतिरूपात्मेति वा । तदुक्तं 'एतं निश्चयं मुनिर्न'त्यादिना । परीक्षि-
देहमोक्षेर्द इति । परीक्षिते देहान्मोक्षं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'परीक्षिदपि राजर्षिरि'त्सा-
दिना । शौंवेदरूप इति । शब्दमक्षररूप इत्यर्थः । मौंदिरूप इति । नादः प्रणवस्तद्रूप
इत्यर्थः, 'प्रणवः सर्ववेदेष्वि'ति वचनात् । तदुक्तं 'समाहितात्मना ब्रह्मजि'त्यादिना । वेदंस्तेषु
इति । वेदा ऋग्वेदादयो रूपं यस्य, तेषु रूपं यस्मेति वा, सामवेदरूप इति वा, 'वेदानां
सामवेदोऽसी'ति वाक्यात् । विभेदं इति । ऋग्यजुःसामाथर्वीत्यैविंशतिभेदस्य
कर्तृत्वर्थः ॥ २४५ ॥

व्यासः शास्त्राप्रवक्ता च पुराणार्थप्रवर्तकः ।

मार्कण्डेयप्रसन्नात्मा बटपत्रपुटेशयः ॥ २४६ ॥

शौंसी इति । विस्तारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पराशरात् सत्यवत्या'मित्यादिना । शौं-
स्त्राप्रवक्ता चेति । ऋष्यादिशास्त्रानां शिष्येभ्यः प्रवक्ता प्रवचनकर्तृत्वर्थः । पुराणार्थप्रवर्तक
इति । पुराणानां लक्ष्यलक्षणरूपस्यार्थस्य प्रवर्तको बोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पुराणलक्षणं
ब्रह्मजि'त्यादिना । 'मार्कण्डेयप्रसन्नात्मेति । मार्कण्डेयाय प्रसादयुक्त आत्मा अन्तःकरणं
यस्मेति । तदुक्तं 'तस्यैव शुभतमिच'मित्यादिना । बटपत्रपुटेशय इति । मार्कण्डेयाय
मायादर्शने महापर्वे न्यग्रोधपोतस्य पर्णपुटके शयित्वानित्यर्थः । शयवासवासिन्धकात्यदि-
त्यलुह । तदुक्तं 'न्यग्रोधपोतं ददर्श'त्यादिना ॥ २४६ ॥

मायाव्यासमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तकः ।

महादेवलरूपश्च भक्तिदाता कृपानिधिः ॥ २४७ ॥

मौंयाव्यासमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तक इति । मायया व्यासो महामोहो-

उद्धानं तद्वर्णितं यन्मार्कण्डेये दुःखं तस्य शान्तिं निवृत्तिं स्वदर्शनेन प्रवर्तयतीति तथा ।
 'अथ ते बालकं वीक्ष्ये'त्यादिना । 'मूर्ध्निदेवस्वरूपश्चेति । महादेवस्वरूपेण पुनर्नार्कण्डेयाय
 दर्शनं दत्तवानिति भावः । 'रुद्राणां शङ्करायासी'तिवाक्यान्महादेवस्वरूपत्वम् । तदुक्तं
 'तमिस्थं निभृतात्मान'मित्यादिना । 'भक्तिर्दातेति । मार्कण्डेयाय भक्तिरूपस्य वरस्य दाते
 तस्यैः । तदुक्तं 'वरमेकं वृणेशापी'त्यादिना । 'कूर्पानिधिरिति । अतिदुर्लभभक्तिदातात्
 कृपायाः निधिर्निधानमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

आदिस्थान्तर्गतः कालः द्वादशात्मा सुपूजितः ।

श्रीभागवतरूपस्य सर्वार्थफलदायकः ॥ २४८ ॥

आदिर्यन्तर्गत इति । आदित्यस्य मण्डलरूपस्यान्तःस्थित इत्यर्थः । तदुक्तं
 'शुक्रो यदाह भगवा'नित्यादिना । 'काल' इति । कलयति विश्वं क्षणलवादिमिरिति कालः,
 कालरूप इति वा । 'द्वादशास्मेति । धार्तरथमप्रभृतयो द्वादशसूर्या आत्मानो मूर्तयो यस्य,
 द्वादशानामास्मेति वा । तदुक्तं 'महाद्वादशसि'त्यादिना । 'सुपूजित' इति । तत्तदुपा-
 सकैस्तत्तन्मन्त्रैः सुपु यथा स्थात् तथा पूजितोर्चित इत्यर्थः । 'श्रीर्भागवतरूपश्चेति ।
 श्रीभागवतमनुक्रमणिकया रूपयतीति तथा, श्रीभागवते रूपं यस्मैति वा, तद्वत् एवेति
 वा । तदुक्तं 'अत्र सङ्गीर्यते साक्षादि'त्यादिना । 'सर्वार्थफलदायक' इति । श्रीभागव-
 तरूपेण सर्वेषामप्यर्थानां धर्मादिपुमर्थानां सर्वार्थफलरूपां भक्तिं वा ददातीति तथा । सर्व-
 पुरुषार्थरूपाणि यानि फलानि तेषां दातेति वा, सर्वार्थैः स्वयमेव तद्वत् फलदायक इति
 वा । तदुक्तं 'य एतच्छ्रावये'दित्यादिना ॥ २४८ ॥

॥ इति द्वादशस्कन्धनामानि ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य हरेर्नामसहस्रकम् ।

पञ्चसप्ततिविस्तीर्णं पुराणान्तरभाषितम् ॥ २४९ ॥

इतीदमिति । इतिशब्दः समाधी, इदं कीर्तनीयस्य कीर्तनयोग्यस्य हरेः
 सकलदुःखहरणशीलस्य नामसहस्रकं नामसहस्रमेव नामसहस्रकं सुखरूपमिति तदेव वि-
 शेष्यते । पञ्चसप्ततिविस्तीर्णमिति । नाम्नां पञ्चाधिकसप्तत्या विस्तीर्णं विस्तारो यस्मि-
 न्निति तत्पञ्चसप्ततिविस्तीर्णम् । अत्र विस्तीर्णपदं पृथक्कृत्य पुराणान्तरभाषितमित्यनेन
 विशेषणीयम् । नो चेत् सर्वस्यापि पुराणान्तरीयत्वं स्यात् । तानि च पुराणान्तरप्रसिद्धानि
 यथामति प्रदर्शयन्ते । १ शुकवामनव्याख्यान्तः । २ कोटिसूर्यसम्प्रदायः । ३ अष्टकोटिप्रसा-
 पतिः । ४ सुधाकोटिसास्त्र्यदेतुः । ५ कामधुकोटिकामदः । ६ समुद्रकोटिगम्भीरः ।
 ७ तीर्थकोटिसमाह्वयः । ८ सुमेरुकोटिनिष्क्रम्यः । ९ कोटिप्रभाण्डविग्रहः । १० कोख-
 थमेवपापघ्नः । ११ वायुकोटिमहोत्तलः । १२ कोटीन्दुजगदानन्दी । १३ शिवकोटिप्रसा-
 दकृत् । १४ अमानी । १५ मानदः । १६ जनार्दनः । १७ अशोकजः । १८ उपेन्द्रः ।

१९ इन्द्रावरजः । २० त्रिलोकात्मा । २१ विष्णुमूर्तिः । २२ पृथुश्रवाः । २३ रघुनाथः ।
 २४ रामचन्द्रः । २५ रामभद्रः । २६ रघुप्रियः । २७ अनन्तकीर्तिः । २८ पुण्यात्मा ।
 २९ पुष्पश्लोकैकमास्तरः । ३० अहल्यादुःखहारी । ३१ गुह्यसामी । ३२ सलक्ष्मणः ।
 ३३ शरभस्तुतीक्ष्णादिपूजितः । ३४ अयस्त्वभाम्बम् । ३५ जटासुर्वधमोक्षदः । ३६
 शशीपूजितः । ३७ दुन्दुभ्यसिप्रहरणः । ३८ सप्ततालविभेदनः । ३९ चित्रकूटप्रियस्नानः ।
 ४० दण्डकारण्यपावनः । ४१ ऋषिसम्प्रार्थितकृतिः । ४२ विराधवधपण्डितः । ४३ सर्व-
 साक्षी । ४४ केशवः । ४५ नन्दब्रजजनानन्दी । ४६ रामाशुजः । ४७ वासुदेवः । ४८
 वरण्यभोक्ता । ४९ काललीलापरावणः । ५० प्रोत्साहनजनकः । ५१ अघासुरनिपूदनः ।
 ५२ व्यालमोक्षप्रदः । ५३ पुष्टः । ५४ ऋषमोहप्रवर्धनः । ५५ अनन्तमूर्तिः । ५६
 सखीत्मा । ५७ जङ्गमस्त्रावराकृतिः । ५८ प्रसन्नमोहनकर्ता । ५९ स्तुलः । ६० आत्मा ।
 ६१ सदाप्रियः । ६२ काशीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीषदाम्बुजः । ६३ वेशुवाधविशारदः ।
 ६४ वेशुवाधस्मरश्लोभमत्तगोपीविमुक्तिदः । ६५ सद्यः कुवलयपीडघाती । ६६ चाणूरम-
 र्दनः । ६७ सान्दीपनिसुतापलदाता । ६८ कालान्तकादिशित् । ६९ सहस्रकवचच्छेदी ।
 ७० सुदामारङ्गभार्यार्थमूयानीतेन्द्रवैभवः । ७१ षोडशश्रीसहस्रेणः । ७२ बुद्धः । ७३
 गुप्तार्थवक्ता । ७४ चतुर्भूतिः । ७५ साक्षी ॥ २४९ ॥

य एतत्प्रातरुत्थाय अद्वाभ्यान् सुसमाहितः ।

जपेदर्थाहितमतिः स गोविन्दपदं लभेत् ॥ २५० ॥

य एतदिति । यः पुरुषः एतत्प्रातरुत्थाय सुसमाहितोऽप्यग्रचितः सन् अद्वा-
 सुप्तो जपेत् स पुरुषो गोविन्दस्य गवेन्द्रस्य श्रीगोवर्धनोद्धारणस्य पदं स्नानं चरणस्य
 पदं स्नानं चरणं वा व्रजेदित्यन्वयः । कीदृक्पुरुषः अर्थाहितमतिः । अर्थेषु लौकिकेषु
 न हिता धृता मतिर्येन । यद्वा । अर्थेषु नाशं निर्वचनार्थेषु अर्थं भक्तिरूपे आहिता स्थापिता
 मतिर्येन वा ॥ २५० ॥

पूर्वं अद्वासुक्तः प्रातरुत्थाय जपित्वा न्यग्रत्वादिसाधनशुक्तस्यैव फलमुक्तमिदानीं तदशक्त-
 साणि पाठमात्रपर्यवसापिनोपि फलं भवत्येवेति वदन्ति ।

सर्वधर्मविनिर्मुक्तः सर्वसाधनवर्जितः ।

एतद्वारणमात्रेण कृष्णस्य पदवीं व्रजेत् ॥ २५१ ॥

हृयैवेक्षितचित्तेन श्रीभागवतसागरात् ।

समुद्भूतानि नामानि चिन्तामणिनिभानि हि ॥ २५२ ॥

कण्ठस्थितान्धर्पदीप्त्या बाधन्तेऽज्ञानजं तमः ।

भक्तिं श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति विनिश्चितम् ॥ २५३ ॥

सर्वधर्मविनिर्मुक्त इति । व्याख्यातप्रायम् । अर्थदीप्त्या अर्थप्रकाशकत्वेन भक्तिमपि श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति । अर्थप्रकाशकत्वेन ज्ञानं तदनन्तरं भक्तिमिति ॥ माहात्म्यस्य परमकाष्ठमाहुः ।

किञ्चिद्वृत्तेन भगवान् नामभिः स्तुतषड्वृणः ।

आत्मभावं नयत्वाशु भक्तिं च कुरुते इदम् ॥ २५४ ॥

किं वद्वृत्तेनेति । स्तुताः षडैश्वर्यादयो गुणा यस्मेति ॥

वद्वृत्तां साधनानां समुच्चये प्राप्ते एकेनैव चरितार्थमाहुः ।

यः कृष्णभक्तिमिह चाञ्छति साधनौघै-
र्नामानि भासुरपश्यांसि जपेत्स नित्यम् ।

तं वै हरिः स्वपुरुषं कुरुतेतिशीघ्र-

मात्मार्पणं समधिगच्छति भावतुष्टः ॥ २५५ ॥

यः कृष्णभक्तिमिति । भासुरं प्रकाशनसभावं वशो येषां, भासुरस्य भगवतो वशोरूपाणि वा । आत्मार्पणं तस्मै स्वात्मानमर्पयतीति । यद्वा । तत्कृतमात्मसमर्पणं सम्पदधिगच्छति जानातीति । भावेन भक्तिभावेन तुष्टः सन्तुष्टः ।

श्रीकृष्ण कृष्णसस्य वृष्णिवृषावनिधुक्-
राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।

गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीत

तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भूत्वान् ॥ २५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यसमुद्धृतं श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ।

श्रीकृष्णेति । श्रीकृष्णेति श्रीकृष्णभक्तान् पाहीत्यन्वयः । श्रीकृष्णेति सम्बो-
धनं विशेष्यते विशेषैः । कृष्णसार्ङ्गस्य सस्य कृष्णसस्यः । वृष्णिवृषावनिधुगिति ।
वृष्णयो वसुदेवादयः, वृषो धर्मः, अवनिः पृथ्वी, ताः दृष्टवन्तीति वृष्णिवृषावनिद्वयः ते
च ते राजन्याश्च तेषां वंशदहनानपवर्गमनुपधीणं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य, गोविन्द
गवामिन्द्रस्तस्मद्बुद्धौ गोपवनिताश्च ब्रजश्च भूत्वाश्च तैर्गीतः तैस्तैर्गुणैः कीर्तितः, तीर्थ-
श्रवः । तीर्थरूपेण श्रवः कीर्तिर्यस्य, तीर्थानि श्रवांसि यस्मेति वा । श्रवणमङ्गल
श्रवणमात्रेणैव परमकल्याणरूप इत्यर्थः ।

कृष्णनामसहस्राक्षमात्रेणैव वाञ्छणीमयी । अस्मितां क्षुत्तिस्त्रेण रचिता कृष्णपादयोः ॥ १ ॥

श्रीविह्वलतनूलेन रुक्मिणीमर्गसम्भुवा । रघुनाथेन गणेशेन नामसु चरचि स्फुटम् ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणकमलपराममात्रसनाथरघुनाथस्य

कृतौ नामचन्द्रिका समाप्ता ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचिता

त्रिविधनामावली

विवृति संवलिता

श्रीमद् — वल्लभाचार्य — महाप्रभु — वंशावतंस —
गोस्वामी श्री १००८ श्रीकृष्ण जीवन जी—
महाराज श्री इत्येतेषां — करकमलयोः
अपिता — तदात्मजः — गोस्वामि —
श्री १००८ श्रीनृजाधीश — महोदयः

वि. सं. २०३६

श्रीवल्लभाभ्याः ५

प्रकाशक :

गोस्वामि श्री १००८ श्रीमन्नामोशजी,
बड़ा मन्दिर, श्रीजीवनजी महाराज लेन,
भुलेश्वर, बम्बई, ४०० ००२ भारत.

साधारण संस्करण २००० प्रति,
राज संस्करण १००० प्रति,
श्रीवत्सभाद्र : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड
बम्बई, ४०० ०३४

गोस्वामिन्त्री १००८ श्रीकृष्णजीवनजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

परमात्मामें अनन्त गुण-धर्म हैं तथा अपने अनन्त रूपोंमें परमात्मा अनन्त लीलायें प्रकट करता है। इनमें कुछ गुण-धर्म रूप तथा लीलायें माहात्म्यज्ञान बढ़ानेवाली होती और कुछ स्नेहको सुदृढ़ करनेवाली होती हैं। जैसे अहन्तास्पद देह और देहसे सम्बन्धित ममतास्पद वस्तु-ओंमें स्नेह हमें हमारी आत्मामें रहे स्नेहके कारण जुड़ जाता है, वैसे ही आत्मामें प्रियताकी अनुभूतिका स्रोत परमात्मा होता है। अतएव आत्मा प्रिय है तो परमात्मा परमप्रिय। जैसे देहमें आत्मा है वैसे ही आत्मा के भीतर परमात्माकी स्थिति है। अतएव वह आत्माकी भी आत्मा है। आत्माकी भी आत्मा होना उसका स्नेहको बढ़ानेवाला रूप है। तत्तद् देहोंमें आत्मा भिन्न-भिन्न होती हैं किन्तु सभी आत्माओंमें स्थित परमात्मा एक-अभिन्न है। यही उसकी परमता-महत्ता है। यह उसका माहात्म्य है। अतएव विज्ञानमय आत्माके भीतर आनन्दमय परमात्माकी स्थिति उपनिषद् दिखलाते हैं।

उपनिषदोंमें जगतकी उत्पत्ति स्थिति एवम् प्रलय के कारणरूप परमात्माको 'ब्रह्म' कहा गया है। उक्त, त्रिविध लीलाओंका वर्णन श्रीमद्भागवतमें सर्ग-विसर्ग-स्थान-पोषण-ऊर्ति-मन्वन्तर-ईशानुकथा निरोध-मुक्ति-आश्रयके रूपमें दशधा हुआ है। इनमें कुछ उत्पत्ति, कुछ स्थिति और कुछ प्रलय रूप श्रुतिवर्णित ब्रह्मकी लीलाओंका ही भागवत भगवान्की दशविध लीलाओंके रूपमें विवेचन करती है। उत्पत्ति एवम् प्रलय की लीलायें परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीकृष्णके वास्तविक माहात्म्यका ज्ञान प्रदान करती हैं तथा स्थितिकी लीलायें श्रीकृष्णके प्रति हमारे स्नेहको सुदृढ़ बनाती हैं। स्थिति-लीलाका चरमोत्कर्ष (Climax) श्रीमद्भागवतके दशम स्कन्धमें निरोध

लीलाके रूपमें वर्णित हुआ है। अतएव परमात्मा और जीवात्मा के बीच रहे सहज स्नेहका दशमस्कन्धमें चरमोत्कर्ष वर्णित हुआ है।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्में श्रीमहाप्रभुने जैसे समग्र श्रीमद्भागवतमें से दशविध लीलाओंके निरूपण करनेवाले नामोंका संकलन किया है, वैसे ही त्रिविधनामावलीमें केवल दशमस्कन्धकी भगवल्लीलाओंका अवगाहन करानेवाले भगवन्नाम संकलित किये हैं। दशम स्कन्धमें भगवान् श्रीकृष्णकी बाललीला प्रौढ़लीला तथा राजलीला वर्णित हुई हैं। स्नेहात्मिका भक्तिकी भी श्रीमहाप्रभु तीन अवस्था स्वीकारते हैं : (१) प्रेम (२) आसक्ति और, (३) व्यसन।

इस त्रिविधनामावली, जिसमें परमात्माके भक्तोंके बीच निरुद्ध होनेकी लीलाओंका वर्णन है, के चिन्तन-पठनसे जीवात्मामें प्रेमासक्तिव्यसनके क्रमिक सोपानोंपर भक्ति आरुढ़ होती है और भक्त प्रपञ्चको भुला कर भगवान्में आसक्त हो जाता है—निरुद्ध हो जाता है।

बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ॥

आसक्तिः प्रौढ़लीलायाः नामपाठाद् भविष्यति ॥

व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः ।

तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिस्तदा ॥

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७७ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त संस्करणके सम्पादक थे श्रीमूलचन्द दुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीधीरजलाल ब्रजदास सांकलिया, प्रकाशक थे श्रीतिभुवनदास पीताम्बरदास शाह, इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रस्तावना ।

श्रीत्रिविधनामानस्य विवरणसमेतायाः प्राकल्पे 'श्रीनटपुरस्थ त्रिभुवनदास पीताम्बरदास छात्रे'भ्यस्त इत्यस्यार्ह्येन क्रियते । अत्र मुद्रितस्य विवरणस्य कर्तृणां नाम नास्माभिर्ज्ञायते । नगधर्मपरायणशास्त्रिकस्यागनीसूचनातः श्रीगोकुलोत्तमविरुतेति कल्प्यते । अस्मद्दृष्टेषु आदर्श-पुस्तकेषु कुत्रापि ग्रन्थकारिर्न ज्ञायते । एतद्विवरणस्य शोधने पञ्चपुस्तकाधारेण कृतम् । तत्र प्रथमे नित्यलोकस्य श्रीमद्गोस्वामिप्रदीपवनेशानाम्, द्वितीये पण्डितमहेश्वरभट्टसर्मणाय, तृतीये भारतमार्तण्डवैदान्तभट्टाचार्यपण्डितगङ्गल्लानाम्, इदं केनचित् स्तम्भतीर्थस्थशुर्मेरहा-लीयमहेतालालदासजीमुत्तमपतिरायेण स्वान्वेककाल्यं सेवत् १६९१ आश्विन कृष्ण ११-१२-सुषमासरे लिखितम् । शिष्टं पुस्तकद्वये श्रीमन्मधुरेशमन्दिरपुस्तकसंग्रहस्थम्, कोटालः पण्डित-गोकुलदासीः प्रेषितम् । एतेषां सर्वेषामुपकारं स्वीकुर्मः ।

ज्येष्ठानिषेकोत्तमः ।

१९७४

सुषमई.

}

मुसलचन्द्र तेछीवाला ।

शैबलाल सांकलीया ।

प्रस्ताविना :

શ્રીચિવિંદનાગપાલી કન્ય શ્રીમન્મહાપ્રભુવરજી શ્રીમદ્ધર્માર્ણ્યએ નિજ તનુજ શોભાપી-
તાવજી કે શ્રીનિહલનાથજીને શ્રીમદ્ભાગવતપાઠ સહજમાં થઈ બધા મેં હૃદયથી પ્રકટ કર્યો મેંની
કિંવાંતી સમ્રાજ્યમાં પ્રવિષ્ટ થવજીએવર થાય છે. આ કન્યમાં શ્રીકૃષ્ણના લીલાલેખક નામે
શ્રીમદ્ધર્માર્ણ્યએ શ્રીમદ્ભાગવતસમસ્તકેવલથી ઉદ્ભૂત કર્યો છે. પ્રભુની વાણીલા, પૌલીલા
અને રાજલીલા એમ ત્રિવિધીલાને મોષ થયાને પ્રભુના ચિવિંદ નામ મેળ્યા છે. વાણીલાના
નામના પાઠથી પ્રભુમાં પ્રેમ, પૌલીલાના નામ પાઠથી આસક્તિ અને રાજલીલાના નામપાઠથી
બચન સિદ્ધ થશે એમ કન્યાએ કહ્યુંછે. હવેસરકન્યામાં પ્રતિપાદિત પ્રભુની સર્વવિંદ લીલાનું
કલ્પસંપન્ન ચિવિંદનાગપાલીથી સહજ થાય છે.

પ્રત્યેક ચૈત્રવૃત્ત આ મન્થને પાઠ લાવતી રહે છે. એ પાઠ શુદ્ધ રીતે થઈ શકે એ ઉદ્દેશ થી આ મન્થનનું મુદ્દત્ત થયું છે. શીશુભોષિનીજીના આશરણને સંપ્રદ કરતી એક અતીવ શરણ બંને શુંદર વિરહિત પદ્ય સાથે સુદિત કરી છે. આ વિરહિતના કર્તા કેશવ તે અખતે નિશ્ચય મથો નથી. સાચી કલ્યાણજીવી સુખના થી કે અન્ય દેખાઈ-પડ્યાથી 'શીશુભોષણવદ્યુત' એમ સુદિત થયું છે. પરંતુ દીકા બહુ પ્રાચીન છે એમાં તો સંશય નથી.

દીક્ષુનં તથા મુક્ત્ય મુખ્ય નીચે જણાવેલા પુસ્તકોના વ્યાપારે મળું છે.

૧. પંડિત વાલજીભાઈ. આ પુસ્તક સંવત ૧૯૨૫ ના વ્યાખ્યાનપત્ર ૧૧ ને સુધારી કેળવણીની સંબંધિત કુલ ૧૬ દાખાં 'સમુદાયવાદ' એટલા લાભદાયક સુધારાપત્રોમાંથી એક છે. આરંભ અને 'જનતા' ઓળખીને 'સેવક' એક સમજાવેલી પ્રજાવરણમાં છે, તેથી એક પંથમ શરૂઆતના યુક્તો સેવક હોવા સ્પષ્ટ. પત્ર ૪૫. આ પુસ્તક બહુ સુંદર બાંધેલું છે. કવિત્વવાળા સ્વરૂપે એવામાં આને છે, પરંતુ પુસ્તક પ્રાચીન શૈલી છે.

૨.૩. આ બે પુસ્તકો જોડાયેલ શ્રીમદ્ધરુણભક્તિના સંગ્રહમાંના છે. પુસ્તકોનું મુદ્રણ અર્ધ
ચંદ્રી ત્યારે આ પુસ્તકો અર્ધને મુખ્યપાત્ર પદિત જોડાયેલપાત્રની કૃપાથી થયેલા. આ પ્રતિ પ્રમાણે
પ્રથમ શ્લોકોમાં મહાપાત્રનું બાલે નવાજાયું એમ વાચ્યું. આ પુસ્તકો પછી પ્રાચીન અને હીઠ છે.

૪. આ પુસ્તક નિવસીવાસ્ય શ્રીમદ્ધેરવાચિષીજીબનાવણ મહારાજ તંત્રીથી પ્રાપ્ત થયું.
પ્રાપ્ત છે.

૫. પંડિત ભદ્ર જાસજીવ સર્માનું. આ પત્ર નૂતન છે.

આ સવનિ ઉપકાર બધે થાનીએ હીએ.

सुम्मी,
उपेक्षाभिनेक,
१९७७

}

सुलचन्द्र तेलीवाला.
धीरजालाल सांकलीया.

स्थितिः सूचिता । यथा तैर्भगवति सर्वसमर्पणं कृतम्, तथा भगवानपि तादृशेभ्यः सर्वसमर्पणं करोतीति भावः । अत एवोक्तं 'मदन्यचे न जानन्ति नार्हं तेभ्यो मनागपि' इति ।

एवं प्रतिज्ञाय नमन्याहुः ।

श्रीकृष्णाय नम इति ॥ १ ॥

इदं नित्यलीलास्थस्य मूलरूपस्य नाम ज्ञेयम् । तथा हि । कृष्णशब्देन परमवस्तुष्वते । तदेव बहिः स्वरमणेच्छया मूलरूपया श्रिया आधिदैविकया शक्त्या सह रमत इति श्रीकृष्ण-पदेन सूचितम् । तथा चोक्तं 'स्वधामि ब्रह्मणि रस्यते नम' इति । तदेव पुनस्तद्व्याश्रय-भक्तनिरोधार्थं लोके प्रकटं भवतीत्यवताररूपमपीति व्याख्याय नमः । अत्र सर्वत्र नमनरूपने-नेतादृशो जीवस्य सर्वमेवाशक्त्यमिति असौन्दर्यं दृष्ट्वा स्वयमेव कृपां कुर्विति ज्ञापितम् । अत एव 'निःसाधनफलत्वे' त्युक्तम् । किञ्च । नामसु वातुर्धन्यकृपयेन भजनस्य स्वरूप एव विनियोगो भवत्विति ज्ञापितम् । मन्त्रत्र माललीलानां प्रतिज्ञातत्वात् मूलरूपनामसु माल-लीलात्वं कथं सङ्गच्छत इति चेत् । सत्यम् । भगवतः सर्वा एव लीला नित्या इति माललीलापि नित्येति मूलरूपलीलारूपत्वेनेति सर्वं सुस्थम् । अत एवोक्तमे केशवपदेन माललीलासौन्दर्य-मेव द्योतितमिति । यशोदोत्सङ्गकलितमेव मूलरूपमिति प्रथमं मूलरूपनामैवोक्तम् । एतेन तच्च स्वरूपं सा सा लीला ते ते लीलान्तःपातिनो भक्ताः सर्वदा तथैव लीलासहिता एव तिष्ठन्तीति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥ .

अनु कृष्णशब्देन परं वस्तुष्वते इत्युक्तम् । तद्वस्तुस्वरूपं कीदृशमिति जिज्ञासोत्पद्यते । किञ्च । मूलरूपं स्वलौकिकम्, भक्तास्तु जीवाः, कथं तेषां मूलरूपमित्यलीलान्तःपातित्वमित्या-शङ्कनिरासार्थायिमं नामाहुः ।

नराकृतये नम इति ॥ २ ॥

नरवधाकृतिर्यस्येति । लौकिक एव दृष्टान्तः, परन्तु कृष्णशब्देन सदानन्दरूपेन नराकृ-तिः न तु लौकिकीति सूचितम् । किञ्च । नराकृतित्वकथनेन मूलभूतः पुरुषः स एवैकः, अन्ये तु दृष्टान्तार्थं तेनैव पुरुषीकृताः, न तु पुरुषा इति सूचितम् । अत एव सर्वेषां पतित्वेन तस्मैव भजनमुक्तम् । श्रियाः पतिभजनवत् । अस्मिन्पक्षे नररूपा आकृतिर्यस्येति पदसम्बन्धः । द्वितीयाशङ्कं परिहरन्ति नराकृतये इति । नरा नराणां समूहो नारं जीवसमूह इत्युक्तत्वात्तरपदेन भक्तानां जीवाः आकृतिश्च तद्वत् । तेन भक्तानां देहप्राणैर्निद्रयान्तःकरणजीवात्मादिरूपः श्रीकृ-ष्ण एवेति । तेषामपि स्वरूपभूत्वेनालौकिकत्वमेवेति 'वमद्भुतमि' त्वस्य विवरणे 'आत्मा कार्यं च भूतानी' त्यादिकारिकाभिर्निरूपितम् ॥ २ ॥

तर्हि परब्रह्मत्वेन यो भगवान् स कथं नान्यो भविष्यतीति तत्राहुः ।

परब्रह्मणे नम इति ॥ ३ ॥

इदमेव परमत्र, न त्वन्यः । अन्यत्रापि यद्वाक्यं तदक्षरम् । एतद्विभूतिरूपमेव ज्ञेयम् । अत एव परममुक्तम् । 'अक्षरादपि चोक्तम्' परः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन लोकवेदप्रथितोऽप्युक्तः । श्रीकृष्णपदेन पूर्वं तदतीति उक्तः ॥ ३ ॥

एवं सति उक्त्यरूपोपि मूलभूत एव । अवतारलीलानपि स एव तत्त्वदेशेन करोतीत्येव तत्त्वज्ञापकं नामाहुः ।

यदुकुलचूडामणये नम इति ॥ ४ ॥

मधुरालीला द्वारिकालीला च नित्येनेति उक्त्युक्तं मूलरूपस्यैवेदं नाम । अन्यथा साम्प्रतं प्राकट्याभावादेतादृशं नामादानेन न निरूपयेत्तुः । तेन यथा लोकवेदातीतस्वरूपे अनपतितं नन्दनन्दनत्वं यशोदोत्सङ्गालितत्वमपि सर्वं नित्यलीलान्तःपाति नित्यमेव, तथा लोकवेदप्रसिद्धेपि यदुकुलचूडामणित्वबलमुदेवदेवकीनन्दनत्वादिकमपि नित्यमेवेति ज्ञेयम् । अत एव 'यदुर्नां निम्नापानां' मित्युक्तं योगमायाज्ञापने भगवता । नोचेत् प्राकट्यान्तरं नापत्तसम्भवे तथा न वदेदिति भावः । एतत्पुनः श्रीमद्भक्तदेवचरणैः स्तुतौ स्फुटीकृतं, 'स एव स्वप्रकृत्येव' नित्यं सुनोधिष्यां द्रष्टव्यम् । तथा च पदसम्बन्धः । यदुकुलस्य चूडामणिः शिरो-मणिरित्यर्थः । तेन यदुकुलस्य शिरोभूषणत्वकथनेन राजसभकनिरोधात्मिकाः सर्वाः रानलीला अपि निष्ठा एव ज्ञेयाः । अत एव 'नयति जननिवास' इत्यत्र सर्वासां लीलानां निष्पत्त्यं नयतीति पदेन ज्ञापितम् । एवं सति तस्यैव लोके प्राकट्यकरणे लोकेपि यदुकुलचूडामणित्वं प्रथितं भवतीति भावः । मणिर्धया तदुत्कर्षस्यापको भवति, तथा भगवानपि यदुकुलोत्कर्ष-स्यापक इत्यर्थः । एवमस्मिन्नास्ति 'यदोब्धे' त्वारम्य 'मायामनुप्यस्य वदस्वे' त्वन्तप्रक्षस्य सर्वचरित्राणां प्रस्तावना कृतेति ज्ञेयम् । तेन पूर्णस्यैव तत्त्वज्ञांशेन तत्त्वकार्यव्यवहारात्प्राप्तया नामनिरूपणमिति भावः ॥ ४ ॥

अतः परमावतारपरित्रोपकमज्ञापकं नाम निरूपयन्ति ।

वसुदेवनन्दनाय नम इति ॥ ५ ॥

इदमपि नित्यं मूलरूपमेव नाम । 'वसुदेवकृते-साक्षात् गनिष्यत' इत्युक्तत्वात् । स एव मायाज्ञापनान्तरं 'मानिवेशांशभागेने' त्युक्त्यन्तरं तत्तन्मनोपि जात इति भाव्यर्थ-सूचकमुक्तम् । अत एव 'स निजस्वौर्ण धामे' त्वत्र वसुदेवस्य परमानन्दकरिणी काप्यली-किणी शोभोक्त । नन्दन आनन्दकारक इति वा नामार्थो ज्ञेयः । किञ्च । वसुदेवस्तु बुद्धस-त्त्वात्मकः । बुद्धसत्त्वं तु भगवत आधारभूतोऽलौकिको नित्यो गुणसदधिष्ठायैव प्रकटीभवतीति तत्तन्मनोवचनपि नित्यं मूलभूतमेवेति ज्ञापितम् । अन्यथा प्राकट्यात् पूर्वं तत्तन्मनो न वदेत्तुः ॥ ५ ॥

ततोऽनेनताम्रपौत्रमस्त्वैकं गुमाहुः ।

सुमीलेसभरदारस्य नम इति ॥ ६ ॥

भूमिर्भक्ता तस्याः क्लेशाः साधारण्यप्राकट्ये तत्परमसम्बन्धेन निवर्तत इति रिङ्गणली-
लायां स्फुटीभविविषयीत्यवतारप्रयोगनमुक्तम् । भूमेः क्लेशानिवृत्तित्वरूपेण । भारहरणं संकर्ष-
णाशेनेति विवेकः । ' गौरुत्वे ' त्वारभ्य ' पुरेय पुते ' त्वन्तोद्यमत्पुष्पं नामेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥
अतः परं भगवदाज्ञापकं नामाहुः ।

पुण्यश्रवणकीर्तनाय नम इति ॥ ७ ॥

पुण्यं भाग्यरूपं पापनिवर्तकं वा श्रवणं कीर्तनं च यस्वेति । ' गं पौरुषी मे भृगुतन्त्रम् ' इत्यारभ्य भगवद्भाष्यश्रवणावनारं कीर्तनं अखण्डो देवान्प्रति भूमिं प्रति च तत्कथनं, ततस्तेषां च तद्भाष्यश्रवणं, ततः पुनः कीर्तनं भूमिभाष्याभिनन्दनरूपं ज्ञेयम् । एतदेवोक्तं विनरणे 'भनेन वृत्तन्तेन भूमिः कृतार्थं जाते'ति । पूर्वं भगवदागमनं भूभाष्यसम्भावितमनुना जातमिति भाष्याभिनन्दनं युक्तमिति ॥ ७ ॥

ततो अखण्डारा देवाज्ञापनान्तरं भगवानपि साक्षाद्भुदेवे प्राविशत्तद्द्वारा देवकयामिति तज्ज्ञापकं नाम निरूपयन्ति ।

कलिमलसंहतिकलनयशःपुञ्जाय नम इति ॥ ८ ॥

अयं भावः । भगवत्प्रवेशानन्तरमलौकिकी कलिप्रमा न्यात वसुदेवदेवकयोः, तत्प्रमा-
दर्शनमात्रेण केसस्य स्वहन्तृत्वज्ञाने जातेपि विवेको न्यात इति तद्वराधासिद्धं इष्टुर्लक्षं
' इति घोरतमाज्ञावादि ' ति मूले । यः पूर्वं महादुष्टभावः सः प्रकटज्ञानेपि ततो निवृत्त इति
भगवदनुभाव एव जातः । एवं सति पदसम्बन्धः । कलिरूपः पापरूपः केसः तस्य मलः पाप-
रूपो दुष्टो नावस्तस्य संहतिः सम्पक् हनने तत्कलयति करोति सादृशो यशःपुञ्जो यस्य ।
पुञ्जपदेनेर्दं तु साधारणतः प्रथममेव यशः प्रकटीकृतमीदृग्विधान्यकुत्सान्दसाधारणानि यशांसि
पुञ्जीभूतानि सन्तीति ज्ञापितम् । अथवा । संहतिः समूहः तं कलयति दूरीकरोतीत्यपि सम्बन्धो
ज्ञेयः । अपमेव महानुभावो निरूपितः । अथवा । पूर्वं वसुदेवदेवकयोः केसकृतक्लेशेन महती
किन्ता स्थिता, भगवत्प्रवेशे सा सर्वपि निवृत्तेत्यपि एतज्ज्ञायां सूचितम् । तथा चोक्तं ' दुरासदो
दुर्विचद ' इत्यादिना मूले ॥ ८ ॥

अतः परमावतारस्य मुख्यप्रयोनन्दापकं नामाहुः—

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ ९ ॥

भक्तिमार्गेत्यत्र मधुरास्थाः पूर्वं कर्मनिष्ठितास्तत्प्रवर्तकास्तेषामपि भगवदीयत्वाविरोधार्थं
तद्विच्छाया निमित्तम् केसद्वारा तं विचार्य कं सारयतीत्यनेन तेषां फलदानार्थं भक्तिमार्गं प्रवर्त-
सर्वांगोचरे प्रादुर्भूय शुद्धसत्त्वात्मकमूलयोरानन्दं दत्त्वा भक्तिमार्गः प्रकटितः, ततो मुद्राशङ्कतो
मनामवृत्तिं मनसा दत्त्वा माहात्म्यज्ञानपूर्वकमेहाकुलपयोक्तं ' स्रुद्धिने भवदेतोः केसादहमधीर-
धी'रित्यत्र । अन्यथा न नवेदिति भावः । किञ्च । शुद्धसत्त्वात्मकभगवदाधारभूतस्य अन्यथा क्लेशप्र-
वृत्तेन न स्थातुं, शरीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च भानुषाः । भौतिकस्य कथं क्लेशा नावन्ते हृदि-

संभ्रयादित्यादिबाधशोकाभिराकरणपूर्वकं भगवता शंकीकरार्थमेव तथा कृतम् । 'यस्याहमनु-
गृह्णामी' त्यादिवाक्यात्स्वजननात्पृथक्कृत्यांगीकृतवान्तो भगवदिच्छया सर्वं घटते इति भावः ।
अन्तःप्रवेशानन्तरं बसुदेवदेवकीनिरोधस्तु नात इति भक्तिमार्गप्रवृत्तिर्नातेति तादृशं नाभो-
क्तमिति भावः ॥ ९ ॥

ननु भक्तिप्रवृत्तानपि सर्वेषां फलं वीदशं भविष्यति, एकरूपमेव बहुरूपं वेत्याशङ्क्या-
धिने नामाहुः ।

भक्तजनकल्पवृक्षाय नम इति ॥ १० ॥

भक्तजनानां कल्पवृक्षरूपः । कल्पवृक्षो यथा यस्याकांक्षा तथा तां पूरयति, तथा पादशो
भक्षो यथा रीत्या भज्यते, तादृशमेव तस्मै फलं ददातीति भावः । एतत्सर्वं गर्भस्तुतौ स्फुटी-
कृतमिति तत्सूचकं नाम शेषमिदम् ॥ १० ॥

अतःपरं साक्षादाविर्भूतस्य नामाहुः ।

देवकीमन्दनाय नम इति ॥ ११ ॥

अकस्मात्साक्षात्परमानन्दस्वरूपप्राकट्ये तस्याः परमानन्द एव जात इति तथैव नामो-
क्तम् । किञ्च । देवक्यां सर्वदेवतासन्नित्यर्थं 'देवक्यां देवरूपिण्यामि' त्यनौक्तम् । तेन
प्राक्कृतसमये सर्वेषां देवानां स्वात एवानन्दाविर्भावो जात इति शुक्तमेवेत्यप्येतज्ज्ञात्वा सूच्यते ।
एवं सति 'अथ सर्वशुणोपेत' इत्यारभ्य 'प्राच्यां दिक्षीन्दुरिवे' त्यन्तश्चोक्तान्त्यर्थोक्तमिदं
नामेति ज्ञेयम् । तेन यथा प्राच्यामिन्दुप्राकट्यं, तथा देवक्यां पुरुषोत्तमस्य । स यथा रात्रा-
मेव तत्रापि तारकाणामानन्ददायी, तथायमपि क्षीणामये भविष्यतीति सूचितम् । अत एव
क्षीवाचकत्वेन देवकीपदञ्चकम् । एवं तु मूलरूपमेतत्कस्यैवावताररूपत्वं चेति तत्तत्कार्यार्थं
तत्तद्देशेन सहावतार इति देवक्यां प्रद्युम्नांश इति सूक्तमिदं नामेति बालकीजान्तःपातित्व-
मपि सूचितम् । अत एव पुत्रत्वघोतकमन्दनपदं दत्तम् । तथाचोक्तं 'जायमाने जनार्दन'
इत्यस्य विवरणे । एवं सन्दर्भेऽवतारत्रयमिति । धर्मरक्षकत्वेनाविरुद्धः । शुक्तिदानार्थज्ञान-
निशुचिद्वारा संकर्षणः । देवक्यां प्रद्युक्त इति ॥ ११ ॥

एवं सकलकलापूर्णः सन्निदानन्दविग्रहो भगवान् देवकीवसुदेवयोरपेऽकस्मात्प्राप्तुर्भूत
इति अग्रे आश्चर्यवर्णनमिति धोतकं नामाहुः ।

बसुदेवदेवकीपुण्यपुत्रफलाय नम इति ॥ १२ ॥

बसुदेवदेवक्योः पुण्यानां पुत्रः राशिः । पुण्यपदेन भाग्यमपि सूचितम् । भाग्यव्यतिरे-
केनैतादृशं फलं न भवति । तस्य फलरूप एवार्थं प्रकटः । भाग्यानां पुण्यानां च तत्रापि चिर-
सन्निधानां राशीभूतानां फलरूपः । न तु साधारणानामित्यर्थः । एतेन फलस्यालौकिकत्वात्त-
त्कारणभूतभाग्यानामप्यलौकिकत्वं सूचितम् । कार्यकारणयोरैकनादीत्यवनिमयात् । यद्यपि
पूर्वजन्मन्येताभ्यां परमं तपः कृतं, तथापि तपस्तु साधनं भवति । भगवौस्तु साधनासहाय्य इति

सूक्ष्मज्ञाया एव कारणत्वाद्भूतदानेन तप्तोप्यलौकिककरणत्वाद्भूतानामप्यलौकिकत्वं सम्पन्न-
मिति तत्फलरूपत्वमेवेति भावः । अथवा । नमुदेवः शुद्धसत्त्वात्मकः भगवदापिर्भावस्थान-
भूतः । देवकी सर्वदेवतामयी निष्पुरुषा चेति सर्वेषां भाग्यानां समुदायोऽत्र निरूपितः । अत
एव पुत्रपदम् । तदा तत्फलरूपत्वेनाविर्भावो युक्त एवेति भावः । यद्यपि सर्वेषामर्थे प्रादुर्भा-
वस्तथापि प्रादुर्भावस्थानरूपत्वेनैवेत्येकद्रव्यफलरूपत्वमेवोक्तम् । अत एवाग्रे बाललीलानुभवोऽ-
प्यान्तरो मनोरथात्मको निरूपित 'एतावन्ति दिवान्याससि' त्यादिकारिकाभिः ॥ १२ ॥

यद्यपि भगवानलौकिकधर्मप्राकट्यसहित एव प्रकटस्तथापि तत्तद्भक्तानां तत्तन्म-
नोरथपूर्णं कर्तव्यमिति सर्वदा लौकिकधर्मप्राकट्ये भक्तानां तन्माहात्म्यज्ञानेन मुक्तिरेव-
स्यात्र भक्तिमार्गरीत्या स्वरूपापुत्र इति भवेत्तु माहात्म्यज्ञानेन लौकिकभाव एव हृदीकृत
इति तादृशं नामाहुः ।

देवकीमनःप्रमोदजनकाय नम इति ॥ १२ ॥

एतावत्सर्वेभ्यः लौकिकरूपं दृष्ट्वा परमानन्देनाश्चर्यरसे मग्नौ स्थिता । अतः परं तादृशो पुत्र-
मुद्दिशेवाम्बुः तु माहात्म्यमुद्दिः । एतादृशोऽयं नम पुत्र इति स्मेहरस एवाविर्भूतः । अत एव
'जन्म ते मम्यसौ पापो मा विद्यात्' 'उपसंहर विश्वामन्' 'समुद्दिगे भवद्भेतो' इत्यादि
प्रार्थना । ततो भगवतीस्तथोः पश्यतोरेव प्राकृतः शिशुर्भवत् । अधिकृतनालः वसितसहितः ।
तदा देवकीमनसि प्रमोदो जातः । अलौकिके धर्मे प्रकटे गोपयितुं न शक्यते, रूपान्तरे स्थान्य-
त्रापि स्थापयितुं शक्यत इति कंसकुलोपद्रवशंकाजनितोद्वेगस्य निवृत्तेः पुत्रवत्सल्यरूपधर्मे
प्रकटे प्रमोदः सिद्ध इति देवक्या मनसः प्रकृष्टो मोदस्तज्जनकाय ॥ १२ ॥

ननु साक्षाद्भगवति प्रकटे तु तत्त्वमुद्दिः कथं भवेत्तदाहुः ।

ब्रह्मादिभक्तवाक्परिपालकाय नम इति ॥ १४ ॥

अयं भावः । एतौ ब्रह्मणा प्रमोत्पादनार्थमाप्तौ, तदा पुनः परमं तपः कृतमन्तौ, भगवदा-
त्मकतया तपःकृतमिति भगवान्प्रसन्नो जातः, तथापि प्रनासर्गार्थिनाज्ञासाधितं कामनया तपः कृत-
मिति भगवत्स्वरूपाज्ञानेन परमसौन्दर्यातिशयपुण्यं भगवन्तौ दृष्ट्वापि तत्सदृशं सुतमेव कृतवन्तौ तदा
वारत्रयं भगवानेन पुत्ररूपत्वेन प्रकटः दृशिगर्भो धामनो देवकीनन्दनमेति । इदानीमपि प्रभु-
ज्ञानेन दृष्टिमेव करिष्यतीति ब्रह्माज्ञापरिपालने कृतम् । तथा च ब्रह्मादीनां भक्तानां वाक्यं
प्रमोदसर्गजनकत्वं तस्य परिपालक इति लौकिकमान एवोत्पादितो, न तु भगवद्भावः । अत एव
'मोहितो मन मायये'त्युक्तम् । अथवा । ब्रह्मादिप्रार्थनायामहं प्रादुर्भविष्यामीति पूर्वं यद्वा-
क्यमुक्तं, तस्य परिपालकाय सत्यप्रतिज्ञायेत्यर्थः । अत एव 'विश्वनासाधित' इत्यादि वचनम् । न
केवलं ब्रह्मात्मन्येव कृतं, विन्दु सर्वेषां भक्तानां वहेयं प्रतिज्ञातं तस्य सर्वस्य पालक इति
आदिशब्देन परित्युपसर्गेण च ज्ञापितम् । एवं सति सुखवत्त्वा निरुद्धभक्त्यै आनन्द-
दानार्थमाविर्भाव इति प्राकृतशिशुर्भूत्वा अलौकिकवेदातीतसत्वात्कल्पकसिद्धेयं भवे यमन-

मिति निरूपितम् । यद्यप्यत्र साक्षात्पूर्णप्राकट्यान्तरं तादृशानन्देन तत्स्वरूपावलोकनक्रमेण 'तमजुतं बालकं' मित्यादिवाचां कल्पने युक्तम् । न तु तद्विहाय पूर्वमेव बभूव प्राकृतः शिशुरित्येतस्मादप्येकनामकथनं, तथापि 'पुरुषोत्तमस्तु भद्रं ह्येव' इति वाक्याल्लोकास्थ-
भक्तानामर्थे मुख्यतया तथैव प्राकट्यं, परं तु गायारणसहितं, राजसत्तात्त्विकमक्तानामपि निरोधः कर्तव्यः । वेदसंभारिकार्यं मूढारहरणादिकार्यं च कर्तव्यमिति बहुदेवदेवकीर्तये तदावरणं दूरीकृत्य प्रादुर्भूतः । एतत्कार्यं त्वधुना न बर्तुं शक्यम्, 'उपसंहार' । 'समुद्दिने' इत्यादिवच-
नानुपपत्तेः । अतस्तत्स्वरूपमन्तर्भाव्यं तदतीतं सदानन्दस्वरूपं प्रकटीकृत्य भजमागतवानिति तदकथनं स्वरूपकार्यकारणभावात् । किञ्च । आदौ भगवान्मुग्धभावप्रदर्शनेन भक्तानां लौकिकभावस्थापनपूर्वकं लीलां कृतवान् नु माहात्म्यज्ञापनपूर्वकमन्यथा बाललीलानुकरणं न स्यात् । यद्यपि वृत्तादिनारणे माहात्म्यस्याप्यत्रानि नामानि बाललीलायामुक्तानि, प्रौढली-
लायां तु माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहो दलीकर्तव्य इति तत्रोक्तानीति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अतः परं मधुरातो निर्गमनसमये मायाकार्यं वृद्धिर्गर्भनादिकं ज्ञातं बहुदेवस्यापि स्नेहेतुर्भवतीति तत्रिवारणार्थं 'शेषोन्नमादि' इति तत्सूचकं नामाहुः ।

शेषादिभक्तसेवितचरणाय नम इति ॥ १५ ॥

आदिपदेन मायावृद्धिर्गर्भनादयो शेषाः । माया सर्वध्यानोद्दकर्त्री । वृद्धिर्गर्भेन च सर्वेषामनुत्थाने हेतुः । तत्राप्सुर्गण्डगर्भेनम् । अन्यथाधिकमर्गेनैव सागरं स्यादित्येतत्सर्वं सेवाकल्पेनैवैति तज्जगत्कामादिपदं दत्तम् । नो चेत्तत्समये शेषस्यतिरिक्तस्याभावादादिपदप्रयो-
जनकं स्यादिति भावः । शेषो यथा सर्वदा स्रष्ट्यादिरूपत्वेन सेवकः । तथा मायापदेन कर्षणं साधिका दासीवदिति सर्वं मुख्यम् । यद्यपि वृष्ट्यादिकार्यं प्रधानं, पश्चाच्छेषागमनं, तथापि वृष्ट्यादेर्वैभुदेवस्य दुःखहेतुत्वाद्गौणत्वम् । शेषस्य तत्रिवारकत्वान्मुख्यत्वमिति प्रधानं शेष एवोक्तः । एवं शेषस्य निरोध एव निरूपितस्तद्वर्धमेव प्राकट इति ॥ १५ ॥

अतः परं यन्नुनानिकटे समागतस्य तत्रिरोधवर्धकं नामाहुः ।

कालिन्दीवेगाहर्त्रे नम इति ॥ १६ ॥

कालिन्ध्या यो वेगः स्वमानकृतः कालकृतश्चेति द्विविधः । तदुक्तं 'भयानकावर्ते' त्रि-
श्लोकविवरणे । तस्य हर्ता वाटशाय । एतेनोभयदोषानपि दूरीकृत्य पश्चात्त्वाभिमुखी कृतवानिति सूचितम् । एतत्करणे हेतुः कालिन्दीति । यतः कालिन्दस्य पुत्री । स तु कलिं कर्तति कलिसंज्ञक-
स्वमानस्तत्पुत्रपि तादृश्यपेषिता । सा चेत्त्रिदोषमस्त्रा प्रवाहरूपेत्वनुषितमिति करुणया प्रवाह-
स्तिर्गतिं त्याग्यित्वा सप्तसुखीकृतवानिति भावः । अत एव मूलस्थयनुत्तर्धं निहाय नाम्नि कालिन्दीपदमुक्तम् । तेन स्वभावपरावर्तकत्वं भगवत् उक्तम् । अतः परमियनपि पितृधर्म-
कां आसीति पितृनाम्ना निर्देशः कृतः । एवं प्रवाहस्योपि भगवत्सम्मुखो भवति चेत्तादा पूर्व-
स्वभावं विहायोत्तमस्वभावो भवति, स्वयं पुनरन्येषामपि दोषान्दूरीकृत्योत्तमस्वभावं करोतीति

सूचितम् । काळिन्दीपदेनान्योपि भावः सूच्यते । तथा हि । कलिर्मगवात् सह कलहः भक्ता-
नामन्योन्यकलहो वा तं द्यति सण्डयति तादृशीं काळिन्दी । कलहस्तु भगवदाविर्भावानन्तरं
तत्संयोगे मति भवेत् तदभावात् । कलहाभावेन कथं मम कलहस्तु भगवत्कृतो धर्मः सेतुस्पर्शति
चिन्ताजनितो यस्तस्या वेगस्तस्य हर्ता । भगवत्प्रादुर्भावो जात इति संयोगो भविष्यति, कल-
होपि भविष्यति, मदीयो धर्मोपि सेतुस्पर्शति भावः । अत एव सन्तोषेण मार्गं ददौ । एतदेवात्र
'अक्ष्मीभिः सह श्रीदां करिष्यतीति सन्तोषादेव मार्गं दद्यादिति विवरणे विवृतम् । किञ्च ।
सर्वेषां गतिप्रवृत्तानामार्गदाता भगवान्, भगवतोपि मार्गदायिनी काळिन्दीति परमोत्कर्षो
निरूपितः ॥ १९ ॥

ततो मार्गवक्रदीमुत्तीर्य गोकुले गतस्य नामाहुः ।

योगमायाधिपतये नम इति ॥ १७ ॥

भक्तेषु योगार्थं या माया अन्तरङ्गा तस्या अधिपतिः अध्यापकोऽप्यह इत्यर्थः । अतः
एव आज्ञाकार्यं कृतवती पशोदायां स्वप्नाकरो विधाय सर्वान् विमोहयतीति भावः । किञ्च ।
भगवानधिपतिरिति तदाज्ञया स्वयमन्यत्रापि गतवतीत्यपि सूचितम् ॥ १७ ॥

ततो पशोदायात्ने स्वप्नानन्तरं गोकुलपतित्वेन प्रकट इति तादृशं नामाहुः ।

गोकुलपतये नम इति ॥ १८ ॥

अर्थ भावः । संपूर्णगोकुलस्य राजा नन्दः । स पैतावत्पर्यन्तमपुत्रः । पुत्रे जाते एवाग्रेषि
लपतिर्यत्र विवृहतीति प्रथमं गोकुलपतित्वेनैव नामोक्तम् । सर्वथा पतित्वधर्मो भगवत्पदेति
पतिपदं वृद्धाभिप्रायकमिति भावः । एतेन संपूर्णगोकुलं स्वपरिग्रहत्वेनैव गृहीतमित्यपि सूचितम् ।
अत एवाग्रेषि 'मन्त्रार्थं नरपरिग्रहम्' इत्युक्तम् । एवं सामान्यतः सर्वस्यैव गोकुलपतिः पतिवद्रक्षक-
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अतः परं यत्र पतित्वधर्मः प्रकटीकृतस्तद्विशिष्टं नामाहुः ।

गोपीजनचक्षुषाय नम इति ॥ १९ ॥

गोपीजनानां वक्षभः परमप्रियः । गोपीजनाश्च वक्षभा यस्येति परस्परं भावसौकर्यं निरू-
पितम् । तेनोभयोरपि परमस्नान्दाविर्भावो जात इति ज्ञापितम् । यथा चिरकालमिच्छितयोः
प्रिययोस्तथेति नावः । एतदेवोक्तं 'नवकुकुम्भे' इत्यस्य तात्पर्यव्यञ्जको 'गम्भो रूपं तथा स्पर्श'
इत्यनेन ॥ १९ ॥

ततस्तदानन्दजनितोत्सवज्ञापकं नामाहुः ।

गोकुलोत्सवाय नम इति ॥ २० ॥

संपूर्णगोकुलस्य गोकुले वा उत्सवरूपः प्रकटोपयति सर्वेषां मनसि परमानन्देन शक्त-
मये उत्सवो जात इति भगवदनुभाव-एवोक्तः । अथवा । गोकुलस्य उत्सवो यस्य सदाश्चाय ।

एवं सत्यत्र भक्तावलोकनेन भगवतोऽप्युत्तमो जात इति सूचितम् । अत एव सर्वेषां सकलभूतना-
थलंकरभपूर्वकमागमनमुक्तम् । एवं 'नन्दस्वात्मन ' इत्यारभ्य 'वयनीतैश्च पिकिपु ' रित्यन्तो-
त्सवसूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

ततोऽपे दानमहोत्सवसूचकं नामाहुः ।

अखिलाशापूरकाय नम इति ॥ २१ ॥

अखिलानामाशायाः पूरकः । केचन ज्ञातृणा निद्यावतः केचन याचकाश्च सूतमागधवन्दिनः ।
काश्चित्त्रियोपि । ते सर्वे नन्दस्य गृहे पुत्रो भवति चेत्तदा वयमेतदेव याचयाम इति, यशोदायाः
पुत्रयेद्भवेत्तदा वयमिदमेव मनोभिलषितं ग्रहीष्याम इत्याशावन्तः स्थिताः । भक्त्यानां प्रादुर्भाव
एवाभिलषित इति स्वशक्त्येन सर्वेषां आशापूरको जातः । अत एव नन्दोऽपि महामना जात इति
यस्य यदभिलषितं तदेव तस्मै ददाति । नन्दद्वारा तदाशापूरको जात इति भावः । भक्तानामाशां
स्वयं साक्षात्पूरयिष्यतीत्याशापूरकत्वधर्मो भगवत एव निरूपितः । किञ्च । ' अवाहन्त
विचित्राणि वादित्राणीति वाक्पातदुद्रोचेणास्मिन्नु दिक्षु कीर्तिः पूरिता । भगवदभिर्भावो
जात इत्याशापदेन सूचितम् । एतेनानुरूपतिरिक्तानां सर्वेषामानन्दो जात इति ज्ञापितम् ॥ २१ ॥

अतः परं यशोदाया अप्याशापूरकं नामाहुः ।

यशोदास्तनन्धयाय नम इति ॥ २२ ॥

यशोदायाः सर्वदेवमेव दुःखं स्थितं, कदा मे पुत्रो भविष्यति, कदा स्तनपानला-
भदिकं करिष्यामीति । एतदेवोक्तं 'यत्र दुःखं यशोदाया ' इति निरोधवर्णने । तदुःखमिदानीं
गतमिति साऽग्रा पूरितेति तादृशं नामोक्तम् । एवं सति नाकृच्छेदवानन्तरं स्नानानन्तरं शयने
मातृपार्श्वे स्थापितः पुत्रः स्वत एव स्तनाब्जंली प्रवर्त्तते, माता या स्वतः स्तनं पाययतीति तत्सा-
मयिकं नाम ज्ञेयम् । परं त्वाशापूरकत्वात्तत्प्रकरणे धृतमिति सर्वमनवद्यम् ॥ २२ ॥

एवमेव नन्दस्याशापूरको जात इति तादृशं नामाहुः ।

नन्दमनोमोदकाय नम इति ॥ २३ ॥

नन्दस्यापि पुत्रोत्पत्त्याशया तत्तन्मनोरथाः स्थितास्तेऽदानीं पूर्णा जाता इति ज्ञेयतादृशं
दिनं जातं परमभाष्ययोगेनेति प्रयोदेनाकीडनमप्रशुक्तमवस्त्वान्यवार्थं मधुरागमनमिति तत्सूच-
कमिदं नामेति ज्ञेयम् । एतदेवोक्तं ' भगवदर्थं प्रशुक्तमवस्तुमात्रान्यवार्थं मधुरां गतवानि ' ति विवरणे ।
एतन्मध्ये पूतना आगतेति तां मारितवानिति तादृशं नामाहुः ।

पूतनान्तकाय नम इति ॥ २४ ॥

अयं भावः । भगवान् भक्तानामानन्ददानार्थं निरोधार्थं च प्रकट इत्युभयमपि धन्यवर्ता-
विद्यानिवृत्तिं विना न सम्भवतीति प्रथममभिधायकृता पूतनैव मारिता । तथाचोक्तम् । ' अनिदा
पूतना नष्टा ' । ' अतः परं निरोधः सुगम ' इति । किञ्च । एतद्व्यपेन वनसम्पन्निमालानामपि
रक्षा कृता । एतदेवोक्तं ' मेकं भगवतः कार्यं बहुपानां न साधकमिति । यद्यपीदमलीकित-

मेव माहात्म्यं दर्शितमवस्थासाधनविरुद्धत्वात्, तथापि मुग्धभावेनैव कार्यं कृतवानिति सर्वेषु लौकिकभाव एव स्थापितो, न त्वलौकिकं ज्ञानं जनितां बाललीलायामिति सर्वमनवधम् ।

अनेन मुग्धभावे मारणप्रकारज्ञानं मुक्तिदानं च कथं समवेदित्वाशङ्क्य हेतुभूतं नामाहुः ।

सुकृतज्ञाय नम इति ॥ २९ ॥

मुष्टु शोभनं सुतरां वा यत्कर्तव्यं तज्जानाति । एतत्सर्वं 'गाढं कराभ्यां भगवानित्य-
स्मिन् श्लोके भगवत्पदार्थकत्वेन निरूपितम् । तत्रेश्वरत्वात्स्त्रीमारणदोषः परिहृतः । वीर्य-
वत्त्वात्तन्मारणादिमात्रार्थम् । यशःस्त्रिवादलौकिकचरित्रकरणम् । श्रीपुत्रत्वाच्च प्रकारान्तरेण
मारगम् । तादृशशोभानाशमप्रदानम् । ज्ञानित्वात्तस्य दोषपरिज्ञानेन मारणावश्यकत्वम् । वैराग्य-
पुत्रत्वादौत्यपक्षवधे न दोष इति हेतुपट्टमिति । अत एव गुणैर्धर्मिणा च मोक्षदानमप्युक्तम् ।
अथवा । मुष्टु कृतं दातुं वायास्तज्जानाति । अयं भावः । इयं ममस्तत्रनसेनधिनालकान्म-
क्षितवती तस्मिन्समये अयं भगवानिति सर्वेषु भगवद्बुद्ध्या भक्षणं कृतमिति तावन्मात्रं शोभन-
कृतज्ञानेन मुक्तिर्दत्ता । किञ्च । भगवद्बुद्ध्या ग्रहणे बालकानां तदतःप्रवेशो नासुरभावप्रवेशो-
न्मुदित्यपि सुकृतत्वेन ज्ञानादिति मोक्षदानम् । एतेनेहप्रकारेणापि भगवत्सम्बन्धेत्तदा भगवान्
स्वानुरूपं फलं ददातीति भावः । किञ्च । पूतना भगवद्भूमे बालकान्मक्षितवतीति मर्त्ये मा-
रितानां नमसंविधानमेवामासुरसंफोभदिति मुष्टु कृतं ज्ञानादित्यपि ज्ञापनार्थं तथोक्तम् । अत-
एव प्राणद्वारा तान्वातार्तिनाप, तस्या अपि मुक्तिर्दत्ता, पुनराविश्य तथा करणामाचार्यमिति भावः ।
अत एवेतन्नामोक्त्वा तत्कार्यसूचकं नामाहुः ।

पूतनामोक्षदाश्रे नम इति ॥ २९ ॥

अतःपरं निरोधस्तुम्भ इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तमनोरोधकाय नम इति ॥ २७ ॥

एतानत्पर्यन्तमस्माभिरसावधानतया स्थितमिति मध्येगृहं तत्रापि बालकनिकटे इय-
मागता । अतःपरं सावधानेन स्वातन्त्र्यमिति सर्वैर्भगवन्निष्ठं चित्तं कृत्वा स्थितमिति भक्तानां
निरोधः कृत इत्युक्तम् । भक्तमनोरोधकायेति ॥ २७ ॥

अतः परं पूतना मारणानन्तरं तस्याः स्वरूपं दृष्ट्वा शब्दं न श्रुत्वा सर्वे भीताः तस्या
हृदये क्रीडन्तं भयरहितं स्थापेक्षयौक्तुं भगवन्तं दृष्टवन्त इति तद्व्योतकं नामाहुः ।

गोकुलभयदानचरित्राय नम इति ॥ २८ ॥

गोकुलस्याभयदानार्थं चरित्रं यस्व । तस्या उगमि क्रीडया स्वस्याभयभावः सूचित
इत्यतः परं सर्वस्यापि गोकुलस्याभयमेवेति ज्ञापितम् । अत एव तदारभ्य जाते अयेपि भयकृत्यं
न जाते, किन्तु भयकारक एव नष्ट इति भावः ॥ २८ ॥

अतः परं भगवान्निरोधार्थं प्रकट इति प्रपञ्चासक्तौ स न भवतीति विशेषेण तल्लिङ्गं
करोतीति तादृशं नामाहुः ।

भक्तप्रपञ्चविस्मयकाय नम इति ॥ २९ ॥

इदं त्वौत्पानिके कर्मणि भगवति स्नानादलंकरणान्ताम्युदयिविधाने तदुत्सवाविद्या यथोदा जातेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् । एतेन भगवति विशेषासक्तिः सूचिता । पश्चात्तादश वा चालकं संज्ञातनिद्राशं शयनं कारितमती । ततः समागतलोकसंपूजनेन भगवन्तं विस्मृत्य पुनः लौकिकासक्ता जाता । एवमन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्वत्तत्तुयह्णासक्तिरेव जाता, न तु भगवद्विचार इति सर्वेषां बहिर्मुखता जाता । एतदेवोक्तं 'संज्ञातनिद्रास'मित्यत्र ॥ २९ ॥

भगवतो ज्ञानशक्तिनिमीलने परमार्थदक्षिस्तरोहिता भवतीति शुक्रमेवेति तदा साक्षाद्भगवति विद्यमाने तं निहायान्यथासक्तिरनुचितेति तां दूरीकृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शकटभेदनचालचरित्राय नम इति ॥ ३० ॥

शकटभेदनरूपं चालचरित्रं यस्मेति । अयं भावः । एवं लौकिकासक्ता यदा दृष्टा तदा मदीया अपि एवं बहिर्मुखा भवन्तीति रोदनं कृतवान् । तेन कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा स्वयं स्तनार्थं चरणेन शकटभेदोदक्षिप्तः । न हि भगवदुपर्यन्ये रसाः स्थापयितुं शक्यन्त इति । अत एव बहिर्मुखतायां कस्यापि विविधयोगो ना भवत्यिति सर्वरसानां पातनम् । अत एव 'लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे' 'लोकार्थं नेदनेत्' 'धैर्वर्गिका या से' स्यादित्यनानि निरूपितानि । किञ्च । 'अधःशयानस्ये' त्युत्स्या छापार्थं तत्र स्थापितो भगवान्बहिर्मुखतायां तत्संप्रतिच्छाया-मपि नांगीकृतवानित्यपि सूचितम् । तदा पुनर्लौकिकताशास्त्रदुर्भावं मत्वा तद्वयेन भगवत्किञ्च जातेति प्रपञ्चविस्मयकत्वं निरोधकर्तृत्वं चोक्तं नामाह्वयेनेति भावः । पूर्वं पूतनावधे रक्षाकरणे वाग्विधियोग इति वाचनिकनिरोधः सिद्धः । शकटभेदे भगवदर्थं व्याधिकन्यापारो जात इति कायिक उक्तः ॥ ३० ॥

अतः परं मानसो निरोध उच्यते इति तादृशं नामाहुः ।

तृणावर्तविमर्दकाय नम इति ॥ ३१ ॥

'गोकुलं सर्वमाश्रय' इत्यत्र वात्पारुत्वेन तृणावर्तागमने सति स्वस्थापितस्थले भगवद्दर्शनेन मूर्च्छापर्यन्तं महद्दुःखं जातं ग्रासुचरणानां तेन मन्त्रे भगवत्सिद्धमनुदिति मानसो निरोधो-प्युक्तः । अग्रेपि तृणावर्तमारणानन्तरं प्राप्ते 'मृत्युमुखात्प्रभुः' मित्यालुक्छाया परमाश्रयैरसेन प्रपञ्चविस्मृतौ केवलभगवदासक्तिगनितप्रमानन्देन मानस एव स उक्त इति भावः । एवमद्भुतचरित्रं दृष्ट्वा सर्वे नन्दादयो विचारितवन्तः । एतदुक्तं 'अहो भद्रास्पद्भुत' मिति । तत्र कृत्रिमभगवत्त्वज्ञानं नातं स्वपुत्रे इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

परन्तु यावत्पर्यन्तं भगवत्प्रसंभावना न विवर्तते, तावत्पर्यन्तं ददासक्तिर्न भवतीत्यसंभावनाविमृश्यर्थं स्वस्तिनेन तादृशं रूपं प्रदर्शितवान् । तत्र पुनः भक्त्या विना साक्षाद्भगवद्भानं न भवतीति प्रथमं भक्तिनिरूपकं नामाहुः ।

भक्तिस्वासाक्तिजनकाय नम इति ॥ ३२ ॥

भक्त्या कृत्वा स्वासिद्धासक्तिं जनयतीति तादृशश्च । अयं भावः । एकस्मिन्समये पुत्र-
स्नेहेन स्वांके पुत्रमारोग्यं परमरुचिरस्मितसहितं परमसौन्दर्यमनोहरमुत्तं लालयन्ती जाता ।
मुग्धस्य स्मितस्मितेन मोहकत्वं भक्तिरूपत्वेन स्वासिद्धेन स्नेहासक्तिजनकत्वं चोक्तम् । तत्रापि
भक्तिरूपत्वेन स्वकीयमपि स्नेहं ज्ञापयतीति विशेषतः स्वासक्तिस्साधकत्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥

एवं पूर्वं भक्तिमुक्त्वा ज्ञाने निरूपयन्तस्तद्वाक्कमयिम् नामाहुः ।

पशोदामोहनाशकाय नम इति ॥ ३३ ॥

भक्तधनन्तरं स्वमुले सर्वत्रद्राष्टं दर्शयामासेति तद्दर्शने प्रपञ्चाधारत्वेन अज्ञज्ञानमपि
नाशयितुं भावनाबुद्धिर्निवृत्तेति तथा नामोक्तमिति भावः । परन्तु मातृचरणानां पुत्रे स्नेहः
स्वरूपतो यद्यप्यौक्तिकस्तथापि प्रथमत एव पुत्रे लौकिकनिनातीत्यधर्मदर्शनस्य भयजनकत्वा-
दन्यथा संभावनया प्राणस्थितिरिव न स्यादिति क्रमेण तथा ज्ञानसाधनार्थं तत्सर्वं तिरोधाय
विसपरसमुत्पाद्य लौकिकसमानः पुत्रत्वभावरूप एव स्थापित इति भावः । अप्रथा । पुत्रे तथा
दर्शनेन विसपरसेन भ्रूयेति तन्मोहं नाशयित्वा पुत्रत्वभाव एव स्थापित इति तथा नामोक्तम् ।

अतः परं नामकरणसंबन्धिनानामानि निरूपयन्ति ।

रामानुजाय नम इति ॥ ३४ ॥

प्रथमं रामानुजायेति नाम कथनस्यार्थं भावः । मूले 'राजयोरनयोः संस्कार-
रान्कर्तुमर्हती' त्युक्त्या नन्दस्य स्वपुत्रवत्पुत्रेणपुत्रयोर्भेदो नास्तीति ज्ञापितम् । अतिमहतां
परमपुण्यदानां तादृशत्वभावरत्वात् । एवं मातृचरणानामपि तस्यैव भाव इति 'कुमारास्ते-
प्रमोक्षय'मितिवाक्येऽग्रजदेवेन सूचितम् । एवं सति नन्दाभेदबुद्धिं ज्ञात्वा गगोर्नि प्रथमं
रामस्यैव नामकरणं कृतवान्, अन्यथा नन्दगृहे कृष्ण एव ज्येष्ठ इति तत्कथं कुर्यात् ।
तत्करणस्य संशयजनकत्वादधीति तदनुज्ञत्वेन नामकथनं युक्तमेवेत्यर्थः । किञ्च । रामस्या-
नुन इति पूर्वं रामोक्तगृहे जातः पश्चादयं जात इति रावन्मैवास्मद्भाष्यरूपं यतस्तदागम-
नेस्माकमपि पुत्रो जात इति रामः सर्वथाग्रज एवायमनुन इति नन्दाशयद्योतकत्वेन धीमदा-
चार्यैः प्रथममेतदेव नामोक्तमिति भावः । किञ्च । अत्र निरोधेन स्वासक्तिः साध्या । सा
स्वायीभावस्य प्रवृद्धौ भवतीति । शृङ्गाररसस्थायीभावो रतिस्साधकत्वं स्वरूपधर्मस्तद्धर्मरूपो
रानः । अत एव रमयतीति राम इति रतिवर्धकत्वमुक्तं रामस्य । तादृशस्यानुनः अनु पश्चा-
ज्जायते प्रकटो भवतीत्यर्थः । रतिवर्धकत्वेन सर्वेषां हृदि रतिं वर्धयित्वा पूर्वमन्तःप्रकटी-
भवतीति पश्चाद्द्विषीत्याशयेन रामानुजायेत्युक्तम् । किञ्च । रामो वेदात्मकः क्रियाशक्ति-
रूपस्तमनुलक्षणीकृत्य प्रकटो भवतीति यत्र वेदोक्तधर्मस्तत्र प्रकटीभवतीत्यर्थः । अत एव लीलायां
सर्वत्र नन्देवसाहित्यम् । तं पुरस्कृत्यैव लीलां करोतीति तथोक्तम् । आवेशद्वारापि तथेति वा ।

अतः परं भक्तान्तःकरणे रतिं वर्धयित्वा भावरूपः स तत्र स्थितो भवतीति तत्तत्पूर्वं नामाहुः ।

कृष्णाय नम इति ॥ ३५ ॥

भावात्मकसदानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । अन्तः प्रकटीभूय स्वरूपानन्दं ददातीति भावः ॥ २९ ॥
तत्सूचकमधिमे नामाहुः ।

वासुदेवाय नम इति ॥ ३६ ॥

वासुदेवस्तु मोक्षदातेति प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकभगवदात्मकत्वा स्वरूपानन्दानुभवेन प्रतिष्ठा-
या लयावस्था भवति भक्तानामिति तथोक्तम् । अत्र वर्त्मपरत्वेन कृष्णवदार्थः । 'प्रागर्थं वसुदे-
वस्ये' ति श्लोक वसुदेवपुत्रत्वेन वासुदेवपदार्थश्च स्पष्ट एवेति तत्कथनम् । तथा च भावार्थ
एव स्पष्टीकृत इति भावः ॥ ३६ ॥

एवं मुख्यप्रयोनरूपे नामत्रयमुक्तत्वा गुणयोगादन्तन्नामेति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनन्तगुणगभीराय नम इति ॥ ३७ ॥

अनन्तगुणेः कृत्वा गभीरस्तत्पर्यहरिणः न केनापि शङ्कुं शक्यत इत्यर्थः । अत-
एव 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणी'त्युक्तम् ॥ ३७ ॥

एवं गुणानामगापत्वं निरूप्य रूपाणामप्यगापत्वंनामाहुः ।

अद्भुतकर्मणे नम इति ॥ ३८ ॥

अद्भुतानि कर्माणि यस्य । एतेन यादृश गुणा यादृशानि रूपाणि सन्ति तादृशानि
ज्ञात्वा तदेकनिष्ठया चिन्तनीयानीति सूचितम् ॥ ३८ ॥

नन्वद्भुतकर्मणो ज्ञानं कथं भवेदिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोकुलचिन्तामणये नम इति ॥ ३९ ॥

गोकुले वा चिन्तामणिः स यथाचिन्तनमात्रेण तत्तद्विष्टप्रापकः दुःखनाशकश्च, तथाप-
मपि चिन्तनमात्रेण तथेति भावः । तथा हि । पूतनासुषयःपानं यत्कृतं तद्भवतां श्रेयोनिमि-
त्तम् । यतः पञ्चपर्वाऽविद्यारूपा सा नाशिता । शक्यः संसारात्मको नाशितः । अविद्याकार्य-
रूपो मोहात्मकश्च तृणानर्तो मारित इति त्रियोक्कूरीकरणेनाग्रे निबध्दशने ज्ञानोत्पादनेन च
'एव नः श्रेय आधास्यद्वयेपि करिष्यतीति सर्वं निवरणे निवृत्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

एवं स्वरूपज्ञानेनाभिधुनिवृत्तिमुक्तत्वेष्टश्रुतिस्वरूपमाहुः ।

गोपगोकुलमन्दमाय नम इति ॥ ४० ॥

गोपा गोप्यश्च गोकुलं च तेषां कन्दनः परमानन्दकर्तृत्वर्थः । गोपपदेनैव गोप्यः सू-
चिताः, गोप्यत्वाच्च पृथक्त्वेनोक्तः । गोकुलपदेन च गोकुलस्थाः सर्वे सूचिताः ॥ ४० ॥

एवं विशिष्टरूपनामान्युक्तत्वा समुदायेन समस्तसिद्धन्तनिवारकं नामाहुः ।

भक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥ ४१ ॥

भक्तानां तत्सामयिकसकलदुःखनिवारकोऽयमेव भविष्यतीति । एतदेवोक्तं 'अनेन
सर्वदुर्गाणि दूयनञ्जसारिष्येति । सर्वदुर्गतरणकल्पनेनान्तःकरणशून्यनिवारिष्यतीति
सूचितम् । तदुक्तं 'पुराणेन साधनो दस्पर्षादिता' इति ॥ ४१ ॥

एवं कर्मकृतां नामद्वयमुक्त्वा गुणकृतां तदाहुः ।

महानुभावाय नम इति ॥ ४२ ॥

‘य एतस्मिन्महाभागा’ इत्यस्मिन् श्लोके गुणानां महानुभावनं निरूपितम्, अश्वरीषा-
दिचरित्रे तथा प्रसिद्धेरेति तत्सूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एवं परं परं गुणानामनुभाव उक्तः । साक्षात्स्वरूपगुणानामनुभावाः केन ज्ञातुं
शक्यन्ते, तेषामनन्तत्वादिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अचिन्त्यगुणकर्मणे नम इति ॥ ४३ ॥

अचिन्त्या गुणाः कर्माणि च यम्येति ॥ ४३ ॥

अतः परं यस्मैतादृशा गुणाः कर्माणि च स्योयं तत्र पुत्र इत्युपसंहरन्तस्तत्सूचकं नामाहुः ।

नारायणाय नम इति ॥ ४४ ॥

एतद्व्यापार्थं ‘नारायणसमो गुणे’ रित्यत्र विवृतः । विशेषतश्चिन्त्यां स्फुटीकृत इति
स्तोत्रगन्तव्यः । तत्राक्षरं पुरुषोन्तर्यामी चेति नारायणत्रयम् । ब्रह्माण्डनख्ये च नारायणत्रय-
मुक्तम् । यो वैकुण्ठे लक्ष्मीसहितः । यः सूर्यनण्डले सविदसहितः । यो भूमी ब्राह्मणेण पतना-
रायण इति । एवं षड्भिर्नारायणैः षड्भिर्गुणैरेव समता निरूपिता । कृष्णो धर्मो निरूपित इति
परमनिधानरूपोऽयमिति सावधानो भूत्वा प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकं मोक्षायस्मैति गगौकैतावन्तात्प-
र्यज्ञापकमेतज्जानोक्तमिति भावः । विशेषतश्चिन्त्यां स्फुटीकृतमेवं कृष्णोपि करोति व्रतमुदारी-
णा’ इति ॥ ४४ ॥

एवं निरोधकर्तृत्वेन ज्ञानोत्सवसम्बन्धिनामानि निरूप्योचविद्वस्य हरेरव्ययत्वात्मकली-
लाविशिष्टं नामाहुः ।

ब्रजार्जुणरिङ्गणजानुचरणारविन्द्राय नम इति ॥ ४५ ॥

इदं तु ‘जानुभ्यां सह बाणिभ्या’ मित्यस्य नाम ज्ञेयम् । ब्रजार्जुने यशोदाङ्गणे रिङ्गणम-
स्पगतिरूपं यथोक्तादृशे जानू चरणरविन्द्रे च यस्य तादृशाः । मूले रामकेशवपदार्था रति-
वर्धकत्वफेदङ्गतासौन्दर्यातिशयत्वं चार्जुणविहरणे ज्ञापितमिति जानो निरोधसाधकत्वमुक्तम् ।
अजगदविन्द्रेण चरणशोभातिशयो ज्ञापितः । तत्रापि सन्ध्येऽस्पकलनं कदापिद्रुमौ शयान
एव भवति, कदाचित्पुनरुत्थानं, उत्थाने च पुनर्ममिव, एवमेकधा क्वापि ध्येयानि, हसद्भूयानि,
क्षणमुपविष्टानि, स्रग् च प्रचलितानि इत्येतत्सर्वं सुबोधिन्यां निरूपितमित्येतावदभिप्रायज्ञापक-
मिदं नाम ज्ञेयम् । इयं प्रथमगतिर्निरूपिता ॥ ४५ ॥

अतः परमप्रियगतिविशेषज्ञापकं नामाहुः ।

ब्रजपङ्कजल्लेपनाय नम इति ॥ ४६ ॥

जने यः पंकः गोमयमनितस्तस्याङ्गे लेपनं यस्य तादृशाः । रिङ्गणलीलायां नालकस्य
तत्सम्बन्धः शोभाकर एव भवति लोकेषु । तत्र यस्याङ्गसम्बन्धेन पंकस्याङ्गरागत्य सम्पद्ये तस्य

शोभाकरत्वे किं वाच्यम् । किञ्च । यत्र सर्वमस्याप्यलौकिकत्वं सम्पन्नं तत्र तत्सम्बन्धेन्ये-
षावपि दोषनिरुत्याऽलौकिकत्वसंभवे कः संदेह इत्यपि सूच्यते । परन्तु संन्यः सर्वथापेक्षितः ।
एतेन 'तानंविद्युममनुसृत्ये' त्वारभ्य 'मुग्धास्मिताल्पदशन' मित्येतावत्पर्यन्तं यावन्तो
मतिविलासा यावन्ति तत्तन्मौग्यमाधुर्यविभ्रमसाहितानि रूपानि निरूपितानि तावन्ति सर्वाणि
भाषनीयानीति सकलचरित्रसन्निवेशज्ञाफकमिदं नामेति सूचितम् । एवमुपविष्टस्यास्त्वचलनात्म-
कप्रथमगतिरूपं, ततोऽलसवलितदिसहितमतिरूपम्, ततो मात्रा सह नानाक्रियारूपं चेति
लीलात्रयं नामद्वयेन निरूपितम् ॥ ४१ ॥

अतः परमेतानचरित्रेण भक्तानां निरोधो जातो वा न वेति परीक्षार्थमग्रिमचरित्रं स्वतः
स्थितिलीलारूपं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपरीक्षापरिपालकाय नम इति ॥ ४२ ॥

भक्तानां या परीक्षा निरोधो जातो वा न वेति तस्याः परिपालकः रक्षकः पूरक
इत्यर्थः । तादृशलीलायास्तादृग्भावोत्पादकत्वेन स्वयमेव पालको जात इति तथोक्तम् ।
अर्थ भावः । एतन्नामि भक्तानां मातृचरणानां च निरोध उच्यते । तत्र 'यद्वर्द्धने' त्यनेन स्त्रीणां,
'भृङ्गप्रसिद्धि' त्यनेन मातृचरणानां । तत्र प्रथमं शिष्यस्तु प्रिथिषाः कौतुकाविद्या रसाविद्याः
कामाविद्याश्चेति कौतुकाविद्यास्तादृशनिष्ठा एव जाताः । रसाविद्यास्तु प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिर-
साविद्या एव स्थिताः । कामाविद्यास्तु एकैकं प्रियः प्राप्त इति तद्रसाविद्या अनुवर्तिनिति प्रिथिषाणां
निरोधः स्वरूपेणैव कृत इति परीक्षापालनमपि स्वकृतमेवेति तथोक्तमिति भावः । एवमेव
मातृचरणानामपि परीक्षा 'न तज्जनन्यौ शेकात' इत्युक्तवात्स्वकृतैवेति तत्रैव समावेश इत्येक-
मेव नामोक्तम् । अथवा । भक्तानां या परित ईक्षा अवलोकनं तास्तु सर्वसमक्षं किमपि कर्तुं
न शक्नुवन्ति, रक्षः समवावलोकनमेव कुर्वन्ति तत्परिपालकः, इतस्तत आकर्षणमियेगैकान्तं
कृत्वा तन्मनोमिलितं पूरयतीति भावः । अत एवाङ्गनापदं दर्शनीयकुमारलीलापदं चोक्तम् ।
दर्शनीयपदेन कोटिकन्दर्पलावण्यस्वरूपदर्शने तत्सम्बन्धाभिलाषस्तादां सूचितः । अङ्गनापदेन त-
त्परस्परं चेति तथोक्तम् । एतदेवोक्तं टिप्पण्यार्थं नयन्त्यहो वा ॥ ४३ ॥

अतः परमग्रिमसूचकं नामाहुः ।

मजहीरमणये नम इति ॥ ४४ ॥

अने सम्पूर्णे मध्यमायकाः । हीरमणिर्यथा सर्वोत्कृष्टत्वेन मध्यमायको भवति, तथाय-
मचोत्तर्यः । अथवा शिरोमणिः । स यथा शिरसि सर्वोच्चिर विराजते, तथायमपि समस्तज-
नालक्षणासुचिर विराजमानः सर्वेषां प्रवक्ष्यको जात इति तथोक्तम् । इदं तु'ततश्च भगवा-
न्कृष्णो वयस्यैर्जनाल्लैः । सह रामो मज्जन्तीणां विप्रदिशे जनयन्मुद' मित्यस्य नाम ज्ञेयम् ।
अत्र कृष्णो मज्जन्तकुमार इति कुमारलीलायामेव राजकीयां कृतवानिति । 'स्वयं राज्ञ, रामो
मज्जन्ती, वयस्याः सेवका' इति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ ४४ ॥

अतः परं राजकुमारत्वेनोच्छृङ्खलचरित्रमपि कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

• गोकुलभूर्तचरित्राद्य नम इति ॥ ४९ ॥

गोकुले भूर्त भूर्तवद्वा चरित्रं यस्य तादृशाद्य । एतत्सर्वं 'वत्सान्मुञ्चति' त्वारम्य
'एवं धाष्टर्चानौ'त्यन्तं निरूपितम् ॥ ४९ ॥

एवं भूर्तचरित्रकरणान्तरमुपात्मभार्यमाणतानामपि तादृशश्रीयुक्तमुत्सारकोरुने तत्सर्वं
विस्मृतं पुनर्ननोदुरज्जने जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तवशीकरणचरित्राद्य नम इति ॥ ५० ॥

एतादृशचरित्रेणापि भक्तानां वशीकरणमेव संपन्नं, न त्वन्यादेति निरोध उक्तः ॥ ५० ॥
ननु स्वगृहद्वन्द्वहानौ कथं वशीकरणं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

+ नवनीतलवाहाराद्य नम इति ॥ ५१ ॥

'स्तेषु स्वादूष्णी'ति यदुक्तं तस्येदं नाम ज्ञेयम् । नवनीतस्य यो लघुस्तस्याहारो यस्य
तादृशाद्य । तास्तु भक्तास्तदर्थमेव नवनीतादिकं सम्पाद्य गृहे स्थापयन्ति । तस्य लवमात्र-
मपि भगवद्विनिर्गुक्तं चेद्भवेत्तदा स्वकृतार्थतेति तदाहरणे द्रव्यस्यापि सार्थकत्वं जातं, न तु
हानिरिति सन्तोषेण वशीकरणत्वमेव सिद्धमिति भावः । उपात्मभस्तु बाधः, तत्रापि तदेव सिध्य-
तीति तथा । अथवा । नवनीतं तु भगवतोत्पन्नं प्रियं रसत्वात् । तस्य यद्यधिम्यं तत्तत्स्वकीयं
लवमात्रमपि तद्विनिर्गुक्तं भवेत्चेत्तदा सकलत्वमिति तथोक्तम् । यद्वा । नवनीतं स्नेह एव, रस-
त्वात् । तस्य लवो यत्र तादृशस्याहरति अङ्गीकरोति अभ्यहरति वस्तिस्त्वर्थः । नान्यस्येति
भूर्तचरित्रैरपि यस्य संतोषस्तदा तस्य स्नेहपरीक्षा आतेति स्नेहादेव तदग्रहणे परमानन्ददायक-
त्वेन वशीकरणं भवतीति नामद्वयं तत्सूचकमुक्तम् ॥ ५१ ॥

एवं सति यत्रैव स्नेहोत्पत्तिस्तत्रैव भगवतः प्रियत्वमिति तत्सूचकमाश्रितं नामाहुः ।

वृद्धिदुग्धप्रियाद्य नम इति ॥ ५२ ॥

उभयमपि प्रियं यस्य तादृशाद्य । यद्यपि पयसः स्मृतापह्नेयो दीयते दध्यश्च मधवद्वे-
शस्तथापि ते स्नेहमेव प्रकटयत इत्यसाधारणो धर्मस्तथोरिति भगवतस्तोत्रिप्रिये । एवं सति

• गोकुलभूर्तचरित्र ॥ ४९ ॥ भगवत्चरित्रं भूर्तवत्, भवति न तु स्वभावम् । स यथा कदा सर्वं दृष्टीत्या
बुद्धमेव प्रकटयति, तथैव तद्विद्वद्भिर्दृष्टीत्या परमानन्दमेव प्रकटयति । निरोधाधिकारिणामेवमु-
च्यते । अतो निरोधबुद्धत्वात्तस्या भवतीत्यर्थः ।

+ नवनीतलवाहारेत्यत्र ॥ ५१ ॥ स्वात्मवत्सत्वां मनोरथमयीं संपाद्य इतरोपयोगार्थादप्यद्वयगत-
द्वयवायास्तु भगवान्तादृशः । तास्तु नवनीतादिकं संपाद्य एतन्मन्त्रे स्थापयति यदा भगवान्ताद्विष्यति तदा
विनिर्गुह्यमिति । एतद्वाच्यत्वात् लवमात्रमेवार्थीकरोति । तास्तु संपाद्य गृहगतवा संस्थाप्य भगवदानुभवना-
त्पूर्वमेवात्र कार्यार्थं व्यपक्षति, तस्यास्तु सर्वं सर्वदेव्यो ददाति, न तु स्वयमतोति भावः । अत्रिकुमारभुक्तिरुत्तमा
देवकृपाणामिति विवेकः (१) । किञ्च । नवनीता लवाहारीकरोषापि कृतार्थमेव 'स्वल्पमप्यस्य भवतीत्येति'
भाववाङ्मनेषो न तथेति भावः ।

पूर्वत्वादिवानि भक्तानां स्नेह एव यदि स्थास्यति, तदा ते ममपि प्रिया भविष्यन्तीति भावेन
तथाकरणमिति सर्वमप्यदातम् । किञ्च । पयसो विकारः रूपांतरं दधि तस्य प्रथमोक्तः
विशुद्धावपि स्नेहश्चेत्प्रकटो भवेत्तदा मम प्रिय एव भवेदिति सूचितम् ॥ १२ ॥

अतः परमेतेषामुपालम्भोपि निरोधसाधक एवेति ज्ञापकमयिर्न नामाहुः ।

क्षीरकणावलीढमुस्सारविन्दाय नम इति ॥ १३ ॥

क्षीरकणा अवलीढा आस्वादिता येन तादृशं मुस्सारविन्दं यस्येति । अयं भावः । क्षीर-
धाने तत्कणा मुस्सारविन्दे संलब्धा दृश्यन्त इति प्रत्यक्षतत्त्वैर्य तथापि साधुरिव भवभिकटे तिष्ठ-
तीति । 'सुप्रतीकोयमास्ते' इत्यस्य नाम होयम् । अथवा । क्षीरकणैरवलीढमास्वादितं मुस्सा-
रविन्दं यस्य । यद्यपि क्षीरस्यास्वादनं भगवता कृतं तथापि मुस्सारविन्दसंक्रम्ये ज्ञाते तदा-
स्वादः क्षीरस्यापि जात इति कणरूपेण तत्र संलग्नं सत्स्वयं तदास्वादनं करोतीति भावोद्बोध-
कत्वमुक्तम् । अथवा । मुस्ते दुग्धकणक्षेपनेन एवं भवदीयः सर्व एव रसो नमैव पेष इति
भक्तान्मति सूचयति । अत एव तादृशश्रीशुक्तमुस्सारविन्दायलोकेन तादृशप्रकारकान्ततन्मात्रानामु-
च्छलितत्वाच्चनुरक्षा एव जाता नत्वन्यथेति भावः । किञ्च । 'श्रीमुखालोकिनीमि' रिर्युक्तया
तादृशतदालोक्तनार्थमेवागता न तूपालम्भार्थमित्यपि सूचितम् ॥ १३ ॥

अतः परं मृद्वनस्रणचरित्रसूचकं नाम निरूपयन्ति ।

मृत्स्नाभक्षणभीतयशोदाताडनसंज्रासनपनारविन्दाय नम इति ॥ १४ ॥

मृत्स्नाभक्षणेन भीते यशोदाताडनेन सम्पक् श्रासो ययोस्तादृशे नपनारविन्दे यस्य
तादृशाय । एतच्च 'यशोदाभयसम्भ्रान्तप्रेरणाक्ष' मित्यस्य नामेति तत्रैतत्तात्पर्यं स्पष्टमेवेति
ज्ञातव्यम् । अपनारविन्दपदेन यथा तस्याज्ञानं भ्रान्तं तथा भक्तिरपि इति सूचितम् । 'महापुरु-
षद्वौहादिति' विवरणे विवृतम् ॥ १४ ॥

ततस्तद्वर्णयं श्रुत्वा नाहं भक्षितवानित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वविमोहकाय नम इति ॥ १५ ॥

भगवता तु सत्यनेनोक्तम् । तस्य ज्ञानं कस्यापि न ज्ञातमिति सर्वविमोहकत्वमुक्तम् ।
विशिष्टोर्ध्वस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अतः परं 'समक्षं पश्य मे मुख' मित्यस्य नामाहुः ।

माहात्म्यप्रदर्शकाय नम इति ॥ १६ ॥

निरोधार्थं परित्रमिति दुष्टमाने स न सिध्यतीति विश्वदर्शनेन माहात्म्यं प्रदर्शितमिति
निरोधः सिद्ध इति नाहः ॥ १६ ॥

तद्दर्शनेन यादृशं ज्ञानं जातं तादृशं नामाहुः ।

* परब्रह्मत्वबोधकाय नम इति ॥ १७ ॥

एतदेव सुतो स्पष्टमुक्तमतो ज्ञानमहात्म्यत्वात्तत्त्वं श्रुतास्मीत्युक्तं मातुरगैः ॥१७॥

ततो भगवान् भजनाकन्दस्य ऋक्षानन्दोपेक्षया महत्त्वाद्ब्रह्मत्वं मोहितवागिति तत्सू-
चकं नामाहुः ।

सर्वजनीनमाहात्म्याय नम इति ॥ १८ ॥

इदं तु 'इत्थं विदितत्वाया' भित्तिरस्य 'ब्रह्मा बोधविपद्भिश्चेति' 'हर्षं सा मन्य-
तात्मन' मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । ब्रह्मादिभिरुपनीयमानमाहात्म्यत्वमेव सर्वजनीनत्वं, तादृ-
शमेवात्मनत्वेन मन्यत इत्यर्थादेव मोह आयासिति तपोकमिति भावः ॥ १८ ॥

अतः परं मातुः संसारासक्तिनिवृत्तिहेतुककृतचरित्रज्ञापकं नामाहुः ।

× दधिभाण्डभेत्त्रे नम इति ॥ १९ ॥

अयं भावः । पूर्वं 'सौमे वास' इति श्लोके महती संसारासक्तिर्निरूपिता । तद्विवार-
णार्थं स्तन्यकामः सन् यथा तस्याः स्वस्मिन् प्रीतिर्विचेष्टया कुर्वन्नामस्य दधिमन्थनं गृहीत्वा
तत्कियां न्यषेयत् । तदुक्तं 'सर्वाङ्गं चात्मन्य् हस्तौ पादौ च विषाक्यमनुसृज्य नमुरारामं
विप्रदिति' विवरणे । तदा तु स्तनयानदशायां सस्मितसुखारविन्दलोकने निरोध एव स्थितः,
पश्चादुत्तिष्ठद्यमाने पयसि भगवन्तमुत्सृज्य ययौ, तत्राप्यतुल्यमिति भगवतः कोपः, यथा मयं
परित्यज्य ममायुरोर्ध्वं कृतवती, तथापुना न कृतवतीति । एतेन लौकिकानुरोधं त्यक्त्वा भगवा-
न्नेष्य इति सूचितम् । अत एवोक्तं 'लोकार्थं मे' इति । ततः कोपेन तद्राण्डमेव भिन्नं
दैत्यादिहत्वादित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामोक्तमिति भावः । तत्रापि दधिमण्डस्यैव भाण्डं
तत् । नवनीतं तु तत्सारं भित्रीकृतं तदपि मनुष्योपेक्षितं न भवेन्नैश्चिर्यकमेवेति तथा कृतम् ।
किञ्च । पूर्वजातं नवनीतमन्तरुहे स्थापितमिति गृह एव स्नेहो न मर्षाति कोपः स्थित
एव ॥ १९ ॥

पश्चात्पुनरुत्तमुराज्यं यथाविति श्रुत्यो ज्ञातस्तथापि निरोधः कर्तव्य इति स्नेहस्य
स्वस्मिन्विनियोगश्चेत्तदा दोषो निर्गत इत्यन्तरुहे गत्वा तत्स्नेहकर्म जघासेति तत्सूचकं नामाहुः ।

* परब्रह्मत्वबोध ॥ १७ ॥ मातुरगानां परब्रह्मत्वबोधकस्तु स्वस्वमेव ज्ञातः । नो चेत् ज्ञानोत्तरं स्व-
तंत्रतया स्नेहागमनोद्भूतत्वं न संभवति, चाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेह एव भवितुमशक्यः अज्ञानमप्यज्ञानं तु कदाचित्-
तमेव ज्ञानमिति भावः । किञ्च । ननु एवं कश्चै यो हेतुर्निश्चायक्य भगवत्तदुपेक्षितमाहात्म्यहात्म्येव परात्मने-
तदपि स्वकीयानामेव भवति, एतदेवां प्रजापदकमाधिरव ज्ञाने जायेति करोत्यतः, वैपरीत्यतया च स्वस्मिन्ने-
कतमानं कल्पयन्ति, पूर्वोक्तानां तु पुण्यफलमुक्तं मण्यता, 'मयावैश्य मनी ये मा' भित्तिरस्य 'ये तु सर्वाणि
कर्मानि' इत्येव भगवत्कृतितात्पर्यतया कर्मावैश्वाने सास्त्र्यं स्वस्मिन्भवमात्मज्ञानं हात्वा लोकात्प्रीतिं सर्वदा
दृष्टां करोतीत्याद्ययो परात्मक्यमस्यैति भावः ।

× दधिभाण्डभेत्त्रे ॥ १९ ॥ स्वकृतव्यक्तिसंसाधनेपि जयैव संसारसक्तिं हारया जतोपि विदोषो द्रव्य
मवति विदोषादप्यनात्स्यमिति वाक्यानुसंधानेन भगवत्स्नेहमेव कर्तं नाशयति, विदोषाभावे स्वकृतव्यक्त्या
संसारसक्तिं क्षययन्नात्मन्यप्य भगवान् परकीयार्थः ।

चौर्यविशङ्किनेक्षणाय नम इति ॥ ६० ॥

चौर्येण विशङ्कितमीक्षणं यस्य । लोकदृष्ट्या चौर्यं भगवता कृतम् । वस्तुतो नातृपरणैरेव तत्कृतम् । यतो भगवद्वेषितं तन्मयं स्नेहस्य स्वस्मिन्निरूप्य स्थापितं तस्यै न दत्तमिति । एतत्सर्वं विवरणे विशेषतो द्रष्टव्यम् । अत एव नवनीतभक्षणे न तस्याः स्नेहः स्वनिर्दीकृत इति दोषनिवृत्त्या तथापि सुतदर्शने हास्यमेव कृतं न तु क्रोधः । अत एव यत्स्थानम् तन्मर्कय दत्तमिति दैत्यादिषु किमपि न स्थापितमिति भावः । एवं दोषवृत्तिरूपेण सर्वात्मना दोषनिवृत्तिर्न जातेति लौकिकदृष्ट्या पुनरेव यत् शिस्तमर्थं कर्म कर्तव्यं तत्सर्वं कृतमती 'स्युल्लसत्प्रेरुषी'त्यारभ्येयं किञ्च ते वदुः' मित्यन्तं विवरणे निरूपितम् । तत्र पुनर्कथने स्वधर्मं ज्ञापित्वा 'नृपान्तरं बहिर्गम्ये'त्यारभ्य 'तदपि बह्युक्तं न्यूनं यद्यदाद्यत्तमेव' मित्यन्तम् ॥६०॥

तदा भगवान्स्वमाहस्तादृक् स्वेदं वीक्ष्य कृपया स्वयमेव कथनं कारयामासेति तत्सूचकं नामाहुः ।

भेक्ताधीनाय नम इति ॥ ६१ ॥

भक्तस्य तदेव कीर्तिकरं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

दामोदराय नम इति ॥ ६२ ॥

एतदेवोक्तं 'एवं सम्प्रशितं ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यतेति' कीर्तिप्रकाशकत्वेन शोभाकरमेव जातमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं भगवन्तं वशीकृत्य पुनर्गृहकृत्ये न्यग्रा जातेति तद्दोषनिवृत्त्यर्थमयिभवरिषु कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यमलार्जुनभञ्जनाय नम इति ॥ ६३ ॥

अनयोरप्यासक्तिदोषेण वृक्षत्वं जातमिति तद्दोषनिवर्तकत्वादेतत्परिव्रजनापि निरोधसाधकं भविष्यतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च । भगवान् भक्तोद्धारार्थं प्रकट इति 'तत्तथा साधयिष्यामीति'भक्तान्कूपूरणार्थं तथाकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तवाक्यपरिपूरकाय नम इति ॥ ६४ ॥

अनेनापि भक्ताधीनता सूचिता ॥ ६४ ॥

१ भक्ताधीनत्वम् । श्रीमद्विष्णुसामानां साधनसंस्तवनामपि फलमनयो ह्यन्ये । किञ्च । कृते निरोधेन संसारावधिनिवृत्तिरिति तत्तथा, अन्येषां तु न तथा । 'यत् भक्तपराधीनो ब्रह्मचर्य इव द्विजः' । 'वशीकृत्यते नो विषयं सविद्यः सत्यं वदेति' वचनान् तद्वचने तत्तथा, उक्तवत् सत्यदशपेक्षान्विति भावः ।

२ भक्तवाक्यपरिपूरकत्वम् । नारदवाक्यमन्त्रीकृत्य भगवता कृतमावाह्यं मोचितं, कोपेद्वनमदेन प्रियत्वमावाह्यं यद्वाच्यं कथं स्वस्मिन्निर्वाह्यं, भक्तसंस्मरणसाधनं सर्वमेव तथा कृतमिति भावः ॥

३ अथवा नात्रो विवरणं च पुस्तके नास्ति.

तत उद्धारानन्तरं पुनः कदाचित्पूर्वावस्थैव तयोर्भवेदिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

भक्तिदात्रे नम इति ॥ ६९ ॥

अत एव 'पाणी गुणानुक्षण' इति प्रार्थनानन्तरं भक्तिर्दत्तेति 'सज्जतो मयि भावो वामीभित्तः परमो भव' इत्युक्तं भगवता ॥ ६९ ॥

अतः परं प्रस्तुतचरित्रं निरूपयन्ति । तत्र पूर्वं यशोदाकृतं बन्धनमुक्तं, यद्यपि स्वकृत-
मेव तज्ज्ञातं, तथापि भगवति बन्धनकथनमपि न युक्तमिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

सर्वेश्वराय नम इति ॥ ६९ ॥

सर्वेषामीश्वरः सामान्यतः सर्वेषामेव नियन्ता प्रेरकश्च विशेषतः श्रीगोकुले साक्षात् स्वयमेव तथातया चरित्रकरणार्थं प्रेरयतीति नान्यकृतबन्धनम्, अत एवोक्तं 'कृपयासीत्स्व-
बन्धन' इति ।

किञ्च । बन्धनमपि स्पष्टरूपात्मकमिति । न ह्यात्मनात्मनो बन्धनं भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वोद्य नम इति ॥ ६७ ॥

सर्वरूपत्वेन वामरूपेति इति केन बन्धनमिति भावः । एतन्नामद्वयं 'कृपयासीत्स्व-
बन्धन' इत्येतत्पदस्येति ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

अतः परं नन्दस्यापि निरोधः कर्तव्य इति स्वयमेव तथा प्रेरक्ये जात इति बन्धन-
मुक्तिस्तेनेति तत्सूचकं नामाहुः ।

नन्दविमोचितबन्धनाय नम इति ॥ ६८ ॥

नन्देन विमोचितं बन्धनं यस्य तादृशाय । केनेदं कृतं कस्येदं कमेति पश्चात्तापेन शीघ्रं
'बन्धनमोचनं' कृतं यत्तद्विपरीतं कृतम् । यतो भगवच्छृणो बन्धो भगवतैव मोचयितुं
शक्यते नान्येनेति 'नन्देन स्वबन्धनमेव मोचितमिति' विवरणे निरूपितम् । तथा च विप-
रीतं मोचनं स्वबन्धनमुक्तिरेवेति भावः । विशेषेण मोचनमप्येतदेव, यतः स्वबन्धनमोचनमिति
सर्वं सुस्पष्टम् ।

अतः परमधिनचरित्रकरणीयमन्येषामपि निराधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

उपनन्दप्रियाय नम इति ॥ ६९ ॥

यथा नन्दो महोत्साहोपनन्दोपि तत्तुल्यः । अत एव नन्दतादृशेन प्रेमापि भगवति
विशिष्टमिति तथोक्तम् । अतएव तदुत्साहानि दृष्ट्वा मन्त्रणं कृतं 'मुत्पातव्यमितोत्साभिरिति' ।

१ सर्ववैतन्य । एतत्तादृशत्वपर्यन्तं मय्यानां स्वमनोरथं ज्ञात्वा मत्पुत्रपर्याप्तं दोषदुःखकार्यं सर्वोत्सामा-
नन्दरूपः स्वयमेव तथा अतः रहस्येन पुत्र इव वस्तुतयात्मनस्तद्वत्त्व तद्वत्त्वे जातः, अतः 'कृपयासीत्स्व-
बन्धने' । स्वयमेव स्वबन्धनमेव मुक्तिं, मोक्षोत्पत्तिरुदात्ता भगवती कर्म तथाप्यभिधि भावः ।

तदभिप्रायज्ञापकमपि ज्ञेयम् । वृहन्नकीबान्तरं वृन्दावनक्रीडेच्छा जातेति ' भगवतैव तथा प्रेरितमिति तथा मन्त्रणमगत् ॥ ६९ ॥

ततो वृन्दावनगमनसाम्यिकं नामाहुः ।

मातुरुत्सङ्गमताय नम इति ॥ ७० ॥

तथा 'यशोदारोद्दिष्टौ एकं शक्रमास्थिते । रेनतुः कुण्डरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥

तत्र गतस्य सामान्यलीलाज्ञापकमयिम् नामाहुः ।

वृन्दावनक्रीडारताय नम इति ॥ ७१ ॥

इदं तु 'वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधनयोरिहे' त्येतदर्थसूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

अग्रे वृन्दावनक्रीडायां प्रथमं वत्सचारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वत्सबाटचराय नम इति ॥ ७२ ॥

वत्सानां वाट एव मननिकटमार्ग एव चारकः । यथा मनस्थाः सर्वे मातृचरणद्वयः पश्यन्ति । 'अत्राविष्टे मनसुष' इत्यारभ्य 'केतुः प्राकृतौ यथे' त्यन्तं यावत्पयः क्रीडाः कृतास्ताः सर्वा अनुसन्धेयाः । यद्यपीयं क्रीडा बालकानां मनोभुरज्जनार्थं तदोपनिवारणार्थं निरोधार्थं च कृता, तथापि मनस्थाः पश्यन्तीत्युक्त्या तेषामपि निरोधः सिद्ध इति भावः ॥ ७२ ॥

अतः परं पात्स्यानां दोषनिवारकं नामाहुः ।

वत्सासुरहन्त्रे नम इति ॥ ७३ ॥

लौकिका एव लौकिकान्सदोषान्पशून्ध्वरयन्ति । भगवानलौकिक इति निर्दोषानेव पालयतीति समस्तानां वत्सानां योगमासुरो भावः स एकीभूतो वत्सासुर इति वत्सरूपिणं मारितवानिति तपोक्तम् ॥ ७३ ॥

तत एवाचरित्रेण काला निःप्रपञ्चीकृता इति तेषां दोषरूपोऽयं वक्रो दम्भरूपः, यस्य गुण्यौ लोभानुत्तरौ तादृशं मारितवानिति तथा नामाहुः ।

वक्रचिदारणाय नम इति ॥ ७४ ॥

एतदुभयपरित्राणाहात्म्यदर्शने महत्त्वज्ञानेनावधार्यसेन च व्याप्तानां सर्वेषां दम्भलोभानुत्तदोषनिराकरणे भगवत्परता जातेति संस्मरतापनिवृत्तिः सूचिता । एतदेवोक्तं 'मिति नन्दादयो गोपाः कुण्डरामकथां सुवा, कुर्वन्तो रममाणाय नविन्दन्मनवेदना' मिति ॥ ७४ ॥

अतः परं 'निलयनैः सेतुवधैरित्याद्युक्त्यन्वारलीलां तत्रैव संस्थाप्य पौनःपुन्यलीलां कृतवानिति द्वादशाध्यायान्तर्गतनागनिरूपणे प्रथमं वृन्दावनस्य दैत्यसंघनननितदोषनिवारणसूचकं नामाहुः ।

वृन्दावनचारित्र्ये नम इति ॥ ७५ ॥

‘कृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रुः’ इति वचनात्स्वपरणसंकेने पुण्यं लीलायोग्यं कृत्वा पश्चात्तस्य स्वरूपं ‘अहो अमी देवपरि’ त्यादिभिर्निरूप्य बलमद्वन्द्वोपनं च कृत्वा दशरतस-
हितां कीडां कृतवानिति । एवं ‘कृन्दावन’ मित्यारम्भ ‘एवं विगूढात्मगति’ रित्येतान्तरपर्यन्ते
निरूपितमिति तदभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ७५ ॥

अतः परं यावत्पर्यन्तं देहाध्यासो न गच्छति तान्तरपर्यन्तं निरोधसिद्धिर्न भवतीति
तन्निराकरणसूचकं नामाहुः ।

धेनुकासुरखण्डनाय नम इति ॥ ७६ ॥

धेनुको देहाध्यासरूप इति तत्सम्बन्धेन बन्धस्थानां स दोष एव दूरीकृत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अतः परमध्यासनिवृत्तौ फलप्राप्तिः सर्वथा भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

उत्तालतालभेदत्रे नम इति ॥ ७७ ॥

उत्ताला ये तालाः, अथवा उद्धतस्तालःशब्दः यस्यां क्रियायां एवं यथा भवति तथा
या तालानां भेदनकर्त्रे नमः । एतेनैक एव धेनुको न मारितः किन्तु बह्वस्तत्समातीया मारिता
इति सूचितम् । तेषां मारणं तालोपर्येव तत्सम्बन्धेन सर्व एव तालाः पतिता इति सर्वेषां भेदनं
सूचितम् ॥ ७७ ॥

अतः सर्वेषां सुखसंसारोद्भूतिरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वप्राणिसुखसञ्चारकर्त्रे नम इति ॥ ७८ ॥

तद्धनं सुखहृत्पुण्यकृतफलसहितं तत्र तद्व्याप्तं केनापि सञ्चारः कर्तुं शक्यत इति
तन्मारणेन सर्वप्राणिनां सुखसञ्चारो जात इति तपोक्तम् । इदं तु ‘तृणं च पशवश्चेरुहंतधेनुक-
क्षानने’ इत्युक्तिः सूचकं ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अतः परं दिना लीलां कने कृत्वा सायं व्रजनामच्छतीति सूचकं नामाहुः ।

गोकुलसुखवासाय नम इति ॥ ७९ ॥

इदं तु ‘कृष्णः कमलपद्माक्षः पुण्यभवनक्रीतनः । सूचमानोऽनुगैर्गोपैः साध्वजो व्रजमा-
गमदित्यस्य नाम ज्ञेयम् । तेन दिवा कने राज्ञी गोकुले इति सर्वदा स्थितिप्रकार उक्तः ॥ ७९ ॥

अतः परं या लीला दशरतात्मिकाः याः पुरुषार्थचतुष्टयरूपाश्च गोपैः सह पूर्व निरूपि-
तास्ता भवैर्न दृष्टा इति भगवद्भगवने स्वरूपे सर्वा अनुभूता इति प्रथमं पुरुषार्थरूपं त-
न्नापकं नामाहुः ।

मोरजःच्युरितकुन्तलाय नम इति ॥ ८० ॥

‘गायो धर्मः रमोऽयुध एवार्थः, व्याप्तिः कर्माः, कुन्तला मोक्षरूपा’ इति विचरणे विदु-
तम् । अनेन रसात्मकत्वमपि ज्ञापितम् ॥ ८० ॥

तारशब्देऽङ्गु वादयति कदा भक्तानां वशीकरणं भवत्येवेति तादृशं नामाहुः ।

वेणुबादविशारदाय नम इति ॥ ८१ ॥

वेणुबादे विशारदः प्रवीणः । एतेन स्वरतान्मूर्च्छनासहितं गानं सूचितम् । तेन गायन्तं श्रियः कामयन्त ' इति वशीकरणं युक्तमेवेति भावः । किञ्च । वेणुबादे विशिष्टा शारदा सरस्वती वाक्शरणा यस्येति । यथा यथा येन भक्तेन सह संकेतस्थले दिवा लीलाः कृतास्तत्र तदनुभवज्ञापकभाष्यसहितगानकरणे तेषां वशीकरणं संपन्नम् । अस्मिन्पक्षे तच्छ्रवणं तस्यैव भवति नान्यस्येति ज्ञेयम् । एतदेव प्रवीणत्वं तस्येति भावः । ये भक्ता गृह एव स्थितास्तेषां स्वातिहापकनान्यसहितगानकरणे तच्छ्रवणे परमानन्द इति तथोक्तम् ॥ ८१ ॥

एवं धर्मसहितस्य नामोक्त्वा केवलस्याहुः ।

वनकुसुमावलीरचिताकल्पाय नम इति ॥ ८२ ॥

वनकुसुमावलीनी रचितः आकल्पः वेणो नञ्वेणो येन इति दशरत्नात्मकं स्वरूपं निरूपितम् ॥ ८२ ॥

तादृशेन सर्वेषां भक्तिं जनयतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनुगगीयमानयशःपुञ्जाय नम इति ॥ ८३ ॥

या या लीला बने अनुभूतास्ता एव गायन्तीति तेषां निरोधः सूचितः । एतन्नाम-
त्रयं ' तं गोरजःच्छुरिति ' तस्येति ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

एवमेतादृशस्वरूपावलीकने दिवान्वनिततापनिवृत्तिर्गोतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीतापहारकाय नम इति ॥ ८४ ॥

' तापं गुरुर्विरहं जनयोपितोद्दीप्तस्येवं नाम ॥ ८४ ॥

तत्तत्सत्कारलाभेन स्वस्यापि तापनिवर्तको गात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीनयनारविन्दार्चिताय नम इति ॥ ८५ ॥

तत्र पूजास्वरूपं ' सखीबहस्रविनयं यदपांममोक्ष ' मित्यनेनोक्तमिति तद्विपरणे द्रष्टव्यम् । किञ्च । पूर्वं भक्त्यनेनेषु भूतत्वं निरूपितं मूले ' शिष्टद्वैरिति, अप्रारविन्दत्वमुक्तमिति यथा भगवन्मुखारविन्दपाने तेषां भूतत्वं, तथैतदरविन्दपाने भगवतोपि भूतत्वमिति सूचितम् । किञ्च । अर्चितत्वेन यथा देवताचिता संतुष्टा पुष्टा न भवति तथा भगवत्सपि धर्मा दृश्यन्त इति ज्ञापितम् । अत एव ' श्रीमद्गोकुलकृष्ण ' इत्युक्तम् ॥ ८५ ॥

अतः परं गोकुलप्रवेशानन्तरं मातृचरणकृतभगवनिवर्तकोन्मर्दोन्मज्जनालंकारभोजनादि-
शयनान्तस्तत्कारसूचकं नामाहुः ।

लौकिकलीलाप्रदर्शकाय नम इति ॥ ८६ ॥

इदं तु ' तपोर्यशोदारोहिण्या ' मित्यारभ्य ' सविद्यं वरशष्पाया ' मित्यन्तस्य नामो-
क्तम् । अत्र लौकिकरीतेः प्रदर्शनमात्रत्वमेव, वस्तुतः रात्रौ स्वप्रियाभिः सह शयनमिति बने
शयनमुक्तं ' सुप्तं सुषुप्तुर्न ' इति ॥ ८६ ॥

अतः परं कालिष इन्द्रियाध्यासरूपो भवतीति मनस्वानां तद्विचारकर्म कर्तव्यम् । एता-
वत्पर्यंतं कृतो निरोधः मिदो न वेति भक्तानां परीक्षापि कर्तव्या । अग्रे स्वकीयार्थं कालिंदी
य विशेषा कर्तव्येत्येतावत्प्रतिपाद्यत्वात्कमधिमं नामाहुः ।

विषमूर्च्छितमोगोपालजीवनदृष्टये नम इति ॥ ८७ ॥

सविषकालिंदीनल्पानेन विशेषेण मूर्च्छिता भावः गोपालाश्च तेषां जीवनरूपा दृष्टिर्यस्य ।
इदं तु ' एवं स भगवांस्वित्याहभ्य ' ईश्वरानुत्तराणिषा स्वनाथान्समजीयदि'त्येतावत्पर्यन्तस्य
नामोक्तम् ॥ ८७ ॥

एवं कालिन्दां तत्कृतं दोषं दृष्ट्वा तदमनार्थं स्वयमेव प्रविष्ट इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपरीक्षकाय नम इति ॥ ८८ ॥

स्वप्रवेशेन भक्तानां परीक्षैव कृतीति भावः ॥ ८८ ॥

ततः परीक्षानंतरं किञ्चिदाभासकं नामाहुः ।

कालियफणिमाणिक्यरञ्जिनभीषणान्भुजाय नम इति ॥ ८९ ॥

एतेन तादृशप्रकारेण नृत्पंतं दृष्ट्वा तेषां जीवनं स्थितमिति भावः ॥ ८९ ॥

अतः परं दृष्टे कृते प्रसन्नोपि कर्तव्य इति तद्वेतुक्तं नामाहुः ।

नागपत्नीसमर्चिताय नम इति ॥ ९० ॥

नागपत्नीभिः सम्यगर्चितः पूजितः स्तुत इत्यर्थः । सम्यगर्चनं तु स्वनिषेधनपूर्वकं
भक्तिमार्गानुसारेणेति शेषम् । तथापि सकामत्वाच्च तत्रा कलम् । तत्तर्पे स्तुतौ प्रकाशितमेवेति
नवीव ब्रह्मन्यम् ॥ ९० ॥

ततः स मुक्तः भगवदाज्ञया सकलत्रः सुहृत्पुत्रादिसहितो रमणद्वीपं गतः, तदा कालिंदी
शुद्धा नातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्ताश्रयजलस्थलविशोधकाय नम इति ॥ ९१ ॥

भक्तानामाश्रयो निर्दतरं जलाचर्यमागमनदाश्रयभूतं सकलं कालिंदीनलं स्थलं च तत्स-
मीपस्य तयोर्विशेषेण शोधकः । एतावत्पर्यंतं कालियविषेण तृणलतादिकमपि न स्थितमतः
परं सर्वं नात्ममिति विशेषः । शोधने भक्तश्रयपदेव सर्वदा लीलायोग्यत्वमपि सूचितम् ॥ ९१ ॥

एवं सर्वा शुद्धिं संपाद्य नानाविधक्रीडां करोतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

नानाविधक्रीडारताय नम इति ॥ ९२ ॥

१ कालियफणिमाणिक्यरञ्जिनः । कालिन्दास्यवपाम्भुजास्पर्शेनोद्यतदृष्ट्याविषये कुंकुमाकाशपुराधितस्मृति-
रक्तनरेश इत्येति । विषः । रञ्जयिष्यामि इति स्तुतव्यपरिचीताङ्गिं दृष्ट्वा सर्वाणां मन्त्रिणान्नामोत्तमोत्तमवले,
इतरेषां द्वे देश एव तथा, अतो भगवतापि भावात्मकतया तद्वत्तममुभयं तथा कृतमिति भावः ।

२ भक्तश्रयः । कालिन्दायपि नागपत्नीसमर्चनपदोपो विषयस्त्वयदे भगवतापि तात्पर्यं विहाय जीवितं,
ततः परंपरामेधु तथासमावेक्ष्य तस्मात्तत्सङ्गे स्वाजसित्वा शुद्धिं विनाय पञ्चाङ्गकर्मं करोतीति भावः ।

इदं तु पञ्चदशाध्यायस्थानानिरूपणमस्ति, एतत्पूर्वं चतुर्दशाध्याये यद्यपि कालियद-
मनानन्तरं दावानलनिरूपणमस्ति. तथा तन्निरूपणमग्रेषु मुञ्जाटवीप्रसंगे भविष्यतीति तदकथनं
नलम्पलमुञ्चानन्तरं कर्तव्येति तत्सूचकमेवाहो निरूपितमिति सर्वं सुस्पष्टम् । तथा
च नानाविधाः क्रीडा जलस्पर्शसम्बन्धिन्यः, तत्र रतायानुरक्तायेत्यर्थः । एतत्सर्वं 'अने
विक्रीडतोरेषं श्रीप्लो नामर्तुरभव'दित्युक्त्वा 'स च कृन्दावनमुणैर्वसन्त इव लक्षित' इति
तद्गोपं परिहृत्य मुन्दावनमुणांश्च वीक्ष्य क्रीडार्थं भगवान्प्रविष्ट इत्युक्त्वा ततः 'प्रवालनहस्त-
वके'त्यारभ्य 'एषं तौ लोकपेष्टाभिरित्येतं निरूपितम् ॥ ९१ ॥

तत्रैव श्रीदार्पां प्रलम्बागमनमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रलम्बघातकाय नमः इति ॥ ९२ ॥

प्रलम्बस्त्यन्तःकरणदोषरूपस्तन्मारणेन तद्गोप एव परिहृतः । यद्यपि तद्गोपं बलमद्भुत-
सत्पाप्मापेक्षारूपा कृत इति भगवत एव कर्तृत्वमिति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ९२ ॥

अतः परमात्मदोषरूपः अज्ञानात्मा द्वाग्निस्तीक्ष्णवारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

दावाग्निपतितगोकुलरथकाय नमः इति ॥ ९४ ॥

अत्र निरोधार्थं चरित्रमिति गावस्तृणलोभेन गह्वरं वनं प्रविष्टाः, गोपाश्च प्रभौ स्वतृण-
स्वज्ञानेन क्रीडासत्ता इत्यज्ञानात्मा आत्मदोषो निरूपितः, प्रेक्ष्यमात्रे क्रीडा न भवतीति
मुञ्जाटव्यां क्रेशो निरूपितः । तावत्पुनः स्वात्मदोषरूपो द्वाग्निस्तस्थितः । ततः शरणागतौ
भगवता रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

केन प्रकारेण रक्षा कृतेति प्रश्ने तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

अग्निमुखाय नमः इति ॥ ९५ ॥

अग्निर्मुखे यस्येति । स्वाधिष्ठाने आधिदैविके लीनं चक इत्यर्थः । एवं सर्वेषां सर्व-
दोषनिवृत्तिपूर्वको निरोधः सिद्ध इति निरूपितम् ॥ ९५ ॥

अतः परं सप्तदशाध्याये क्रीडोपयोगित्वेन वर्षाशरत्नवर्णनं, तत्कार्यनष्टादशाध्याये जात-
मिति तत्रस्थानि नामानि निरूपयन्ति । तत्र प्रथमस्तुवर्णनानन्तरं क्रीडार्थं वने प्रवेश इति
तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वर्तुक्रीडाविलासाय नमः इति ॥ ९६ ॥

१ प्रपञ्चमभिव्येकज्ञार्थं कथ्यते ज्ञायते । अज्ञात्सर्वं स्वस्मिन्निष्ठमप्य दासत्वं साधकत्वेनाङ्गीकृत्य
मातापितादिप्रतिपादितप्रतिफलनया भगवन्तं सेवन्ते वलौ निरोधेति फलभगवान्नेषां कृतिरपि तथा भवतीति
भावः ।

२ अग्निमुखेति । पूर्वोक्तानां प्रवादहस्तज्ञान एव सर्वदा पर्यवस्यति तस्य वदा भगवान्स्वतृणलोभेन
तदज्ञानं निवृत्तिप्रकारः स्वाधिदैविके लीने कृतीति, तदा पुनर्बले भगवत्पित्रं विलासव्यवसायौ पतितौ वाच
एव स्वाधिष्ठि भावः ।

अत्र 'कुसुमितवनरानी'त्यत्र मधुपतिपदेन वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा निरूपित इति वसन्त ऋतुराज इति, सर्वे ऋतवो वसन्ते प्रकटा भवन्ति, तस्याप्यर्थे पतिरिति सर्वदा वसन्तः । सर्वर्तुधर्मैः सह भगवन्तं सेवते इति, श्वरपति सर्वर्तुधर्माः प्रकटा इति तादृशं तानोक्तमिति भावः ॥ ९६ ॥

अत एव कुसुमितवनरानीत्यनेन सर्वान् विभावदीप्तिरूप्य सर्वत्र रसोद्बोधार्थं नेणुनादं कृतवानिति तत्सूचकं नाम निरूपयन्ति ।

गोकुलचारुविचित्रचरित्राय नम इति ॥ ९७ ॥

कार्येणैव कारणनिरूपणम् । गोकुले चारु मनोहरं विचित्रमाध्वर्यजनकं चरित्रं यस्येति । 'सुकून येणु'मिति कूनमत्रश्रवणेन भक्त्या मनोहरणमेव ज्ञातमिति चारुपदम् । तत्रापि लीलासंलग्निनीनामेव श्रवणं नाम्येषामिति विचित्रपदम् । इदमेवाद्भुतत्वे चरित्रे यत्नस्वयेणु-नादस्य श्रवणेन व्रजस्थानां, तत्रापि न सर्वेषामिति ॥ ९७ ॥

एवमेतज्ज्ञात्वा कूनननात्रधर्म उक्तः । पश्चाद्गीतं कृतमिति तन्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकाधैर्यैर्मोचकवेणुनादाय नम इति ॥ ९८ ॥

गोपिकानां धैर्यमोचको वेणुनादो यस्य । गीतश्रवणानन्तरं सरोदयेन धैर्यं न स्थितं, तदा स्थातुमशक्त्या वर्णनारम्भे कृष्णचेष्टितस्मरणेन तत्राप्यशक्तिरुक्तेति मोचने व्युत्पत्तौ सङ्गतिम् ॥ ९८ ॥

अतः परं वर्णनस्यावश्यकत्वापत्त्या वर्णनं भवति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकानयनपानैकपात्राय नम इति ॥ ९९ ॥

गोपिकानां नयनानां च यस्यानं तदर्थं एकं मुखं एकलं वा पात्रं पात्ररूपमित्यर्थः । नयनेत्युपलक्षणं सर्वैर्निद्राणामित्यर्थः । चक्षुष्मतां नेत्यापि सूचितम् । एतदेवोक्तमक्षयतामिदमेव फलमित्यत्रेति 'वर्हापीडे'ति श्लोकार्थसूचकं नाम ज्ञेयम् । अत एव 'यथा पात्रस्यं रसं पाय-यितुं तत्पात्रं हस्ते दिशद्भवतीत्युक्तं' 'वपुर्विधदि'त्यस्य विवरणे ॥ ९९ ॥

एतत्स्वरूपानुसंगानन्तरं वर्णनं ज्ञातमिति तया नामाहुः ।

श्रुतिरूपगोपिकावर्णितनिखिलगुणाय नम इति ॥ १०० ॥

श्रुतिरूपमिर्गोपिकावर्णितं निखिलं अथ निरूप्या गुणा यस्य । 'अलम्बतामि'-त्यारभ्य 'गा गोपकैरित्यतस्त्वेदं नाम ज्ञेयम् । एतच्छब्देन 'तन्मयतां यत्तुरिति क्रीडामय्य एव जाता इत्यन्तः प्राप्तिरूपो मध्यमो निरोधो निरूपितः ॥ १०० ॥

एतदमे अनन्यपूर्वाणां निरोधं निरूपयन्ति । तत्र प्रथममन्तःप्राप्तिरूपं नामाहुः ।

गोपकन्याव्रतफलाय नम इति ॥ १०१ ॥

'हेमन्ते प्रथमे मासी'त्यारभ्य 'कुमार्यः कृष्णचेतसः' इत्यत्रान्तःपातित्यनिश्चयपूर्विका-सूक्तिरनिरूपितेति गोपकन्यानां कृतस्यावान्तरफलरूपवस्तुत्वमिति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् ।

अत एवान्तरनुभवे बहिः पूनायाः प्रतिबन्धकत्वाच्च परित्यज्यासक्तिस्वभावादेव गुणमाने प्रति-
ष्ठिताः, 'कार्त्तिकी दोषत्रयनिवारिकेति प्रतिबन्धविशुद्ध्यर्थं तत्र ज्ञानपरा निहारं चकु'रिति विच-
रणे विवृतमिति ॥ १०१ ॥

तदा मुख्यफलज्ञानार्थं भगवान् गत्वा बलकृतवांस्तत्सूचकं नामाहुः ।

जलक्रीडासमाप्तकमोपीवस्त्रापहारकाय नम इति ॥ १०२ ॥

मोपीपदेन भोग्यत्वं सूचितम् । जलक्रीडासक्तौ सम्पत्कथनेन तत्रान्तरनुभवेनैव पूर्णतां
मत्वा सत्का जाता न ह्य बहिः सहापेक्षाज्ञानमपि तासामिति सूचितम् । तेनेदानीमपि कन्यात्व-
मेव तासामपि ज्ञापितम् । अत ए'वात्यागस्तागादुत्तम' इति ज्ञापनार्थं तादृशीनां वस्त्रापहरणं
कृतमिति तज्ज्ञापकं नामोक्तमिति भावः । विशेषस्तु सुखोचिण्यां टिप्पण्यां च द्रष्टव्यः ॥ १०२ ॥

अतः परं तासां सर्वमेव भगवता कृतमिति सर्वस्यापि विनियोगः स्वसिद्धोक्ति इति
हुस्त्याख्या धर्मस्तासु नास्तीति सोपि स्वाचनीय इति वक्ष्यैः सहागमनमिति तादृशं नामाहुः ।

मुक्तोपसर्पकाय नम इति ॥ १०३ ॥

मुक्ता उपसर्पका यस्य । अथवा मुक्तानां उपसर्पकस्तन्मिक्ते तदन्तर्वां प्रापक इत्यर्थः । 'ते
हु मुक्ताः स्वान्तःस्थितास्तान्प्रकटीकृत्यान्धैरलसितान्प्रसक्ते नीतवानि'ति विवरणे विवृतम् ।
अग्रे पुनर्वक्ष्यमानेन सह तदन्तः प्रवेशिता इति 'स्वं स्वं नासः प्रगृह्णतानि'त्यत्र निरूपित-
मित्येतत्सर्वाभिप्रायद्योक्तनिर्द्द नामेति ज्ञेयम् । एवमेतासामपि निरोधो निरूपितः । ततोमे
'अथ गोपैः परिवृत' इति गोपैः सहितो जात इत्युच्यम् ॥ १०३ ॥

अतः परं लीलासम्बन्धिपदार्थानां ज्ञाने गोपानां कर्तव्यमन्यथानिष्टपर्यवसानं स्यादिति
तेषां ज्ञानोपदेशः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मुन्दावनयोधकाय नम इति ॥ १०४ ॥

इदं ह्य 'निन्दाधार्क्यते तिम्ये प्लयायामिः स्वाभिरात्मनः । आतपत्रापिताम्बीत्ये'-
त्कारम्भे'तिप्रबालस्तवके'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । तत्र 'वनजातापेक्षया वनजाता एव
समीचीना' इति विवरणे विवृतमिति सर्वमत्रत्यं भगवदीयमेवेति ज्ञानं जातमिति तथा नामो-
क्तमिति भावः ॥ १०४ ॥

एवं ज्ञानेन सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवदर्थकत्वे स्फुरिते तद्वह्ने स्वस्यानीकित्यं
ज्ञात्वा क्षुधि सत्यां भगवति प्रार्थना कृता गोपैरेन्द्रया फलदिप्रह्वनेन क्षुत्तिवृत्तिभेदे-
येति प्रार्थनं किमर्थं कुर्युः । तदा भगवान्स्वोपयोगिं यावज्ज्ञानं तावत्तेषु स्थापयितुं पूर्वं
मालकीला सिन्धूर्यं लोकांशुरूपं ज्ञानं भवेत्पश्चाद्भगवद्गाम्भीर्यं तदुभयस्वरणयोग्यं भावनात्मकं,
तेषां नक्षिदुस्त्वनात्समर्पणकरीणां भक्त्यादिदि तयाचममेवोपदिष्टम् । तदा तत्प्रार्थनायां ते-
ऽन्मादरं कृतवन्त इति तेषां भगवदज्ञानं सूचितमित्येतावत्सूचकं नामाहुः ।

यज्ञभोक्त्रे नम इति ॥ १०९ ॥

अत्र वैदिकज्ञानकर्मणोर्निर्णयः कियते, स च भगवत्सम्बन्धं विना न कस्यापि सत्त्वशो-
धक इति । अतो गोपवानपैर्विप्राणां भगवत्सूक्तिर्न जाता तेषां, ज्ञानकर्मणोर्भगवत्सम्बन्धा-
भावात्, तत्सम्बन्धे तु कस्यापि भक्तस्य सज्जेन परंपरयापि भक्तिरन्यस्यापि नाप्यत इति
भक्ताया विप्रभार्याया एकस्याः सज्जेनान्यासावपि ज्ञाता, तासां सज्जेन विप्राणामपि ज्ञानं भक्तिश्च
जातेति निर्णयः कृतो विवरणे । तथा च 'देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रे'ति 'तद्ग्राह्य
परमं साक्षादि'त्यादिनाधिदैविकयज्ञभोक्ता सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदाता चायमित्युक्तमपि
इति नस्तूपकं नामदे इत्यम् । तादृशोऽप्यवृत्तौ तदज्ञानं स्पष्टमेव सूचितम् ॥ १०९ ॥

तर्हि तदत्र कथं याचितमिति तद्वेतुज्ञापकं नामाहुः ।

यज्ञभागभुजे नम इति ॥ १०६ ॥

तत्र तत्क्रीणामप्येवो वर्तत इति तास्तु भक्त्यस्तासां भागः स्वकीयः इति तज्जोगः कृत
इति तत्सूपकं नामदे इत्यम् । किञ्च । भगवद्भक्तैरानीतमिति तत्सम्बन्धेन तत्सम्बन्धित्वेति न
दोष इति तद्वक्ष्य भगवति विनियोगे जाते तेषामपि भक्तिर्जातेति ज्ञापनार्थमपि भोगः कृत इत्यपि
सूचितमेतद्व्याप्ता, अत एवोक्तं 'धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववानवरक्षार्थं चे'ति विवरणे ॥ १०६ ॥
तत्सूपकं नामाहुः ।

धर्मरक्षकाय नम इति ॥ १०७ ॥

यज्ञसंकल्पयज्ञस्याधिदैविकसंकेनेन यज्ञरूपो धर्मः सिद्धः, भगवदीयाज्ञभोजनेन भक्तिः
सिद्धा । 'तदहं नक्षुपहतमश्वामी'ति स्ववाक्यरक्षा च सिद्धेति तथा मानोक्तमिति भावः ॥ १०७ ॥
तद्वक्षस्वीकारेण तत्पत्नीषु प्रसादः कृत इति तादृशं नामाहुः ।

यज्ञपत्नीप्रसादकाय नम इति ॥ १०८ ॥

यथाधिकारं प्रसाद इति मुख्यः प्रसाद एकस्यामेवेति सामान्यतः सर्वास्तिविति भावः ।
अत एव गमनं तासाम् ॥ १०८ ॥

तत्र गतानां किं जातमिति तद्वेतुज्ञापकं नामाहुः ।

सर्वाज्ञाननिवारकाय नम इति ॥ १०९ ॥

तासां गमनानन्तरं तद्वर्तिने ब्राह्मणानामज्ञानं निवृत्तम् । भगवत्ज्ञानं ज्ञातम् । तेन
भगवद्भक्तिर्जातेति भावः । अज्ञाननिवृत्तौ द्वयं सिद्धमेवेति तद्विचारकत्वेनैव नामोक्तम् ॥ १०९ ॥
एतावत्पर्यन्तं बाललीळानामानीत्युपसंहरन्ति ।

इति बालचरित्रस्य नाशामशोचरं शतम् ।

कृष्णभक्तिद्विदानन्दि कीर्तनाज्ञकिबोधकम् ॥ १ ॥

यदप्यवस्थान्येव नामानि तथापि कृष्णसंघे चालचरित्रस्य नाम्नामद्योचरं श्रुतं
मयोक्तमित्यर्थः । चालचरित्रं यस्य कृष्णस्येति वा, तदा मूलरूपस्यैव नामानां तदुपक्रमोपसंहार-
सङ्गतिरपि सूचिता । कथनहेतुं विशेषणेन निरूपयन्ति कृष्णभक्तिहृदानंदीति । कृष्णे सदा-
भेदे भावात्मके भक्तिः स्नेहः पूर्वं भवति, ततो हृदयस्यानंदकारि भवेत्तत्तत्स्नेहस्य भावेन
कीर्तनाद्भक्तिबोधकं आत्मकिमनकं भवेदिति भावः ॥ १ ॥

एवं चालचरित्रफलमुक्त्यासंक्षिप्तारकचरित्रनाम कथनं प्रतिन्याते ।

नामम्यथ प्रवक्ष्यामि यैः संतुष्यति केशवः ।

वक्ष्यामि भक्तहृदये परमानन्ददायकः ॥ १ ॥

तानि नामानि प्रवक्ष्यामीति संकथः । कथने प्रकर्षो यथास्वरूपज्ञापकः । यैः केशवोपि ब्रह्म-
शिवयोरपि मोक्षमेव ददाति, न तु ततोधिकं, तादृशोपि सम्पत्तुष्यति । पुष्टिमार्गीयभावप्रक-
टनमेव सम्पत्तव्यम् । तज्ज्ञापकमर्थिभ्यं विशेषणम् । भक्तहृदये परमानन्ददायक इति । बाष्पा-
न्पन्तरभेदेनेत्यर्थः । एतेन प्रौढलीला सूचिता ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञाय नाम निरूपयति ।

अद्भुतचालकाय नम इति ॥ १ ॥

चालकपदेन यद्यपि चालकीत्येव सूच्यते तथापि अद्भुतपदेन प्रौढलीलापि सूचिता ।
अलौकिकमेव अद्भुतं भवति, दृश्यते चालकः, धर्मास्त्वलौकिकाः । माहात्म्यज्ञापक इति
प्रौढलीलात्वं । यद्यपि चालकीलायामप्यवस्थासाधनविरुद्धं चरित्रं कृतं, तथापि न तत्र माहा-
त्म्यज्ञानं कृतं कस्यापि । मुख्यभावप्रकटनेन लौकिकमात्र एव सर्वेषां संपादितः । भक्तानामपि
चाल्यसहित एव प्रकारान्तरेण सन्तोषः कृतो, न त्वलौकिकी रीति प्रकटितवानिति चालकी-
लात्वमेव । अत्र तु 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदुर्लभः सर्वतोधिकः स्नेहः' सर्वेषां कृत इति
तत्पुरःसरमेव लौक्यं कृतवानिति प्रौढलीलाव्यवहिति सर्वमनवयम् । एतादृशमाहात्म्यसहित-
स्वरूपदर्शनेपि देवकीनाथचरित्रानां चालकसुद्धिरेव जातेति ज्ञापनार्थं समस्तपदेन नामोक्तम्, अन्यथा
मूले भिन्नं पदमिति तथा न वदेयुः । किञ्च । अलौकिकज्ञानमपि तयोः स्थितम् । अत एव
'स खनाने न शक्तिवि'त्युक्तं मूले । यद्यपीदं लोके वेदे च प्रथितं, तथापीदानीं प्रकटितं तत्
दृष्टुमेवोपपद्यते न तु समुहं वर्णयितुं, नेत्यद्भुतपदेन सूचितम् ॥ १ ॥

अतः परं रूपमुक्त्यालौकिकश्लोभाभिरूपकं नामाहुः ।

अम्बुजेक्षणाय नम इति ॥ २ ॥

यद्यप्यम्बुजेक्षणवचन्यत्रापि संभवति, तथाप्यत्र ये धर्मास्ते नान्यत्रेत्यलौकिकत्वं ज्ञापि-
तम् । अलौकिकधर्मा विवरणे निरूपिताः । किञ्च । अम्बुजपदेन रसोद्बोधकत्वेन रसात्मकता च
ज्ञापिता । अत एव स्निग्धदम्पतिमानरूपा रसात्मकताप्यग्रे निरूपिता फलप्रकरणे ॥ २ ॥

एवमलौकिकीं ज्ञानशक्तिरत्नत्वा, क्रियाशक्तिं निरूपयन्तस्तत्त्वज्ञानं नामाहुः ।

चतुर्भुजास्तचक्रासिगदाशंखाद्युदायुधाय नम इति ॥ १ ॥

चतुर्भुजेनास्ताः चक्रासिगदाशंखादय उद्धता नररूपा ना आयुधा येन तादृशाय ।
अस्पर्शस्तु विवरणे 'चतुर्विधकार्य'मित्यारभ्य 'वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्मग्नतस्तथे'त्यनं
विशेषतो विवृत इति ततोवगन्तव्यः । अत्रापि चतुर्व्यूहेषु प्रद्युम्नरूपेण रसात्मकता सूचिता ॥ १ ॥

माहात्म्यद्योतकमभिर्म नामाहुः ।

श्रीवत्सलधूमने नम इति ॥ ४ ॥

सर्वात्मकस्य भगवतो मन्त्रं हि मुख्यं लक्षणमिति तद्वारणम् । किञ्च । स्पर्शसुखानिन्य-
क्तिहेतुः श्रीः तस्याः स जनको भवतीति विवरणे विवृत्तमिति । तद्वारणेन रसज्ञापि सूचिता ।
तेन माहात्म्यं छेदह्येत्युभयमपि ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

अन्यदप्याहुः ।

कौस्तुभाभरणश्रीवाय नम इति ॥ ५ ॥

कौस्तुभो भगिरानरणं यस्यां तादृशी श्रीवा यत्येति । श्रीवानामपिदैविकस्वरूपभूतोप-
मणिरिति मुक्तश्रीवानां तत्रैव स्थितिः । भगवौस्तु मुखेपसृज्यः । तादृशा श्रीवास्तु लीलाभ-
व्यस्या एवेति, तेषां कण्ठमूलगत्येन स्वापनाद्वस्तरवशायनेव ज्ञापितम् । एवं तति माहात्म्यं
रसमिहत्वं चेत्सुभयमत्रापि सूचितम् ॥ ५ ॥

तादृशस्वरूपशिलोकने माहात्म्यज्ञानपूर्वकश्रेहेन श्रीदेवकीमातृचरणानां मुक्तिरेव स्वा-
दिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

पीताम्बरधारिणे नम इति ॥ ६ ॥

पीताम्बरं माया तद्वारणेन मोहनेव करोतीति न तथेति भावः । अत एव नागरुके माहा-
त्म्यज्ञानेपि पुत्रत्वभावः । एतदेव विवरणे न्यजितम् । पूर्वं कौस्तुभवर्णने श्रीवानामुभयस्वरूपं
निरूपितम् । केचन क्रियाभिष्टाः । केचन ज्ञानभिष्टा इति । तथात्वहेतुभूता मायेति पीताम्बरव-
र्णनम् । पीताम्बरस्य तद्रूपवादिति । तथा च मोहकधर्मसाम्ये तत्रापि तद्व्यञ्जितमिति भावः ।
किञ्च । पीताम्बरं ह्य रसाच्छदकं भवति, तेन रसरूपत्वेपि रसाच्छादनं सूचितम् । अत एव
विवरणे भगवतः प्रदेशावरिकानायामित्युक्तमाभासे ॥ ६ ॥

अत एव रसरूपत्वद्योतकमभिर्म नामाहुः ।

नीलमेघश्यामाय नम इति ॥ ७ ॥

त यथा सर्वानन्ददायी तथायमपीति भावः । एतत्सर्वं 'यस्तु स्वच्छलं' इत्यादिना
विवरणे सूच्यकृतम् ॥ ७ ॥

एवं स्वरूपं निरूप्य तदुपयोग्याभरणद्योतकं नामाहुः ।

नानाकल्पविराजिताय नम इति ॥ ८ ॥

इदं तु 'महार्हवैश्वर्यकिरीट' इति श्लोकनिरूपिताभरणभूषितत्वसूचकं नाम श्लेषम् ॥ ८ ॥

एवमुक्त्यात्मकं स्वरूपं निरूप्य तस्य परमसौन्दर्यविवरणस्योक्तं नामाहुः ।

आत्मविस्मापकमानुषवेषसौन्दर्यनिधये नम इति ॥ ९ ॥

इदं तु विरोचमानमित्यस्य नाम श्लेषम् । विशेषेण रोचकमिदमेव यत्स्वस्त्राणि विस्मयः । तथा च आत्मविस्मापको यो मानुषवेषः सौन्दर्यं च तस्य निधिः तादृशाय । अत एवादावमुक्तमेवोक्तम् । नालकपदेन मानुषवेषोन्मुखेक्षणपदेन सौन्दर्यं च व्यञ्जितम् । तस्यापि निधिरिति 'त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दध' इत्युक्तमग्रे । एतेन त्रैलोक्ये यत्र सौन्दर्यं तत्रैतद्वैश्वर्यंशरूपमिति सूचितम् । एवं सर्वशोभनं पूर्वाभाकज्योतिर्वर्चनीयमाहात्म्यं ज्ञापितम् ॥ ९ ॥

अतः परमेतादृशस्येदानीं प्रयोजनभावादुद्घातन्तरेण नम इति रमापि तत्रागत्य सेवां करोतीति तन्माहात्म्यसूचकं नामाहुः ।

रमालालितपादपद्माय नम इति ॥ १० ॥

रमा तु सर्वथा पुरुषोत्तमस्यैकनिष्ठा । सा चात्रागता इति तदवध्यत्रैव सापि स्थितेति तथोक्तम् । इदं तु 'तत आरभ्य नन्दस्येत्सारभ्य' 'रमाक्रीडमभूजुषे'त्यन्तस्य नाम श्लेषम् ॥ १० ॥

अतः परं यत्र माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहः प्रकटीकृतो न तु सुप्रभावावसहितस्तत्परि-
वर्तमानानि नानामन्त्र निरूपणीयानिति मध्यस्थबाललीलान्तःपातानि नामानि निहाय तादृ-
शान्येकविंशध्यापादादरभ्य पुनर्विरूपयन्ति ।

तत्र प्रथमं भक्तानामन्यभक्तनादिकं निषिद्धमिति तत्तिवारणसूचकं नामाहुः ।

भक्तहितोपदेशकाय नम इति ॥ ११ ॥

इदं तु मन्दादीनामिन्द्रयागोचरं दृष्ट्वा तत्स्वकीयानामनुष्ठितं मत्वा हितोपदेशं कृतवानिति तत्सूचकमुक्तम् ॥ ११ ॥

ननु बालकोपदेशेन परंपर्यागतमपि धर्मं ते महान्तः कथं त्यक्तवन्त इति तत्सूचकं नामाहुः ।

हविर्मन्त्रदेवतामूलसोपधकाय नम इति ॥ १२ ॥

हविर्मन्त्रदेवतास्य तेषां मूलं यत्तद्विधेयं ज्ञापकमित्यर्थः । अयं भावः । पूर्वं नन्दं प्रति प्रश्ने कृतो नन्दः 'वर्नन्यो भगवान्निन्दे'त्युत्तरं दत्त्वात्, तत्र वर्नन्यो भगवानेव देवताकूपो, मे-
वास्तस्यावयवाः मन्त्रा इव वर्षापयो हविः यतोन्नं भवति, जलज्जाभ्यामेव सर्पं जीवति, इन्द्रः सर्वोपास्य इति सर्वे तद्गुणान् कुर्वन्तीति निरूपितम् । ततो भगवांस्तन्मतं निराकृत्य स्वमत-
मुपदिष्टवान् । 'तस्माद्ब्रह्मं ब्राह्मणानामन्त्रदेवतारभ्यतां मत्स' इति मन्त्रकृतो यागस्तु वैदिको न भवतीति वैदिकः कर्तव्यः । यत्र हविर्मन्त्रदेवताः प्रतिष्ठिताः । तत्र गोपु हविः । ब्राह्मणेपु मन्त्रः । गोवर्धनः स्वयमेव देवताकूपः । हविर्मन्त्रदेवतानां मूलमूतानां मूलमूता दूत एवेति तद्विधेयो ज्ञात इति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

तत इन्द्रस्य मोहेन भगोपचातोयमो जात इति तत्पूर्वकं नामाहुः ।

कृतवेषमोहितदेवपरीक्षकाय नम इति ॥ १२ ॥

कृतो यो वेषो मानुषेषस्तेन मोहितो यो देव इन्द्रस्तस्य परीक्षकाय परीक्षाकर्म इत्यर्थः । कियत्पर्यं न मया सहेनं करिष्यतीति सप्तदिनपर्यन्तं परीक्षा कृतेति, तदुपर्यपि वृद्धिं कुर्यात्तया स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति भावः । अथवा । कृतवेषमोहितो यो देव इन्द्रस्तेन हेतुना परीक्षकाय भक्तानामित्यर्थः । इन्द्रकृतज्ञेयेन भक्तेषु करुणया रक्षार्थं परित ईक्षणं 'गोपाये स्वात्मयोगेने'ति विचारपूर्वकं यदीक्षणं तस्य कर्म इति वा । अथवा । तादृशो यो देव इन्द्र-स्तस्य परित ईक्षा ज्ञानं तत्कारकायेति तत्कृतप्रपत्तिः सूचिता । किञ्च । प्रपत्त्यनन्तरं तदुपरि कृपादृष्टिः कृतेति परीक्षकायेत्युक्तमित्यपि सूचितम् । अत एव 'तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यत्र स्वकार्ये संपले सुरेक्षणं कृतमिति विवरणे विवृतम् ॥ १२ ॥

ननु यागभङ्गजनितक्षेपेन प्रलयकालीना मेधा निर्मुक्ता इति तैः सर्वं भगदेव प्राप्तं भवेदिति तदभावद्योतकं नामाहुः ।

एकदेशशुद्धिवायुदेवताशोभजनकाय नम इति ॥ १४ ॥

एकदेशो जनस्तर्यं शुद्धिवायुदेवताशोभजनकस्तादृशाय । अथवा । एकदा य ईशः न तु सर्वथा तादृश इन्द्रः तस्मात्तन्मुखादित्यर्थः । शुद्धिवायुदेवतानां शोभजनकः न तु साक्षात्स्वय-माश्रयमिति तापन्मात्रप्रपन्नमेव कृतवन्त इति भावः । अत एव 'मन्वादिभ्यश्चोप स' इत्यत्र 'स निषिद्धनामभोके'त्युक्तम्, प्रत्यये तु भगवदाज्ञया तथा कुर्वतीति सर्वं सुस्पष्टम् ॥ १४ ॥

ननु मूले मेधादीनां शोभजनकत्वमिन्द्रस्योक्तम्, अत्र भगवतः शोभजनकत्वं निरूपितमिति कथमेकतात्म्यता भवेदिति तत्पूर्वकं नामाहुः ।

सर्वरूपाय नम इति ॥ १५ ॥

अयं भावः । अत्र भगवान्कालात्मकः स्वयं शम्भुर्पनाशार्थमेतावत्करोतीति सर्वरूपोपि स्वयमेवेति, तत्प्रेरकोपि स्वयमेव जात इति तेषां शोभजनकत्वं भगवत एवेति तथा नामोक्त-मिति भावः । अन्यथा को वा भराक इन्द्रो यद्भगवत्स्थाने तादृशोपदर्शं कुर्यादिति सर्वमन-वद्यम् । सर्वेषां रक्षायां स्वात्मयोगशुक्तः 'गोपाये स्वात्मयोगेने'ति सर्वत्र स्वयं प्रविष्टः, सर्वरूप-त्वेन रक्षा कृतेति तत्पूर्वकं नाम ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

ननु तथाप्येतावत्करणे किं सिद्धमिति तदाहुः ।

वेदमार्गरक्षकाय नम इति ॥ १६ ॥

पातपञ्चमं दूरीकृत्य वैदिको वैष्णवधर्मो रक्षित इत्यर्थः । किञ्च । भक्तानां तत्रापि स्वकीयानामन्यभजनादिकं सर्वथा ह्यनुचितमिति ॥ १६ ॥

तत्सर्वं दूरीकृत्य केवलं स्वनिर्णीकृता इति भक्तिमार्गप्रवर्तको जात इति तथा नामाहुः ।

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ १७ ॥

अत एव वृष्टिकृतपीडायामपि चरणप्रारणमेवागता इति 'पादमूलमुपायवुरित्युक्तं सूत्रे ॥ १७ ॥

ततो रसापि स्वस्वरूपेणैव कृता, न तु साधनान्तरेण । तथा सत्यन्यसंबन्धः स्वकीयानां भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोवर्धनोद्धरणधीराय नम इति ॥ १८ ॥

तदुद्धरणकृतक्षया केवलं स्वकीयत्वं संपादितं स्वमाहात्म्यं च प्रदर्शितम् । सत्प्रदिव-
सावधि सर्वतथारणेन सर्वेषां क्षुत्तृदेहधर्माद्यभावेन च माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्तु तद्वदः सर्वतोभिकः
श्रेहो ज्वलित इति भक्तिमार्गधर्मपोषणमेव कुतमिति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं स्वीयानामेव माहात्म्यज्ञानं कृतं किंतु सर्वेषामेव जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वजनीनमाहात्म्यबोधकाय नम इति ॥ १९ ॥

सर्वत्रैव देवमानुषादिषु माहात्म्यस्य बोधकायेति ॥ १९ ॥

सर्वत्रैव तदप्रकटमिति ईदृश्यापि तज्जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तविस्मापकाय नम इति ॥ २० ॥

इदोपि भक्त एतादृशकारित्वान्मोहेन भगवदपराधं कृतवानिति स्वोद्यमे निष्कले जाते
विस्मितोभवदिति तथोक्तमिति भावः । न केवलमाश्चर्यमात्रमेव जातं किंतु गतगर्भः हृत्-
संक्षयः सन् मेघान्धवारवदित्यपि ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अत एव भगवान्दोषमेव दूरीकृतवान्, नन्विन्द्रः स्वर्गाद्दूरीकृत इति तादृशं नामाहुः ।

मोहनप्रबोधोभयरक्षकाद्भुतचरित्राय नम इति ॥ २१ ॥

मोहनं च प्रबोधश्च तदुभयस्य रक्षकमद्भुतं चरित्रं यस्येति । मोहोपि स्वकृत एव
प्रबोधोपीत्यद्भुतत्वम् । अत एवेन्द्रपद्मान् नाशितः । एतेनापराधेपि दोषमेव नाशयति न, तु
तं लौकिकप्रयुगदिति सूचितम् ॥ २१ ॥

तत्र हेतुत्वं नामाहुः ।

लोकवेदोल्लङ्घनकरप्रपन्नभक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥ २२ ॥

भगवान्परमकृपाशूरकृष्टकर्मेति लोके वेदेपि निन्दितं महापापनर्कं तादृशमपि करोति
यः स लोकवेदोल्लङ्घनकरः, एतादृश इन्द्रो, यतो गोकुलसंक्षयार्थमाज्ञापितवान्, पुनर्विवेके जाते
प्रपन्नश्च, तथापि भक्तः अपराधसमापनपूर्वकं सेवकधर्मे प्रवृत्तः, तादृशस्य सर्वदुःखनिवारका-
येत्येतदेवोक्तम्, 'मया तेऽकारि नबन्धि' त्वारम्य 'अम्यता' मित्यन्तम् । अतः परमेवं न
कर्तव्यमिति ॥ २२ ॥

न केवलं दुःखमेव निवारितवान्किन्तु प्रसादोपि कृत इति तथा नामाहुः ।

इन्द्रसुरभीप्रसादकाय नम इति ॥ २३ ॥

उभयोरेकत्र स्थितिरुभयोः प्रसादस्याप्येवमप्रतिपादनाय समस्तं पदम् । किञ्च, गोविन्द्याभिषेकस्तु सुरभ्या प्रार्थितः । इन्द्रेण स्वयं स कृत इति स्वस्य सेवकधर्मो ज्ञापितः । भगवत्प्रसादोपि सूचितः स्वप्रसक्ततया । अन्यथा सा न स्यात् । अतएव समानधर्मज्ञापनायापि समस्तं पदम् । किञ्च, इन्द्रस्येन्द्रत्वं दूरीकृत्य सुरभ्या भगवति तदभिषेकः क्रियत इति परस्परं वैमनस्यं भवेदिति तदभावज्ञापनार्थं वा समस्तं पदम् ॥ २३ ॥

तत इन्द्रत्वसूचकं नामाहुः ।

गोविन्दाय नम इति ॥ २४ ॥

इन्द्रस्यापीन्द्र इति माहात्म्यं ध्योतितम्, अतएवोक्तं 'निनैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निस्सर्गता' इति सूत्रे । किञ्च । गोकुलस्य सर्वस्येन्द्रो जात इति गोविन्दः, गोकुलेन्द्रः, भग्नेन्द्रः गोपेन्द्रः, तथा इन्द्रेन्द्रः, देवेन्द्रः, सुरभीन्द्र इत्यादिनामान्यपि भवन्ति । एवं माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहसहितानिरोधो निरूपितः ॥ २४ ॥

एतावत्तपि चरित्रे कृते सर्वथा माहात्म्यं न स्फुरितम् । यतो गोवर्धनोद्धरणानन्तरं पुनर्यथास्थानं तस्मिन्स्थापिते भगवति च मिलिते लौकिकचरित्रेण कृता न त्वलौकिकभावः स्फुरित इति तद्वर्धनप्रतिचरित्रं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अत्यन्तभक्तनिरोधकाय नम इति ॥ २५ ॥

भक्त्येदम्यभजनं कुर्यात्तत्रापि निरोधमार्गीयश्चेत्तदा निरोधः कर्तव्य इति नन्दस्यान्यभजनादिकं नास्तीति निरोधः कृतः । यतो भगवत्प्रेरितवरुणकृतदास्यादिनिरीक्षणेन भगवति माहात्म्यमलौकिकत्वेन बुद्धिश्च आतेत्येतावत्सूचकं नामैवं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अत एव तज्ज्ञापकमभिर्न नामाहुः ।

वरुणादिदेवप्रबोधकाय नम इति ॥ २६ ॥

वरुणादयो ये देवा आदिचन्देन तत्रत्याः क्षियः पुरुषाश्च तेषां सर्वेषामेव प्रबोधकः । प्रकृष्टेन सज्ञानसंपादकस्तादृशाय । अत एव ते सर्वे गर्भदाता इव सेवां कृतवन्त इति तथोक्तम् ॥ २६ ॥

एवं नरुणलोके सर्वेषां नरुणादीनां दास्यं दृष्ट्वा भगवति माहात्म्यज्ञानं दृढं जातमिति भगवतः परमोत्कर्षादितृष्णापीति तत्पूरकं नामाहुः ।

व्यापिवैकुण्ठप्रदर्शकाय नम इति ॥ २७ ॥

व्यापिवैकुण्ठस्य प्रकर्षेण दर्शकस्तादृशाय । तदर्थेनैवाविव्यानिवृत्तापसरानन्दात्मकत्वे सम्पत्ते सर्वेषां कथं एतादृशिति, ततोपि भजनानन्दस्योत्कृष्टत्वात्तदनुभवाय ता उद्धृताः ॥ २७ ॥

ततो ब्रह्मणो लोके ददशुरिति सर्वतारतम्यज्ञापनार्थं प्रदर्श्य ततोऽप्युद्धृतवानिति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वैकुण्ठस्थित्यधिकभक्तगृहस्थितिबोधकाय नम इति ॥ १८ ॥

वैकुण्ठस्थितेः सकाशादधिकोत्कृष्टा भक्तस्य गृहस्थितिस्तस्या बोधको ज्ञापकः । एतद्-
शनेनायं साक्षाद्भगवानेवास्मद्गृहेवतीर्ण इति गृह एवा परमानन्दानुभवेन वैकुण्ठापेक्षया गृहमेव
विशिष्टमिति ज्ञानं जातमिति भावः ॥ १८ ॥

तद्वेदकं नागाहुः ।

मदनमोपालाय नम इति ॥ २९ ॥

वैकुण्ठे लयावस्थानुभूता । अत्र तु सखान्मदनमूर्तिः परमलावण्यमिति स्वयमेव
मोचालक्षणेन भगवानस्मानन्दयतीति नन्दादीनां ज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति
भावः । इदं तु 'कृष्णेन बोद्धता' इति कृष्णपदार्थस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

ननु गोकुले भगवत उच्चैर्मुसलपरिग्रहस्य दृष्टत्वात्कथं तादृशं निर्दोषज्ञानं जातमिति
तत्सूचकं नागाहुः ।

अनादिब्रह्मचारिणे नम इति ॥ १० ॥

सर्वेषां आदिभूतो ब्रह्मचारी त्वयमेव, य इदानीं ब्रह्मचर्यं कुर्वति तेषां सर्वेषां मूलमूले-
यमेव । यतः सर्वत्र ब्रह्मरूपत्वेन शरति व्याप्नोति । सर्वेषु आत्मबुद्धिरेव भगवतः, आत्मव्यति-
रिक्तं वस्तुमेव नास्तीति ब्रह्मचर्यं तत्रैवेति तथा नामोक्तम् । किञ्च । यः सर्वदा स्वानन्देनैव
पूर्णस्तस्यान्यतश्चान्दव्यपेक्षैव नास्ति, यतो ब्रह्मचर्यं स्थितिर् भवेदतोनादिब्रह्मचारित्वं तत्रैवेति
ज्ञापितम् । इदं तु कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं दृष्ट्वा तादृशं ज्ञानं जातमिति तद्यज्ञकं
ज्ञेयम् । किञ्च, ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनादिकं तदुक्तधर्माचरणं च धर्मः स ज्ञानंयुक्तस्तस्य । अत्र तु
छन्दोभिः स्तूयमानावोक्तैर्वेदानामपि तन्निष्ठतोत्पत्त्यादिब्रह्मचारित्वं तत्रैवोक्तमिति भावः ॥ १० ॥

एवं निर्दोषज्ञाने जाते फले भवतीति साधनप्रकर्षणानन्तरं फलप्रकर्षधारणः । तत्र फल-
दानार्थं यावत् स्वरूपं कृत्वा स्थितस्तादृक्स्वरूपप्राप्तकं नागाहुः ।

कन्दर्पकोटिलावण्याय नम इति ॥ ११ ॥

इदं तु 'भगवानसीत्यस्य विवरणे बहुगुणैर्धर्मसंपन्नस्तथा रूपं कृत्वा स्थित इति भगव-
त्पदार्थेन निरूपितमिति तद्व्योक्तकं नाम ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

नन श्रुतौ कामरूपत्वं ब्रह्मणः कुत्रापि न श्रुतमिति तत्तात्पर्यज्ञापकं नागाहुः ।

सर्वोपनिषत्तात्पर्यगोचराय नम इति ॥ १२ ॥

सर्वोपनिषदां यत्तात्पर्यरूपं 'स्तो वै स' इत्यादिना निरूपितं रासात्मकं कोटिकन्दर्पलावण्यं
तदेव गोचरः दृष्टिपदीभूतमित्यर्थः । अथवा । सर्वोपनिषद्गुणा भगवतीमन्निन्यस्तासां तात्पर्यं
बहिः कलानुभवरूपं तदर्थं गोचरो जात इति । एतेन श्रुतीनामेवार्थे तादृशं रूपं प्रकटितवा-
नान्यार्थमिति सूचितम् । अथवा । सर्वासाधुपनिषदां तात्पर्यं फले, फलरूपा तु रासलीला, तत्र

तदर्थं वा गोचरो जात इति तथोक्तम् । एवमुपनिषत्तात्पर्यगोचरत्वकथनादियं लीला नित्यैव, साम्प्रतं लोके नहिः प्रकटीकृता । अत एवोक्तं 'मन्त्रेण लोके प्रकटमाभिदैविकमुत्तम' इति ॥२२॥

अतः परं फलस्वरूपज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकारमणाय नम इति ॥ २३ ॥

एतावत्पर्यन्तनीधरमान एव स्थितः । इदानीं समस्तमन्त्रधर्माविहाय नायकभावेन ता रात्रीर्दृष्ट्वा रमणेच्छां कृतवानिति गोपिकानां रमणो जात इति तथोक्तम् । एतत्सर्वं 'वीक्ष्ये' त्यस्य विवरणे विवृतम् ॥ २३ ॥

अत एव विलम्बासहिष्णुस्तत्कार्यसाधनार्थं योगमायाद्वुपाश्रितो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सकलयोगाधिपतये नम इति ॥ २४ ॥

सकलयोगानामपि अधिपतिराधिष्ठाता तत्तद्योगेन तत्तत्कार्यसाधक इति । एवं कार्ये स्वस्य स्वातन्त्र्याभावाद्योगमायैव साधिकेति तामाश्रित इति तत्सूचकमिदं नामोक्तमिति भावः । अतएव पूर्वमपि योगनायामाज्ञापयदधुनापि कार्यमिति रसस्वाभाव्याप्ताभाश्रित इत्युक्तम् । एतत्सर्वं विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

किञ्च । अत्र यथा नवीनमनःकरणेन सर्वां सामग्रीं लीलोपयोगिनीं नवीनैव कृतेति विवरणे विवृतम् । तथा कामोपि नवीन एव प्रकटीकृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अलौकिकपूर्णकामजनकाय नम इति ॥ २५ ॥

यदा नायकभावेन तद्दर्शने रमणेच्छा जाता तदा कामोपि स्वस्वत्वात्मकोऽलौकिक उद्भूत इति भक्तेरपि वेणुद्वारा तस्यैव जनको जातः । अत एव 'कामपितामहं मन उत्पादित-वांस्तत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यतीत्युक्तं विवरणे । तथा च तत्सूचकमिदं नामेति भावः । कश्चिदलौकिकपूर्णकामजीवननन्त्राय नम इति पाठः । तदा कामजीनं वेणुनादस्तज्जनकायेति तद्वारा काम उत्पन्न इति स्फुटमेव ॥ २५ ॥

एवं भगवतो रसरूपतां निरूप्योद्दीपनविभावरूपोपि स्वयमेवेति तत्सूचकं नामाहुः ।

आशापूरकसत्वात्मकामदीपकाय नम इति ॥ २६ ॥

आशापूरकस्य सत्यस्य आत्मरूपस्य कामदीपकस्य अर्थात् यश्चन्द्रः तद्वत् । यदैव मन-शक्ते तदैव य उद्गुराजः सै उदगादिति विवरणार्थमेव तद्बुद्धयः प्राप्तः । रमणेच्छांतर्गतत्वात् । सोपि स्वस्वत्वात्मक इति गोपिकारमणाय नम इति नामान्तर्गत एव सूचितः । इदानीं तत्स्वरूपं वक्ष्यमिति तत्सूचकावेन विशेषणैरेव विशेष्यार्थिर्देशः कृत इति तथोक्तम् । तेनाशापूरकत्वेन 'ककुभः करैर्मुसं प्राप्या विलिखति' त्वुक्त्यर्थः सूचितः । किञ्च । नर्पणीनामप्याशा पूरिता शोक-दूरीकरणेनेत्यपि सूचितम् । सत्यत्वेन नायं भवकर्मजः । मध्याकाशपर्यंतमेव भगवन्मिलत्वादि-

धर्माः सूचिताः । आत्मरूपत्वेनलौकिकवस्तुत्तमम् । कामदीपकत्वेनोद्दीपनविभावरूपतोक्तेति सर्वं सूच्यम् ॥ ३६ ॥

एतादृशं चन्द्रं दृष्ट्वा वेद्युतायं कृतवानित्युक्तं मूले । ततस्तद्गीतं निराम्य ताः सर्वा आनन्दुरित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

शृङ्गारविभावादियुक्ताय नम इति ॥ ३७ ॥

मुक्त्वरसस्तु विभावादिसंयुक्त एव विद्यतीति शृङ्गाररसस्य ये विभावा आलम्बनविभावा उद्दीपनविभावादयश्च तैर्युक्ताय । अत्रोद्दीपनविभावास्तु ता रात्रीः शरदोत्कृष्टनक्षिका इति तदोद्भुराज इति वनं चेति सर्वे पूर्वोक्तनामभिः सूचिताः, आनन्दुरित्यनेनालम्बन विभावरूपा उक्ता इति तत्सूचकं नामेदं श्रेयम् । एतेन धर्मसहितो रसो निरूपितः ॥ ३७ ॥

एवं करणे स्वप्रतिद्वैव हेतुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सत्यवाचे नम इति ॥ ३८ ॥

‘नयेमा रसस्य क्षपा’ इति तासां वरो दत्त इति वद्वचनं सत्यं कृतमिति तथोक्तम् । एतेन ता आहृता इति सूचितम् ॥ ३८ ॥

अतः परमागमनानन्तरं धर्मसूचकं नामाहुः ।

कामोन्मत्तगोपाङ्गनामुक्तिदात्रे नम इति ॥ ३९ ॥

‘निशम्य गीतं’ मित्यत्र गीतस्यान्वयवर्धनत्वमुक्तमिति तच्छ्रवणेन तादृशं उद्भूद्यो यः कामहोमोन्मत्ता देशाध्वनानुरहिता या गोपाङ्गनास्तासं मुक्तिदाता । अर्थ भावः । ‘कृष्णगृहीतमाप्ता’ इत्यत्र मानसमित्युपपत्तिः, देशाध्वनेन्द्रियान्तःकरणद्वयः सर्व एव स्वस्मिन्गृहीता इति कृष्णारिका एव तदन्तिकमानन्दमुरिति ‘मदैव सन् मन्त्राप्येती’ त्युक्तकृता मुक्तिरैव दत्तेति तथोक्तमिति भावः । अथवा । ‘आत्मना प्रथमा लीले’ त्युक्तत्वात् प्रथमे भक्तानामात्मन्यात्मनैवानन्दं पूरितवानित्युक्तमिति विवरणे । तथा च मुक्तावात्मन एवानन्दानुभवी, न तु देशेन्द्रियादीनामिति तथोक्तमिति भावः । परन्तु तथाप्येतावान् विशेषः । यद्यत्र मुख्यत्वेन प्रथममात्मन एव पञ्चात्सर्वेन्द्रियाणामिति । एतेन वा मुक्तिः कामादिविषयत्यागेन ज्ञानभक्त्यादिसाधनैः कथञ्चिद्वरति सात्र बाधकप्रमादेव जातेति सूचितम् । अत एव ‘कामं कोप’नि त्यादि निरूपितम् ॥ ३९ ॥

एवं प्रथमागमनानन्तरमपि तासां मनोमिलनस्ततोप्यधिकफल इति तदधिकारपरिशार्फनमिदं नामाहुः ।

मुक्त्यधिकफलमोषीमनोमोहकाय नम इति ॥ ४० ॥

मुक्त्यधिकफलं साक्षात्स्वरूपसम्पन्नस्तत्र मोषीनां मनोसि तेषां मोहकस्तादृशाय । इदं तु ‘ता दृष्टान्तिकमायाताः’ ‘वाचःपेदोर्विमोह्य’ञ्जित्वारम्य ‘प्रतिपात ततो गृहा’नि-

त्पन्तस्य नाम ज्ञेयम् । भगवांस्तु अन्यक्षेपतया भजनमशुचमिति परावृत्तिं वदति । किञ्च । 'भगवांस्तु मुमुक्षुदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्सम न भक्तियोगमिति' नाम्नयान्मुक्तिः पूर्वं दत्ता, तदप्य-
त्कलमधिकारभावे न देयमिति 'स्वागतं न' इत्यादिनिषेधवाक्यान्मुक्तवान् ॥ ४० ॥

एतास्तु पूर्णाधिकारस्य इति तन्निराकरणं चक्रुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

लोकवेदसर्वधर्मपरित्यक्तगोपीसेवितचरणारविन्दाय नम इति ॥ ४१ ॥

लोकवेदसंयन्धिनः सर्वे धर्माः परित्यक्त्वा यन्निस्तादृशीभिः गोपीभिः सेवितं चरणारविन्दं यस्य तादृशाय । इदं तु 'सक्त्यवयव' सर्वविपर्योक्तस्य 'आदमूल'मित्यारभ्य 'आ स्वयङ्ग ते कल पदाम्बुते'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । अत एवाग्रे 'किङ्करीणाभि'त्युक्तं, न हि कैङ्कर्ये पूर्वसिद्धो धर्म-
स्तिष्ठतीति भगवच्चरणसेवैवासम्भवं इति ज्ञापितम् । एवं सति तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयमिति भावः ॥ ४१ ॥

अतः परमन्तर्गुह्यतानामत्रागमने प्रतिबन्धोभूदित्येतत्कलं न ज्ञातमिति तन्निराकरणं नामाहुः ।

भक्तप्रतिबन्धानिवारकाय नम इति ॥ ४२ ॥

'जहर्जुनमयं देहमि'त्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्तिरुक्तेति भावः ॥ ४२ ॥

तदनन्तरं कलप्रतिस्वरूपसूचकं नामाहुः ।

अलम्बरासगोपीसख्योमुक्तिप्रदायकाय नम इति ॥ ४३ ॥

अलम्बो रासो यामिः, प्रतिकन्धकस्य ज्ञातत्वात्तादृशीनां गोपीनां सख्यो ध्यायमात्रेण मुक्तेः प्रदायकः । तथापि प्रशब्देन मुक्त्यनन्तरमलौकिकदेहप्राप्त्या सर्वतः पूर्वमेव रासमध्यस्था जाता इति सूचितम् ॥ ४३ ॥

ततः परीक्षान्तरं ता अपि रासमध्यस्था जाता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

परीक्षितगोपजबूसेवितचरणाय नम इति ॥ ४४ ॥

परीक्षिता या गोपजबूसेवितानिः सेवितं चरणारविन्दं यसेयेति । 'पुलकपुलकं देहि दास्य' मित्युक्तत्वाच्छुचयोगिसेवां कृतवत्यः । तदुक्तं 'ताभिः समेताभि'रित्यादिना । अथवा । परीक्षिता परितः ईक्षिता या गोपजबूसेवितानिस्तपैत्यर्थः । अर्थः भावः । परीक्षानन्तरं 'इति-
विह्वलित'मित्यत्र हास उक्तः । सोऽपि प्रकृष्टः परिहासदायकः स्थापेलादायकश्च । तथा च पूर्वं प्रहस्य परिहासं ज्ञापयित्वा पश्चात्प्रेमपूर्वकं परितः ईक्षिता अवलोकित्वा इति तत्सूचकं परी-
क्षितपदमिति भावः । किञ्च । तादृशप्रकारकभगवदवलोकनानन्तरं तादृशमपि तादृशमवलोकनं ज्ञातमिति परीक्षिताः परितः ईक्षा सञ्जाता यास्तु ताः परीक्षिताः । ईक्षेत्युपलक्षणं, यावन्तः प्रेक्षणा-
दयो निवृत्तास्ते सर्वे जाता इति ज्ञेयम् । अत एव 'प्रियेसगोतेकुलमुत्तीभि'रित्युक्तं पदे । तथा च तादृशीमित्येति भावः ॥ ४४ ॥

अतः परं रमणानन्तरं तासां लोकेन्द्रयायेन मद्यो मानव्य जातावि 'त्यात्मानं मेनिरे स्त्रीणा-
मि'ति निरूपितम् । तत्र मानविभूतिसूचकं नामाहुः ।

निजजनस्मयध्वंसनस्मिताय नम इति ॥ ४५ ॥

अयं भावः । पूर्वमुदारहासद्विन्दुन्ददीधितिरे'त्यत्र कुन्दत्वं स्नेहस्येत्यस्य विवरणे
काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति निरूपितम् । तत्तात्पर्यं च स्वामिनीनां सदा निरुपचिन्नेह एव
चेत्तिष्ठेत्तदा सपिंडतादिनावासंभवे पूर्णरसभोग उभयत्रापि न संभवतीति निरुपचिन्तांशमा-
च्छाद्य कामोपाधिकत्वं स्नेहस्य संवादितवानिति विवरणार्थो विवृतः टिप्पण्याम् । एवं सति
लौकिकरीतिस्नेहेन तदनुसार्येव रमणस्वरूपमिति न पूर्णमनोरथ इत्यौदासीन्येन रमत इत्युक्तम् ।
अत एवैषाहु इति दृष्टान्तः । तथा च कलङ्कित्वोक्तस्या लौकिकनायकताद्विकारवत्त्वं सूचितम् ।
तेनास्य यथा पूर्णोप्यपूर्णो भवति पुनरप्रे क्रमेण पूर्णो भवति तथायमपि भविष्यतीति टिप्पण्यां
विवृतम् । एवं सति संप्रति लौकिकरीतिरेव कृतेति तासां मानोपि जातः । अन्यथाऽलौकिक-
प्रपत्तौ कथं संभवेदिति तत्किञ्चित्सूचकं नामोक्तं 'निजजनस्मयध्वंसनस्मिताय नम' इति ।
निजजनानां स्मयस्य ध्वंसनं क्लिप्तं मन्दहासो यस्येति । पूर्वमुदारहासेत्यत्र हास उदार उक्तः,
यदा मानो दृष्टस्तदा तत्संकोचः कृत इति तावत्तैव मानो निवृत्त इति ज्ञापितम् । अन्यथा
तिरोधानज्ञाने अकस्माददर्शनमात्रेण तापः कथं भवेत् । न हि मानवतीनां तापः कश्चिद् दृष्ट-
परः श्रुतो वेत्तुपपत्तिरुक्ता नामनिरूपणे । तर्हि तिरोभावः किमर्थं कृत इति चेदुच्यते । अयना-
शयः । भगवत एतासां पूर्णरसदानार्थं विप्रयोगरसानुभवः सर्वथा कर्तव्यः । सर्वथा प्रवृत्त्यभावे
पूर्णरसदानमलौकिकरीत्या न भवतीत्येतासां मानस्य निवृत्तावपि मद्यो न गतः । 'आत्मानं मेनिरे
स्त्रीणामि'त्युक्तरूप इति, तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय च तथा कृतमिति भावः । किञ्च । लौकिक-
रीत्या माननिवारणेपि मानस्तिष्ठत्येवान्यथा पुनः सगानन्तरं कथं भवति । लौकिकरीतिरसदाने
तथैव व्यवस्था ; अलौकिके तु सर्वथा मानाभावोपेक्षित इति सोन्तःस्थः इति सर्वकरणसमर्थो भगवा-
नन्तः प्रविश्यालौकिकरीत्या तं दूरीकृतवानिति सर्वमनवयम् । एवं सति यावदंशो लौकिक-
स्नेहः स्थापितस्तावदंशो मानोपि मन्दस्मितेन विवर्तितो नाधिक इत्येतत्सर्वाभिप्रायज्ञापकमिदं
नाम ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

ततो योषिकांशः सोन्तस्तिष्ठतीति तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय तिरोहित इति तत्सूचकं
नामाहुः ।

कायिकतिरोभावितगोपीपुञ्जाय नम इति ॥ ४६ ॥

कायिकतिरोभावः स्वस्य तलुचीकृतो गोपीपुञ्जो येन तादृशाय । एतेनान्तःप्रकट
इत्यर्थः । अथवा । मथानां कायिकसंक्रान्त्यर्थं यो बहिः प्रकटः स्थितः स तिरोहित इति तिरो-
भावयुक्तो गोपीपुञ्जो येनेति ॥ ४६ ॥

एका तु निर्दोषा स्थितेति सहा एव स्थापितेति तत्सूचकं नामाहुः ।

राधासहचराय नम इति ॥ ४७ ॥

सापि सहचारिणी, अयमपि तत्सहचरः, ययैव तस्याः प्रीतिस्तथैव करोतीति सूचितम् ।
अत्रैषा मतमप्यस्येति विवरणे विवेचितमिति तासां मध्ये या मुस्या सैतत्सनाधीति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

अतः परं तिरोधानानन्तरं तासामवस्थाज्ञापकं नामाहुः ।

विरहव्याकुलगोपांगनान्वेषितमार्गाय नम इति ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तलौकिकरूतिस्नेहस्य मित्रोत्तरलौकिकस्त्वन्तःस्थितः । स च सङ्गेष्यासेचनकस्यभा-
वात्तापकरस्तिरोधाने त्वदर्शनेन तापमुत्पादयेदेवेति विरहेण व्याकुल या गोपाङ्गनास्ताभि-
रन्वेषिताः मार्गा यस्य तादृशाः । इदं तु 'अन्तर्हिते भगवती'त्यारभ्येत्येवं दर्शयन्त्यस्ता' इत्य-
न्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अतः परं या सङ्गे स्थिता तस्या अपि मानो न्यत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

ज्ञानतुल्यभक्तप्रान्तिजनकाय नम इति ॥ ४९ ॥

यथा'मानं मेधिरे स्त्रीगामि'ति तासां ज्ञानं ज्ञातं तथास्या अपि 'हित्वा गोपीः कामयाना
मामसौ भगौ, अतोहं नरिष्ठे'ति ज्ञानं ज्ञातुमिति तत्तुल्या ज्ञातेति ज्ञानेन तुल्यो यो भक्तस्तस्य
प्रान्तेर्जनकाय । यथा पूर्वं ज्ञानेन प्रान्ता सती 'न पारयेहं नक्षिमुमि'त्युक्तवती तथा तादृशी
प्रति भगवानपि भ्रमजनकमश्रुनप्येवोपदिष्टवान् 'स्त्वन्वमारुह्यता'मिति तथोक्तमिति भावः ॥ ४९ ॥

तदा ततोप्यन्तर्द्वय इति तस्या अपि विरहेण मूर्च्छान्ता तादृशेयवानरुहा जाता तदा
जीवमसम्पत्त्यर्थं स्वप्नादिष्वं ज्ञापितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

निकटस्थितिबोधकाय नम इति ॥ ५० ॥

एतच्च 'हा नापे'त्यत्र 'महामुने'त्यस्य नाम ज्ञेयम् । एतादृगवस्थया दुःखितां ता
पुनरन्याः सर्वा वने विचरन्त्यो बद्धाः । तदेवं स्वहृत्तान्तं कथितवतीति सर्वासां स्वदोषसङ्घर्ति-
नाता, भगवानसङ्गोपेणैव गत इति ॥ ५० ॥

तद्वोपनिवृत्त्यर्थं गुणगानमेव साधनं ज्ञात्वा तदेव कुरुति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीवर्गितनिलिलगुणाय नम इति ॥ ५१ ॥

गोपीनिर्गणिताः निखिल गुणाः 'अयति तेधिक'मित्यारभ्य 'यत्ते मुनाते'त्यन्ता यस्य
तादृशाः ॥ ५१ ॥

एतान्ती ह्येपि शुद्धिर्नानातेति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

भक्तेषु शुद्धिविलंबनाय नम इति ॥ ५२ ॥

भक्तेषु शुद्धीर्विलंबं करोतीति तथा । स्तोत्रेण यावन्ती परीक्षा कर्तव्या स्थिता तावन्ती
सर्वापि कृता । अवस्थाद्वयमेव तासां स्थितम् । मूर्च्छार्यां स्त्रीलक्षणेष्टो श्लेषः, स्वरूपस्थितौ
गुणगानमिति । तथापि प्रादुर्भावकारणं न ज्ञातमिति शुद्धीर्विलम्बः ॥ ५२ ॥

ततः सर्वेषामसाधनत्वे दैन्यं प्रादुर्भूतमिति रोदनानन्तरं 'तासामाविरम्बि'श्रुतं, तत्सूचकं नामाहुः ।

दीनकृपाप्रकटितरूपाय नम इति ॥ ५२ ॥

यदा दीना जातास्तदा कृपया प्रकटितं रूपं येन सः तादृशाय । अत एवोक्तं 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोपागसाधनमिति' । प्राक्तव्यानन्तरं पूर्वं विलेकनमात्रेण 'श्रीशुत्युच्छदशो जाता' इति नयनास्त्रादकल्पमुक्तम् ॥ ५२ ॥

ततः सर्वासां भगवन्मनसैवोत्पन्नमिति 'उच्चशुर्गपत्सर्वास्तनः प्राणमिवानत'मिति मनसोऽप्यास्त्रादकल्पं सूचितमिति तादृशं नामाहुः ।

सर्वमनोनयनास्त्रादकाय नम इति ॥ ५४ ॥

बहिरास्त्रादे नयनानामुपयोगः । अन्तरास्त्रादे मनस इति द्वयोरैव कथनम् । मनस्तु कर्मप्रधानं, नयनं ज्ञानप्रधानमिति ज्ञानकर्मेन्द्रियास्त्रादकल्पकल्पनेन सर्वेषामेवेन्द्रियाणामास्त्रादकल्पं सूचितम् । अतएवाग्रे 'काचित्कराम्बुज'मित्यारभ्य 'कक्षस गोपीपरिषद्गतोचित' इत्यन्तं तत्तत्तिका निरूपिताः ॥ ५४ ॥

ततोमे सन्देहनिवर्तनार्थं प्रश्नः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपिकावाक्यविचारकाय नम इति ॥ ५५ ॥

गोपिकानां वाक्यस्य विचारकर्ता । 'मिथो भवति ये सख्य' इत्यादिना ॥ ५५ ॥

प्रथमं सर्वेषां व्यवस्थानुसृता सख्य सर्वेभ्यो मिथैव व्यवस्थेयुक्तं 'नाहं तु सख्य' इति तत्सूचकं नामाहुः ।

स्वधर्मनिर्धारकाय नम इति ॥ ५६ ॥

यद्यपि अन्यविषये भद्रेष्वन्यवस्था, भवतीषु न तथेत्तुक्तम् ॥ ५६ ॥

नया परोक्षं भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरसाभिज्ञाय नम इति ॥ ५७ ॥

सर्वपदेन संयोगविप्रयोगयोर्धे जाता अकन्ताः 'प्रियाः प्रियस्य प्रतिकृष्टमूर्त्यः' इत्यादिना श्लाघिष्येऽनुमानरूपा उच्चक्षेत्रां सर्वेषां रसानामभिज्ञास्तादृशाय । एतेन स्वस्य तादृशरसानुभवार्थं तासां चान्तरानन्ददानार्थं परोक्षभजनमिति सूचितम् । किञ्च, पूर्वं कायिकमनसो रसोऽनुभूतः, सांप्रतं प्रसेन वाचनिकोऽप्यनुभूत इत्यपि सर्वरसाभिज्ञत्वमपि ज्ञापितम् । अतः परं सर्वेषां निर्देष्टा जाता इति रासकीडारम्भ इति देहवीचीकन्यायेन सर्वरसाभिज्ञ इति नामोक्तम् । तथा च सर्वे रसाः यत्र तादृशो रासस्तदभिज्ञ इति यावत्स्वर्ग्यन्तमेतासां मनसि सन्देहः कथमेतद्विशीरसानुभवमिति तावत्स्वर्ग्यन्तं रससमूहरूपो रासो न भवतीति ज्ञानेन भगवता प्रशोच्यते स निवर्तित इत्यतः परं 'तत्वारभत गोविन्द' इत्यारभ्य 'कुण्डलिकीकृतं वीक्ष्ये'त्यन्तं ये रसाः

तदभिज्ञ इत्येतत्सूचकमपीदं ज्ञेयम् । तेन सर्वैरसाभिज्ञ इत्यस्याश्रुतिः कर्तव्या । एतावता रासभीकार्थं प्रवृत्त इति सूचितम् ।

अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः ।

रासमण्डलानेकरूपाय नम इति ॥ १८ ॥

इदं तु 'तासां मध्ये द्वयोर्हयो' रित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

एवं नृत्यादिभिः पूर्णो रस उच्छलिता इति सर्वासां रमणं प्रत्येकं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वद्दीप्तकामरसपूरकाय नम इति ॥ १९ ॥

एवं नृत्यादिभिस्त्वदीतो यः कामरसस्तस्य पूरकाय । इदं तु 'एवं परिप्लव्हे'त्यारभ्य 'कृत्वा तावन्त'नित्यतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

एतच्च महासीरतमिति मर्यादा न स्थितेति तत्सूचकं नामाहुः ।

अतिक्रान्तमर्यादाय नम इति ॥ २० ॥

अतिक्रान्ता मर्यादा शास्त्रकर्मो येन तादृशाय । तदुक्तं 'रतिचले प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च काम' इति ॥ २० ॥

एवं तासामुद्दीप्तकामपूर्तिर्जातेति दैन्यं प्रादुर्भूतमिति तद्व्यापकं नामाहुः ।

भक्तदैन्यनिवारकाय नम इति ॥ २१ ॥

भक्तानां यदैन्यमतिविहारेण रतान्ते जातं तस्य निवारकः । एतदेवोक्तं 'तासामतिविहारेण भ्रान्तानां वदनानि सः । प्राप्नुक्त्वरूपः प्रेम्णेति' । भक्त्येति पाठे भक्तिरूपवदनेषु दैन्यधर्माः प्रकटा इति तन्निवारक इति तथोक्तम् ॥ २१ ॥

ततः भ्रमनिवारणार्थं नरकवीडां कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यमुनाकीर्तिजनकाय नम इति ॥ २२ ॥

कीर्तिस्तु 'इयं तव कथाभिक्ते'त्यत्र श्रीमदाचार्यचरणैः स्फुटीकृता यमुनाष्टके । एतावत्पर्यन्तं रासलीलानामानि निरूपितानि ॥ २२ ॥

अतः परमेतेषां फलसहितं निरोधमुक्तत्वा येषां निरोधो न जातस्तेषां कर्तव्य इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सुदर्शनमोचकाय नम इति ॥ २३ ॥

अत्र भक्तस्यान्यमननादिकं सर्वथा न कर्तव्यम् । तत्प्रकरणे हेतुो भवेदिति कस्यच शिवरात्रिकरणे सर्पघास उक्तः । भगवत्कृतमोचनेन सर्वस्यापि मुक्तिर्जातेति सोपि सुदर्शनो जात इति तादृशयोनेः सकाशात्स्य मोचकः । तदुक्तं 'पादस्पर्शोदताशुभ' इति भूले । एतेनान्यधर्मैर्भिरुत्तिपूर्वको निरोधो नदस्त्योक्तः ॥ २३ ॥

अतः परं बलदेवसाहित्येन रासलीलं कृतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

बलदेवाभीष्टदात्रे नम इति ॥ ६४ ॥

अत्र पुष्टिमर्यादामार्गीयभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्तिरूपा नामलीलोच्यते । सा वेदात्मक-
बलदेवपर्यवसानेति तत्साहित्येन लीलाकरणात्तदभीष्टमेव पूरितमिति तथोक्तम् ॥ ६४ ॥

अत एव प्रवृत्तेर्दोषरूपत्वादित्यागमनं, तद्वयेन सापि निर्दुष्टा नातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

शंसच्चूडघातकाय नम इति ॥ ६५ ॥

एतेन निर्दोषत्वात्फलप्रकरणात्ःशतित्वमुक्तम् ॥ ६५ ॥

अतः परं निवृत्तिरूपनायलीलासूचकं नामाहुः ।

गोपीकृशनाशकगुणार्णवाय नम इति ॥ ६६ ॥

इदं तु 'गोप्यः कृष्णो वनं यात' इत्यप्यापरस्यैव नामोक्तम् ॥ ६६ ॥

ननु स्वरूपकार्यं गुणैः कथं भवेदित्यत्राहुः ।

स्वसमानगुणाय नम इति ॥ ६७ ॥

यथा स्वरूपं तथैव गुणाः । एतावान्परं विशेषः । गुणैरान्तरं रमणं, स्वरूपेण चहिरिति ।
तत्राप्यान्तरं तु परं कथं नित्यसुखत्वादातरेवर्तनीयशरीरमिति गुणोत्कर्षः । 'भावनसन्पादकत्वा-
दपि गुणानामुत्कर्ष' इति तथोक्तमिति भावः । इदं तु 'रेवरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का' इत्यस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

ननु गुणास्तु भगवतोनेता अगाधा इति कथं दशानां गानं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्ववशीकरणद्रादशविधचरित्राय नम इति ॥ ६८ ॥

सर्वेषां देवकीप्रभृतीनां वशीकरणार्थं द्वादशविधं चरित्रं यस्मेति, अत्र प्रतिगृह्यते यच्चरित्रं
करोति तस्य गानमिति, सम्पूर्णे दिवसे द्वादशैव गृह्यतां इति विवरणे विवृतत्वात् द्वादशविध-
मेव चरित्रमिति द्वादशयुग्मश्लोकेरेव गानमिति तत्सूचकमिदं ज्ञेयम् । इदं तु एक-
दिवसचरित्रम् । एवं प्रत्यहमेकप्रकारा भक्तमूर्तिं ज्ञापनार्थं पूर्वनामपर्यवपदमुक्तम् । एतावत्प-
र्यं कलप्रकरणनामानुक्तानि ॥ ६८ ॥

अतः परं त्रयस्त्रिंशदध्यायादारभ्य रासप्रकरणनामानि निरूपयन्ति । तत्र प्रथम-
भक्तिप्रकरणे प्रयुक्तरूपो भगवान्बलदेवस्तत्सुतसत्तिथ्यर्थं वेशचूडिरूपसद्विचार्य रासलीलया
कृतवान् । तेनैव राजसा मत्का यथाधिकारं निरूढाः । ते च द्विविधाः संभवा असंभवाश्च ।
सर्वेषां श्लोचभङ्गार्थिः प्रकरणैः कृतः । इत्यद्विधिं निवृत्तिरूपो भजनमार्गः प्रकाशितः, यतः
सर्वत्रिंशः भगः सर्वान् लौकिकनैदिकधर्मास्त्वक्त्वा भगवत्परो जातः । अत्रुक्तं राजसप्रकरणे रजो-
लीलायैः कर्ममार्गः प्रवृत्तिरूपः स्फुटीकृतः । तत्र लौकिकारिष्टे तत्प्रवृत्तिर्न संभवतीति प्रथमं तदेव
वाशित्वमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वृषभान्धुरविध्वंसिने नम इति ॥ ६९ ॥

स्वरूपेणैव वृषभः, वस्तुतोरिष्ट इति नासाप्यरिष्टासुरः पापरूपः धर्मप्रतिबन्धकः, तस्य विध्वंसिने नाशकाय । । शरीरस्वानिष्टे शरीरो धर्मो न कर्तुं शक्य इति तज्जाशे कर्ममार्गः प्रवर्तितव्य इति भावः । किञ्च । एतावत्पर्यन्तं प्रमेयमार्ग एव प्रवर्तितः । इदानीं प्रमाणमेव मुख्यं राजसूत्रकरणेऽतस्तत्रिष्ट एव मार्गः प्रकटित इत्यप्येतच्चात्र सूचितम् । अत एवाग्रे भक्तिमार्ग-विरोधो जातो नारदागमनेन । तेन च कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च प्रवर्तित इति द्विधारात्तो नारद उक्तः । एतत्सर्वं विवरणे निरूपितं प्रकरणार्थनिरूपणे कारिकाभिरिति सर्वमवदातम् ।

अतः परमरिष्टवधानन्तरं मोक्षुले बलमव्रतहितप्रवेशरूपनेन प्रमाणनिष्ठकियाशक्तिस-हितो गोपीनां नयनोत्सवरूपेति ज्ञात इति विवरणे निरूपितम् । तेन तासां मयनतारारूप एव जात इति निरोधस्य सिद्धत्वादाविर्भूतस्वरूपस्य प्रयोजनं नास्तीति रमोलीलां करिष्यमाणो जात इति ज्ञात्वा नारदः कंसस्य सर्ववस्तुबोधनं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

नारदादिबोधिताक्षिप्तकर्मणे नम इति ॥ ७० ॥

नारदेन आदितो बोधिताभिः अक्षिष्टाभिः कर्माणि यस्य तादृशाय । आदितो बोधनं पूर्व-वृत्तान्तप्रकटीकरणम् । अत एवाक्षिप्तकर्मणं बोधितम् । ‘अन्यथा स्वल्पेपि तादृशता महाबलिनः केन हता भवेयुः’ । एते नारदे निहते गोष्ठ-हत्याभ्य ‘न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै यान्मां ते पुरुषा हता’ इत्यन्तस्य नाम निरूपितम् । तत एतच्छृवणानन्तरं विशेषतो दुर्बुद्धिर्जाता । यतो वस्तुदेव-मार्गमार्थं प्रवृत्तत्वा नारदेन विचारित इति भगवदिच्छयैव निर्मितः । नोचेनारदोक्तमपि न मन्येत ॥ ७० ॥

तत्सूचकं नामाहुः ।

दुष्टदुर्बुद्धिनाशहेतवे नम इति ॥ ७१ ॥

दुष्टस्य कंसस्य या दुर्बुद्धिजसुखेनमारणप्रवृत्तिरूपा तस्या नाशे हेतुरुत्तम । इदं तु ‘निशम्ये’त्यारभ्य ‘विचारितो नारदेनेत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

एवं दुर्बुद्धिं निवार्य कथनज्ञानमुत्पादितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शिष्टज्ञानदीपकाय नम इति ॥ ७२ ॥

शिष्टं मारणादपशिष्टं कथनरूपं ज्ञानं तस्य दीपकायोत्पादकायेत्यर्थः । इदं तु ‘तत्सुतो मृत्युमात्मनः । ज्ञात्वा लोहमयैः पार्श्वैर्बन्धैः त्यक्तस्य नाम ज्ञेयम् । भगवदिच्छयैव तथा बुद्धि-जतिरिति तथा नामोपजतिरिति भावः । अन्यथा । पूर्वं नारदोक्तज्ञानं कंसस्यैव जातमेवति कथि-तत्वात् । पश्चात्कंसः सर्वान्प्रति ज्ञापितवान् । तदन्तरं केदयादिप्रेषणं मुष्टिकान्गूरादिशिषणं च धनुर्गार्ग्यनाशपनं तज्ज्वलेन भगवदानयनार्थमहूरमन्त्रणं प्रेषणं नेत्यादि सर्वाभिप्राय-सूचकमप्येतज्ज्ञानं निरूपितम् । तथा च । शिष्टाणां कंसव्यतिरिक्तानां केदयादीनां ज्ञानं नार-दोक्तं तस्य दीपकाय प्रकाशकप्रत्येत्यर्थः । भगवदिच्छयैव कंसः प्रकाशितवान् । अन्यथैतत्सर्वं नारदोक्तमित्यनुत्तत्वा तान्नात्रमेव कथं बोधयेत् । यान्त्रययोनमेव भगवदिच्छा प्रेरयति

इति भावः । एवं सति 'प्रतिपाते तु देवर्षी कंस आमाप्य केशिन'मित्यारभ्य 'वनादिश्य चाकूरं मन्त्रिणश्च विस्तृत्य सः प्रविशेत्' गृह'मित्यन्तस्य नाम निरूपितमिति ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

ततोये केडयागतः, स च भगवता मारित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

केश्यादिमहादुष्टनिर्वहणाय नम इति ॥ ७९ ॥

एतावत्पर्यन्तं स्वच्छन्दचारिणो दैत्याः स्वयमेवोपद्रवं कृतवन्तः । इदानीं तु कंसाक्षया प्रवृत्ताः । तत्र प्रथमं केशिनमेवाज्ञापितवान् । तदुक्तं 'केशी तु कंसप्रहित' इति । अत एवादि-
पद्य । आज्ञया ये कार्यार्थं प्रवृत्तास्तेषु मुख्यः केशी तद्वदयो न्योनचाभूरप्रभृतयः, तेषां निर्वह-
णाय मारकायेत्यर्थः । भाव्यर्थस्तु चक्रवर्तेन तथोक्तमिति भावः । अथवा । केशी यः आवितो
महादुष्टस्तस्य निर्वहणायैति योजना ॥ ७९ ॥

एवं नवसंस्थितिं समस्ते कार्ये संपन्ने नारदागमनं जातमिति तद्वोभक्तं नामाहुः ।

नारदादिबन्धितचरणाय नम इति ॥ ७८ ॥

नारदेभ्योऽस्वपराधसमापनार्थं स्तोत्रं कृतं, पश्चाद्विज्ञापितमिति आद्यौ बन्धितं स्तुतं नम-
स्कृतमपि चरणं यस्य तादृशाय । इदं तु 'देवर्षिरुपसङ्गम्ये'त्यारभ्यैव 'यदुपसी कृष्ण'
मित्यन्तस्य नाम निरूपितम् । इदं तु न केनापि ज्ञातमिति तदनुभवा केशिनिधानन्तरं
भगवान् गोकुले गत्वा गङ्गकुलान्वहो ज्ञात इत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

एकदा पुनर्भगवत्पतिरेकेण गोपालं वनं गताः । तत्र गिलायनक्रीडां कुर्वाणा जाताः,
तदा ध्योमाभुर आगतस्तं मारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

ध्योमादिदुष्टपीडितगोपगोपीरक्षकाय नम इति ॥ ७४ ॥

न्योमेनाद्यौ दुष्टाः स्वमायामोहेन स्वपरविवेकज्ञानरहिताः कृताः, अत एव पीडिताः, कन्द-
रायां शिक्षाः, अत एवोक्तं 'मयपुत्रो महामाय' इति सूत्रे । एतादृशा ये गोपबाला गोप्यश्च । गोप्योत्र
तन्मातरो ज्ञेयाः । बालकविनाशे खेदेन मातृगामपि नाशसंभावयेति तन्नारणेनोभयोरपि रक्षको
ज्ञात इति भावः । ततो मुहापिधानाभिः सार्वं गोकुले सप्तानीतवानिति सर्वत्र प्रत्यापत्तिनिरूपिता,
यथायै लीलासमकानामपि तथाभावा एव तिष्ठेदिति । तर्था चोक्तं निवरणे सर्वत्र प्रत्यापत्तिनि-
रूप्यते, अथै लीलापराणामपि तत्प्रत्यायेति । एतेन गोपीपदं लीलास्वरमपि सूच्यते । तदा
सर्वदा प्रत्यापत्तिज्ञानरूपभावस्फूर्त्या यथुरागमनेपि तास्तं रक्षा कृतेत्युभयार्थसूचकं नामेदमिति
ज्ञापितम् । इदं 'त्वेकदा तु पश्यन् पाळा'नित्यारभ्य 'प्रविशेत् स्वगोकुल'मित्यन्तस्य नाम
निरूपितम् ॥ ७९ ॥

अतः परं श्रीगोकुले सङ्गतिः फलरूपा मानसीतेनारूपा स्थापनीयेत्यकूरागमनं निरूप्यत
इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सङ्गतिहेतवे नम इति ॥ ७६ ॥

एतदेवोक्तं 'पञ्चविंशे भक्तिमार्गस्थापनाय निरूप्यते । अकूरागमनं भक्तिः फलं यैव हि मानसमिति । किञ्च । अकूरस्यापि सद्गतितेतुल्यो भगवानेनेति तत्त्वचक्रमप्येतज्ज्ञानं ज्ञेयम् । तदुक्तं 'सात्विकभेदभिसुखस्तथा भवति भक्तिमान् । अन्यथा दैत्यसंसर्गे स्तब्धा भक्तिर्भवेदधुव' मिति । इदं तु 'गच्छन्पथि महान्भागो भगवत्यमुनेक्षणे । भक्तिं परमविगतो ज्ञेयमेतदध्विनित्य'-वित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

अतःपरमकूरनिरोधदाघकं नामाहुः ।

अकूरादिभक्तमनोरथपरिपूरकाय-नम इति ॥ ७७ ॥

अकूरस्यादिभक्तवधे मनोरथाः । अथवा । अकूरस्यादितो भक्तवधे मनोरथास्तेषां परिपूरकः । इदं तु 'किं नया चरितं भद्रं मित्यारभ्य 'भगवांस्तदीभ्येत्य रथाङ्गाङ्गितवाणिना । पीररेभे ह्याकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः । सङ्घर्षणश्च प्रणतमुपयुज्य महान्मानः । गृहीत्वा पाणिना पाणिमनयस्तानुगो गृहं मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्ययं भक्त एव तथाप्यायुरसंस्मरणं तिरोहितैव भक्तिः स्थिता, पुनः भगवदाभिसुख्ये प्रकटेति । यथादौ भक्त एव स्यात्तथा मनोरथानुकृतमिति तत्प्रकोपे भगवान् जातः । तत्राप्याधिदैविकाकूरस्य मुक्तिज्ञापकः परीत्युपसर्ग इति सर्वं सुस्पष्टम् ॥ ७७ ॥

ततो भगवन्मिलनानन्तरं चन्द्रेण गृहं प्रापितस्तदा पुनर्विविधसत्कारैः सुसज्जनौ भगवता पृष्टः सर्ववृत्तान्तं कंसकृतं न्यवेदयत्तदाकर्ण्य नन्दादीन् गोपांश्च मधुरोत्सवदर्शनार्थं श्वे चास्याम इत्याज्ञापयत्तत्सर्वकं नामाहुः ।

नन्दादिगोपमधुरागमनोत्सवहेतवे नम इति ॥ ७८ ॥

नन्दादयो ये गोपास्तेषां मधुरागमने य उत्सवः । यथा कौतुकार्यं यात्रायां उत्सवोपि भवति, तथोत्सवहेतुरूपः, तादृशतुल्योत्सादकवाच्योति भावः । इदं तु 'ध्रुत्वाकूरवचः कृष्णो रामश्च परवीरहे' स्यारभ्यै'वमाधोपयत्क्षत्ते'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

एतावत्पर्यन्तं तानसभक्तानां निरोधो यथा कर्तुमुचितस्तथा कृतः । इदानीं राजसभक्तानां दुःखं दूरीकरणार्थं कृष्णः बालरामा जातः । सत्त्व क्रियाशक्तिप्रधानो जातः, परवीरहृन्महार्थ-मुभावि तथा जातौ । तदुक्तं 'ध्रुत्वाकूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा । प्रहस्य गोप्यं पितरं राज्ञादिष्टं विनश्यदुरितिमुले तथैव विवरणे विस्तारमिति तत्सर्वकं नामाहुः ।

भक्तदुःखमूलोच्छेदकाय नम इति ॥ ७९ ॥

भक्तयोः पित्रोः भक्तानां वा दुःखस्य मूलं कंसस्तस्य उच्छेदको जातः, मूलोच्छेदे शास्त्र-रूपा जरासन्धादयस्ते सर्वे नष्टा भविष्यन्तीति भावः । अथवा । भक्तदुःखनाशकायनेन सर्वं एव मूलमूला इति कंसमारभ्य सर्वेषामुच्छेदकः क्रमेण जात इति भावः । अत एव मधुरां प्रति गमनमुच्यते ॥ ७९ ॥

अतःपरं मधुरागमनोद्देशानन्तरं गोपिकानां महदुःखेन वेगमर्दनं जातमिति तत्सर्वकं नामाहुः ।

गोपिकामनःकार्पण्यशीलहेतवे नम इति ॥ ८० ॥

गोपिकानां मनसि यत्कार्पण्यस्य शीलं स्वभावस्तस्य हेतुः । एतद्वियोगजनितदुःखेन तथा स्वभाव एव जात इति भावः । एतेनान्तिमान्स्थासूचकं परमैदंन्यं जातमिति सूचितम् । तत्र हेतुः, स्वयमेवेति तथा नामोक्तम् । अत्रार्थं भावः । एतावत्पर्यन्तं दिवा विरहेण दैन्ये सायं वनादा-
गत्य बहिः सङ्गेनानन्दं दत्तवान्, साम्प्रतं दिवानिशमपि विरहेण तथाभावेनस्तच्छीलसहित-
प्रियप्राकट्येन नहिःसङ्गेन च तथानुमनं कुर्वाणानां भक्तानां स्पर्शदाहर्निशमपि तथास्थितिष्वेभ्य-
त्तदा भक्तिः सुदृशा भवेदधिमकार्यमपि सिध्येदिति, तथा कार्पण्यशीलोत्पादने हेतुर्नर्त इति
भावः । इदं तु 'गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बहुवुर्ज्यथिता मृश'मित्यारभ्य 'विशोका अहर्नि निन्दुर्गा-
यन्तः कृष्णपेक्षित'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

अतः परमीदृग्यस्थायां जीवने कथं स्थितमिति तद्विस्तृतिस्तूचकं नामाहुः ।

गोपिकाविरहनाशकवाक्यपुञ्जाय नम इति ॥ ८१ ॥

गोपिकानां विरहनाशको वाक्यपुञ्जो यस्य । इदं तु सान्त्वयामास सन्नेनैरायास्य इति
वैर्यकैरित्यादिवाक्यैर्जीवनमिति तत्तूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ८१ ॥

ततो रथमावृणोते प्रकलितः । कालिन्दीतीरे जलपानादिकं विधाय रथोपरि स्थितः,
तदाकूरः स्नानार्थं प्रवृत्तो जलमध्ये भगवद्दर्शनं कृतवान् । तदा सन्देहो जातस्तं भगवान्दूरी-
कृतवानिति तत्तूचकं नामाहुः ।

भक्तसंशयछेदकाय नम इति ॥ ८२ ॥

भक्तस्याकूरस्य संशयः कौटिल्यभावेन रथस्थाज्ञानरूपस्तस्यालौकिकमाहात्म्यज्ञानेनोच्छे-
दकः । इदं तु 'अकूरस्तापुषामन्यमिषेय च रथोपरि । कालिन्या हृदमागत्य स्नानं विधिवदाचर-
दि' त्वारभ्य 'गिरा गद्वदया स्तौषीत्सत्त्वमालोक्य स्रावतः । प्रणम्य धूर्त्तवहितः कृताञ्जलिमुदः
शनै' रित्तस्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

अतः परं कीदृशं रूपं दर्शितवानिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

व्यापिवैकुण्ठवासिने नम इति ॥ ८३ ॥

व्यापिवैकुण्ठमेव स्वस्वकूपसहितं मायोदाटनेन प्रकटीकृतवानित्यर्थः । अत एव यत्राकूरो-
ध्यगापुरेति साधनप्रकरणान्ते निरूपितमेकमाक्यतासिद्धयर्थमिति भावः ॥ ८३ ॥

अतः परं तादृग्वर्शनेनाकूरो यथास्तौत्तम्यापकं नामाहुः ।

अकूरादिभक्तस्तुतानन्तगुणाय नम इति ॥ ८४ ॥

अकूर आदिर्गस्यैतादृशा ये भक्ताः । यथान्येपि भक्ता जलमध्ये स्तुवन्ति तथाकूरोपि ।
सर्वसङ्ग्रहार्थमादिषदम्, तैः स्तुता अनन्ता गुणा यस्य तादृशाश्च । इदं तु 'नतोऽस्म्यहं त्वास्मिन्नेतु-
हेतुं नारायण'मित्यारभ्य 'हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं बाहि मां प्रभो'इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

अतःपरमयं कंसप्रेषितो ज्ञानेनाकारणार्थमागतस्तादृशस्य कथमेतादृशमलौकिकं प्रदर्शितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सत्यप्रतिज्ञाय नम इति ॥ ८५ ॥

सत्या प्रतिज्ञा यस्य तादृशाय । अर्थ भावः । यद्यप्यर्थं तथाविध एव तथापि पूर्वं मथुरात आगमनसमये प्रमेयचलेनेव भगवदाभियुक्त्ये मत्तयुद्धेभ्य मनोरथरुता प्रपत्तिः कृतेति माहात्म्यज्ञानेन सा भक्तिर्दवीकर्तव्येति तथा दर्शनं कारितवांस्तत्र स्वप्रतिज्ञैव हेतुः, तदुक्तं 'सङ्गदेव प्रपञ्चाये'ति । अत एवोक्तं 'भस्त्रार्थिशोऽप्रतिस्तुष्टः स्तोत्रं चक्रे मनोहरम् । यशुर्यां ज्ञातमाहात्म्य-इति' । पूर्वं माहात्म्यज्ञानभावादिति भावः । अपवा । इदानीं रानसमस्तनिरोधार्थं प्रभुत्वे भगवान्ध्यायार्थमपि प्रपञ्चस्य निरोधं न करोति चेत्प्रतिज्ञाबलः स्यात् । यतस्तदर्थमेवावतीर्णं इति तादृशस्यापि वैकुण्ठप्रदर्शनेन माहात्म्यज्ञानं कारितवानित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नाम निरूपितम् । अत एवाग्रे यद्यमुनाथां प्रदर्शितं तदेतद्गुदि स्थिरमस्ति न वेति ज्ञापनाय भगवता प्रभः कृतः । 'तमपृच्छद्गुणिकैः किं ते दृष्टमिहाद्भुत'मिति ॥ ८५ ॥

ततस्तेनाप्युत्तरित'मद्भुतानीह यावन्ती'त्यारम्भ'तं त्वानुसूयतो नृमन् किं मे दृष्टमिहाद्भुतमित्यन्ते तत्सूचकं नामाहुः ।

स्वगुणप्रतिबोधकाय नम इति ॥ ८६ ॥

स्वगुणानां प्रतिबोधको ज्ञातः । इदं तु मथुराभिः कृष्णमगमनान्तरं भगवता मथुराप्रवेशार्थमाज्ञा-
तोऽकूरो 'नाहं युवाभ्यां रहित प्रमेक्ये मथुरां प्रभो' इत्यादिषट्श्लोकैर्गुणकैः प्रार्थना कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् । यदि तद्गुण्ये माहात्म्यसहितभगवत्स्मृतिर्न स्याच्छा दृष्टगुणरूपरेवे भगवत्प्रार्थनां न कुप्यादिति प्रार्थनया स्वगुणानां पुनः प्रतिबोधको जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ८६ ॥

एवमकूरं प्रेषयित्वा स्वयं मथुरादर्शनोत्सुको ज्ञात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मथुरादर्शनोत्सुकाय नम इति ॥ ८७ ॥

इदं तु 'अथापराद्धे भगवान्कृष्णः सङ्घर्षेणान्वितः । मथुरां प्राविशद्वोपैर्द्विदंष्ट्रुः परि-
वारित'इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र दिदृक्षुः परिवारित इत्यनेन दर्शनोत्कण्ठा सूचिता ॥ ८७ ॥

प्रमुस्तु स्वसामग्रीसहित एव गच्छतीति भगवान्कृष्ण इतिपदसूचितमग्रिमं नामाहुः ।

स्वाधारवैकुण्ठस्थापकाय नम इति ॥ ८८ ॥

स्वाधारो यो वैकुण्ठस्तस्य स्थापकः तादृशाय । अर्थ भावः । अत्र मथुरास्थभक्ताना-
मानन्दानार्थं मथुराप्रवेश उच्यते । तदुक्तं मथुरामनन्यद्वानं कृष्णं 'नैव दिनात्यय' इत्यत्र । रामो रतिकर्ता, कृष्णः सदानन्दः, फलरूप इति विवरणे । अप्ये पुनस्वाधारो भगवान्कृष्णः संकर्षणान्वित इत्यत्र भगवत्पदेनानिष्कृतसर्ववर्म इति कृष्णपदेन च तदर्थमेवावतीर्णं इति विवरणे विवृतम् । एवं सति रामो क्षत्ररात्मकः वैकुण्ठश्च तथा । तत्र भगवद्दामाधारभूतं पुष्को-
त्तमस्तत्रैव प्रकटो भवति, नान्यत्रेति सिद्धांत इति यथा सर्वत्र पुरुषोत्तमावेशो भवेत्तदर्थमश-

रानंदात्मकालौकिकमैकुण्ठधर्माः स्थापिता इति तथा नामोक्तमिति भावः । किंच । इदानीं मधुरास्यभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्त इति यथा प्रादुर्भासमन्वे 'अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभन' इत्यादिना आधिदैविका अलौकिकधर्माः प्रकटितास्तथा मधुराप्रवेशसमयेऽप्यलौकिकधर्माः कर्तव्या इति सर्वत्राध्यात्मिकालौकिकधर्माः प्रकटिताः । केवलदैत्यसंघमधुरायां लीलाउत्तमत्वेन भगवतः प्रवेशाभावात् । अत एव 'मधुरां प्राविश'दित्यत्र स्वमगरीमिति विवरणे विवृतम् । स्वधर्मस्थापनेन स्वकीया कृतेत्यर्थः । अत एव भगवद्दर्शनानंतरमेव बहुव्ययपुरुषार्थरूपा जातेति दर्शनानंतरं चतुर्भिःश्लोकैः पुरीवर्णनं कृतमित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामेति ज्ञेयम् । किंच । अत्र कंसादिभारव्याप्येभ्यो प्रवेश उच्यते इति तत्र कालस्वरूपत्वेनैव प्रवेशः । अत एव संकर्षणसम्मिलित इत्युक्तम् । भक्तानामानन्ददानार्थं प्रवेशे कुण्परतिवर्धकत्वेन राम इत्येव नामोक्तमिति विस्तरंणालम् ॥ ८८ ॥

अत एव तादृशानंदानुभवाधर्ममलौकिककारणमपेक्षितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पौरपुरन्ध्रीपुण्यजनकाय नम इति ॥ ८९ ॥

पौराणां पुरंध्रः, पुरीश्रपदेन वतिमत्ताः सुचिन्ताः । यद्यपि तासां मते स्वयतामेव, पालि-
मत्यनर्थं पुण्यमनुकटयेव, तथापि तत्त्वेतद्वानन्दानुभवसाधनं न भवति, किंतु लौकिकव्यति-
स्त्वाधममेवेति स्वानंदानुभवधर्ममलौकिकं यत्पुण्यं भाग्यं च तस्य जनकापोत्पादकाय । एतेन
ब्रह्मानंदप्रवेशसहितभगवदानंदानुभवो निरूपितः । अत एवोक्तं 'हृष्यत्त्वो मधुरनंदनरंजमा-
धि'मिति । एतेन प्रबंधविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिमनितो विशिष्टो भावो निरूपितः । अत
एव दर्शनगमनसमयप्रकारनिरूपणे काधितित्यत्र विवरणे विशेषतः स्फुटीकृतम् । भगवति
भावो विशेषः अन्यथा लौकिकव्येव भावा भवतीति । अत एवेतादृशलौकिकभाग्यव्यतिरेकेणै-
तादृशो भावो न भवतीति तथा नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'हर्म्याणि वैचारकानुरूपोत्सुका'
इत्यारम्य 'उत्सुः पौरा अहो गोप्यस्त्वः किम्वरन्वह'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

एवं येषां भगवति भावस्तेषां फलं निरूप्य येषां भगवति अन्यथा बुद्धिस्तेषां फलं
यथा भवति तादृशं नामाहुः ।

रजकादिबुधनाशकाय नम इति ॥ ९० ॥

रजकः रंजकारस्तदादयो ये नीचा बुद्धास्तेषां नाशकः । उत्तमवज्रव्याधनानंतरमदाने
स नाशित इत्यर्थः । अन्येषामंतरा दोषा नाशिता इति ह्यपनायादिपदम् । अन्यथा नीचत्वसा-
म्येपि कथमन्येषु भगवद्भजः ॥ ९० ॥

अत एव तत्सूचकं नामाहुः ।

वस्त्राद्यनेकाकल्पसूचितरूपाय नम इति ॥ ९१ ॥

वखादयो ये अनेका नानाविधा आकल्पास्तैर्नृपितं रूपं यस्य । इदं तु 'वसित्रात्मप्रिये वख' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । रत्नकारणानंतरं वायको मिलितः । स तु वखवरिधापनचतुरः भगवतं दृष्ट्वा संतुष्टः यथायोग्यवखादिगुणरचनानामरचयत् ॥ ९१ ॥

ततः सुदासो मालाकारस्य गृहं गत इति तेनापि समलंकृत इति तदुभयकार्यसूचकं नामाहुः ।

वायकसुदामभक्तालंकृताय नम इति ॥ ९२ ॥

वायकः सुदामा भोगावपि भगवद्दर्शनमात्रेणांतर्निवृत्तदोषौ भक्तौ च ज्ञाताविति भगवत्समानं कृतवताविति ताभ्यामलंकृतः । वखवरिधापनेन वायकेन, सुगंधपुष्पमालादिना सुदासेति विनेकः ॥ ९२ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्प्रापितं ददाविति तत्सूचकं नामाहुः ।

अत्युदाराय नम इति ॥ ९३ ॥

अल्पकरणे बहु दानेनोदारत्वं सिध्यति । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमतीत्युपसर्ग उक्तः । इदं तु 'प्रमत्ताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरा' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥

अग्रे राजमार्गेण गच्छन्ती कुम्भा मिलिता, तया पुनः संकृता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुम्भानुलेपालंकृताय नम इति ॥ ९४ ॥

कुम्भासंबन्धी योऽनुलेपस्तेनालंकृतः । एतेन तस्मिन्नेव निरूपितः ॥ ९४ ॥

अतः परं दोषनिवृत्तिपूर्वकं फलोपयोगिगुणाः संपादिता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुम्भादिभक्तसहजदोषदूरीकरणाय नम इति ॥ ९५ ॥

कुम्भत्वादयो ये भक्तस्य सहजदोषास्तेषां दूरीकरणं येन तादृशाय । स न केवलं कुम्भा, किंतु त्रिवका प्रीवाचादमध्यमागेषु, ते सर्वे दोषा दूरीकृताः । न केवलं तावन्मात्रं किंतु गुणा अपि सर्वे संपादिताः ॥ ९५ ॥

तत्र प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ।

स्वलीलीपयिकरूपाभिर्व्यंजकाय नम इति ॥ ९६ ॥

स्वलीलोपयोगि यदूर्ध्वं तस्यभिर्व्यंजकः प्रकाशकः । लक्ष्मीसमानवाग्यमलौकिकमेव रूपं कृतवानित्यर्थः । इदं तु 'सा तदूर्ध्वसमानांगी बृहच्छ्लोणिपयोधरा । मुकुन्ददर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्समे'ति श्लोकविवरणे यथा विवृतं तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

तदनंतरं कुम्भायै वरं दत्त्वा राजमार्गेण गच्छन्मर्षेण उत्सवरूपो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मधुरामहोत्सवाय नम इति ॥ ९७ ॥

मधुरायां महोत्सवरूपः, उत्सवस्वलौकिकत्वसूचकं महत्त्वम् । तेन भगवदागमने सर्वेषामन्यधर्मविस्तृतिपूर्वकं भगवदुत्सव एव जात इति ज्ञापितम् । इदं तु 'विद्युज्य माधव्या

नाम्ने'न्यारम्य 'तद्दर्शनस्वरसोभादात्मानं नाविदन्निह्यः । विलस्तवासः कबरवलयालेख्यमूर्त्य'
इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

एवं सर्वेषां निरोधः कृत इति तत्सूक्तं नामाहुः ।

दैत्यधर्मनिवारकाय नम इति ॥ ९८ ॥

अर्थ भावः । पूर्वं मधुपुरी दैत्यसंबन्धिनी निशेषत इदानीं दैत्याकान्तोति तद्भासिनोपि दैत्यव-
र्मानिष्टदेहेन्द्रियादयः । भगवत्प्रवेशमात्रेणैव दैत्यवर्माः सर्वे निवृत्ताः । अत एव पूर्वं मधुरा-
प्रवेशसमये स्वाधारवैकुण्ठस्वप्नकाय नम इति नामोक्तमिति तद्वर्माविर्भवं कृत्वा मधुरां प्रावि-
शदिति दैत्यवर्माः स्वप्नेव नष्टा इति स्वरूपेणैव सर्वे कृतवाच साधनकलेनेति भगवन्माहात्म्यं
निरूपितम् । एतेनातस्या दैत्यधर्मा निवारिताः ॥ ९८ ॥

अतः परं नाशस्था अपि निवारणीया इति धनुर्मगः कृत इति तत्सूक्तं नामाहुः ।

धनुर्मगबोधितकालाय नम इति ॥ ९९ ॥

धनुर्मगेन बोधितः कंसं प्रति ज्ञापितः कालो येन । सर्वमगव्यापकेन धनुर्मगशब्देन
कंसस्य कालज्ञानान्महामर्थं जातमिति भावः ॥ ९९ ॥

ततस्तद्वधका बुद्ध्या प्रवृत्तस्तत्सहायार्थं कंसेनापि चतुरंगबलं प्रेषितं तत्सर्वं धनु-
शब्देनैव लीलया क्षणमात्रेण मारितमिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

अतिसामर्थ्यबोधिताक्लिष्टकर्मचरित्राय नम इति ॥ १०० ॥

अतिसामर्थ्येति बोधितं अक्लिष्टं कर्म येन तादृशं चरित्रं लीलानिलासगतिरूपं यस्य ।
अर्थ भावः । धनुःशक्त्यलमात्रेण तावती सञ्जीवृता सेना मारिता । इदं तु लोके बालकस्य
अतिसामर्थ्यम्, तत्कारणेऽप्यक्लिष्टकर्मत्वं बोधितम् । यतस्तदैव बुद्धावेशं परित्यज्य मनोहर-
रूपः सन् द्रष्टुः पुरसंपदो निरीक्ष्यमाणो व्यचरत् । इदं तु 'बलं च कंसप्रदितं हृत्वे'त्यारम्य
'तेनः प्रागल्भ्यरूपं च मेभिरे पुरुषोत्तमा'वित्यंतास्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

अतः परं धनुर्मगादिश्रवणेन कंसस्य भयात्प्रनागरदुःस्वप्नादिकमपि जातमिति तत्सू-
क्तं नामाहुः ।

सुत्युधर्मबोधकाय नम इति ॥ १०१ ॥

इदं तु 'दीर्घप्रनागरो भीत' इत्यारम्य 'पश्यन्मरणसंश्रयो निद्रां लेभे न विताये'त्यंतस्त-
नम ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

अतः परं राज्ञी निवृत्तायां कंसेन मल्लकीडान्वलेकनार्थं रानानः पुरवासिनश्च सर्वे समा-
कारिताः, तदा भगवानन्यागतः रंगहारे कुवलयापीडनाया हस्ती स्थापितः, तं पूर्वं मारितवा-
विति तत्सूक्तं नामाहुः ।

कुवलयापीडयातकाय नम इति ॥ १०२ ॥

कुमलयस्यासमतात्पीडा येनेति । शृङ्गुर्ध्वं तं मारितवान् । भगवांस्तु काळरात्रा काळ-
स्यापि निर्यतेति तस्यापि देवधारी जात इति भावः ॥ १०२ ॥

अत एव तत्सूचकमपिर्न नामाहुः ।

गजदंतवरासुधाय नम इति ॥ १०३ ॥

गजदंतानेव वरागुपुं यत्येति । एतेन कंसादिभिर्मारकत्वेन कालरूप एव दृष्ट इति
सूचितम् ॥ १०३ ॥

यद्यप्यसिन्धुनये वीररत्न एव संभावितस्तथापि भगवानक्रिहकर्म लीलयैव सर्वं कृत-
वानिति सर्वेषामाह्लादकारक एव जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

निखिलजनमनोनयनात्हादकाय नम इति ॥ १०४ ॥

तादृशेपि वेषे निखिलजनानां मनसां नयनानां आह्लादको जातो, न तु वीररत्नावेष्टेन
भयानको जातः । नेत्रद्वारा प्रविष्टो मन आह्लादयित्वा सर्वेन्द्रियाणामेव तथा जात इति
भावः । इदं तु 'निरुद्धस्वेदकनिकायदन्तुल्लो नभा'नित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०४ ॥

अत्र पुनर्यथाधिकारं स्वरूपं सर्वरत्नानकं दृष्टमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरत्नाविर्भावकाय नम इति ॥ १०५ ॥

इदं तु 'मलानामशनिर्गुणं नरवर' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र जना नयविधा दशविधा
ना । समुणा निर्गुणाश्चेति यथाधिकारं दशरत्नानकं दृष्टश्रुतिरिति भावः ॥ १०५ ॥

अतः परं लीलां स्वरो मूर्तिमानित्युक्त्या तादृशसमये तासां तद्वत् एव दक्षिणोचरो
जात इति कथं ज्ञापित इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

निखिलकामिनीप्रेमावलोकिताय नम इति ॥ १०६ ॥

इदं रंगप्रवेशानंतरं 'निरिदं तावुत्तमपुल्लौ भवा' इत्यारभ्य 'अनेप्येवं भुवाणेप्ति'त्यंतस्य
नाम ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र सर्वेषामेव यथाधिकारं भगवति भावो जातस्तथापि मुख्यतया लीला-
मेवार्थे तादृशस्वरूपेण प्रकट इति तासामेव मुख्यतया तादृग्भावपूर्वकप्रेमावलोकितत्वं तासामे-
वेति तथा नामोक्तमिति भावः । अत एव कामिनीपदं दत्तं नास्ति । किञ्च । अत्रेपि 'तद्वला-
नल्लयुद्धं समेताः सर्वयोगिताः ऊरु'रित्यारभ्य'वं प्रभावमात्रात् लीलु योगेश्वरो हरिः । शत्रु
हेतुं मनश्चक्रे' इत्यंतं प्रेयोद्रेकेणैव तादृशानौचित्यज्ञापकवचनावलोकितत्वादनिति तत्सूचकमिदं
नामेति ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

अतः परं दैत्या गारुडीया इति तथा कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

बाणूरादिमहामल्लदैत्यगर्वनिर्हर्णाय नम इति ॥ १०७ ॥

बाणूरादयो ये महामल्लाः, महत्कदम्बतिमल्लवत्सूचकं । त एव दैत्यास्तेषां गर्वस्तस्य
निर्हर्णाय संहारकाय । इदं तु 'बाणूरो नात्यमल्लवी'दित्यारभ्य'बाणूरे मुष्टिके कूटे सले तो-
सलके हते । शेषाः प्रह्वु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०७ ॥

ततः कंसोपि मारित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कंसघातकाय नम इति ॥ १०८ ॥

इदं तु 'हतेषु मल्लवर्षेषु' इत्यारभ्य 'कंसं परितः निःकर्षं भूया' इति तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०८ ॥
एवं दुष्टान्मारयित्वा भक्तदुःखनिवृत्तिं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वसुदेवदेवकटिः स्वनिवारकाय नम इति ॥ १०९ ॥

वसुदेवदेवकटिः यदुःखं कंसकृतं तस्य निवारको जात इति लौकिकनिरोधं वृत्तिकल्प-
स्वनिरोधं कृतवानिति भावः । इदं तु 'मातरं पितरं चैव मोचयित्वा च नंधना' इत्यारभ्य
'सत्त्वजाते न शक्तिता' इति तस्य नाम ज्ञेयम् । विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ १०९ ॥

अतः परं स्वस्य यदुपलब्धं प्रकटीकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यदुकुलनलिनीविकाशकाय नम इति ॥ ११० ॥

यदुकुलमेव नलिनी तस्य विकाशकः भागुरित्यर्थः । अत्र यदुकुलस्य कमलं विहाय
स्त्रीवाचकनलिनीदृष्टान्त उक्तः । तेन यथा पतिं विना स्त्री दुःखिता भवति, तथैव तावत्पर्यंतं यदु-
कुलं स्थितम् । अथ च रात्रौ यथा भागुं विना नलिनी तेन प्रचुरतमस्तोमवद्विता सुरनिकर-
निरासके भगवत्भास्वरे सत्ययपति सति यदुकुलनलिनीविकाशे युक्त एवेति तथा नामोक्तम्
किञ्च । सौदृष्टान्ते इदानीं यदुकुले पतित्वधर्मं प्रकटीकृतवानित्यर्थः । किञ्च । नलिनीरसे वद्ध-
मूलेति भागुरपि विकाशको भवति नोपेच्छुचैव भवेत् । तथा भगवति ये भावयुक्ता रसेन
वद्धमूलस्तेषां विकाशको भागुराणमिति सूचितम् । इदं 'तूवाच पितरामे' इत्यारभ्य 'कुण्डल-
कर्पणमुनैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः । गृहेषु रोमिरे सिद्धाः कुण्डलामा गतचन्द्रा' इत्येतस्य नाम
ज्ञेयम् ॥ ११० ॥

ततः कालात्मकभगवद्भगवते लैखित्य कालधर्मा अपि निवृत्ता इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

कालदुःखनिवारकाय नम इति ॥ १११ ॥

इदं तु 'धीश्वरतोहरः प्रीता मुकुन्दवदन्तुजम् । नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सद्व्यस्मितपीक्षणम् ।
तत्र प्रवयसोऽप्यास्मनुवानोतिनलैर्नमः । चिन्तोषैर्मुकुन्दस्य सुखानुजगुधं सुदु' इति श्लोकद्वयस्य
नाम ज्ञेयम् । तत्र पूर्वश्लोकार्धविपरये सदायस्मितवीक्षणमिति सुखारविदे धर्मवयमुक्तम् ।
दया धर्मस्थानीया, स्मितं भक्तिस्थानीयं, नीक्षणं ज्ञानरूपमिति त्रिभिर्धर्मैर्लौकिकभावा अपि स्वर-
चनिष्ठभावा कृता निरुद्धा एवेत्यर्थः । तादृशानां कालातिक्रमः सुखम् इति तत्र प्रवयसो
प्यास्मनुवान इति द्वितीयश्लोक उक्तः । एवं सति यदुकुले सर्वेष्वलौकिकधर्माः प्रकटीकृता इति
ज्ञापितम् ॥ १११ ॥

अतः परं वसुदेवेनैतात्पर्यपितं जगत्प्रत्यक्षं सत्कारेषु यद्वातव्यं तत्प्रत्यक्षतः किञ्चि न
दत्तं स्थितमिति पुत्रोपनयनसत्कारे सर्वं दत्तवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रदर्शितसदाचाराय नम इति ॥ ११२ ॥

यद्यपि भगवतः संस्काराणां नोपयोगस्तथापि यदुक्ते प्रादुर्भूतस्य तदनुकरणं कर्तव्यम् । अन्यथा सदाचारोच्छेदप्रसंगः स्यात् । अतः प्रदर्शितः सदाचारो येनेति 'अथ शङ्खतो रानक्षित्यारम्भ्य 'गर्गायदुक्कञ्चान्याद्वायवं अतमास्थितावित्यतस्य नाम ज्ञेयम् । किञ्च । प्रक्रमेण दर्शिता सदाचारधर्मा येन, भगवति निनियोगेनैव सदाचाराणामपि प्रकर्षः । स इदानीमेव जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

द्विनित्यसंस्कारानंतरं वेदाध्ययनम् । ततो धनुर्विद्याध्ययनादिकं, ततो गुरुदक्षिणेति तत्सूचकं नामाहुः ।

सांदीपनिश्रुतापत्यदात्रे नम इति ॥ ११३ ॥

इदं तु 'अथ गुरुकुले वासगित्यारम्भ्य 'तथेति तेनोपनीतं गुरुभुजं यदुक्तम् । दत्त्वा स्वगुरवे' इत्येतत्स्य नाम ज्ञेयम् । अत्र निरोधार्थं माहात्म्यसूचकं चरित्रं वक्तव्यमित्येतावत्कथ्येनैव पूर्वोक्तमध्ययनादिकं सर्वं सूचितमिति भावः ॥ ११३ ॥

अतः परं मधुरागमनानंतरं स्वकीयानामेव सर्वेषां दुःखनिवृत्तिपूर्वकमश्रेष्ठं कर्तव्येति प्रथमं मन्दादीनां समाधानार्थमुद्धरणं प्रेषितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

नन्दादिज्ञानबोधकाय नम इति ॥ ११४ ॥

इदं तु 'गच्छोद्भव जन सौम्ये'त्यारम्भ्य 'विनाश्रुताहस्तिवर्तं न चान्यत्, स एव विष्णुः परमार्थभूत' इत्येतत्स्य नाम ज्ञेयम् । अत्र मन्दादीनां भगवति भावस्तु इदं एव परं लौकिकः । स इदानीमलौकिकः कर्तव्य इति ज्ञानोपदेशः । तेन माहात्म्यज्ञानेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः ह्युद्धो ह्योहो भविष्यतीत्यलौकिकप्रकारेणापि भगवतं प्राप्स्यतीत्येतावदभिप्रायसूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ ११४ ॥

एवमेव यशोदाया अपि भावो जातः, परंतु ह्योहोदेक एव सदा स्थित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

यशोदालोहुरक्षकाय नम इति ॥ ११५ ॥

इदं त्वि'ति संस्तव्य संस्तव्येत्यारभ्य 'मृष्यंत्यश्रूण्यवासासत्स्त्रिहस्तुतपयोधरे'त्येतत्स्य नाम ज्ञेयम् । तादृशो ज्ञाने जातेऽपि ह्येहस्थितौ भगवानेव रक्षक इति तथोक्तमिति भावः ॥ ११५ ॥

अतः परं गोपिकानां समाधानसूचकं नामाहुः ।

गोपिकादिलौकिकभावदोषदूरीकरणाय नम इति ॥ ११६ ॥

गोपिकानां आदौ यो लौकिकभाव उद्भवानलोकेन भगवदीयत्वनिश्चयेन मानरूपः तज्जितो यो दोषक्षिदोरूपः, परं साध्यो न त्वसाध्यः । अन्यथा अधिकित्स एव स्यात् । तादृशस्य दूरीकरणः दूरीकर्तृत्वर्यः । इदं तु 'रहस्यवृत्तज्जुपनिष्ठमासने विज्ञाय संदेशहरे' रमावते'त्यारभ्यैवं प्रियतमादिष्टमाकर्ष्य अग्न्योषितः । तावदुद्धरणं श्रीतासत्संदेशागतस्त्वती'रित्येतत्स्य नाम ज्ञेयम् । विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ११६ ॥

एवमुपदेशेनोद्धवस्याप्युपदेशो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम इति ॥ ११७ ॥

अयं भावः । पूर्वमुद्धवः परमभवः । 'जोद्धवोऽपि मन्थुव' इत्यादिना स्तुतो भगवत-
स्तथापि स्वामिनीहृदयस्थिताभावरूपभक्तिनार्ग्यज्ञानं तु मगामभनान्तस्मेवास्मिन्नसि तथापि यो
भावोऽपि जातः, परंतु तादृश्यवस्था न जातेति स्वस्मिन्मन्थुवभाव एव स्फुरेत्ततो एवैतद् परमिति
स्तुतिः कृता । एतदेव पञ्चात्तासुभयं दृष्ट्वा स्वस्मिन्नेकमेवेत्याधिक्या 'सा नमस्त्यभिर्दं गगा' वित्यु-
क्तम् । अत एवैताः परं तनुभूतो' इत्यारभ्य सर्वेषां भक्तानामेतद्वेष्या मध्यमावमेव निरूपि-
तम् । पदसंबंधस्तु उद्धवादयो ये भक्तास्तेषां मध्यमो हीनो यो भावस्तस्य बोधको ज्ञापक
इत्यर्थः । उद्धवस्य भक्तभावावलोकनात्स्वस्मिन् तथाज्ञानं जातमिति भावः । अत एव साक्षात्-
त्पदवदनाद्योग्यतां मत्वा तत्संबंधिरेषु नमस्कृतवानित्युक्तम् । 'वन्दे नन्दमनोज्ञीना'मिति ॥ ११७ ॥
तत उपदेशफलसूचकं नामाहुः ।

स्वनिष्ठमनोदोषनाशकाय नम इति ॥ ११८ ॥

स्वस्मिन्नगवति निष्ठा स्थितिर्यस्यैतादृशो यः मनोदोषः पुत्रत्वेन लौकिकभावरूपः
गोपिकानां च 'निःस्वं त्यजति गमिका' इत्यारभ्योपार्लभरूपो यो दोषस्तस्य नाशकस्तादृशाय ।
तद्यारभ्य स्वस्मिन्नलौकिकसाक्षात्त्रियलीलावध्यपातित्वज्ञानेन भगवति च साक्षात्पुरुषोत्तमज्ञा-
नेनात्मानि तदभेदज्ञानेन पूर्वोक्तदोषाः सर्वे निवृत्ता इति तद्दोषनाशकः स्वयमेव जात इति
तथा नामोक्तम् । अत एवाद्ये 'नन्दादयोनुरागेन प्रायोचजध्रुलोचनाः । मनसो वृत्तयो नः स्यु'रित्या-
रभ्य 'रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे' इति प्रार्थनोक्त्येतावदभिप्रायसूचकं नामेवं ज्ञेयम् ॥ ११८ ॥

एवं मुख्यभक्तानां सन्मननं कृत्वा राजसत्वात् प्रथमं कुब्जासन्मननं चक इति तत्सूचकं
नामाहुः ।

कुब्जादिमनोरथपूरकाय नम इति ॥ ११९ ॥

राजस्तानां मध्ये आदौ कुब्जाया एव मनोरथपूरको जात इति प्रथमं कुब्जाकथनम् ॥ ११९ ॥
अये क्रमेण सर्वेषां भविष्यतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

अक्रूरादिभक्तसन्मानहेतवे नम इति ॥ १२० ॥

अक्रूर आदिर्येषां तादृशा ये भक्तास्तेषां सम्मानहेतुरूपः । इदं तु 'एवं नो गुरुः पितृव्यभे'-
त्यारभ्य 'स भवान्मुहूर्तां चैतदित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । आदौ कुब्जायां मनोरथपदमुक्त्वाऽक्रूरे
सन्मानपदमिति यथाधिकारं भावभेदो ज्ञापितः ॥ १२० ॥

अत्रादिपदेनान्येषामपि सम्माननं सूच्यत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तहितचिन्तकाय नम इति ॥ १२१ ॥

भक्तानां स्त्रीयानां पाण्डवानां हितस्य चिन्तकः विचारकर्ता, येन तेषां हितं भवति
तत् कर्तव्यमिति । अनेनाक्रूरेण सहायं विचारः कृत इति सूचितम् । इदं तु 'पितृव्युपरते बालाः

सहमात्रा सुदुःखिता' इत्यारम्भ्य 'विज्ञाय तद्विधास्यागो यथा शं सुहृदां भवेदित्येतस्य नाम शेषम् ॥ १२१ ॥

एतद्विचारेण पांडवानां स्थितिर्नातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

पांडवस्थापकाय नम इति ॥ १२२ ॥

यथा शं सुहृदां भवेदित्येतद्विचारेण पांडवानां स्थापक एव जात इति भावः ॥ १२२ ॥

अतः परं निश्चयया कुंतीसांत्वनेन कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुंतीप्रीतिहेतवे नम इति ॥ १२३ ॥

कुंती परमभक्ता । अकूरागमने भगवताऽस्मासु स्वीयत्वं ज्ञात्वाऽऽमदनेषा कृतेति परमानु-
ग्रह एव कृत इति प्रीत्युद्देशेण स्तुतिं कृतवती । पश्चाद्दैन्ये जाते भगवत्कृते सान्त्वनं कृतमकूर-
विदुराभ्यामिति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'यथा तु भ्रातर'मित्यारम्भ्य 'सांत्वयामासतु'रित्येतस्य
नाम शेषम् ॥ १२३ ॥

एवं सांत्वनमात्रेण शत्रुकृतदुःखनिवृत्तिर्न भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रीवलीलावबोधकाय नम इति ॥ १२४ ॥

स्वस्य प्रीवलीलाया अवबोधकः ज्ञापकः । यदि अकूरबोधार्थतरं धृतराष्ट्रः समदृष्टिः पांडवेषु
भवेत्तदा सम्पन्नेव, नोचेद्विज्ञाय तद्विधास्यागो यथा शं सुहृदां भवेदिति भगवद्वाक्येन 'सांत्वयामा-
सतुः कुंती' तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुमि'रित्यादिवचनैर्बलेनापि साधयिष्याम इति प्रीवलीलावबोधको
जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ १२४ ॥

एवं स्तुती माहात्म्यज्ञानेन शरणं गतं सर्वथा पाळयतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपक्षबोधकाय नम इति ॥ १२५ ॥

भगवान्भक्तस्य पक्षं करोत्येवेति बोधको जातः । अत एव भक्तद्वारा सांत्वनेन कृतं
शेषानुभूतत्वादित्यर्थः ॥ १२५ ॥

एवं भक्तानां सांत्वनेन कृत्वा धृतराष्ट्रं बोधितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

धृतराष्ट्रज्ञानबोधकाय नम इति ॥ १२६ ॥

धृतराष्ट्राय ज्ञानस्य बोधकः । पूर्वं 'भो भो वैचित्र्यवीर्ये'त्यारम्भ्य 'तस्माद्भोकमिमं ताते'त्य-
न्तमकूरकृतं धृतराष्ट्रबोधनम् । पश्चाद्वीश्वराचीनं सर्वं न मम स्वतः प्रवृत्तिरिति ज्ञानं धृतराष्ट्रस्ये-
त्युभयबोधकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम् ॥ १२६ ॥

एवमीश्वरबोधितधर्माधर्मविवेकज्ञानं परित्यज्य तादृशीं प्रवृत्तिः कथं भवेदिति तत्सूचकं
नामाहुः ।

दृक्छावाद्स्थापकाय नम इति ॥ १२७ ॥

धृतराष्ट्रेणैश्वरेच्छावाद्भगवतीकृत्योत्तरितमिति तथैवैश्वरेण स एव स्थापित इति भाव्यर्थसू-
चकत्वेनोक्तमिति भावः । इदं तु 'यथा वदसि कल्याणी'मित्यारम्भ्ये'श्वरस्य विधिं कोमि'त्येतस्य
नाम शेषम् ॥ १२७ ॥

यद्यपि सर्वत्रेभरेच्छा नियामिका तथापि शशस्त्रज्ञेन भगवज्ज्ञानेन कथं न प्रवृत्तिरित्येतत्सूक्तं नामाहुः ।

मायाप्रवर्तकाय नम इति ॥ १२८ ॥

सर्वेषां मायामोहेन भगवन्मार्गेऽप्रवृत्तिरिति भावः । इदं तु 'यो दुर्विदर्शयया निनमायये'त्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२८ ॥

अत एव एवमहं जानामि स एव भगवान्यदुकुलेवतीर्णस्तथापि तन्मार्गे यस्य मायामोहेन न प्रवृत्तिस्तस्मै नम इति मूले निरूपितमिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

सर्वाभिवन्दितचरणाय नम इति ॥ १२९ ॥

सर्वैर्ब्रह्मादिभिर्विदितौ चरणौ यस्येति बाह्यात्म्यज्ञानेन तत्संस्करणेन सप्तद्वयस्याभावात्सत्यस्य मायाधीनत्वं ज्ञापितम् ॥ १२९ ॥

अतः परं प्रौढलीलामुपसंहरति ।

एवं श्रीकृष्णान्तर्धानि प्रौढलीलाव्योचने । कर्तितान्यतिपुण्यानि शतं विंशतिरष्ट य ॥ १ ॥ अर्थः स्फुट एव । अथ राजलीलेपकम् कुर्वति ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि राजलीलामुपश्रितः । कृतवान्यानि कर्माणि तानि नामानि वृत्तये । राजलीलामुपश्रितः यानि कर्माणि कृतवान्तानि नामानि तत्कर्मघोत्तकानीत्यर्थः । प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । प्रयोगेन वृत्तये । तत्त्वधिकारभेदेनान्वयानुभवायेति भावः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमम् । **ज्ञात्रधर्मप्रवर्तकाय नम इति ॥ १ ॥** नामोक्तं, तत्सार्थं भावः । एतावत्पर्यन्तं भगवान्प्रमेयचलेनैव सर्वं कार्यं कृतवान्, न साधनचलेन । इदानीं राजलीलायां प्रवृत्तः । सा तु प्रमाणरूपेति तत्र साधनमेव मुख्यम्, राजसानां विरोधेपि भगवत्कृतिरेव साधनं नान्यत् । अस्त्वं लीलायां कार्यचक्रं कर्तव्यम् । भूभारहरणम् । साधुरक्षा । दुष्टनिवारणम् । भक्तिप्रवर्तनम् । धर्मरक्षा । अपरमिहितविक्षेपेति । एतदर्थमेव अवतार इत्येतत्सर्वं सात्रधर्मांगीकारे भवति । स चोपनयनानन्तरं सप्ततन्त्रनिष्ठाध्ययनेन पूर्वं निरूपितः । अमुना प्रवर्तको जात इति तथोक्तम् । सात्रधर्मपुरस्कारेणैव सर्वं कृतवानित्यर्थः । एतत्सर्वं 'चित्तयामास भगवान् हरिः कश्चरणाधनुः' तद्देशकालानुसृतं सान्तरप्रयोजनम् । एतदर्थोपकारोयं भूभारहरणाय मे । संरक्षणाय साधूनां कुतोन्पेषां नपाय चेत्येव निरूपितम् च विवरणे । एवं सति 'अस्ति प्राप्तिश्च कंसस्येत्यारम्भ' 'विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः कश्चिदित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । किंच । एतावत्पर्यन्तं कंसस्याग्रे सर्वेषां यादवानां सात्रधर्मस्तिरोहित इव स्थितः । अतः परं सर्वेषु तत्प्रवृत्तिर्मनिष्यस्तीत्यभिप्रायेणापि प्रवर्तकत्वेन नाम निरूपितम् ॥ १ ॥

अग्रे **दिव्ययुद्धविशारदाय नम इति ॥ २ ॥** नामोक्तम् ।

तत्सार्थं भावः । दिव्यं अलौकिकं यदुद्धं तत्र विशारदः प्रवीणः । एतन्नातुर्यं 'शुद्धविज्ञान'दित्यत्र निरूपितं विवरणे । युद्धस्यालौकिकत्वं दिव्यायुधादिना सूचितम् । स्वरूपेणापि ।

यतो युद्धं दिव्यं कीदारूपं तद्वदशमपि युद्धं कीदारूपमेवेत्यलौकिकत्वम् । तदेवोक्तं 'विकीर्णतं तज्जगदीशयो'रिति । एतेनाद्वैष्टकर्मत्वं च झक्षितम् । एवं स 'त्येवं ध्यायति गोविन्द' इत्यारभ्य 'निर्जन्मतुः स्वायुवाक्ता'वित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २ ॥

अतः परं तत्कार्यरूपं नामाहुः ।

अरासंघसमानीतसैन्यघातकाय नम इति ॥ ३ ॥

इदं तु 'ततोभूतपरसैन्यानां हृदि विनासनेषु'रित्यारभ्य 'अखिम्बच्छलं सर्वं वृष्णयः कृष्णदेवताः' इत्येतत्पर्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । सैन्यघातप्रकारस्तु विवरणे विवृतः ॥ ३ ॥

अग्रे । **द्वारकापुरनिर्माणहेतवे नम इति ॥ ४ ॥** नामोक्तम् । तत्तु 'अष्टादशम-संग्राम' इत्यारभ्य 'तं दृष्ट्वाधितपत्कृष्णः' 'तस्मादथ विधास्यामो दुर्गं द्विषद्दुर्गमम् ।' 'अतः-समुद्रे नगरं कृष्णोद्भूतमधीकृतम् । हृदयते यत्र हि स्वाधुं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् । यद्वद्वगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये । सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरिं भूमिगतं तृपे'त्येतत्पर्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तादृशस्थानप्रापणे भक्तानामभूतपूर्वं सुखमभूत्, तन्मापकं नामाहुः ।

भक्ताचिन्त्यसुखदात्रे नम इति ॥ ५ ॥ भक्तानां तु शत्रुन्वितभयेन व्याकुलता ज्ञातेति मयमेव निवर्तनीयमपेक्षितम् । भगवांस्तु अद्भुतकर्मैव्यक्षित्यम्, मनुष्याणां मनसापि न चिन्त्यं, तादृशं साक्षात्कृतुं विभूतं सुखं दत्तवानिति तथोक्तम् । इदं तु 'तत्र योगप्रभावेण भीत्वा सर्वज्जनं हरि'रित्येतत्स्य नाम ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अतः परं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं नामाहुः । **यवजान्तकाय नम इति ॥ ६ ॥**

इदं तु 'तं विलीन्य विनिःकृतं'रित्यारभ्य 'वेहेनेनाग्निना दग्धो भस्मस्तादनवत्क्षणा'-दित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । तात्पर्यार्थस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अग्रे । **सुशुकुन्दप्रसादकाय नम इति ॥ ७ ॥** नामोक्तम् । तत्तु 'को मान स पुमान् मम'रित्यारभ्य 'जन्मन्यन्तरे रामन्सर्वभूतगुह्यतमः । भूत्वा द्विजवरस्त्वयै वै मामुपेक्ष्यसि केवल'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । ततः 'यवने भस्मस्तात्कुले भगवान्नात्त्वतर्जयः । आत्मानं दर्शयामास सुशुकुन्दाय दीमते' इत्यारभ्य 'मिश्रणीयं विलोकस्व सानुरागनिबद्धेक्षणम् । अपीच्यवयसं मत्सङ्गैर्द्वोदारविक्रम'मित्यन्तं भगवत्प्रसादो निरूपितः । ततो भगवता स्वरूपं ज्ञापितम् । तदनन्तरं ज्ञात्वा नारायणं देवं भर्गवानयमनुसस्तभित्यनेन तत्प्रापि मनःप्रसादो निरूपितः । तथान सुशुकुन्दस्य स्वयं प्रसादकर्ता । सुशुकुन्दस्य मनःप्रसादकर्तोऽवयवः संज्ञः ॥ ७ ॥

अतः परं तृतीयाध्यायस्य नामोच्यते । तत्र प्रथमम् ।

सर्वदेवतामनोरथपूरकाय नम इति ॥ ८ ॥

इदं तु 'भगवानुनुराज्यं मयुरां यवनांभूताम् । हत्वा म्हेच्छकलं किम्पे तदीयं हूरिकां धन'मित्यस्य नाम ज्ञेयम् । तामस्रानां कथेन देवतानां स्रष्टविकानां मनोरथपूर्णं भवत्येवेति तथोक्तम् । यद्यपि पुस्तकेषु प्रथमं **शिखिज्जाह्नवाक्यपरिपालकाय नम इति** नाम पूर्व-

नस्ति पश्चात्सर्पदेवतान्नोरप्येति नाम, तथापि टीकांयामारं एव कारिकाभिस्तत्प्रतिशेधमकनोव-
गम्यते । तदुक्तं 'श्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपःकथाः । प्रसंगात्तान्तानां हि बधो देव-
हिताय हि । फलयनं कीदृशैश्च सोप्यन्नुग्रह ईर्यते' इति । अयेव्ययमेव क्रमः संगतो भवति ।
'नीयमाने धने' 'आनगाम मत्सन्ध' इति तथा व्याख्यातम् । तादृशेष्वस्य फलयनं न
संभवतीति तद्वेतुक्तं नामोक्तम् ॥ ८ ॥

शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम इति ॥ ९ ॥

अत्र पुराणांतरकथा प्रसिद्धा । सत्यश्वारं पराजये सति शिवप्रसादार्थं तपः कृतवान्तादा
शिवः प्रसन्नो ब्राह्मणसमाराधनार्थं उपदिष्टवान्ब्राह्मण्यः कृष्णस्तुष्ट्याकयमन्यथा न करिष्यतीति ।
तदा स गृहमागत्य ब्राह्मणानाहूय स्वासिंहासने उपवेशितवान् । ततः संतुष्टास्ते तस्मै तस्मिन्सासनमपि
दत्त्वा वरं ददुस्त्वं शङ्कुं जेष्यसि त्रैलोक्ये च अन्यो भविष्यतीति । तदा पुनरुद्वादेशे पर्याये
संभ्रामार्थं तावतीभिरसौहिर्णाभिः सहामतवान्, तदा भगवान् ब्राह्मण्यदेवः, शिवश्च भक्त इति
तद्व्याक्यपालनार्थं पकारितवान्, न तु भीतः सखितेतावज्ज्ञापकविदं नाम ज्ञेयम् । ननु तर्हि
पुराणांतरीयमेव नामापि भविष्यतीति, न तु निरोधांतर्गतं, श्रीभागवते अनुक्तत्वात्प्रोच्यते । अत्र
सत्यश्वारं नपकतुर्भगवतः सर्वसमर्थस्वाद्यादेशे पर्यायेति तत्त्वयः किमज्ञप्यः । एवं सत्यपि
यत्फलयनं तत्तद्व्याक्यपालनमेवेति तेन तथोरप्यनुग्रह एव कृत इति निरोधांतर्गतत्वमेव नास्ति
इति सर्वमज्ञप्यम् । एतत्तु 'नीयमाने धने गोभिः । आनगाम मत्संध' इत्यादिभ्य 'भगुष्येवेष्टा-
नापत्तौ सन्तु ददुवतुर्दुतम् । पद्मपां पद्मलाशाम्पां चेतुर्बुधोत्तमम् । फलयमानौ तौ दृष्ट्वा
भागधः प्रहसन्बली । अन्यथावद्वथानीकैरीश्वोरप्रमाणवि'दित्वत्तस्य ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अमे ॥ वैत्यमोहनचरित्राय नम इति ॥ १० ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'प्रकृत्य दूरं संभ्रांतौ
दुर्गमारुहतां गिरि'मित्यारभ्य 'सोपि दग्धापिति मृषा मन्वानौ कलकेश्वरौ । बलमाकृष्य सुमहन्म-
गधान् भागधो यथा'वित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । पर्वतारोहणप्रयोजनं तु विवरणे स्फुटीकृतमिति
विस्तरमयात्र लिख्यते ॥ १० ॥

अमे—**रुक्मिणीमनोरथपूरकाय नम इति ॥ ११ ॥ नामोक्तम् ।** तत्तु
'आनर्त्ताधिपतिः श्रीमाश्रितो रेवतीं सुताम् । जलर्त्ता मोदितः प्रादाद्भलयेति पुरोदि-
तम् । भगवानपि गोविन्द उच्येमे कुरुद्वह । वैदर्भी नीमकतुता'मिति सामान्यतः
शुक्रोक्तिव्यनानन्तरं राज्ञा प्रभे कृते पुनस्तदुत्तरे 'राजासीद्भीष्मको नामे'त्यारभ्याधिमाध्याये
'तमागतं समाहाय वैदर्भीं दृष्टमानसा । न पश्यतीं मादृशाय प्रियमन्यजनाम से'त्वंतस्य
ज्ञेयम् । तत्र 'सोपश्रुत्य शुक्रुदस्य रूपवीर्यगुणश्रिय' इत्यनेन सेहोत्पत्तिस्त्वभावादेवास्तुतिस्त-
त्त्वभावादेव मनोरथानाशुक्रचित्कतपूरकस्तु आगमनश्रवणमात्रेण नात इति तथोक्तम् ॥ ११ ॥

अमे—**रुक्मिणीगार्धर्वविवाहाय नम इति ॥ १२ ॥ नामोक्तम् ।** तत्तु 'कन्या
चांतःपुरात् प्रागाद्भर्तुतांनिकाक्यम् । सा चानुध्यायती सत्यकुन्दचरणांबुज'मित्यारभ्य

‘तां राक्षस्य्यां रथमारुहन्ती जहार कुण्डम्’ इत्येतस्य ज्ञेयम् । तत्र तन्मे भवान् सद्यः कृत इत्यनेन प्रियया गांधर्वविवाहः कृत एव । इदानीं प्राणिग्रहणेन स्वयमपि कृतवानिति तथोक्तम् । तथा चार्थः रुक्मिण्या सह गांधर्वविवाहो यस्येति ॥ १९ ॥

अत एवाग्रे । **रुक्मिणीप्राणपतये नमः** इति ॥ १९ ॥ नामोक्तम् । रुक्मिणी-प्राणानां पतिर्भूतः । पूर्वं तु यक्षकुञ्जस्य न कमेय भवत्प्रसादं अग्रामसुनित्युक्तत्वादधुना प्राणिग्रहणेन तद्वत्क्रो जात इति तथा नामोक्तम् । यथवा । हरणानंतरं शिशुपावपत्नीयजरा-संघादीनां कलमागतमरुतोक्त्य युद्धावलोचने प्राणस्थितिरेव न भवेद्यदि भगवान्वधनैः प्राणानां रक्षां न कुर्यात्पतिर्भूत्वा तद्धर्ममपि प्रकटीकृतवान् । एवं सति ‘चतुर्केलं शरासारैश्चक्रे वीक्ष्य सुमध्यमा । समीढमैश्वर्यं भयविह्वललोचना । प्रहस्य भगवानाह मा स भवामलोचने । निनक्षत्वधुनैवैतच्छानकैः शात्रवं कलमित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । एतदर्थस्तु विवरणे स्पृष्टीकृतः । तत्र सुमध्यमेत्यस्य विचारे विनियोगोन्यथा भविष्यतीति शङ्कया च्छान्नं समीढमैश्वर्येभ्यो भयविह्वललोचने इत्यनेनापि तद्वर्जितं भवतीति तथोक्तम् ॥ १९ ॥

एतदग्रे । **रुक्मिप्रभृतिदुष्टमानसदुःखदाय नमः** इति ॥ १४ ॥

नामोक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे रुक्मी मुख्य इति तत्सैवाद्यौ निरूपयन् । तदादयो ये दुष्टाः शिशुपावरासंघादयः । तेषां मानसे दुःखदः । सर्वेषां पराजयेन मानहानिजनितमानसदुःखमेव जातमिति तथोक्तम् । इदं तु ‘भो भो पुरुषार्थदूष वीर्यस्यमिदं त्यजे’त्यारम्भ्य ‘रुक्मी तु राक्षसोद्गाहं कुम्भद्विद् असहन्स्वयः । पुष्टोन्मगमक्षिपन्तरं ‘प्राणावशेष उन्मद्यो द्विर्बर्हत्कलप्रमः सर-न्विरूपकरं निगतात्ममनोरथः । चक्रे भोगकटं नाम’ इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अतः परं भगवान् रुक्मिणीं पुरं द्वारिकास्थानीय विधिवद्विवाहं कृतवानिति तत्स्रोतकं नामाहुः ।

रुक्मिणीविवाहप्रदर्शितगृहस्थधर्माय नमः इति ॥ १९ ॥

रुक्मिण्याः विधिवत् यो विवाहस्तेन प्रदर्शितः गृहस्थधर्मो येन । यद्यदाचरति भेष्ट इति न्यायेन स्वयं प्रदर्शनेनापि सर्वेषु गृहस्थेषु सदाचारः प्रयोज्यमिति तथा कृत इति भावः । पूर्वं हरणे राक्षसो विवाहः कृतः, पश्चाद्द्वारोचने प्राणिग्रहणेन गांधर्वः कृतः ॥ १९ ॥

एवं सति गृहाश्रमस्यस्य यो वेदोक्तविधिवद्विवाहः स तु न जातः, तदकरणे स्वंशे सर्वत्र च तद्धर्मोच्छेदो भविष्यतीति स्वयं वेदोक्तधर्मस्थापक इति तृतीयं वेदोक्तविधिवद्विवाहं कृतवान् । एतद्व्यापकं नामाहुः ।

त्रिविधविवाहकर्त्रे नमः इति ॥ १९ ॥

एतज्जामहयं तु ‘भगवान्भीष्मकस्तुतामेवं निरिक्त्य युधिपान् । पुराणीय विधिवदुपयेमे कुरुक्षेत्रे’त्यारम्भ्य ‘द्वारिकायामनुज्ञान्महाभयोदः पुरीकसां, रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कुण्डं धियः पति मित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्राध्यायसमाप्तिः ॥ १९ ॥

अतः परं पञ्चाध्यायनामानि निरूप्यन्ते ॥

कामजनकाय नम इति ॥ १७ ॥

अथ भावः । भगवान्पद्म आर्यास्वीकारः कृतस्तदा पुत्रस्वीकारो कर्तव्य इति स पुत्र प्राकृतो भविष्यतीति संदेहाभावात् पूर्वं हरेण दम्पत्य बाहुदेवांश्च कामस्य जनको जातः । आत्मा वै जायते पुत्र इति स्वांशमेव स्ववीर्येण प्रकटीकृतवानित्यर्थः । तेनायं पुत्रो न जीवः किन्तु स्वांशभूत एवेति । अथे न संसृतिः । एतत्सर्वं विवरणे द्रष्टव्यम् । इदं तु कामस्तु बाहु-
देवांश्च इत्यारभ्य प्रबुध इति निरुपगत इत्यतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

अथे—**शंवरघातकप्रमुखाय नम इति ॥ १८ ॥** नामोच्यते । तस्यायं भावः । शंवरः पूर्ववैरी नारदेन क्षापितत्वाद्दशदिनमध्य एव हत्वा सज्जदे क्षिप्तवान् । तत्र तं बालकं मत्स्योगिलकं मत्स्यं भीरुरा जालेन निगूढ शंकरायैव न्यवेदयत्तदा स शंवरः सूक्तार्येधिकृतं नायावती प्रति प्राप्तिनोत् । तदा व्यंजनार्थं विदीर्णे तस्मिन्ममसुन्दरं बालकं दृष्ट्वा निस्मितासी-
त्यश्वाभारद्वारा क्षाततत्त्वा तं पालितवती । ततः परममनोहरं प्राप्तपीडनं दृष्ट्वा तस्मै सर्वं तत्त्वं विज्ञाप्य सर्वा विधां मायाकलां दत्वा शंवरं घातयित्वा उभावपि कामो रतिश्च दंपती द्वारि-
कामागत्य सर्वेषामार्गदं कृतवन्तावित्येतावदर्धशृङ्गकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत एव शंवरघातकश्च प्र-
कृतबुध आनन्दो यस्मात्, पूर्वं तथात्वाभावादिति भावः । इदं तु 'तं शंवरः कामरूपी'त्यारभ्य
'य वै मुहुः पितृसत्कृपनिनेशमावा' इत्यतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्राध्यायसमाप्तिः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य नामानि उच्यते ।

जांबवतीप्राणपतये नम इति ॥ १९ ॥

इदं तु 'इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जंबवती मुदा । अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोप-
हार ह' इत्यतस्य नाम ज्ञेयम् । कृष्णायोपनहारेति कथनेन सा तदधीनीकृता, तथा तु तत्स्वरूपं
दृष्ट्वा सर्वं समर्पितमिति तस्याः प्राणानां प्रतिर्भात इति तथोक्तम् ॥ १९ ॥

अतः परं मण्यनयनप्रयोजनकापकं ज्ञानाहुः ।

लोकनिर्मितसर्वार्थज्ञापकाय नम इति ॥ २० ॥

लोकैर्निर्मिताः अनुमानेन कल्पयित्वा स्थापिताः वस्तुतो विध्याभूताः ये सर्वार्था 'दिने
दिने स्वर्गभारानष्टौ स सृजति प्रभो'इत्यारभ्य 'स याचितो मणिं कपि यदुरान्धाय शौरिणा ।
नैवार्थक्यमुक्तः प्रादात्ता चामर्गमनतर्कयज्ञि'त्यारभ्य 'प्रायः कृष्णेन निहृतो मणिप्रवीणो वनं गतः,
आता गमे'त्यन्तानिशापकृपाः तेषां ज्ञापकः प्रकजशकः । तथा च 'सत्रागितं समाहूय समायां
राज्यसंविधौ । प्राप्तिं चाकृपाय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदय'दित्यतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अत एवमे ॥ **सत्यभामावह्नभाय नम इति ॥ २१ ॥** सत्तु स चाति-
जीडितो रत्नं गृहीत्वैत्यारभ्य तां सत्यनामां भगवानुपयेम इत्यतस्य नाम ज्ञेयम् । गह्वरमत्वे
हेतुः । सत्येनैव भासते श्रीकौदार्यगुणान्वितत्वं चेति विवरणे सूट्टीकृतम् ॥ २१ ॥

अतः परमहन्मध्याये प्रथमम् । **सत्राजित्स्वर्गहेतवे नम इति ॥ २२ ॥**
नामोक्तम् । अवार्थ भावः । यद्यपि सत्राजिजिरोपाधिकारी, तथापि देवांतरे कृतबुद्धि-

रिति न निरोधसिद्धिरिति तं देहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते अचूरे स्थितः भगवत्करणरूपेषु वाराणस्यादितीर्थेषु निरुद्धो भविष्यतीति भगवान् तथा कृतवानिति भगवतो हेतुत्वमुक्तम् । एवं भिलमतिः क्षयाननवर्धादिव्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

अत एवाधिमं नामाहुः । **स्वमंतकमणिहर्त्रे नम इति ॥ २३ ॥**

यदि तत्रिकटे मणित्तिष्ठेत्तदाप्यन्यस्तंबेषु तिष्ठेदिति निरोधासिद्धिरिति तद्द्वारा तस्य हरणं स्वयमेव कृतमिति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'खीणां विश्वेशमानानां कंदतीनामनामवत्, हत्वा पशून् शौनिकवन्मणिमादाय जमिवान्' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २३ ॥—अये—

शुद्धकीर्तिस्थापकाय नम इति ॥ २४ ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'इत्यंगोपदिशत्येक-
इत्यारम्य, 'तत्तुतस्तत्प्रभावोस्तत्प्रकृतो यत्र यत्र हि । देवोभिवर्षेते तत्र नोत्पातो नैव मारिके'-
त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । मणित्वाप्तेन नष्टेषु शुद्धा कीर्तिरेव स्थापितेति तथोक्तम् ॥ २४ ॥

अतएवाधिमं नामाहुः । **अचूरादिभक्तदोषनिवारकाय नम इति ॥ २५ ॥**

इदं 'त्वितिवृत्तेः समानीय ग्राह्यकूर'मित्यारम्य 'स्वमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः । विनृज्य पाणिना नूपरतमै प्रत्यर्पयत्प्रभु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यथाकूर आह्वानानंतरमागत्य न प्रदर्शयेत्तदाकूरस्य महानेव दोषः स्यात्, आदिपदेन कृतवर्मादयोपि ज्ञेयाः । अथवा लोके भगवति मणिविषयिका प्रतीतिः सर्वस्यापि संदिग्धा तिष्ठतीति तज्ज्ञानतोप्यकूरस्य मणिप्रदर्श-
नाभावादनिन्दनेव भवेदिति भगवान् भक्तदुःखासहिष्युरिति स्वयमाहूय तदोषं दूरीकृतवानिति
तथा नामोक्तम् । फलकल्पनेनाधिकमाहात्म्यमपि प्रकटीकृतवानित्यपि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतः परं नृबनाध्यायस्य नामोच्यते । एतावत्पर्यंतं गुणधनरूपार्णां तितृणां विवाहो निरूपितः । रुक्मिणी राज्ञी, तामसी सन्ध्यामा तत्प्रसंगादेव प्रथमं सात्त्विकी आंजुवती । अतः परं विद्यारूपा षष्ठं निरूप्यते ।

तत्र प्रथमं **कालिंदीपतये नम इति ॥ २६ ॥**

इदं त्वध्यायादारम्य 'रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत्' इत्यंतस्य नामज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अये—**पांडवराज्यस्थापकाय नम इति ॥ २७ ॥** नामोक्तम् । तत्तु 'यदेव
कृष्णसंदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् । कारयामास नगर'मित्यारम्य 'स तेन समनुज्ञात आप्ययौ
द्वारिकौ नृप' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

अये—**मिश्रविदापतये नम इति ॥ २८ ॥**

तत्तु 'विद्वानुविदावापेत्वा'मित्यारम्य 'प्रसन्नं हृतवान् कृष्णो राज्ञां रात्र्यप्रपश्यता'मित्यं-
तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

अये—**सत्यापतये नम इति ॥ २९ ॥**

नामोक्तम् । तत्तु 'नम्रनिजाम कौशल्य आसी'दित्यारम्य 'तां प्रत्यगृह्णद्भगवान्निधि-
वत्सदृशीं प्रभु'रित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

अग्रे—**भद्रापतये नमः** इति ॥ २० ॥ नामोक्तम् ॥

तत्तु 'भुतवीर्यैः सुतां भद्राभ्युपयेमे पितृष्वसुः । कैकेयी धातुभिर्वत्तां कृष्णः संतर्दनादि-
भिः रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अग्रे । **लक्ष्मणापतये नमः** इति ॥ २१ ॥ नामोक्तम् । तत्तु 'सुतां च भद्राभिपते-
लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्बुताम्' । इत्यस्य ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

एतदग्रे । **रोहिणीपतये नमः** इति ॥ २२ ॥ नामोक्तम् ॥

एषा षोडशसहस्राणां शताधिकानां मध्ये मुख्यता । क्वचिदष्टमहिषीमध्ये भद्रास्थाने
मन्त्रशास्त्रे प्रतिज्ञेति मुख्यत्वेन पूर्वमुक्ता ॥ २२ ॥

अत एव तदुक्त्याग्रे ॥ **षोडशसहस्रनायिकापतये नमः** इति ॥ २३ ॥ नामो-
क्तम् । तत्तु भीमं हत्वा तक्षिरोभावाद्दत्ताध्यावर्शना इत्यस्य नाम । अत्र भीममारणानंतरं
रानकन्यानामानयनं तदनन्तरं विवाह इति नामापि तन्मारणानंतरमेवापेक्षितम् । अत्र तु
मारणात्मानेवैतन्नामोक्तमिति तत्समाधानमुच्यते । भगवतो मुख्यं कार्यं तदेव स्वसिद्धिरोधेन
स्त्रिय उद्धारण्याः, तास्तु तक्षिरुद्धा इति तदुद्धारो मुख्यः, तन्मारणं गौणम् । अत एव मूले
तास्तु चारुदर्शना इति, तत्कार्यस्तु निवरणे भगवता आहता इति दर्शनमात्रं तात्तमानयने
चारु दर्शनम् ज्ञानम् सौंदर्यं च यासामिति हेतुरुक्त इति भगवता तासां स्वरूपं ज्ञात्वा स्वसि-
न्धित्वसंगीकृत्यैव ता आनीताः, न तु भीममारणानंतरं तत्ज्ञानं जातमिति पूर्वमेव तदुच्यते
नामोक्तमिति भावः, अत एव नायिकापदमुक्तम् । तेन रसात्मकसकलशुणलक्षणपूर्णा अन्तरो-
रूपाः स्वार्थनेवोत्पादिता इति पतिरपि स्वयमेवेति ॥ २३ ॥

तत्प्रतिबंधमात्रं दूरीकर्तव्यं, तदग्रे कृतमिति तत्सूचकं नामद्वयमाहुः ।

सुरारये नमः इति ॥ २४ ॥

नरकांतकाय नमः इति च ॥ २५ ॥

इदं तु दशमाध्यायस्य नाम । तत्रार्थं तु अध्यायादारभ्य 'शिरांसि चक्रेण जहार ली-
लये'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ अपरं 'तद्विस्तर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः । अपाहरद्भुजम्
च चक्रेण क्षुरनेभिर्ने'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अग्रे **वसुधापूजितचरणाय नमः** ॥ २६ ॥ इति नामोक्तम् ॥ तत्तु 'ततश्च भूः कृष्ण-
मुनेः कुण्डल' इत्यारभ्य, 'इति भूग्यार्थितो नाम्नि' रित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शं ॥

अग्रे तत्पुत्रायामर्थं दत्त्वा राज्यं दत्तवानिति तत्रत्यनां सर्वजनानां सुखं कृतवानिति
तदुच्यते नामाहुः । **सर्वजनीनसुखहेतवे नमः** इति ॥ २७ ॥

अथवा । तत्रत्यसर्वसामर्थ्यप्रेषणेन द्वारकास्थसर्वजनानां सुखोत्पादक इति तथोक्तम् ।
इदं तु 'दत्तामर्थं भीमवृहद् प्राविशत्सकलार्द्रिमत्' इत्यारभ्य 'प्रेषयामास वेदश' इत्यंतस्य नाम
ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

आरिकायां दिव्यमपि सुखं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पारिजातापहरणाय नम इति ॥ २८ ॥

तत्प्रयोजकं नामाहुः । महेंद्रादिदुष्टबुद्धिनिवारकाय नम इति ॥ २९ ॥

महेंद्रादयस्त्वधिकारिणो न तु स्वायिन इति भगवता सर्वं वस्तु स्वार्थं तत्र तत्र स्थापितम् । ते तु स्वार्थमेवेति मन्यन्ते । अत एवैकवारयाचित इन्द्रो न दत्तवान्तदा सर्वमे-
योत्पादयान्तीत्याह । तेन कम्मदोषपक्ष इति तदर्थमेव तद्वरणमिति तथोक्तम् । इदं तु गत्वा
सुर्वद्रभवनमित्यारभ्य विबुधार्थिनिवृत्त्योपायत्प्रचुरित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

पारितोतेतुल्यलक्षणम् । त्रैलोक्ये यावतो लक्ष्मीविलासपक्षोऽस्ते सर्वे प्रतिगृहं स्थापिता
इति तत्सूचकं नामाहुः । **सर्वरत्नकोशादिपुरितगुहाय नम इति ॥ ४० ॥**

षोडशसहस्रलोकां महिष्यादीनां च गुहाः सर्वरत्नादिभिः पुरितकोशाः कृता इति
भाष्यः । इदं तु 'स्थापितः सत्यनामाया गुहोद्यानोपशोभिन' इत्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

अग्रे एकादशाध्यायस्य नामद्वयमुच्यते ॥ प्रथमम् रुक्मिण्यदादिस्त्रीमनःपरी-
क्षकाय नम इति ॥ ४१ ॥

आदिपदेन सर्वाप्तमेव प्रकारमेवेन परीक्षा कृतेति ज्ञाप्यते ।

केन प्रकृतेण कृतेत्याकांक्षायामाहुः । **लौकिकलीलावाक्यविशारदाय नम
इति ॥ ४२ ॥**

इदं तु 'राजपुत्रीभित्ता नृपैरित्यारभ्य' एतावदुत्त्वा भगवा 'नित्यतस्य नाम ज्ञेयम् । अथवा
लौकिकानि लीलासंबन्धीनि वाक्यानि यस्य । विशिष्टा भक्तिमार्गीया अलौकिकी शारदा
यस्येति भिन्नं वाक्यम् । अर्थभावः । पूर्ववचनेन तादृशशायां दशम्येवावस्था तस्याः संजातेति
तादृशी दृष्टा सांत्वनं कृतम् । 'त्वद्ब्रह्मः ओतुकामेन क्षेत्याचरितमंगन' इत्यनेनेति भगवतैव
सांत्वनद्वारा हृदि प्रविष्टेन तानि वाक्यान्मुत्पादितानीति तथोक्तम् ।

अतः परं द्वादशाध्यायनाम । अस्मिन्नध्याये वैदिकं रमणमुच्यते । लौकिकं तु पूर्व-
मुच्यम् । वैदिके तु 'दशस्थां पुत्रानाधेही'ति श्रुतिवाक्यं सत्यं कर्तुं तथाकरोदितितत्सूचकं
नामाहुः । **श्रुत्वर्थप्रतिपादकदशदशपुत्राय नम इति ॥ ४३ ॥**

इदं तु 'एकैकशताः कृष्णस्य पुत्रान्दशदशान्वत्' इत्यारभ्य 'रोहिण्यास्तनया हरेरित्येतस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

अग्रे—**कलिघर्मप्रतिपादकचंशादिककर्त्रे नम इति ॥ ४४ ॥**

अयं नामः । कली गुरुः शत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चया'स्थापं विवाहमकरोत्कलं
तस्याप्यसूचय'दिति भागिनेयाय कल्पी स्वकन्यां दत्तवान्, अप्रेपि तथैव जात इति तद्व्येक्तं
नामेवं ज्ञेयम् । इदं तु 'प्रयुक्ताचारिकृद्धो'भूदित्यारभ्य 'ततोऽनिरुद्धो सहनार्यया नरं रथं
समारोप्य'तीत्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

अतः परं त्रयोदशाध्यायं हित्वा चतुर्दशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति । अत्र रान-
सानां निरोधार्थं भगवद्गीतोध्यते । सा च चतुर्दशाध्यायपर्यन्तमेव । तत्र प्रथमम् ।

याणासुरबलांतकयै नम इति ॥ ४९ ॥

अनेन पूर्वाध्यायकथायि त्रयोध्नुत्वेन सूचिता । इदं तु 'याणार्थं भगवान् रुद्रः समुत्तैः
प्रनयैर्नृतः । आरुह्य नदिद्वीपं युयुधे रामकृष्णयोस्त्वित्थारम्य 'वाणश्च तावद्विरभश्छिन्नध-
न्वाविशतुर'मित्यतस्य नाम शेषम् ॥ ४९ ॥

महादेवस्तु भक्तः, रामकृष्णसंस्पर्शी, तस्य स्वामिना सह युद्धमनुन्तिमपि भक्त्यर्थं कृत-
वानिति यथाप्रे तस्य सम्माननं भवेत्तत्कृतस्वसम्माननं च तद्वेत्तुः स्वयमेव जात इति तत्सूचकं
नामाहुः ।

महादेवादिस्म्मानहेतवे नम इति ॥ ४६ ॥

महादेवादिपदेन ऊर्वादयस्तत्कृतस्तोत्ररूपं स्वसम्माननं तस्य हेतुरूपः । अयं भागः ।
महादेवो यावच्छनयं युद्धं करोति । भगवता नृभणालेन मोहमुत्पाद्य बाणबलं सर्वं नाशितम् ।
तदा ऊर उल्पादितः, सोपि नारायणवरेण नाशितः ॥ ४६ ॥

ततः स कुत्राप्यन्यमपश्यन्भगवच्छरणमेव गतवान्स्तोत्रं च कृतवानिति भगवत्सम्माननं
च कृतम् । ऊरस्तु न नाशित इति तत्सम्माननमपि जातं, तत्सूचकं नामाहुः ।

ऊरादिद्विषनाशकाय नम इति ॥ ४७ ॥

तस्य दोष एव नाशितः, न स्वरूपम् । इदं तु 'अलङ्क्याऽभयमन्यत्र भीतो माहेधरो
ऊर' इत्यारम्य 'इत्युक्तोऽप्युतमाकम्य गतो माहेधरो ऊर' इत्यतस्य नाम शेषम् ॥ ४७ ॥

अप्रे तु स्वस्य सर्वथाऽशक्त्यं मत्वा भक्तस्यानिष्टं भवतीति शैकरोपि स्तोत्रं फले ।
तदा भगवता प्रसक्तेन तद्वाक्यसम्माननेन तद्वैलेन कृतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रस्तादादिभक्तवर्षारक्षकाय नम इति ॥ ४८ ॥

आदिपदेन वक्षिरपि गृहीतः । इदं तु 'यद्यस्त्य भगवैस्त्वन्नः करवामं तव प्रिय'मित्यारम्य
'प्रापुर्णि रथमारोप्य सवध्या समुपानयदि'त्यतस्य शेषम् ॥ ४८ ॥

अतः परं सात्त्विकप्रकरणार्थमे पंचदशाध्यायस्य नाम निरूपयते ॥

दानादिधर्मबोधकाय नम इति ॥ ४९ ॥

यद्यपि नृगमोक्षानंतरं दानादिधर्मबोधनं कृतं तथापि इदं सात्त्विकप्रकरणम् । राजसानां
यथा सात्त्विकधर्मप्रशुक्तिर्वैत्तया दानादिधर्मोपदेशार्थमेव नृगमोक्षोपक्रम इति प्रथमं तादृशमेव
नामोक्तम् ॥ ४९ ॥

तद्वेत्तुकमपे—नृगमोक्षहेतवे नम इत्युक्तम् ॥ ५० ॥

इदं तु 'एकचोपननं राजन्ययुर्व्युत्तुमारका' इत्यारम्य 'तावदज्ञासमात्मानं कृकणासं पत-
न्यमो' इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्थाप्य समीक्षित्वा । अनुज्ञातो विनानाप्यमास्तृप्त्यश्चत्वा
नृणां मित्यतस्य नामद्वयमुक्तम् ॥ ५० ॥

अतः परं स्वकीयानां शिक्षा कृतेति त्वद्योतकं नामाहुः ।

ब्रह्मपण्याय नम इति ॥ ११ ॥

इदं तु 'कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः । ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्यान्तु-
शिक्षयन्' इत्यारभ्य 'तृणं ब्राह्मणमौरिवै' इत्येतस्य श्रेयम् ॥ ११ ॥

अतः परं षोडशाध्यायस्य नाम निरूप्यते ।

पुष्टिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ १२ ॥

तस्यायं भावः । अत्र गोपिकास्तन्मत्पूर्वा ज्ञेयाः । कुमारिकास्तु संग एवानीताः ।
तत्रापि पक्षद्वयम् । तत्र एव भिक्षा वा । उभयपथापि निरोद्धव्याः । यद्यपि तास्तु निरुद्धा एव
तथापि पुराणांतरकथामाश्रित्योच्यते । भगवता पूर्वमुक्तं 'आयास इहे'ति तद्वाक्यपूर्णार्थ
बलमद्रूपेण स्वयमेव गत इति तासां कथमुक्तिं कृतवानिति तथोक्तम् । विशेषस्तु विवरणे
द्रष्टव्यः । पूर्वं प्रमेयबलेन सर्वं कृतम् । इदानीं प्रमाणकलमाश्रित्य साधनद्वारापि तत्पूर्तिं कृत-
वानिति बलमद्रूपेण स्वरूपावन्दपोषणं कृतमिति पुनः पुष्टिमार्गप्रवर्तको ज्ञात इति
तथोक्तम् ॥ १२ ॥

अग्रे पुनः पुष्टिस्वकं नामाहुः ।

यमुनाकर्षणहेतवे नम इति ॥ १३ ॥

इदमपि षोडशाध्यायस्य नाम श्रेयम् ॥ १३ ॥

अग्रे सप्तदशाध्यायस्योच्यते—**स्पर्धादिदुष्टविमोचकाय नम इति ॥ १४ ॥**

स्पर्धादिना ये दुष्टाः पीडकमासुदेवादयः तेषां विमोचकः । यथा वंसादयो विमोचि-
तास्तथैतेषीति भावः ॥ १४ ॥

अत एवाग्रे तत्प्रकारस्वकं नामाहुः ।

पौण्ड्रकाशिराजहंत्रे नम इति ॥ १५ ॥

तन्मित्रं काशीरान्तस्तत्सहायार्थमागतस्तदा तेन सहितमपि मारितवानिति निरूपणम् ।
इदं तु 'नंदकनने गते रामे करुणाधिपतिर्नृपे'त्यारभ्य 'एनं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं सप्तस्रं
हरिरि'त्येतस्य नामद्वयं श्रेयम् ॥ १५ ॥ अग्रे—

देवतांतरवरहसगर्वनाशकाय नम इति ॥ १६ ॥

तत्तु 'सुवशिगस्तासु' स्तुत इत्यारभ्य 'तत्सूर्यकोटिप्रतिभ'मित्येतस्य नाम श्रेयम् ॥ १६ ॥

अग्रे पुनः—**काशीदाहकाय नम इति ॥ १७ ॥**

स्पष्टमेव । तत्तु 'कृत्यामलः प्रतिहत' इत्येतस्य श्रेयम् ॥ १७ ॥

अग्रे—**दुष्टनिवासदोषनाशकाय नम इति ॥ १८ ॥**

तत्तु 'चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टमित्यं'तस्य नाम श्रेयम् । एतेन दुष्टसंबन्धि सर्वं
नाशितम् ॥ १८ ॥

अतः परं मुक्तिर्भाविष्यतीति तदेतुलं नामाहुः ।

मुक्तिहेतवे नम इति ॥ १९ ॥

अन्यथा कश्चां मुक्तिरेव न भवेदासुरसंनधात् । किंच । एतत्कथाश्रवणेन मुक्तिर्भाविष्यतीति पाठफलमुक्तम् । 'य एतच्छ्रवणेनैतत्' इत्यनेन तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अतः परं अष्टादशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति ।

दुःसंगदसद्विदाहिचषहेतवे नम इति ॥ २० ॥

संपूर्णाध्यायस्यैतज्ज्ञानं ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अतः परं एकोनविंशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति । पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणकक्षणं चरित्रमुक्तम् । अस्मिन्नध्याये शिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमुच्यते । यद्यपि कलमद्वक्तृमिदं चरित्रं तथापि आवेशरूपेण स्वयमेव करोतीति भगवच्चरित्रमेवेति तत्सूचकं नामाहुः ।

राज्यादिदसकौरवगर्भनाशकाय नम इति ॥ २१ ॥

इदं तु 'दुर्योधनस्तुतां राज लक्ष्मणां समितिं नय' इत्यादिभ्यः 'तमेव शरणं गच्छ' सङ्कटानां निगीषवः । सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सर्वं प्रांख्यः प्रभुमिति स्तोत्रपूर्वकं 'त्वां वयं शरणं गता' इत्येतस्य ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अतः परं विंशाध्यायस्य नाम निरूपयते । तत्र सात्त्विकेषु मुख्यस्य नारदस्य निरोधो वक्तव्यः । स च मर्यादान्तिकमार्गीयः । निरोधस्तु क्लेश भिन्नः, अत एव तन्मार्गमोहेन भगवत्परीक्षार्थं प्रवृत्त इति भगवांस्तस्य मोहं दूरीकृतवान्, तद्व्यापकं नामाहुः ।

मर्यादान्तिकदसभक्तमोहनाशकाय नम इति ॥ २२ ॥

मर्यादान्तिक्या हतो यो भक्तः, दसत्वेन तदेव परमकाष्ठार्थं वस्तु ज्ञानवान् तु तदभिममपि, तादृशस्य यो मोहः तस्य नाशकाय, इदं तु 'नरकं निहतं श्रुत्वे'त्यादिभ्यः 'निदानं योगमायां ते दुर्बर्णानि'त्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

अग्रे—**जीवाधिकारशास्त्रगर्भनाशकाय नम इति ॥ २३ ॥**

तस्यायं भावः नारदस्तु जीव एव । तदधिकारशास्त्रं तु मर्यादाविरुद्धं न कर्तव्यमिति तादृशं भगवान् करोतीति गर्वः । मर्यादानार्गीर्यत्वात् । कथं कृतवान् । पुत्रं मारयित्वा तत्रात्मा स्त्रियो विवाहिता इति संवेदः, लक्ष्मणाद्यादिनि तत्प्रदर्श्य तं गर्वं दूरीकृतवानिति तथोक्तम् । इदं तु 'लक्ष्मणस्य वक्ताह'मित्यादिभ्यः 'कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगनाथामहोदयम् । सुदुर्दृष्टा चरित्रद्विभक्त' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अथ वैकृतिशाध्यायनामनिरूपणम् । तत्र प्रथमम् ॥

सुधर्मासंकृतचरणाय नम इति ॥ २४ ॥

अत्र भगवत आदिकमुच्यते । सप्तमका चेतस्तेषां धर्माः कृता यवन्ति तत्र निश्चितलोका अपि धर्मपराः स्मुरिति तत्सर्वमादिकं कृत्वा समामलंकृतयानिति । 'नामो मुहूर्तं उत्पद्य

वायुं पशुस्य माधव' इत्यारम्य 'सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्गुण्यभिः परिवारितः । प्रविशद्वाशिवि-
द्वानां न सत्यंगं पद्वर्त्तय' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । परणात्मकारक्यमेव सर्वेषां भक्तिभावभूषण-
मुचितवस्तुक्तम् । तेन सर्वे भगवत्प्रवणा जाता इति सूचितम् । एवं सर्वेषां निरोध उक्तः ॥ ६४ ॥
अतः परं पूर्वं ये भक्ता अलौकिकप्रकारेण निरोधवस्तुक्ता एव बहिर्नरासंधेन निरुद्धास्तेषां
तं निरोधं दूरीकृत्य स्वयं निरोधः कर्तव्यः । स च तदपेक्षाभावेन भवतीति तत्सूचकं नाम
निरूपयति ।

भक्तापेक्षावभासहेतवे नम इति ॥ ६५ ॥

भक्तानां जरासंधनिरुद्धानां या अपेक्षा, एते मोक्षनीया इति तत्त्वावभासः अंतस्थाया
बहिः प्रकाशः तस्य हेतुरूपः, यदेव मनसि अपेक्षा जाता तदैव तत्प्रेषितो दूतः समागत इति
अपेक्षा प्रकटासीदिति भावः । अन्यथा । भक्तो युधिष्ठिरस्तस्यापेक्षा राजसूयकरणेच्छा तस्याव-
भासः प्रकाशस्तस्य हेतुः । एतत्तु 'रानद्भूते ब्रुवत्येवं देवर्षि'रित्यारम्य 'यक्ष्यति त्वां मर्सेद्रेण
राजसूयेन पाण्डवः । पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदता'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥
एवं कार्यद्वयस्य प्राप्तत्वाद्युभयमपि सकृदेव कर्तुमशक्त्यमिन भवतीति समयवस्तुत्वं दृष्टवा-
निति तत्सूचकं नामाहुः ॥

उद्धवादिबुद्धयनुसारिणे नम इति ॥ ६६ ॥

अथवा । मारदवचनाकरणे अक्षयक्षहाविः, जरासंधवधार्थं गमने महादेवपक्षहानिरिति
यस्यार्थमेव गमनमनुचितमिति सर्वज्ञोपि राजलीलानुकरणे मंत्री प्रष्टव्य इति तथा कृतवानिति
तथा नामोक्तम् । इदं तु 'त्वं हि नः परमं चक्षु'रित्यन्तस्य ज्ञेयम् । अस्वार्थस्तु विवरणे
स्पष्टीकृतः ॥ ६६ ॥

अतः परं द्वाविंशाध्यायनिरूपणम् ॥

जीवधर्मावबोधकाय नम इति ॥ ६७ ॥

अथ मंत्रणमुच्यते, तत्तु राजलीलायां लौकिकप्रकारेण भवति यथा जीवानाम् । अलौ-
किकप्रकारस्तत्वेतादृशमन्त्रेण वक्तव्य इति । यथा साधारणजीवानां धर्मा उपपत्त्यनुपपत्तिमुक्ति-
समर्पिता भवन्ति, तथावबोधको जाताः, उद्धनद्वारा स्वयमेव वयोधयानिति तथा नामोक्तम् । इदं
तु 'यदुक्तमृषिणा देव साधिव्यं यक्षयतस्त्वये'त्यारम्य 'इत्युद्धववचो राजर्षि'त्यन्तस्य ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

अतः परं त्रयोविंशाध्यायस्य नाम ।

हीनधर्मावलंबनजीवकार्यकर्त्रे नम इति ॥ ६८ ॥

हीनधर्मावलंबनं साक्षादपेक्षधारणं तेन याचनं कृत्वा राज्ञां उद्धारपूर्वकार्यकर्ता ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्य वा । अन्यथा तत्कार्यं न भवेदिति अक्षयक्षपातो निरुक्तिः । इदं तु 'भीम-
सेनोर्जुनः कृष्णो अर्जुनश्चरत्तस्यः । जम्बुगिरिर्मनमि'त्यारम्य 'रानन्विच्छतिधीनस्मा'नित्यं-
तस्य ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

अतः परं चतुर्विंशोऽध्यायनामनिरूपणम् ।

भक्तज्ञानहेतवे नम इति ॥ १९ ॥

इदं तु 'ददशुस्ते घनस्याम'ित्यारम्भ्य 'प्रणतःश्लेष्मनाद्याय गोमिदाय नमो नम' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । तादृशस्वरूपदर्शनेन स्वरूपज्ञाने स्वयमेव हेतुर्नात इति तथोक्तम् ॥ १९ ॥

एवं निःसाधनानुग्रहे कारणं किमित्याकांक्षायामाहुः ॥

पुष्टिनिमित्तज्ञापकाय नम इति ॥ २० ॥

अनुग्रहे यत्निमित्तं तस्य निमित्तस्य ज्ञापकः । इदं तु 'तत्तत्पमानो भगवाच्चानभिर्मुक्त-
नर्धनेः । तानाह कण्ठस्ताते'त्यारम्भ्य 'हेहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे । श्रीमदाद्भुशिता'
इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अनेन भवतामपि राक्षसाद्भुशः मदनुग्रहे निमित्तं जातमिति
तथोक्तम् ॥ २० ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायनिरूपणम् ।

राजसूयादिप्रवर्तकाय नम इति ॥ २१ ॥

राजसूय आदौ यस्य आरम्भे राजसूयः तन्निषेधेन धर्मप्रवर्तकाय नमः । नरासंघवध-
रान्कूलविनोचनश्रवणेन पुष्टिष्ठिरस्य भगवति परमभक्तिर्नाता, तदनंतरं यज्ञोप्यापिदैविको जातः ।
पुनरपि स्वस्मिन्नेव पूजाकरणेन सोऽपि भगवत्पुष्टिः जात इति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'एवं
पुष्टिष्ठिरो राजा नरासंघवधं विभोः । कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमज्जवादि'त्यारम्भ्य
'समर्हपत् हृषिकेशो प्रीतः प्रणयविह्वल' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अमे तत्पूजनमतहिष्णुशैषोपराधं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शिशुपालादिभक्तवैकुण्ठप्राप्तिहेतवे नम इति ॥ २२ ॥

आदिष्वेन हिरण्यवशिष्टपुरावणादयोऽपि ज्ञेयाः । इदं तु 'इत्थं निशम्य दमघोषमुतः स्व-
पीठादि'त्यारम्भ्य 'वैकुण्ठेहोत्पितं तेनो वासुदेवमुपाविशत्' इत्यंतस्य नामोक्तम् ॥ २२ ॥

अमे षड्विंशोऽध्यायस्य नाम ।

दुर्योधनादिवृष्टमानभंगहेतवे नम इति ॥ २३ ॥

अर्थ भावः । भगवतो भूभारहरणं कर्तव्यं, तदर्थमेव राजसूयारम्भः । तस्मिन्नाते तद-
वश्यमावि । तत्र कारणं दुर्योधन एवेति तस्य मानभंगस्य कारणं स्वयमेव जात इति तादृशं
नामोक्तम् । इदं तु 'एकदातोऽपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः क्षियम् । अतप्यज्ञानसूयस्वै'त्यारम्भ्य 'स
वीक्षितोऽप्याम्बदो रुवा जलत् नः'िकस्य तूष्णीं प्रणयौ गन्नाह्वयम् । यन्तु तूष्णीं भगवान् भुवो मरं
समुज्जिहीर्षुर्वै भ्रमति स्याद दृष्टो'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्यभिवानरूपं तस्य दौरात्म्यमेव
मानभंगहेतुः, राजसूये समागतस्याभिमानः कर्तुमनुचित इति, तथापि भूभारहरणप्रयोनकत्वेन
भगवत एव हेतुत्वमिति तथोक्तम् । इदं तु भगवतस्तूष्णींभावेनावगम्यते ॥ २३ ॥

किंच । भगवतस्तूष्णींभावस्यान्यदपि प्रयोननमस्तीति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

युधिष्ठिरादिभक्तगर्वनाशकाय नम इति ॥ ७४ ॥

यदि भगवांस्तारसेमाननं कुर्यात्तदा भूभारहरणं न भवेत्, भक्तदुःखाभावान् । यदि च तं मारयेत्, तदा युधिष्ठिरादीनां तादृशैर्ध्वेण गर्वो भवेदिति तस्यानिष्टरूपत्वाद्यत्तच्छलेन सर्वै-
श्वर्याप्हरणेन तनाशको जात इति तथोक्तम् । इदं तु भगवत्सूक्ष्मीभावस्य तात्पर्यज्ञाकं नान
ज्ञेयम् ॥ ७४ ॥

अथ सप्तविंशोप्यायनिरूपणम् ॥

प्रयुञ्जादिपादवर्गप्रहारकाय नम इति ॥ ७५ ॥

इदं 'त्वपोवाह रणात् सुतो धर्मविहासकात्मज' इत्यारभ्य 'व्यक्तं मे कथयिष्यति
हस्तस्यो भ्रातृनामय' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र प्रयुञ्जस्य गर्वः स उपरुद्रस्य इत्यस्य निवरणे
सुदीकृतः ॥ ७५ ॥

अतः परमष्टाविंशोप्यायनिरूपणम् ।

तपस्यादिदृष्टशाल्वादिघातकाय नम इति ॥ ७६ ॥

इदं तु प्रयुञ्जादिनिरोधनिरूपकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

अग्रे—पुण्यादिहीनधर्मज्ञापनहेतवे नम इति ॥ ७७ ॥

तस्यायं भावः । अत्र शास्त्रभारणात्पूर्वं युद्धे नयुदेवान्यथानावप्रदर्शने भगवतोपि मोह
एव दृष्टः । तेन कस्यापि भगवति प्राकृतमुद्भिर्भवेत्तदा तस्यानिष्टं स्यादिति तदभावाय तथा
नामोक्तम् । भान्यादीनां हीनो यो धर्मः पितरि शास्त्रकृतः तस्य ज्ञापने हेतुः स्वयमेव जातः ।
यतो मायाकृतमिदं सर्वं दृष्टं, मायारूपो भगवानेमासुराणामुपास्य इति भगवतैवासुरव्यामोहार्यं
तथा दर्शितमिति तथोक्तमिति भावः । इदं तु 'ततो गृह्णत आगत्य पुरुष' इत्यारभ्य 'ततो
गृह्णत प्रकृतानुपसिधत' इत्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ७७ ॥

सिद्धान्तसूचकमपि नामाहुः ।

मुख्यसिद्धान्तप्रवर्तकाय नम इति ॥ ७८ ॥

इदं तु 'एवं वदन्ति राजर्षे' इत्यारभ्य 'कुतो नु मोहः परमस्य सद्भूतेरित्येतस्य नाम
ज्ञेयम् । यद्यप्येतज्जगद्भयं 'दृष्टशाल्वादिघातकाय नम' इति नाम्नः पूर्वमपेक्षितं, तथापि मुख्यः
स एव निरोधसाधकत्वाद्दुःखनिवारकत्वाच्चेति प्रथमं तदेवोक्तम् । पश्चात्तादृश्वर्गदर्शनेन
भक्तानां भगवत्सन्ध्याभावो भवेदिति तत्तिदारणायैतज्जगद्भयमुक्तमित्येतदपि निरोधसाधकमिति
सर्वमन्वयम् ॥ ७८ ॥

अथैकोनविंशोप्यायनामनिरूपणम् ।

दन्तवक्त्रविदूरथादिमुक्तिहेतवे नम इति ॥ ७९ ॥

इदं तु 'शिञ्जुपालस्य शास्त्रस्य यौण्ड्वस्त्यापि दुर्गतिरित्यारभ्य 'शिशो नहार राजेन्द्र
सकिरीटे सङ्कुडलमिति'त्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

अतः परमुपसंहरति । जरासंधोद्यममारभ्य विदुरवचर्यते क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारकाय नम इति ॥ ८० ॥

इदं 'त्वेन सौमं च शास्त्रं च दन्तवक्त्रं सहानुमम्' इत्येत्यारभ्य 'विवेशालंकृतां पुरीं'मित्यन्तस्य ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

अतः परं भगवता युद्धं न कृतमिति तदुपसंहार एव कृत इति भावः । अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः ।

न्यस्तशस्त्राय नम इति ॥ ८१ ॥

एतत्पुराणांतरे प्रसिद्धम् । 'विदुरधांतमावध्य पूतनासिदनोःकुलम् । कृष्णस्तूपारमदिति, अत्र तु स्निग्धमच्छादीनामंतरापराहित्येन निरोधसाधकत्वादुक्तम् ॥ ८१ ॥

अग्रे आवेशद्वारा यत्कार्यं कृतवोस्तदाहुः ।

यत्नदेवतीर्थयात्राप्रवर्त्सकाय नम इति ॥ ८२ ॥

अयं भावः । इदं साक्षिकप्रकरणम् । तत्र धर्मः कर्तव्यः । स च प्रवृत्त्यात्मको यज्ञतीर्थधिकारः । तयोर्मध्ये यज्ञरूपो धर्मः दुषिष्ठिराजरा राजसूयकरणेन कृतः । यत्नदेवे विद्यमाने स्वस्य करणं नोचितमिति तत्सहायकरणेन स्वयमेव कृत इति भावः । तीर्थानि तु वस्त्रदेवद्वारा कृतानि, क्रियाशक्तिरूपणेन तत्कृतं स्वकृतमेवेति भावः । तत्र हेतुः । भगवतस्तु भूभारहरणं कर्तव्यम् । तत्र यत्नदेवस्य कौरवपक्षपातेन विघ्नकरणं संभवतीति तथेच्छामुत्पादितवान्यतस्तीर्थयात्रार्थं गतवान् । तदेवोक्तम् । 'श्रुत्वा युद्धोद्यमं राम' इति ॥ ८२ ॥

अग्रे पुनः क्षीप्रागमने विघ्नं करिष्यतीति सूतमारणेन पुनस्तीर्थयात्रां कारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः । **सूतघातकाय नम इति ॥ ८३ ॥**

तन्मिषेण तद्देवः स्वयमेव नात इति तथोक्तम् ॥ ८३ ॥

तावत्पर्यंतं कौरवानां युद्धं नातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पार्थसारथये नम इति ॥ ८४ ॥

इदं तु त्रिशूपायस्य नाम ज्ञेयम् । एतौ भूभारहरणार्थमेव प्रकटौ, तेन भक्तशमकपक्षपातसूचकं नामेदं ज्ञेयम् । नेरेण संहारः, नारायणेन रक्षा, उभयकार्यार्थमेवैकत्र स्थितिः ॥ ८४ ॥

अग्रेषु पार्थस्य भक्ततात्स्रात्रमन्त्रेन युद्धं करिष्यामीत्यभिमानेऽनिष्टं भवेदिति तत्र विषादमुत्पाद्य साक्षान्मुलारविद्वान्किरसात्मकं गीताचूर्तं प्रकटीचकार । येनाग्रेषु भगवुद्धारो नातः, तद्व्यापकं नामाहुः ।

अभ्यक्तगीतामृतमहोदधिप्रवर्त्तकाय नम इति ॥ ८५ ॥

तत्पक्ष्यणेन मोहनिवृत्त्या भगवदाज्ञया युद्धं कृतवान् तु स्वसात्रपनीमिमानेनेति पार्थस्य रक्षा कृतेति तथा मनोक्तम् । अत्र महोदधिपदेन यथा सोमाधस्तवामकिरसागाधत्वमत्रापीति भावः । यथा तत्र रत्नानि तथात्र पुष्टिमार्गीयभावा ज्ञेयाः ॥ ८५ ॥

एवमुपदिश्य बुद्धं कारित्वानिति तद्घोतकं नामाहुः ।

कौरवबलांतकर्म नम इति ॥ ८६ ॥

तद्वारा स्वयमेव कृतवानिति भावः । एतावत्पर्यंतं कलदेवस्य तीर्थयात्रा स्थिता । तत्रैव श्रुतम् । 'सर्वराजन्यनिधने भारं मेने हतं मुनि' इति । भीमदुर्योधनबुद्धमवशिष्टम्-तत्र निवारणार्थं गतवान् । निवारणे कृतोपि तौ तद्वानर्थं न जगृहतुः । तदा परावृत्त्य द्वारावतीं पर्या । एवं तु भगवत्कार्यं, नोचेदुर्योधनपक्षपातं कुर्वादेव ॥ ८६ ॥—तत्सूचकं नामाहुः ।

इतरपक्षपातनाशकाय नम इति ॥ ८७ ॥

इतरो दुर्योधनः । एतावद्वरिचं प्रयोजनकत्वेनानेच्छ्वारा भगवता कृतम् । तत्प्रयोजन-
घोतकत्वेन पार्थसारथ्ये नम इत्यादिनामां तच्चरित्रांतर्गतत्वेन निरूपणं ज्ञेयम् ॥ ८७ ॥

अथैकत्रिंशत्तन्त्रायायनिरूपणम् ।

सुदामारंकभार्यार्थभूम्यानीनेद्रवैभवाय नम इति ॥ ८८ ॥

अथ द्वात्रिंशत्तन्त्रायायस्य नाम । हेतुस्थापकाय नम इति ॥ ८९ ॥

अथ भावः । साक्षाद्भगवानस्मै किमपि न दत्तवानिति मार्गे तन्माहात्म्यं स्मृत्वा हर्ष-
णादाने हेतुः । 'अधनोयं अं प्राप्य माघन्नुच्चैर्न मां स्मरे'दिति कल्पितवानिति तथा नामोक्तम् ।
किंच । अनेपि गृहाग्नये तापपूर्वभ्रिय इदं प्रमदितस्तद्वेदं विचारितवान् । एवं तु
'विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र स्वस्त्युद्दिग्भिरन्यारभ्य 'महाविभूतेरवलोकतोन्मो नैवोपघेत यद्वृत्तमस्य'-
त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

अतः परं त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रायायनिरूपणम् ।

देशकालादिधर्महेत्वनुसारिणे नम इति ॥ ९० ॥

अत्र सात्त्विकानामनीष्टपुरुषं भगवत्कृतं निरूप्यते । तत्र देशः कालश्च अंगम् । तदर्थं
तदनुसारी जात इति तथा नामोक्तम् । तथा चार्थः । देशः कुलक्षेत्रं, कालः सूर्योपरागसमयः सर्व-
ग्राहकः प्रलयसूचकः, तत्र यो धर्मः श्रान्दानादिजनिः समस्तदोषनिवर्तकस्तस्य हेतुः यत्र,
तदनुसारिणे । सर्वे प्रयाति अस्माभिरपि यात्रा कर्तव्येति दोषनिवृत्त्यर्थं ययुरिति भावः । इदं
'त्वथैकदा द्वारिकायां' इत्यारभ्य 'ययुस्तो भारतं क्षेत्रं किलेतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

अतः परं तादृश्यां यात्रायां सर्वेषां परमास्वादकारक उत्तमो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

यात्रोत्सवप्रवर्तकाय नम इति ॥ ९१ ॥

इदं तु 'तै रथैर्वैवधिष्यन्त्यरोचन्त महाभागा इत्यारभ्य' 'युस्तमोषविविशुः कामं
क्षिप्यच्छायांभिषांभिष्वि'र्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

अतः परं तत्र अन्ये समागता यात्रार्थं तेषां स्वदर्शनेनानन्दकारको जात इति
तत्सूचकं नामाहुः ।

अलिलमयनाम्नान्विषूरकाय नम इति ॥ ९२ ॥

अस्त्रिषानां नयनेषु अमृताब्धिं पूरयतीति तथेति भावः । इदं तु 'तत्रागतांस्ते ददुःखः सुहृत्संबन्धिनो तथा' नित्यारम्भ 'एतावदष्टपितरौ युवयोः स पित्रो' रित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥९२॥

अतः परं गोपिकानां परमानन्दकारको जात इति तथा नामाहुः ।

गोपिकादि साक्षात्कारहेतवे नम इति ॥ ९३ ॥

इदं 'गोप्यश्च कुण्डमुपलभ्य चिरादमीदमि'त्यारम्भ 'अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कुण्डेन शिक्षिता' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् । यथा पूर्वश्रुतवद्भारोपदेशेनाधिदैविकेनाभेदे ज्ञाते स्वस्मिन्पुरुषोत्तमाभेदज्ञानेनोत्कटविरहतापश्रुतिर्नाता । तदुक्तं 'इहात्वात्मानमधोऽन्न'मिति । तथात्रापि अध्यात्मिकशिक्षयाभेदज्ञानेन स्वस्मिन्ब्रह्मात्मभावनेन तथा ज्ञाता इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥९३॥

अथ ऋत्विक्षाध्यायस्य नामनिरूपणम् ।

ऋक्मिण्यादिभक्तिस्थापकाय नम इति ॥ ९४ ॥

ऋक्मिण्यादयोष्टौ महिष्यस्तासु भक्तेः स्थापकः । द्रौपद्या प्रभे कृते सर्वाः स्वस्वमगवत्संबन्धप्रकारकधने भगवदुपागम्यणितवत्यः, सर्वासं भगवत्परमार्थविद एव स्पृहा जातेति भगवता स्वपाणिग्रहेण सा भक्तिः स्थापितेति तथा नामोक्तम् । अन्यथाऽन्यसंबन्धे सा नष्टाऽभविष्यदिति भावः । इदं तु द्रौपदीप्रश्नानन्तरं समाप्तिपर्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

अथ षष्ठीशिक्षाध्यायस्य नाम । **सन्मार्गस्थापकाय नम इति ॥ ९५ ॥**

इदं तु व्यासनारदप्रभृतिमुनिवर्यागमनानन्तरं 'पांडवाः कृष्णराजौ च प्रभेः सुर्विद्वन्भविताम् । तानानर्चुर्यथा सर्वे सह रामोच्छुतोर्षय' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९५ ॥

अग्रे—वसिष्ठादिसेवितचरणाय नम इति ॥ ९६ ॥

नामोक्तम् । तस्य 'कम्पायया तत्त्वमिदुत्तमा नये विमोहिता' इत्यारम्भ 'तस्यांघ्रौ वद-क्षिमांमि' नित्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

अग्रे—वसुदेवयज्ञमहोत्सवकर्त्रे नम इति नामोक्तम् ॥ ९७ ॥

इदं तु 'नमो नः सर्वदेवेभ्यः' इत्यारम्भ 'यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संबन्धनादिक'मित्येतस्य ज्ञेयम् । अत्र सात्त्विकप्रकरणसमाप्तिः ॥ ९७ ॥

अथ गुणप्रकरणारम्भः । तत्र ऋत्विक्षाध्यायस्य नाम निरूपणम् ।

वसुदेवज्ञानबोधकाय नम इति ॥ ९८ ॥

अयं भावः । पूर्वप्रकरणैः सर्वेषां निरोधः संपादितः । तेन गुणैः सह भगवान्ब्रह्मरूपेण तदंतःस्थितो जात इति निरूपितम् । अत्रापि वसुदेवादयो निरुद्धाः । तेन स्वैर्धर्मादिसहितं स्वरूपं तोषु स्थापनीयमिति । पूर्वं यद्यपि यज्ञप्रकरणे चित्तशुद्धौ नास्दादिवाक्यैर्भगवन्माहात्म्यज्ञानेन भगवति ब्रह्मात्मज्ञानं जातम् । तस्य संबन्धानं भवतीति असेबं कृष्णवत्सर्वमित्युक्तत्वरूपसंबन्धानं कार्यमिति तथा नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'अथैकव्रतात्मनौ प्राप्नोति कृतवादाभिषेदना' नित्यारम्भ 'क्षेवाहुर्ज्योति' रित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९८ ॥

एवं नमुदेवायासंनवैतज्ञानमुपदिश्य देवक्या अपि मनस्तापं दूरीकृतवान् तत्सूचकं नामाहुः ।

देवकीममःपीडापनोदकाय नम इति ॥ ९९ ॥

अयं भावः । भगवतः सर्वेषामवस्थानामुद्धारः कर्तव्य इति स्वध्यातः स्वनिमित्तमेव मारिताः तेषामप्युद्धारः कर्तव्य इति देवक्यास्तथेच्छामुत्पादितवान् । तथापि सुरोः पुत्र आनीत इति पूर्वं भुतमिति तन्माहात्म्यज्ञानेन तया प्राथितवती तच्छोकनितपीडा त्वंतःस्थितैव श्रीस्वभावत् । भगवता तदायनांगीकारमेव मनःपीडा निवृत्तेति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'कृष्ण-
रामौ समाश्रान्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् । स्मरंती कृष्णं ब्राह्म वैष्णवादभुलोचने'त्यारम्भ 'एवं संघोदितौ मात्रा रामकृष्णौ च भारत । सुतकं संनिविशतुरित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९९ ॥

अतः परं सुतकप्रवेशस्य प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ॥

देवादिभक्तशापादिदोषनाशकाय नम इति ॥ १०० ॥

अयं भावः । एते तु पद्मरीषिपुत्राः सरस्वत्यां प्रवृत्तं नद्याणां दृष्ट्वा तत्स्वरूपाज्ञानेन जहन्तुः । तद्दोषेणामुदी योनिं प्राप्ताः । हिरण्यकशिपोः जाताः । पश्चात्ते देवक्या उदरे प्रविष्टाः कसेन मारिता इति देवक्यास्तद्दर्शनकसेति तथा । देवादिः मया स एव भक्तः । यतो भगवानेव कामरूपस्तेन प्रेरितः । स तत्सर्वार्थं प्रवृत्तः निःकष्टः, न तु विषयासक्त इति तत्कृतो यः शापः आसुरयोनिप्रासरूपः । आदिपदेनान्येपि क्लेशा ज्ञेयाः । तद्दोषनाशको जात इति भावः । इदं तु 'तस्मिन्प्रविष्टादुभक्तभ्ये'त्यारम्भ 'पंडिते मत्प्रसादेन पुनर्थास्यन्ति' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । 'अथ-
स्तोत्रावुद्घोषनयनं तत्रापि द्वारिका वैकुण्ठपुरीति तत्र नीता इति तदुद्धार एव कृत इति भावः ॥ १००

अथ पुनर्दानज्ञापकं नामाहुः ।

देवकीमृतापत्यदात्रे नम इति ॥ १०१ ॥

इदं तु 'इत्युक्त्वा तान्समादाय इदमेनेन पूजितौ पुनर्हारमतीमेत्य मातुः पुत्रानवच्छता'-
मित्येतस्य ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

अथ पुनर्दर्शनेन तत्सेहो धर्मं प्रकट इति तत्सूचकं नामाहुः ।

देवकीस्तनधयाय नम इति ॥ १०२ ॥

इदं तु 'ताम् दृष्ट्वा नालकान्देवी'त्यारम्भ 'अपाययत् स्तनं प्रीते'न्तस्य नाम ज्ञेयम् । किञ्च, न केवलं स्तनपानं जातम्, किन्तु तेषां स्पर्शोन्मत्तनिर्बचनीयं सुखं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तार्चित्यसुखदात्रे नम इति ॥ १०३ ॥

भक्ताया मातुरचित्यं मृतानामानयनं मनस्तपि न विचारसमं तादृशं यत्सुखं सुतस्पर्श-
परिप्लुतेत्प्रेमनोके तस्य दात्रे । अथवा । भगवन्माहात्म्यज्ञानेन तदानंदानुभव एवाचित्यं सुखं
नम्य दात्रे । इदं तु 'सुतस्पर्शविरिण्डुते'त्यारम्भ 'दृष्ट्वा देवकी मृतागमननिर्गमम् । मेने सुविस्मिता
मायां कृष्णस्य रचितां दृष्टे'न्तस्य ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

अतः परं सप्तविंशोऽध्यायस्य नाम । **सुभद्राविवाहहेतवे नमः** इति ॥ १०४ ॥

‘अर्जुनस्तीर्थावायां पर्यटन्मित्रारम्य’ ‘प्राहिणोत्पारिवर्जमि वरवध्वोर्दुदा बल’ इत्येतस्य नाम शेषम् ॥ १०४ ॥

यथा भगवान्मत्तप्रीत्यर्थं भगिनीमपि दत्तवान् तथा भार्यातरभक्तयोरपि भक्तैः ऋषिभिः सह स्वतो गत्वा प्रीतिं कृतवान्यतः स्वयममानी मान्द इति तत्सूचकं नामाहुः ।

जनकादिज्ञानिमनोरथपूरकाय नमः इति ॥ १०५ ॥

ज्ञानिनोऽप्यनुगृह्य भक्तिं दत्तवानित्यर्थः । इदं तु ‘तयोः प्रसन्नो भगवा’न्मित्रारम्य उवाच कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषित्वा’मित्येतस्य नाम शेषम् ॥ १०५ ॥

तथैव श्रुतदेवानुग्रहं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

श्रुतदेवाद्युपासकसन्मार्गबोधकाय नमः इति ॥ १०६ ॥

श्रुतदेवादयो ये उपासक इदानीं श्रुतदेवेनैवोपासना इत्येति स एवादीं निरूपितस्तेषां सन्मार्गबोधकः । यथा मयि आदित्यस्य मङ्गलैक्येनपि आश्रयेषु च भावः स्थापनीय इति तथा बोधकः । इदं तु ‘श्रुतदेवोऽप्युत प्राप्त’मित्यारम्य ‘उषित्वादिद्वयं सन्मार्गं पुनर्होतवतीमगा’दित्येतस्य शेषम् ॥ १०६ ॥

अतःपञ्चविंशोऽध्यायस्य नाम निरूपणम् ।

अखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय नमः इति ॥ १०७ ॥

अखिलनिगमनिजनसंस्तुताय । अखिलनिगमा एव निजजना बन्दिनस्तत्पराकर्मैरि-
त्युक्तत्वात्तद्व्याप्तिः, तैः सम्पङ्क् स्तुताय । अर्पस्तु विवरणे विवृतः । श्रुतिनिरूपितमेव श्रीह-
रण्यशब्दाच्च परममेति ॥ १०७ ॥

अन्येषामगम्यमिति तादृशं नामाहुः ।

सर्वागम्यस्वरूपाय नमः इति ॥ १०८ ॥

किंच श्रुतीनां भगवदनुवर्णने कृते भगवान्प्रसन्नः स्वस्वरूपं ज्ञापितवान् तथापीयतया तत्र शाश्वतं शान्तमिति पूर्वं तु ‘यतो नात्रो निवर्तते’त्युक्त्यापि पश्चात्तादृशमपि किंचिदनिर्बन्धनीयं वस्त्विति ‘आनन्दं ब्रह्मणोविद्धा’मिति निरूपितवतीति तथा भावोक्तम् । एतेनेतरश्रुतीनामगम्यमे-
व पुष्टिश्रुतीनामेव गम्यमिति भावः सूचितः । अतएव ‘शब्दार्थयोरुत्तमयोः संकेधो यादृशो नतः । तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिमार्गां चकार हेति श्रीगदाचार्यचरणैरुक्तम् ॥ १०८ ॥

भगवज्ज्ञापितमेव तज्ज्ञानं भवतीति श्रुत्या तत्कीदृशं निर्णीतं तज्ज्ञातकं नामाहुः ।

ऐश्वर्यादिषड्वर्गस्थापकाय नमः इति ॥ १०९ ॥

अन्ये निर्धर्मकं प्रसेति नदति वान्यार्थाज्ञानात् । तत्र तु सर्वमखण्डं सच्चिदानन्दमात्मकं कुन्जरूपमेवेति निरूपितम् । यतः परे ब्रह्मणि गगनति कुम्भे अलौकिकैश्वर्यादयो धर्माः सर्वे

करणतामर्घ्यरूपाः कर्तुमर्कतमन्यथावर्तु समर्थाः सर्वदा सत्येवेति श्रुतिद्वारा स्वयमेव स्थापको जात इति तथा नामोक्तम् । इदं तु वेदस्तुतिसंबन्धि संपूर्णाध्यायस्य नामत्रयं ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥

अपैकोनक्तवारिश्राध्यायस्य नाम ।

भक्तदुष्टवैभवनाशकाय नम इति ॥ ११० ॥

भक्तानां दुष्टवैभवाश्लक्षय । अर्थ भावः । 'देवास्तुरमनुष्येषु ये भर्तृशक्तिं शिवम् । प्रायसो धनिनो मोक्षा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरि'मिति राज्ञा प्रभेदे कृते श्रीशुकेनोच्यते । 'निवृत्तेष्वश्वेषु राजा युष्मत्पितामहः । शृणुन्ममवतो धर्मान्दृच्छदिदमप्युत'मिति । तदा श्रीभगवानुवाच । 'यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्वनं शनैरित्यारभ्य 'मत्ताः प्रमेत्ता वरदान्नि-
करत्त्वपमानत' इत्येतम् । शिवस्तु तामसतपस्यादिना शीघ्रं प्रसक्तस्तेषां यद्यनिलपितं वरं ददाति यथा वाणादीनाम् । तद्वैश्वर्यं दुष्टं भवति भक्तानिष्टकारकं चेति भगवांस्तत्राशङ्को भवतीति तथा नामोक्तम् । अन्यथा ये वरदातारस्तानेव पीडयितुमुद्यता भवति ॥ ११० ॥

तत्सूक्तं नामाहुः ।

भक्तसंकटनिवारकाय नम इति ॥ १११ ॥

भक्तस्य तत्कृते यः संकटस्तस्य निवारकायेति । भगवतो भक्तस्य रक्षाकरणैकस्वभाव एव क्वचिद्व्योत्पादकत्वमिति सूचितम् ॥ ११० ॥

तत्र दृष्टांतरूपं नामाहुः ।

वृकादिदुष्टघातकाय नम इति ॥ ११२ ॥

महादेवेनाविचार्यैव वृकाय वरो दत्तः, स पुनः सस्यैव पीडाकारको जातस्तदा भग-
वांस्तं मारयित्वा भक्तदृष्टां कृपयानिति तपोक्तम् । इदं तु 'शाकप्रसादयो'रित्यारभ्य 'मुमुक्षुः पुण्यवर्षाणि ह्ये पापे वृकास्तुरे' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

एवं संकटनिवारणेन देवाः स्तुतिं चक्रुः । यत्रान्येपि स्तुतिमकुर्वन्तस्तदा यस्य संकटं वृ-
कुर्यात्स तु करोत्येव । किंच पुत्रसंकटनिवारणेन ब्रह्मापि स्तुतिं चक्रे । तदाहुः ।

ब्रह्मप्रशिवादिर्वन्दितचरणाय नम इति ॥ ११३ ॥

इदं तु 'देवर्षिपितृगंधर्वा' इत्यारभ्य 'मोक्षितः संकटाच्छिव'इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ।
अनेन भगवति परमोत्कर्षो निरूपितः ॥ ११३ ॥

अन्यदप्युत्कर्षबोधकं नामाहुः ।

सर्वोत्कर्षबोधकाय नम इति ॥ ११४ ॥

इदं तु चत्वारिंश्रध्यायस्य नाम इति । 'सरस्वत्यास्तटे रामकृपयः सत्रमास्त । वितर्कः
समभूतेषा'मित्यारभ्य 'एवं सारस्वता मित्रा' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११४ ॥

अन्यदप्युत्कर्षज्ञापकं नामाहुः ।

विप्रसृतापल्यदात्रे नम इति ॥ ११५ ॥

इदं 'स्वेकदा द्वारवर्त्ता त्वित्यारभ्य 'विप्राय ददतुः पुत्रा'निर्वृतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११५ ॥
मगवत्सत्वेकं चरित्रं बहुप्रयोजनमर्थितम् । अर्जुनस्तु निरोधमध्यपाती भक्तस्तस्य ह्यसि-
महंकारो धनुषित इति तस्य गर्वमेतच्चरित्रेण दूरीकृत्य निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अर्जुनादिगर्वप्रहारकाय नम इति ॥ ११६ ॥

आदिपदेन मगवदतिरिक्ताः सर्वे ज्ञेयाः । सर्वेषां स्वतः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।
इदं तु 'निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविरहितः यत्किञ्चित्पौरुषं पुत्रा मेने कृष्णानुकम्पि-
त'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११६ ॥

एवं धर्मं प्रवर्तयन् भक्तानामानन्दं कुर्वन्द्धारिकानायक्ये मृत्वा निवसन्निष्ठ इति तत्सू-
चकं नामाहुः ।

धारिकानायकाय नम इति ॥ ११७ ॥

इदं तु 'सुप्तं स्वपुर्णं निवसन् द्वारिवर्त्ता श्रियः पति'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११७ ॥
तत्र निवसत्तायक्ये मृत्वा नानाविलासतन् चक्र इति तादृशं नामाहुः ।

नानाविलासविलासितसुखाब्धये नम इति ॥ ११८ ॥

इदं तु 'स्त्रीविश्रोतमनेषामि'रित्यारभ्य 'कृष्णस्यैवं विहरतो गत्वालापलितेऽपैः नर्मकेति-
परिष्वगैः स्त्रीणां किल हृत्ता धिय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११८ ॥

एवं चरित्रकरणेन सर्वेषां प्रणवविस्तृतिः स्त्राधिकेत्युपसंहरन् तत्सूचकं नामाहुः ।

निखिलनिजजनप्रर्षच्चविस्मारकाय नम इति ॥ ११९ ॥

मगवदासक्तिस्तु यथाधिकारमितिभावः । एवं दशमस्कंधस्य निरोधसाधकानि नानानि
निरूपितानि ॥ ११९ ॥

उपसंहरति इत्येवमिति ॥

इत्येवं राज्ञीलायां बाष्पमहादृशं शतम् ।

निरोधलीलामाश्रित्य मधत्पै मके निरूपितम् ।

रामलीलायां निरोधलीलामाश्रित्य नामामहादृशं शतं च निरूपितम् । प्रयोजनं मके
मकार्थं । तत्रापि निमित्तं मत्स्यै शक्यस्य यथा नयि मक्तिः सोहादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अतः परमेष्ठपाठकमाहुः ।

शाल्वलीलानामपाठादिति ।

शाल्वलीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ॥

आसाक्तिः प्रीतलीलाया नामपाठद्वयविष्यति ॥ २ ॥

व्यसनं कृष्णचरणे रानलीलाभिधानतः ।

तत्ताजामत्रयं आप्यं भक्तिप्राप्तिच्छुभिः सदा ॥ ३ ॥

अर्पस्तु स्पष्ट एव । नाललीलायाः प्रौढलीलायाश्च फलं तामसमाधानामेवोक्तम् । तत्रासक्तिरुत्तमावात् मनोरपात्मकं व्यसनमपि तदतःपात्येवेति तत्स्वरूपमपि गितम् । तदधिकारस्यैव तथात्वात्, एतत्स्वरूपं तु व्यस्यतामित्यस्य विवरणे मनोरथप्रकारेण प्रतिभातमित्युक्तम् । तत्रैवाप्ये तदंशानां महिष्यादीनां तु कमेणैत्युक्तम् । तथा च इयं तु रानलीला प्रमाणरूपा । भक्ता अपि प्रमाणनिष्ठा महिष्यादयो क्षिण्यवपत्तीभावनिष्ठा एवेति । निरोधोपि प्रमाणरूपः । अतः सर्वेषां स्वस्वरूपस्वमाहात्म्यज्ञापनेन प्रवचविस्तृतिरेव कृता न तु संकल्योत्पादिका आसक्तिः । एवं सति प्रवचविसरणेन भगवति मातृगम्यज्ञानपूर्वकक्षेत्रेण सकलैन्द्रियाणां भगवत्परगारविन्दनिष्ठव्यसनमपि संपद्यत इति तत्पाठकलमपि तादृशं विरूपितम् । अधिकारभेदेन व्यसनस्यापि भेदोऽवगन्तव्यः । मर्यादायामपि मन्त्रानां भगवत्परतारूपं व्यसनं भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् । तथा चोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'सम्यगव्यवसिता बुद्धिस्तत्रै'त्यस्याभासे 'समानशीलव्यसनं हृद्वा रानानं प्रभे चाभिनन्दति ह्याभ्या'मिति । अतः परमिदं मंत्रवज्रमाप्यमित्याहुः ।

तत्तादिति । अधिकारिणमाहुः भक्तिप्राप्तिच्छुभिरिति ॥

श्रीमदाचार्यचरणकलगरससिंचितम् ।

आसीदुल्लसितं चित्तं नामालिविहृतौ मय ।

तन्कृपादष्टिसंगतपदं संगतितो मया ।

विनृतं तच्च ये संतः पश्यन्तु सुविचक्षणाः ॥ १ ॥

यदत्र बुद्धिदोषेण सहजेन विसंमतम् ।

मार्जनीयं स्वसीहार्दाद्विशसिः सत्सु मे सदा ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमान् श्रीनिष्ठः प्रभुः ।

शरणं मे सदा तस्मात्तत्रैवैतत्समर्पितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्-बल्लभाचार्य-महाप्रभु-प्रकटितम्

प्रेमामृतम्

श्रीमत्प्रभुचरणविरचितव्याख्योपेतम्

परिशिष्टे

१. श्रीपरिवृढाष्टकस्तोत्रं सव्याख्यम्
२. 'भावैरंकुरितं'श्लोकस्य श्रीहरिरायाणां व्याख्या

श्रीमद्-बल्लभाचार्य-महाप्रभु-वंशावतंस-
नित्यलीलास्थित-गुरुवामिश्री १००८-
श्रीब्रजनाथलाल-महाराजश्रीत्येषां-
स्मृतौ-तदात्मजैः-गुरुवामि-
श्री १००८ श्रीमुरलीधरलाल-
महाराजश्रीत्येतैः-प्रवर्णितम्

प्रकाशक :

गोस्वामीजी १००८, श्रीमुरलीधरलाल महाराज,
५०, गंगा निवास, स्वामी विवेकानन्द रोड,
बोरिवली (प.) बम्बई। ४०० ०९२ भारत

साधारण संस्करण १००० प्रति
राज संस्करण १००० प्रति
श्रीवत्सभाद्रा : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

बी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एण्ड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड,
बम्बई, ४०० ०३४.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

वल्लभ सम्प्रदायकी परम्पराके अनुसार प्रेमामृत स्तोत्र श्रीमद्-वल्लभाचार्य महाप्रभुको योगधनगिरिकी शिलापर लिखा हुआ मिला था, जिसे भगवदाज्ञानुसार उन्होंने श्रीचैतन्य महाप्रभुको प्रदान किया था। परवर्ती कालमें बौद्ध सम्प्रदायमें यह स्तोत्र श्रीचैतन्य महाप्रभुकी कृतिके रूपमें ही मान्य हो गया। जो भी हो स्वयम् श्रीविठ्ठलनाथ प्रभुचरण द्वारा इस स्तोत्रपर व्याख्या प्रकट करना, इस स्तोत्रकी श्रीमहाप्रभुकी अन्य कृतियोंके तुल्य महत्ताकी पुष्टि है।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् जैसे भागवतोक्त सर्गादि दशविध लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है, या जैसे त्रिविधनामावली भागवतके दशम स्कन्धमें वर्णित श्रीकृष्णकी लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है, वैसे ही प्रेमामृत स्तोत्र दशम स्कन्धके अन्तर्गत तामसफल-प्रकरणकी लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है। ये वे नाम हैं जो कृष्णचिरहृके निःश्वासके साथ श्रीराधाके मुख-कमलसे परागकी तरह निःसृत हुए हैं।

इन नामोंके ग्रहण चिन्तन मनन या पठन के सच्चे अधिकारी वे ही भक्त हैं, जिनकी लौकिक विषयोंमें आसक्ति क्षीण होकर श्रीकृष्णमें अनन्य आसक्ति दृढ़ हो गई हो। अन्यथा श्रीमत्प्रभुचरण सुस्पष्ट शब्दोंमें विधान करते हैं—“प्राप्ये रसिकाः स्वैरं पश्यन्तिवद-महर्निशम्। एतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः”।

इस ग्रन्थके परिशिष्टके रूपमें श्रीमहाप्रभुविरचित श्रीपरिवृद्धाष्टक, जिसपर श्रीयोगेश्वरजीकी व्याख्या उपलब्ध होती है, भी प्रकाशित हो रहा है। यह श्रीनाथ-श्रीयोगधननाथकी व्रजलीलाओंमें रति

जगानेवाला ग्रन्थ है। यह भी प्रेमामृतकी तरह फलप्रकरणकी लीलाओंके वर्णनपर ग्रन्थ है।

द्वितीय परिशिष्टमें श्रीमत्प्रभुचरणविरचित “भावैरंकुरितम्” श्लोककी श्रीहरिरायजीकृत व्याख्या प्रकाशित हो रही है। भक्ति-वर्धिनी में जो (१) बीजभाव (२) प्रेम (३) आसक्ति तथा (४) व्यसन यों चार अवस्थायें भक्तिकी दिखलायी गयी हैं, उसकी सात अवस्थाओंमें व्याख्या यहां की गयी है: (१) भाव (२) प्रेम (३) प्रणय (४) स्नेह (५) राग (६) अनुराग (७) व्यसन। इन्हें क्रमशः अंकुर, कन्दल, शाखा, पल्लव, कलिका, प्रसून तथा फल रूप माना गया है।

इनका प्रथम संस्करण वि. सं. १९७५ में प्रकाशित हुआ था। प्रस्तुत संस्करण उसीका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त प्रथम संस्करणके सम्पादक—प्रकाशक थे श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेसीवाला तथा श्रीधीरजलाल अजलाल सांकलिया। इस पुनः प्रकाशन के अवसर पर इन महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

પ્રસ્તાવના ।

૧. આ સંગ્રહમાં પ્રેમામૃત તથા પરિવૃત્તાત્મક દુઃખ ને પ્રચ્છન્નમિત્તે વિચરણસિદ્ધિ મુદ્દવ કર્યું છે. પ્રથમ ગ્રન્થ પ્રેમામૃત તથા કૃષ્ણપ્રેમામૃત છે. આ ગ્રન્થ ઉપર શ્રીમદ્વિષ્ણુલેખરપ્રમુખરણ શ્રીગુણદેવીજી એક અતીવ સુન્દર વિચરણ લખ્યું છે. તે વિચરણ સાથે 'પ્રેમામૃત' અર્થિ પ્રકટ કર્યું છે. આ પ્રેમામૃત-ગ્રન્થમાં મુખ્ય શ્રીસ્વામિની શ્રીરાધાજીએ વિરહાવલસમાં પ્રમુખ વાચકના નામોનો સંગ્રહ છે. સાંપ્ર-વાલિક તથા દુઃખ છે કે આ નામો યીગિરિરાજાજીની શિલા ઉપર કોતરેલ હતા. તે નામોનો સંગ્રહ શ્રીગુણદેવીજી કર્યો અને ત્વર આપધીર્ષુ કામ મુદ્ધિત કરેલું સુન્દર વિચરણ લખ્યું. શ્રીપ્રેમામૃત ગ્રન્થનો પ્રચાર ગૌડ સંગ્રહાવલમાં પણ હોયો જોઈએ. સંવત્ ૧૭૨૭ વૈશાખ મુદ્ધિ દશમીને મંગલવારે રાત્રિરામ નામના ગુરુપના હસ્તે લખેલો આ જ ગ્રન્થ અમને પ્રાપ્ત થયો છે, તેમાં દ્વિતીય આ પ્રકારે છે, 'હૃદિ યીગામીવત્તનન્દે પન્દુધીકૃષ્ણવૈત્તમ્યમુસવત્તમિત્તિયે શ્રીમોષીનાયકનાયકામૃત-લહરી સંપૂર્ણ।' અર્થાત્ આ પ્રેમામૃત ગ્રન્થનું આ દ્વિતીયપ્રકાશ નામ શ્રીમોષીનાયકનાયકામૃતલહરી છે, અને તેનું પ્રાકટ્ય શ્રીકૃષ્ણવૈત્તમ્યના મુલદ્વારા થયું છે. શ્રીમત્પ્રમુખરણ 'રાધામીતામિ નામામિ' પદ્યનું જ કહીને ગ્રન્થના કર્ણવસંપન્નમાં શ્રીમ રાણે છે, અને 'દુઃખ' દુઃખ ગ્રન્થકારનારે એકલગ્ન પ્રયોજે છે, પદ્યે એ શ્રીમદ્વાપાર્વતી શ્રીવલ્લભાપીચરની કૃતિ હોવાનું સંભવ્યું નથી. આપાર્વતીને જ ગ્રન્થના કર્ણ હોય છે તેની ટીકા લખતી વખતે શ્રીગુણદેવીજી કયેરે સર્વથા સંતુષ્ઠન પ્રયોગ કરે છે. આ પ્રકારે આ ગ્રન્થના કર્ણવસંપન્નમાં સન્દેહ છે. ગૌડ સંગ્રહાવલમાં શ્રીસ્વામિનીજીનું પ્રાધાન્ય પ્રતુ કરતાં વિશેષ જાણ છે. તેથી સામાન્યરીતે શ્રીસ્વામિનીજીના નામનું જાન શ્રીપ્રમુ કરે દુઃખ ને સંગ્રહાવલુ મને છે, તેથી આ ગ્રન્થ જો ત્વર જનાવેલી દ્વિતીય પ્રકાશે શ્રીકૃષ્ણવૈત્તમ્યકૃત જ હોય તો તેથી સુચન પદ્યનું જ થાય છે કે ત્વક ગ્રન્થના પ્રાકટ્યમાં શ્રીમદ્વાપાર્વતી શ્રીવલ્લભાપીચરની શ્રીવૈત્તમ્ય ઉપર ભરત છે. ગમે તેમ હો પરન્તુ આ ગ્રન્થ શ્રીમદ્વાપાર્વતીકૃત તો નથી લખાતો. આ ગ્રન્થના વિચરણમાં શ્રીગુણદેવીજી કોઈ અલ્પના આ ગ્રન્થ ઉપર કરેલા અલ્પવાચને દુષ્ણ આપે છે. આપાર્વતીનો જ જો આ ગ્રન્થ હોય તો દુષ્ણે તન્મ ટીકાકર કોણ હોઈ શકે? દુષ્ણે ટીકાકર આ સંગ્રહાવલમાં સર્વથા અજ્ઞાત રહે એ સંભવ્યું નથી. આ ગ્રન્થમાં શ્રીરાધાનું નામ પ્રાયઃ પ્રજાન છે, શ્રીમદ્વાપાર્વતીચરન તિત ગ્રન્થોમાં રાધા-નામનો પ્રયોગ કરતા હિતજા નથી, પરન્તુ જ્યાં જ્યાં પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ત્યાં પાશ્વતી મુખ્ય શક્તિ, વા મુખ્ય શક્તિની જા લખી દુઃખાદિ શબ્દો પ્રયોજે છે. આ કારણથી પણ આ ગ્રન્થના શ્રીમદ્વાપાર્વતીના કર્ણવસિયે સંદેહ થાય છે. શ્રીમત્પ્રમુખરણ શ્રીગુણદેવીજી શ્રીવલ્લભેવના યીગામોતિવ્ત્તની અહપદી તથા રામાનુજીય વેદાન્તાધાર્મિકા ત્યાંસાવેશ ઉપર વિચરણ યોગેજા પ્રસિદ્ધ છે. તેથી કથિત્તુ જો આ ગ્રન્થ શ્રીકૃષ્ણવૈત્તમ્યનો જ હોય અને તેની સામાજિક સુન્દરતાને ક્ષિપે આવે વિચરણ યોગ્ય હોય તો તે શ્રવણ અસંભવિત તો નહીં શકાય દુઃખ નથી. ગમે તેમ હો પરન્તુ આ ગ્રન્થ પરમ રમણીય છે અને શ્રીગુણદે-વીના વિચરણથી આ ગ્રન્થ મુદ્ધ વચલે હોવાથી એવી રમણીયતામાં અને સત્વરીયતામાં વાંદક ઝીર વધારો થયો છે. આવા પાઠમાં અધિકાર તેવા સામ્યવાન્ સંસ્કારાધિકારિણ પ્રમુખેમાં મુખ્ય ભવ-પરીયોનો જ છે. આ ગ્રન્થાદિના વાચનાદિ કરવારે શ્રીમત્પ્રમુખરણની આજ્ઞાનું અનુસંચાન સચવ્ય કર્યું.

પ્રાર્થવે રક્ષિકાઃ સ્વૈરં પદ્યમિદમ્મહર્ષિશાસ્ત્ર ।

દ્વદ્વસાનમિદમ્મહા મા દ્વદ્વીદર્શિ વૈષ્ણવઃ ॥

૨. પ્રેમામૃતગ્રન્થનું પ્રાકટ્ય તૃતીય પીઠાધીશ્વર નિલાલીલાચ્છ શ્રીમદ્વાલકૃષ્ણ-લાલજીના સરપાર્થ નટપુરના વૈષ્ણવોદ્ધારા થયું છે. આ ગ્રન્થનું મુદ્દપલ્લવ નટપુરના વૈષ્ણવોદ્ધારા અર્ચ્યું છે.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनबल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

प्रेमामृतम् ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितविवरणसमेतम् ।

नमस्तारुण्यकैशोरलावण्यनिभृतात्मनोः ।

परस्परं प्रणयिनोर्मोहिमाधवयोर्दशे ॥ १ ॥

राधागीतानि नामानि मत्प्राणसदनान्यहम् ।

कथयित्वा लब्धत्वं व्याख्यासेऽत्र वयामति ॥ २ ॥

एतद्वसरसिकजनमनःसन्तोषार्थं राधिकोक्तनामानि प्रकटयितुं भूमिकां रचयन्नेव
नामोत्थानप्रकारमाह एकदेति ।

एकदा कृष्णविरहाख्यायन्ती प्रियसङ्गमम् ।

मनोबाष्पनिरासाय जल्पतीदं सुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

यदा मानो यन्मूढ कदाचिद्राधायास्तदनन्तरं भगवतापि मानापनोदनार्थं यज्ञे
कृतेषु तद्रसस्वामाख्यात्र मानमलज्जगत्तवांश्च दूत्यादिप्रेषणेन संमाननार्थं निकुञ्जमगमत्
स समय एकदेतिपदेनोच्यते । एतेन अधुनापि ताभिः सह भगवान् पूर्णवत् क्रीडतीति
सूचितम् । तेनैकदाकृष्णविरहादिति समस्तं पदं ज्ञेयम् । परमानन्दविरहे युक्तमेव
दुःखमिति ज्ञापनार्थं कृष्णपदम् । अत एव तद्विरहल्लेशसालङ्कारमीदेव यमिष्यतीति निश्चित्य
तसा च सपथभावेन तदपमार्थं प्रियसङ्गमं ध्यातव्यम् । एतदेवाह ध्यायन्तीतिपदेन ।
प्रीतेरेव दुःखहेतुत्वम्, प्रियस्यैव दुःखनिवृत्तिरिति ज्ञापनार्थं प्रियपदम् । यद्वा । भगवत
एव प्रियत्वादन्वयस्याप्रियत्वाच्चक्षानमेवामृशान्वयेति ज्ञापनार्थं प्रियपदम् । यद्वा । प्रिय-
सङ्गमं प्रियसङ्गमोपार्थं ध्यायन्तीत्यर्थः । एकदेति पदेन यदा काचित्तरूपमपि नासीत्
तदेतसि सूचितम् । तेन कुत्रचित्कथनस्याप्यभावेन मनस्वेव बाष्पं पूर्णमभूत् । तन्निरा-
सावेदमग्रे वक्ष्यमाणं स्वयमेव जल्पति । न तु कस्याप्यग्रे कथयतीत्यर्थः । स्वयमपि जल्पने
तद्वारा बाष्पस्यापि रहितस्वरूपे किञ्चित्स्वास्थ्यमिव भवतीति तथा । जल्पनोक्त्या विकलत्वं
सूच्यते । एकवारं जल्पिते तदनन्तरं मूर्च्छायां जातायां ततः कथयित्वा जागरणे च सति

पुनर्जल्पतीति ज्ञापनार्थं मुहुःपदम् । वीक्षया जल्पितमूर्च्छाजामरणपुनर्जल्पितानामावृत्तिर्ज्ञा-
पिता । सङ्गमसाधनत्वेनापि जल्पतीति ज्ञातव्यम् । यथा पथाप्याप्यां गोपिकागीतम् ॥१॥

कृष्णः कृष्णेन्दुरानन्दो गोविन्दो गोकुलोत्सवः ।

गोपालो गोपगोपीशो बल्लवेन्द्रो ब्रजेश्वरः ॥ २ ॥

जल्पितमेवाह कृष्ण इति । रूपधर्मैव प्रादुर्भूतो भगवान् कृष्णशब्दवाच्य
इति । कृष्णपदार्थः कचिद्विस्तृतः, परमानन्दवाचकत्वेन च, 'कृषिर्भूवाचक' इत्या-
दिना तथा चास्मदर्थमेव प्रकटत्वेन परमानन्दत्वेन च नास्मदुःखं द्रक्ष्यतीति
भावः । स्वरूपेण तथोक्तवस्तुत्वा धर्मैरपि तथात्वं वदन्ती सख्य तारकाभावं
भावयन्ती तथेष्टत्वेन सखेष्टितभगवतो नामाह कृष्णेन्दुरिति । स्वामिन्दुत्वेना-
लौकिकत्वात् तारकामृतानां गोपीनामपि तथोक्तं सूचितम् । तेन निष्कलङ्कत्वश-
भत्पूर्णत्वाद्वाह्यकत्वादीनि सूचितानि । एवं धर्मवर्तिभावमुक्त्वा धर्मतामेवाहुः आनन्द
इति । तथा च पूर्वं स्वार्थं प्रकटीभूय पूर्वविरहतापमिन्दुत्वेन शमयित्वानन्दपूर्णाः करो-
तीति नामप्रयेण क्रमेणोक्तमधुनापि तथैव कुर्विति भावेन पूर्वोक्तस्वार्थप्राकट्ये प्रमाण-
भूतं नामाह गोविन्द इति । इदं नामैव तत्र मानम् । (नामानन्तरमिन्द्रादिभि-
रस्मत्पतित्वेनाभिषिक्तः ।) अन्यथेन्द्रादिभिः सप्ततिर्मगवान् अस्मत्पतित्वेन कथमभि-
षिक्तः । अतोऽस्मान्परित्यज्य न लक्ष्म्यादिष्वपि भजनं भगवतो युक्तमिति भावः ।
किञ्च । पूर्वमिन्दुत्वनिरूपणेनाधुना चेन्द्रत्वनिरूपणेन यथेन्द्रभर्तृकायामेव दिशि
चन्द्रोदयनियमः । तथा भगवतः श्रीगोपीजनवल्लभस्य गोकुल एव प्राकट्यम्, न नधुरा-
दिष्वपीति सूचितम् । अपि च । चन्द्रोदयकार्यं हि मार्गोदिप्रकाशः । अस्य चालौकिकत्वे-
नालौकिक एव स प्रकाशः । तादृशः सोऽतिदुर्लभो ब्रह्मादित्प्यस्मात्त्वेन भजनमार्गः प्रकटो-
ऽभून्नान्यत्र । यद्यन्यत्रापि स्वयं प्रकटः स्यात् स्वमार्गमपि तत्र प्रकटयेन्नत्वेवमिति निगर्वः ।
तेन गोपदमुपलक्षकम् । तथा चोक्तम् 'इति गोगोकुलवर्द्धं गोविन्दमभिषिष्य से'ति । अतः
परं सादुःखदर्शनाक्षमतायां हेतुभूतं नामाह गोकुलोत्सव इति । यो वनत्योत्सवरूपो
यत्र येनोत्सवः स तत्रत्यं दुःखं कथं द्रक्ष्यतीति भावः । ननु सर्वेश्वरस्य कथं गोकुल-
मात्रेश्वरत्वमत्र आह गोपाल इति । स्वयं तादृशोऽपि पुरुषोत्तमोऽपि सन् गोपालरूपो यः
सयमेव जातः । तेनास्मात्त्वेन पक्षपातो नान्यत्रेति ज्ञायत इति भावः । तेन गोपान् ललति
आदत्ते आत्मीयतया स्वीकरोतीति तथैवार्थो ज्ञेयः । एवं सामान्यतो भगवतः सामित्य-
मुक्त्वा विशेषेणाह गोपगोपीश इति । गोपानां वयस्यानां गोपीनां चेशः स्वामीत्यर्थः ।
वद्वा । गोपसम्बन्धिन्यो या गोप्यो गोपभार्यास्वामिशः स्वामीत्यर्थः । तेन न केवलं
कुमारिकाणामेवेशः, किन्तु सर्वासामपीति भावः । शिव उक्त्वा वृद्धानाह बल्लवेन्द्र इति ।

वहवामां कुलवृद्धगोपालामिन्द्रः कुलदैवतमित्यर्थः । तदुक्तम् । 'वन्द्यमानपरणः पथि वृद्धे'-
रिति । अन्यथा तेषां वन्दनं न घटेत् । अतःपरं किमदवधि गणना कर्तव्या । पञ्चतृणपर्यन्तस्य
सर्वस्यैव ब्रजेश्वर इत्याह ब्रजेश्वर इति । ईश्वरो राजवज्रिवात्मक इत्यर्थः । एतेन गोपेला-
दिनामत्रयेण गोकुले भर्तृत्वं पूज्यत्वं राजत्वं च भगवत् एवेति । सस्य सर्पात्मना तदेकस्मा-
दित्यसर्वाधिकगोकुलोक्तयोः सूचितौ । अन्यत्रैतद्विषयस्यैकत्राभावेन निश्चितदीपत्वकत्वात् ।
तेन व्यतिरेकालङ्कारोपि । यथा यमद्वयव्यभिचिर्मितमिति जगदीश्वर इत्युच्यते भगवान्, तथा
अयं सर्वोपि ब्रजोनेनैव स्वरूपेण निर्मितो न साधारणनिर्मातृस्वरूपेणेत्यधिपादपदेषु
सस्वपीश्वरपदप्रयोगात् सूच्यते । तथा चोक्तं श्रीवाराहेव 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिर्निधातु-
र्व्यतिरेकिणी'त्यादि ॥ २ ॥

ननु येषवं तदा स्वयमेव मिश्रिष्यति कदाचित्कदा स्वरेत्याशङ्क्यामेव पूर्वाहुतुर्भूतं
किञ्चित् स्मृत्वाह प्रत्यहविति ।

प्रत्यहं नूतनतरस्तरुणानन्दविग्रहः ।

आनन्दैकसुखस्वामी सन्तोषाक्षयकोशभूः ॥ ३ ॥

अहःशब्दोऽत्र दिवसवाची । तथा च सम्पूर्णरात्रिरग्रेपि प्रातर्यदा भगवान् विग-
निषति, तदा यथा नूतनागतेऽभिलाषा ततोपिक्वा सा भवतीति तत्स्मृत्येदमुक्तम् । यद्यपि
भगवतः प्रतिक्षणमपि तथात्वेनेव, तथापि पूर्वोक्तसमयविरहभीरुत्वेन सर्वातिशयितस्मा-
दुभयैकदेशस्य भावविशेषस्य आशयान्तराशयोक्तम् । तेन प्रतिक्षणं नूतनत्वं प्रत्यहं नूतन-
तरत्वमिति भावः । अहःशब्दः क्षणोपलक्षक एवेति केचित् । तत्र । मुख्यार्थोपपत्तौ
गौणस्यायुक्तत्वात् । अव्ययप्रयोगेण सम्पूर्णरात्रिरग्रेपि भगवति विरतिरुत्पत्तयो व्याव-
र्तिताः । यत्र सङ्गमेत्येवं तत्र का वार्ता विरह इत्याशयः । अतःपरं क्रमाद्यभावे उपपत्तिमाह
तरुणेति । तरुणः पूर्ण इत्यर्थः । तेन गणितानन्दानामक्षरादेर्व्यावृत्तिः । तथा च तादृशः
स एव मिश्रहो यस्य स तथा । पूर्णत्वे यत्कस्य यत्कारणं निरूपितं तेन भगवतः स्वस्मिन्ने-
वानुरागः, प्राकर्षणं चास्मदुपशोभ्येति भावः सूचितः । भगवतः किञ्चोरत्वेन तरुणीरमणसा-
मर्थ्याभावशङ्का च परिहृता । एतेनैव भगवतो वात्सेपि गोपीभिः सह स्वच्छन्दरमणं सूचि-
तम् । अत एव 'यर्हाम्कुशक्षे'ति श्लोके 'त्वयाभिरमिता' इत्यन्यसमसमस्मिन्नौ हेतुभूतं स्ववि-
शेषणम् । न चाधुनिकमेव तत्तत्र हेतुः । तत्र चरणस्थीरमनयोर्वधित्वहेतुत्वे तदा सम्भवतो
यदि प्रथमदिवससञ्जातचरणस्पर्शसम्मानकालीनं रमणमपि स्यात् । तेन तयोस्तात्पर्यान्वयानु-
पपत्त्यैव तथा मन्तव्यमिति निगूढाशयः । तत्सम्बन्धमपि तथैवेत्याह आनन्दैकेति ।
आनन्दोन्तःकरणदेहादिसर्वव्यापकः । सुखमव्याप्यवृत्तिः । तथा चानन्दरूपं यत्सुखं तत्स्वामी
तदीश्वरस्यदुपभोक्ता तदाता चेत्यर्थः । एतेन भगवदीयं यत्किञ्चिदपि सुखं सर्वाश्रयापी-

लुप्तं भवति । अत एव भगवतो वेदस्तुतौ 'महिमासुतसमुद्रविभुषे'लुक्तम् । स्वामित्वेन भगवत एव तत्तथा, नान्यस्येति सूचितम् । भगवत्सर्वमात्रेण स्वस्य स्वादिसत्ताज्ञानाभावेनैकपदप्रयोगः । तदुक्तम् । 'बीवी' प्रति प्रसिद्धिः यं करे प्रियेण सख्यः श्यामि यदि किञ्चिदपि स्मरामी'ति तेन स्वस्योत्तमात्मिकत्वं ज्ञापितम् । यद्वा । नामद्वयनिर्दम् । 'क्षेत्रोपि-कतरलोपा'मित्यादिवाच्यैर्ब्रह्मानन्दस्यापि दुःखानुविदित्वदर्शनात्स्मादभ्युक्तमिदमित्येकपदेन सूचितम् । एतादृशमपि सुखं स्वामित्वादस्मभ्यमेव ददाति, नान्यस्मा इत्युक्तम् । स्वामीति नामान्तरेण दानोत्तरसमर्थं स्पृहाह सन्तोषेति । सन्तोषस्य येऽक्षयकोशास्त्ररु-त्तचित्स्थानम् । मूत्वनिरूपणेन भगवतैव सन्तोषो नान्येनेति ज्ञापितम् । कोशलैर्नैक-स्यापि भगवदीयस्थानेकविधसन्तोषाधायकत्वं सूचितम् । अक्षयत्वेनोत्तरोत्तरं सन्तोषेति पूर्वपूर्वसन्तोषानुवृत्तिः सूचिता । एतेन नितलीलात्वं सूचितम् ॥ ३ ॥

एवं सन्तोषस्मरणे पूर्वानुभूतभगवन्ननसामयिकं सन्तोषं स्पृहाह आभीरेति ।

आभीराभिनयानन्दः परमानन्दकन्दलः ।

बृन्दावनकलानाथो ब्रजानन्दनचाकुरः ॥ ४ ॥

आभीराणां योभिनयः पूर्वानुभूतवातीय आनन्दः, परमानन्दश्च तत्कन्दलस्तम्बूल-कारणमित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । नन्दगृहे पुत्रोद्भूतिं तैर्वदेव श्रुतं तदैव तेषां तादृश आनन्दः समजनि । येन प्रमाणिका बृद्धा अपि महान्तं नृत्यं कृतवन्तः । तथा च तादृ-शस्य तद्भक्तोरन्त्यस्य पूर्वमज्ञातत्वेन तत्कालीनस्य तैस्सभिनवत्वम् । तदनन्तरं पुष्टे भगवत्से-तादृशोऽस्माकं स्वामी समभूत्तद्ब्रह्मान्यमस्माकमिति परमोतिशयित आनन्दोऽभूदिति तत्तथेति । यद्वा । पूर्वोत्तरपदयोः कर्मधारयो नामद्वयं वा । आभीराणां पूर्वोक्तानन्दरूप एव, स्वस्य च तदर्थमेव जातत्वाच्चतुर्तीश्र्वयैव चात्र सितत्वात्तस्मिन्प्रकटे जाते स्वस्य परमानन्दो-भूदिति गोपिकानां परमानन्दकन्दल इति जन्मकालीनानन्दवाचकत्वमेव पदद्वयस्यापीत्यु-भयत्र समानम् । स्वयं कन्दलत्वं निरूपयन्त्यान्येषु पूर्वोक्तानन्ददातृत्वेनैव प्रकटो नास्म-द्विपयकरोषोपापीति सूचितम् । ततो बृहद्ब्रह्माहृन्दावनमागल्य सुखं दत्तवानिति क्रमेण तत्स्पृ-हाह बृन्दावनमेति । बृन्दावनस्य कलानाथश्चन्द्र इत्यर्थः । यथा भगवैकदेशे सत्त्वेपि चन्द्रस्याखिलतत्त्वकाशकत्वम् । तथा भगवतोपि बृन्दावन इति सूचितम् । यद्वा । यद-नुरक्षणार्थं यष्टुत्वं तस्य स एव नाथः । तेनात्रापि बृन्दावने भगवदनुरक्षणार्थमेव कलः कोकिलादिकृन्मनमयुरादिनृत्यादय इति भगवानेव तन्नाथो राजवद्द्रष्टव्य इत्यर्थः । यद्वा । बृन्दावनरूपा वा कला तस्या नाथ इत्यर्थः । षोडशकलात्मको हि चन्द्रः । तेनास्य चन्द्रस्य पूर्वं श्यामत्वेन निरूपणात् बृन्दावनस्यापि तथात्वात् युक्तं कलानाथत्वमस्य । षोडशानाथेत-तिरूपगेनैतस्यापि कलासु षोडशत्वं सूचितम् । तेन यथा षडदशकलासु सत्त्वपि षोड-

इयमाये पूर्णव्यपदेशो न, तस्मिन्सत्येव तद्व्यपदेशस्तथेष्टमीति भावः । एतादृशो गोपी-
नामेव हृदयेति, नान्यत्रापीत्याह ब्रजेति । ब्रजसम्बन्धनकल्पतरोर्नवाङ्गुर इत्यर्थः ।
पूर्वं कामसाङ्गराहितेन भगवति प्रकट एव साङ्गत्वेन तस्य नवाङ्गुरत्वम् । एतेनानङ्ग-
रूपत्वमेव भगवत् उक्तम् । अत एव नवपदम् । अन्यथाङ्गुरपदेनैव धरितार्थता सात् ।
श्रीरघुनाथदत्तवर एव वीरम् । अनङ्गरूप एव नवाङ्गुरे हृदये समम् । ततः प्रत्यहं
प्रेमरसेन तिष्ठ्यमानस्तथैव विततोऽनृदिति हृदयम् । अत्र ब्रजपदेन ब्रजस्था गोप्य
उच्यन्ते । न हि गोपीभ्यतिरिक्ते कस्मिन्नप्येतादृशकामसम्भवः । एतेन यदि भगवान्
स्वयमेवैतादृशकामरूपो हृदि प्रादुर्गम्यतेतासामिव, तदा तेन क्रमेण भगवद्रमणम्, न लीकि-
केन । नाप्ययं भावोऽप्यस्य सम्भवत्यपि विवैतादृशकाममिति सूचितम् ॥ ४ ॥

तत्र हि पूर्वमङ्गुरः, ततः पुष्पफलादि, तेन प्रथममनङ्गरूपेनैवाङ्गुरतेत्वङ्गुरतामुक्त्वा
पुष्पतामाह नयनेति ।

नयनानन्दकुसुमो ब्रजभाग्यफलोदयः ।

प्रतिक्षणानिमुखादो मोहनो मधुरश्रुतिः ॥ ५ ॥

नयनानां य आनन्दः स एव कुसुमं यस्य स तथा । एतेन भगवता विना
नान्यस्मान्नयनानन्द इति सूचितम् । तथा च सन्ध्यायां यदा भगवानागच्छति तत्का-
लीनं स्तुलेदमुक्तमिति शेषम् । अत एव कुसुमरूपता । फलस्याग्रे भविष्यमानत्वात् ।
अतः परं फलरूपतामाह ब्रजेति । अत्र पद्मभीषहुग्रीहिर्नोपादेयः । तद्व्यतिरिक्तस्य तादृ-
शस्यासम्भवात् । किन्तु । ब्रजभाग्यरूपफलरूपव्योदयो यस्य स तमेति । उदयपदेन
चन्द्रत्वं लक्ष्यते । तेन दिनसंज्ञातविरहतापहरकत्वं सूचितम् । फलत्वं मुख्यं तापहरणं
प्राप्तिकमिति ज्ञापनार्थं तथा निरूपितम् । तथा चोक्तं 'यदुपतिर्हिरदरागविहार' इति
श्लोके । यदा । वज्रपदेन ब्रजस्था गोप्य एवोच्यन्ते । तथा च यदा राज्ञी सङ्केतस्थले भगव-
दुपमोभोपयोगिसर्ववस्तुसम्पन्नाः प्रतीक्षन्त्यो गोप्यो निजनिजस्थले तिष्ठन्ति, तदा भगवान्-
कस्यात्यक्तो भवति तत्रेतीमं समर्थं स्तुलेदमुक्तम् । अत एव फलत्वमुक्तम् । सुक्तञ्च
सन्ध्यायां पुष्पता, राज्ञी फलेति । क्वैवायमप्यर्थो ज्ञेयः । यत् ब्रजस्य साधारणस्यैव
भाग्यं तस्यापि फलरूप उदयो यस्येति । तत्कालीनोदयस्यासाधारणत्वाच्चया तत्त्वञ्च
भगवति ब्रजे भाग्यरूपे प्रकटेष्येतादृशानभिज्ञत्वात् ब्रजस्य तदापि प्रार्थनीयत्वयोग्यत्वम् ।
अस्य सर्वतोपि महत्त्वादिति हृदयम् । आगमनोत्तरसमर्थं स्तुत्वाह प्रतिक्षणेति । प्रति-
क्षणं केवलसङ्गममुखादप्यतिशयितमुखादस्तेत्यर्थः । तस्मादतिशयितत्वं परिरम्भणादिभिः ।
पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षण एकस्मिन्नेव परिरम्भादावतिशयितमुखात्तामावक इति तथा ।
यदा । प्रतिक्षणपदेन सङ्गमादिना प्रतिक्षणं संज्ञातं मुञ्चं लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तावस्था-
यामत्युत्कण्ठितायास्तदा समागतमात्रस्यैव भगवतो दर्शनेन यत्सुखं तस्यातुभवीकवेदस्य

सर्वातिशयितत्वेनानुबन्धात्तादृशसुखद इत्युक्तमित्युदयसामयिकस्यैवेदं नाम । तदुत्तरस्य समयं स्मृत्वाह मोहन इति । तदैव विविधबन्धादिभिर्मोहन इत्यर्थः । सर्वशैनेव तथेति न विशेषनिर्देशः । तेन यथैव मोहनं गोपीनां भवति तथैव करोतीति भावः । एवं मोहनोक्तौ मर्मस्पर्शेन मूर्च्छायां जात्यायां कथञ्चिद्भाग्ये च जातेऽल्लाला भगवदागमनस्यैव इदिसत्त्वेन तदैव स्मृत्वाह मधुरेति । भगवत्सदा गुणारं कृत्वा समागतत्वेन प्रकृत्यैव च तादृश्येव श्रुतिरिति तथा । आगमनात्पूर्वमेव सुलैवागमनज्ञानात् श्रुतिनिरूपणम् । यद्वा । सर्वशक्तिपूर्णस्त्रोदितकामस्य तेवसोऽसङ्गत्वे सम्प्रामाणात् रमणे कथं रसोत्पत्तिरित्यत आह मधुरेति । कोटिसूर्याधिकतेजोवत्त्वेन न सूर्यवत्कठिनत्वम्, अपि तु सर्वदैव मधुरत्वमित्यर्थः । यद्वा । यदा भगवानागमनमुक्त्वान्ध्र रात्रिं गमयित्वा शतरायालयत्र, तदा मानवत्वां राधायां तादृशं मोहनं करोति, येन इष्टिं वष्टे भवतीति स्मृत्योक्तं मोहन इति । तदैव सुरतपिद्वाङ्गितस्य विषयस्वावाससः अलसस्य मदनरम्यजवजनितस्मयपूर्णयमानरजनिजागरसरतागनयनस्य सुस्मितमुखाम्भोजस्य श्रुतिरिति मधुरेति मधुरश्रुतित्वम् । यद्वा । रतिसमय एव जवनादिवतिलोलम्पुषो श्रुतिर्मधुरा मनोहरेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अतः परं कमेणाधरसुधापानं स्मृत्वाह सुधेति ।

सुधानिर्वासनिचयः सुन्दरः शीतलाकृतिः ।

नवपौवनसम्भिन्नइषामामृतरसार्णवः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तानङ्गकल्पतरोः सुधारूपो यो निर्वासस्तन्निचयस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । सुधाया एव निर्वासः सार इति यावत् । तन्निचयमूत इत्यर्थः । यथा रसद्रव्यस्यैव दुग्धादेर्मध्येन तत्सारमूतो नवनीतचयस्तथेति हृदयम् । अधरामृते तस्मादधिकत्वं स्पष्टम् । अत एव मुरत्या वेष्टुरिति नाम । यश्च इत्थं वयौ तावन् यस्मादिति वेष्टुपदार्थः । तत्त्वं पास्साधरसम्बन्धादेवेत्यधरसीवायुतकामरसाणूकरणसामर्थ्यमिति 'सर्द्धपीडे'ति श्लोके निरूपितम् । निर्वासत्वनिरूपणेनात्र सम्बद्धोत्रैव लब्धो भवति, नान्यथेति सूचितम् । तदुक्तम् । 'इतरागविस्मरणं नृणां'मिति । एवं मुख्यविशेषमुक्त्वा सामान्यतोऽनुधावकत्वमाह सुन्दर इति । सर्वशैनेव तथेति न विशेषनिर्देशः । अत एव सर्वज्ञे शास्त्रोक्तश्रेष्ठशान्तिः किमन्ये । तेन सर्वासक्तिविषयत्वमर्थस्य ध्वनितम् । तेषां त्वेपि पुरुषसौन्दर्यं स्त्रीयामेवोपयोतीति विशेषतस्तस्यासामेवासक्तिविषय इति तात्पर्यम् । एवं सौन्दर्योक्तौ तस्य प्रथमासक्तिहेतुत्वेन तत्स्मृतिरमृतम् । तत्र च पूर्वं सुन्दरत्वेनासक्तौ जात्यायां पश्चाद्विरहेणात्याहुरतायां साक्षादप्राप्तौ चित्रेप्याकृतिदर्शनेन तादृशपापकतापो ज्वरमदित्याह शीतलाकृतिरिति । यद्वा । अतिदुःखेनेषत्कुट्टाह शीतलेति । आकृतिः परं शीतल, न

स्वामिलयः । प्रथमतः शीतलाकृतिलेनान्तरप्येवमेव भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रवृत्तायां शिवां पञ्चाषाकयष्टिषां भारवत्सैवैतच्च दृष्टं पृथगादाविति भावः । एतदेव 'अमति भवान्मला-
कनलये'ति गीतेषुक्तम् । यद्वा, शीतलसङ्कृतिः साधारणलोकावतीत्या कामादिरसानभिज्ञ
इत्यर्थः । एकान्ते तु परमचतुर इति भावः । एतेन स्वस्य भगवतोपि निःशङ्का प्रवृत्तिर्द-
र्शिता । एवमाहुतेरपीष्टदानुत्वं निरूप्य वयसोपि तथात्वमाह नवेति । सम्भिन्नः संवलित
इत्यर्थः । तेन वयःसम्भिरुक्ता । नवत्वेनानुद्धितकूर्चकत्वादितिसमयेऽतिशयितसुखानुभाव-
कभावजनकत्वमुक्तम् । तदुक्तम् । 'अनुद्धितकूर्चकः श्रुतसितोपलाङ्गं पय' इत्यादिना ।
तेन संवलितभावादिभिरप्यतिमोहन इति भावः । बहुना समुद्रितस्वरूपमात्रनिविष्टा तत्रापि
वर्णभावस्यापि रसरूपत्वमित्याह इयामासृतरसार्णवेति । यथा दुग्धादेः सितस्वभा-
व्यामरूपो योऽमृतस्य रसो मन्थनेनैव निर्गतस्तस्यापि सारभूत इति यावत् । तस्यैवार्णव
इत्यर्थः । श्यामलोक्त्या प्रसिद्धमितसुधारसतोऽलौकिकत्वं सूचितम् । तेन तत्सिद्धतन-
यनकुण्डलवनरदकरचरणादीनामप्यलौकिकमीवमकरमणिकमलादिष्वं रसस्य च निःसीम-
त्वमेतद्रसमग्नस्य पुनरनुपानं च ध्वनितम् । यद्वा । श्यामाः षोडशार्घ्यिन्यो गोप्यस्तत्स-
म्बन्धसुतरसोऽधरासुतरस इति यावत् । सोर्णयो यस्मिन्नित्यर्थः । एतेनातिसरसासंख्य-
गोपीभोजनमुक्तम् ॥ ६ ॥

एवं वर्षं निरूप्य विपरीते भगवति सप्रतिविम्बं यातम् । तत्र चाकचक्यं
स्युत्वाह इन्नेति ।

इन्द्रनीलमणिलच्छो दलितान्ननचिह्नणः ।

इन्दीवरसुखस्पर्शा नीरदस्निग्धसुन्दरः ॥ ७ ॥

इन्द्रनीलमणिवत् खण्डो निर्मल इत्यर्थः । तेन यथा मणिर्बहिरन्तरप्येकरूपस्तथा
भगवानप्येकरस इति सूचितम् । गोपीजनवेष्टितस्य कनकजटितमहामणिशोभावात्वं च ।
निकटस्थानस्तुप्रतिविम्बवतो मणेः सादृश्यनिरूपणेन सप्रतिचिम्मितत्वं सूचयन्त्वान्तर्भागवतो
गोप्यात्मत्वमपि सूचितम् । तदुक्तं भगवता 'ये त्वर्कलोकाधर्मोश्च मदर्थं तान् विभर्म्यह'
मिति, 'मपि ते तेषु चाप्यह'मित्यादि च । मणिदृष्टान्तेन यथा श्यामलेन सुन्दरत्वेनैवाव्य-
लोकप्रीतिविषयो न तद्वज्रपरीक्षकजनस्यैव । तथा भगवानपि सुन्दरादित्वेनैव तथा सर्वेषां न,
किन्तु तत्सुतरसिकशिरोमणित्वादिनिदुषां गोपीनामेवेति सूचितम् । एवं रूपनैर्मल्ये निरूप्य
क्रमेण चिह्नणतामाह दलितेति । दलितं धर्षितमित्यर्थः । तेन यथा स्नेहद्रव्येणैव कञ्जलो-
त्पत्तिः, तथा भगवतोप्यस्नत्वेनैव प्राकट्यमिति सूचितम् । यद्यपि पुनः स्नेहादिदानेन
धर्षितमेव कञ्जलमञ्जनस्यन्दार्थस्तेन न पूर्वपदापेक्षा । तथापि तस्मादप्यतिचिह्नण इति ज्ञाप-
नार्थं दलितपदम् । केवलकञ्जलवाचकमेव बाष्पाञ्जनपदम् । अञ्जनरञ्जनेन यथा स्त्रीणामेव
नवनमूषणार्थं तज्जन्य, तथा गोपीजनवल्लभस्यापि प्राकट्यमात्रं गोपिकर्मणैवैतज्जन्य एव सार-

त्वमेतद्ब्रह्मात्मा दुर्भगात्वं चेति सूचितम् । यद्वा । अञ्जनपदं गोपीनयनस्याञ्जनवाचकम् । तथा च दलितं द्विधाकृतं नयनोपरितनाथस्थानरेखाभ्यामेतादृशं तदपि चिह्नं येन स तथा । यदा भगवान् मिलति, तदैव तत्तथा । नोचेद्भिरद्वयत्वेन सहजचिह्नमपि तन्मुष्कमिव भवतीति तयोक्तम् । अत्रैव साध्याप्यर्थो ज्ञेयः । तेन यथा सहजचिह्नमपि तद्भगवतैव, तथा भगवानपि स्वरूपेणैव तथा, नतु स्नेहद्रव्योपरस्त्वेति सूचितम् । यद्वा । नयनसमैव तदधरेण दलितं द्विधाकृतं तस्मात् स्वस्मिन्नानीतमिति यावत् । तादृशेन तेन चिह्नो दृश्यः स्निग्ध इत्यर्थः । तेन प्रातरन्युपहातया समागतेपि न स्नेहाभावः, किन्तु स्निग्धत्वमेवेत्यपि ध्वनितम् । अथवा । कदाचित्प्रियं स्नापयन्ती प्रियाङ्गे जलविन्दुमात्रमपि स्थिरं नापश्यत् । तत्सृष्ट्वेदमुक्तवतीति । अत एवाग्नेहोष्णोन्मनं कुर्वाणा सर्वाङ्गीयस्पर्शसुखमनभूदिति तत्सृत्वाह इन्द्रीचरेति । इन्द्रीवरादपि सुखरूपः स्पर्शो यस्य स तथा । तेन सौमन्थ्यं रात्रौ सुखदत्वं बाह्यैकित्वं च ध्वनितम् । यद्वा । इन्द्रीवरस्यापि सुखस्पर्शो येनेति । विरोधे तस्यापि कठोरस्थोन्मत्तेनैव भानाद्भगवति मिलित एव मुकुमारत्वशीतलत्वेन भानात्तथात्वम् । यद्वा । इन्द्रीवरपदेन गोपीनयनानि लक्ष्यन्ते । तथा च तेषां सुखरूपः स्पर्शः सम्बन्धो यस्य स तथेत्यर्थः सम्पद्यते । एतच्च तदैव श्रोत्रनानान्तरं सर्वासां सर्वाङ्गदर्शनेन सुखातिशयो- भवदिति तत्समूलोक्तम् । तदनन्तरं कटिप्रदेशे सूक्ष्मेव पीताम्बरं परिधाय सितं केश- प्रसाधनं कारयन्तं स्पृत्वाह नीरदेति । नीरदपदेनात्र वर्षमेव उच्यते । तेन यथा सोन्तः स्नेहवांस्तस्यानां जीवनं नीरं ददाति । तथा भगवानपि विरहतस्यानां जीवनरूपाममुददिष्टं वर्षतीति तद्वदन्तःस्निग्धः तद्वत्सुन्दरो वाञ्छितः पीताम्बरेण च निपुद्गलशोभायानित्यर्थः । एतेन यथा वृष्टेः पूर्वमपि केवलं मेघदर्शनादपि तापनिवृत्तिस्तथा भगवत्कृपावृष्टेः पूर्वमपि भगवदागमनादेव सर्वतापनिवृत्तिरिति सूचितम् । यद्वा । नीरदे स्निग्धाः स्नेहवन्तो मयूरा- दयस्यैः कृत्वा सुन्दरस्तपिच्छभारणनृत्यकृत्यनाचतुकरणेन भगवति समागते मेघमुद्ग्रा दूत्यन्तः कृत्यन्तश्चादृत्य तिष्ठन्तीति वा तथा । यद्वा । नीरदवत् स्निग्धो भिरा तद्वत्सुन्दरो नपुपेलग्निरावः ॥ ७ ॥

तदनन्तरं सर्वाभिलिखितं निधाय चिञ्जुमारम्य चरणतलपर्यन्तं चतुःसमेन लेपनं कृतमिति तत्स्पृत्वाह कर्पूरेति ।

कर्पूरागरुकस्तूरीकुङ्कुमाकाङ्क्षूसरः ।

सुकुञ्चितकचप्रस्तोहसञ्चारुशिखण्डकः ॥ ८ ॥

एभिरक्तं यदङ्गं तेन कृत्वा धूसरत्वेन प्रतीतिविषय इत्यर्थः । पीतसाङ्गरागस्नेह- नीलवपुषश्च दीपितयो यदा मिलिता भवन्ति, तदैकस्यापि रूपं पृथगाविर्भवतीति तथा प्रतीतिः, न तु सत्यं तथेति ज्ञेयम् । अक्षयपदेनाङ्गरागस्य स्निग्धत्वं सूचितम् । एवमन्यति- सुन्दर इति ज्ञापनार्थं एतद्विरूपणम् । यद्वा । चतुःसमेनाक्तं यदेकमन्यङ्गं तेनैव पूर्वोक्त-

रीत्या धूसरेण सर्वाङ्गप्रतिविम्बितेन कृत्वा सर्वशेनैव तथा प्रतीतिविषय इत्यर्थः । अत एवाङ्ग-
पदम् । वस्तुतस्तु चतुःसमे वक्तव्ये पृथक्पृथक् निरूपणेन काभिः कर्तुम्, काभिरय-
रूपितः, काभिः कस्तूरिका, काभिः कुङ्कुमानीतमिति ज्ञायते । तथा च वैव समागच्छति
सैव सीधं वस्तु सर्वाङ्गे, अचित् कापिदेकस्मिन्नेवाङ्गे समर्पयतीति तथा । ते(न) नैकरूप
इत्यर्थः । (एतेन 'इन्द्रनीलमणी'त्यादिनामपञ्चकेनार्थकाममोक्षधर्मभक्तिरूपपञ्चपुरवार्थरूपत्वं
भगवत उक्तम् । अस्मैवात्र मुख्यत्वं, नान्येषामिति ज्ञापनाय न्युक्तमेव तेषां निरूप-
णम् ।) तदनन्तरमानखशिवं शृंगारः कृत इति स्मृत्वा तदेव निरूपयति मुकुञ्जितेत्या-
दिना । यद्वा । एवं समुदिते स्वरूपे निरूपितेति अतिप्रचुरत्वेन तापस्नानपणमे प्रत्यङ्गवर्णन-
मकरोत् । तत्र यद्यपि भगवतः पुरुषत्वेन चरणमारभ्य वर्णनमुचितम् । तथापि तापहरणा-
र्थमेतन्निरूपणेन पूर्वं दिनविरहतापं दूरीकर्तुं सन्ध्यायां यदा भगवानागच्छति तदा दूरतः
प्रथममत्युच्चमुदयस्यैव दर्शनम्, तत आननादेर्भवतीत्यधुनापि तथैवागल्य तापं हरत्वित्यभिप्रायेण
मुकुटमारभ्य तापहारकमेव स्वरूपं वर्णयति मुकुञ्जितेति । सुष्ठु कुञ्जिता ये कचासैर्ग्रेस्त्र उच्चै-
र्लसंभ्यारुर्मनोहरः शिखण्डो यस्य स तथा । केशानां कुञ्जितत्वेपि यस्य केशस्य यत्र सितस्य
सुन्दरत्वं तथैव तस्य सितिरित्युपसर्गेण सूचितम् । शिखण्डस्य अस्त्रत्वं तद्वदितमभ्यपति-
तमूलत्वम् । मूले ग्रन्थोग्रतोपि प्राप्तभियेवाग्रत उच्चैर्निर्मितो लसन् जातः शोभित इत्यर्थः ।
शोभितत्वोत्पत्त्या शोभासाधनकुसुमगुञ्जामपिपलवादयः सूचिताः । अत एव चारुः सर्वेषां
मनोहरः । एतारशः शिखण्डको मयूरपिच्छकृतमुकुटं यसेति वराङ्गवर्णनम् । रूपप्राधान्य-
वतः पिच्छस्य सर्वोद्धारणेनात्र भगवतोपि रूपस्यैव प्राधान्यं पुरुषार्थदानादौ, न तु माहा-
त्म्यज्ञानमपीति ज्ञापितम् । अत एव रूपग्राहकचक्षुःश्रुतामिदमेव फलमिति 'अक्षुब्धता'मिति
श्लोक एतामिरेव निरूपितम् । यद्वा । मुकुञ्जितपदेन केशवर्णनम् । कचग्रन्थपदेन कुसुमानाम्,
उलसत्पदेन चाकचक्पवद्दृष्टामणीनाम्, तथा चैभिश्चारुः शिखण्डो यस्येत्यर्थः । तेषां
मुकुटावयवत्वेन तच्छोभाजनकत्वमेव मुख्यम्, न स्वातन्त्र्येण मुख्यतेति न पृथङ्गमनिर्देशः ।
शोभाजनकत्वं च कुञ्जितत्वादिधर्मैरेवेति तेषामुद्देशः । एतेचैतेषां क्रमोपि ज्ञेयः । प्रथमं
कचः, तदुपरि तथानूतानि कुसुमानि, तदुपरि शुष्मा, तदुपरि तवन्द्रिका इति ॥ ८ ॥

एवं मुकुटं निरूप्यालकमङ्गिस्त्रकर्मोपरिभागरूपमे वर्णयति मत्सेति ।

मत्तालिविभ्रमत्पारिजातपुष्पावतंसकः ।

आननेन्दुजितानन्तपूर्णशारदचन्द्रमाः ॥ ९ ॥

मत्ता ये अलयः तैर्विभ्रमद्विधासं कुर्वदितस्ततः पक्ष्य(त)वं यत्पारिजातपुष्पं तस्या-
वतंसः कर्माभरणं यस्य स तथा । एतद्वत्सेनैव मत्ता इति ज्ञेयम् । तथा च तेनैव मत्ता अपि
तत्त्वकुसुमवाक्छादामोदलम्पटाः मत्तत्वेन भवत्यतः पतन्ति । तेनाधारस्यापि तथालम् ।

भवतस्तस्य तु तथात्वे महती शोभैव जातेति ज्ञापयितुं निब्रमत्यदम् । न हि विलासं कुर्व-
दशोभितं भवतीति भावः । मत्तालयो विब्रमन्त्यो यत्रेति वा । मत्तत्वेन सञ्चन्दलं स्वाज्ञानं
च ज्ञापितम् । एतेन यथापकृष्टस्वानपि सर्वोत्कृष्टाभिजातपुष्पस्य केनलदेवमोन्वस्य
तत्रापि स्वकर्णभरणरूपस्य रसं पाथयसि, मत्तानपि तान्न निवारयसि, दोषं च न गणयसि,
किन्तु तत्कृतशोभामेव विभर्षि । तथास्मानपि भवद्रसास्वादजनितमदान्धुना तदप्राप्त्वा-
ऽतथाभूतान् भवदेकशरणान् स्वयं रसं कुतो न पाथयसीति हृदयं ज्ञापितम् । भगवदाम-
मनसमये प्रथमतः समुदिताननशोभा एव दम्बोचरेति समुदितमाननं वर्णयति आनने-
न्द्रित्वा । आननमेव इन्दुस्तेन जिता अधःकक्षीकृता जनन्ताः पूर्णाः शारदचन्द्रमसो येन इति
योजना । अयमर्थः । अस्तस्यपूर्णशारदचन्द्रमसां सौन्दर्यमेकैकशः पृथक्कृत्यैकस्मिन्धन्द्रे
एव यदि क्रियते, तदा सोऽपि चन्द्रो भगवदाननसौन्दर्यसमानसौन्दर्योऽपि न भवतीति ।
शरदि गगननैर्मत्पतारादिकृता शोभाऽधिका भवतीति शारदेत्युक्तम् । इन्दुपदेन तापहारी-
त्वकुमुदविकासकत्वरग्निसुखदत्तमार्गप्रकाशकत्वरसोदीपकत्वादीनि सूचितानि । तथापि दिवा
विरहतापवत्त्वेन नयनानां कुमुदत्वेन रात्रौ रम्भेनान्धकारेऽपि तदर्थं गमनेन च स्वसौतद्
हितकारीति भावः सूचितः । एतेनैव परितः स्थितकचोद्भितकुसुमानां जितानन्तनक्षत्रत्वं
द्योतितम् । किञ्च । पूर्वं श्यामासुतरसार्णवत्त्वेन विग्रहस्य निरूपणेन तदुपरिस्मितावनस्य
चेन्दुत्वनिरूपणेन उभयचन्द्रशोभास्त्वं सूचितम् । तेन गोपीकुङ्कुमादिना कुण्डलमण्णादि-
प्रमया वा सर्वदा सरागलं सूचितम् । श्यामासम्बन्धीति व्याख्याने गोपीजनासुतरसस्यैव
अर्णवत्वनिरूपणेन भगवन्मुखचन्द्रदर्शनादेवास्य वृद्धिरिति सूचितम् । विभावकत्वमीष-
त्वाण्डुरत्वमप्यनेन सूचितम् । तदुक्तम् । 'वदरपाण्डुवदन' इति । यदा गोप्यो भगवत्स-
मुखमुपविश्य भगवन्धिरसि ललाट्यदौ वा मुकुटादिनिर्माणभ्रमशलादिनार्जनादिकं हस्त-
द्वयेन कुर्वन्ति, वन्धविशेषे वा मुखस्य परितो हस्तद्वयमेकं वा भवति, तदात्यलौकिकपरिवे-
षोभास्त्वं सूचितम् । खलविशेषजुम्बने कोकरूपकुचद्वयवियोजकत्वं च । जितस्वनिरूप-
णेन यथा पराजितस्य सर्वस्वग्रहणेनास्तिजुन्तत्वं भवति, तथा भगवदाननसाप्रेऽस्त्रापि
चन्द्रस्य जुन्तत्वं भवतीति ज्ञापितम्, सूर्यस्याग्रे दीपस्त्वेष । एतेनैतच्चन्द्रविरुद्धधर्मस्त्वं
सूच्यते । तेन भगवदाननान्वलेकनं जिता विरहतापेनातिमुष्कतया परस्परं विवृक्तयोः
कोकरूपकुचयोस्वाद्यष्टपोरेवाननहृदयकमलयोः दर्शनमात्रेणातिप्रमोदसंक्षेपकारित्वनिरूपक-
त्वाभिसारानुकूलत्वादीनि ध्वनितानि । अत एव जित्वा लज्जितान् कृत्वा व्यसृजदित्यपि
ध्वनिः । यद्वा । जाननेन्दुना जिता वक्षीकृता या गोप्यस्तासु विरहतापनिराकरणेन तथेति ।
तथा च यथा तरणिजनितापमेक एवेन्दुर्दीकरोति, तथा भगवान् स्वविरहतापानां
तापदूरीकरणार्थं दर्शनाच्छेपादिनाऽश्लेषचन्द्रवत् शीतल इति भावः ॥ ९ ॥

एवं समुदितमाननं वर्षवित्त्वा प्रत्ययववर्णनं करोति सार्धपञ्चमिः श्रीमदिति ।

श्रीमद्भिलादपाटीरतिलकालकरञ्जितः ।

लीलोन्नतध्विलासो मदालसविलोचनः ॥ १० ॥

श्रीमति ललाटे पाटीरस्य चन्दनस्य वृत्तिलकं तेनालकैश्च कृत्वा रञ्जित इत्यर्थः । ललाटे तिलकादिकृतैव न शोभा, किन्तु सः स्वतोप्यस्मिन्दर इति ज्ञापनार्थं श्रीमत्पदम् । तिलकं भूमध्यकेशपर्यन्तम् । तत्केवलपाटीरप्रयोपात् वेतं पीतं वा । केवलप्रयोगः प्राधान्येन । अलकतिलकयोः सामानाधिकरन्थनिरूपणेन यथा अलका आकर्षं स्थितास्तथा भूमध्यकेश-पर्यन्तं समानरेखाद्वयात्मकं तिलकं विधाय पुनस्त्रिर्यक् विधित्रेखाभिराकर्षं कृतमिति ज्ञायते । मुखान्मुखस्य परितः पद्मपात्रारेण स्थिताः कुञ्चिताः कचा अलकाः । तथा चैताभ्यां रञ्जितो, यथा मणिष्ठेन वस्त्रं तथेत्यर्थः । प्रोच्छन्नमार्गनादिनापि तयोरेतयामाधो न भवतीति भावः । यद्वा । तथाभूताभ्यां ताभ्यां कृत्वा रञ्जितः, सर्वेषां रागविषयीभूत इत्यर्थः । यद्वा । तथाभूततिलकव्यासावलकरञ्जितयेति कर्मधारयः । अत्रापि रागविषयत्व-मेवार्थः । तथा च रामस्य जीवधर्मत्वेन तत्सारूप्यवन्मधुपत्वं ध्वन्यते अलकानाम् । तेन भगवन्मुक्तस्याञ्जल्यं ध्वन्यते । तत्र तिलकस्य रेखायां च पीतत्वेन केसरपरा-गत्वे ज्ञेये । रागविषयत्वनिरूपणेन सरसत्वं ज्ञापितम् । तेषां सरस एव तस्मिन्नास-केरतयामूते विरक्तेः । श्वभरसुखिरायां तयात्वनिरूपणेन च सर्वदा सरसत्वं ज्ञापि-तम् । तेन प्रसिद्धकमलविलक्षणत्वं ज्ञायते । एतेन यथा सरस एव देशे कमले तिष्ठति, सर्वदा प्रादुर्भवति च, तथा प्रेसरसरसहृद्येवैतस्यापि प्राक्तन्यं स्वैर्यं च, नान्य-मेति । सर्वदा कोकरूपगोपीकुचसहृद्यसौमन्यकोमलत्वादीनि च सूचितानि । कमलासां भुवमाह लीलेति । लीलायां वेणुवादनलीलायामुन्नता या भ्रूखसां मन्दनम्यतारसरानुकृ-तिरूपो विलासो यस्य स तथा । अथवा । तदैव सङ्केतसलादिसूचनं विलासः । यद्वा । मिथ्यालोप एव लीला । तेनोन्नतायां तस्यां स यस्य तथेति । तदा विलासश्चान्तःकोषा-भावेन किञ्चिद्भासं तदभिनयेन च किञ्चिद्भक्तवत् । लीलयैवोन्नता भूरित्यप्यर्थो ज्ञेयः । न तु कदाचिदपि कोपेनापि तथेति भावः । यद्वा । लीलायां क्रीडायामतिशयितमदनमदे-नोन्नता या भ्रूखसां वन्धादिसूचनलक्षणो विलासो यस्येत्यर्थः । यद्वा । लीलायां रात्रिजनितसु-रतकीडया कृत्वा प्रातरुन्नता या भ्रूखसां विलास आलसादिभावो यस्येति । रत्नविजा-गरमुकुलायमाननयनयोरतिषलेन विक्रमने प्रवृत्तादोन्नतत्वम् । यद्वा । लीलासु गोपैः सह क्रियमाणसु मध्ये उन्नत उल्लुष्टो भूविलासः सङ्केतसलादिसूचनं यस्य स तथेत्यर्थः । अत्यासीं स्वातुमशक्तौ गोपसहितस्यापि प्रियस्य समीपमागतयां राधायां भुवैव सङ्केतादि-सूचनेन समाधानं कृतवानिति तत्सूत्वोक्तमधुनापि करोत्विति हृदयेन ससत्तेदेव हित-मिति सर्वोक्तस्त्वनिरूपणमस्मिन् । क्रमभासे नेत्रे वर्णयति भदेति । असङ्ख्यगोपीमुखा

म्भोजमधुपानशालो यो मदस्तदुक्ते तेन वा जलसे विलोचने यस्सेल्यर्थः । तदेकपरतातिरिक्तकार्याङ्गमन्यप्यलसपदार्थो ज्ञेयः । तेन भगवन्नयनयोः सततं गोपीपरत्वं गोपीनां चातिसरसत्वं सूच्यते । यत्र नयनान्धामपि दूरतोपि पाने मदजनकत्वं, तत्र साक्षादभरादि-सुधापात्रे किं वक्तव्यमिति निरूप्यत्यर्थः । अत एव 'यद्गु मनुते ननु ते तनुसङ्गतनयनचलितमपि रेषु' 'त्वमसि मम जीवन'मिलादीनि जयदेवोक्तिव्यभिचरानि विलसन्ति । न च कविशालुर्नयेन तदेति धाव्यम् । तस्य वस्तुन एव तथात्वात् । किञ्च, महतामेव कृतसुकृतानां भगवदनुग्रहीतानामेवात्र विश्वासेन वदितुं सस्साविश्राप्तेषु न नः कापि हानिः । खेदमात्रं परमिति संक्षेपः । यद्वा । मदो गोपीनां मानस्तस्मिन्नलसे अङ्गमे विलोचने यस्सेति । पूर्वमेव परं मानादिः । भगवदृष्टिपात्रमात्रेणैव विगतमानाः सर्वाः मनन्तीति तथा । यद्वा मदो गर्वलोके चालसे विलोचने यस्सेति । मध्यमगदलोपी । गर्वो लोचननिष्ठ एव । स च कमलसङ्गतनयनजयेनेति भावः । यद्वा । मदालसा गोप्यस्ता विलोचनयोर्विलोचने वा यस्सेल्यर्थः । यदा स्वयं मिथ्याकृतावधिना भगवता लीलासङ्केतसङ्केतसेन दृष्टिकार्या प्रेषिता-यामपि गोप्यो न मन्यन्ते, तदा तद्विरहेण सर्वत्र गोपीदर्शनेन तथा । तदुक्तं केनचित् 'पर्यङ्के से'त्यादिना 'सा सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैतवाद' इत्यन्तेन पद्येन । एतेन तदा ताव्यो भवानधुनास्मद्वियोगं भवद्विरहजसन्तापं चास्माकं कथं सहत इति हृदयं सूचितम् ॥ १० ॥

अत्र क्रमप्राप्तयोरपि नयनयोः स्मृतानयनयोः सौन्दर्यातिशयस्य प्राप्तदृष्टत्वेन तस्मान्-यिक एव ते वर्णयति । तदा च प्रथममालसेन तयोर्मुकुलितत्वेन पश्चादपि प्रसूतदृष्टत्वेन पूर्वं ताव्ये ते वर्णयित्वा दृष्टिं वर्णयति आकर्षणेति ।

आकर्णारक्तसौन्दर्यलहरीदृष्टिमन्थरः ।

धूर्णायमाननयनः साचोक्षणविचक्षणः ॥ ११ ॥

आकर्णारक्तस्य कर्मधारयो नयनवाचकत्वं च ज्ञेयम् । तथा च कर्णावधिके ईषदृक्ते ये लोचने तत्सौन्दर्यलहरिरूपेण वा दृष्टिः सा मन्थरा अल्पगतिमती यस्सेल्यर्थः । अत्र सौन्दर्यस्य हृदि स्थितत्वेन तत्र चोक्तधर्मद्वयस्यैव प्राधान्यमिति तयोरेव ग्रहणं, न नयनयोः । दृष्ट्वा लहरीत्वविरूपणेन सौन्दर्यस्य समुद्रत्वं ध्वनितम् । तेन सौन्दर्यस्य निःसीमत्वं, दृष्ट्वाश्च सरसत्वं ज्ञापितम् । यत्र दृष्टिः पतति तं देशं शीतलं यथास्थितं सरसं च करोतीति सूचितम् । तरङ्गसुन्दं पुष्टिं विहाय स्त्रीलिङ्गलहरीपदप्रयोगेनान्तरङ्गकार्यकरणं स्वसजातीयत्वेन स्त्रीष्वेवैतस्या दृष्टेः (यथा पैतनं), न तथान्येष्वपीति ज्ञापितम् । एतेन दृष्टीत्वं दृष्टेः गोविकासमानयने सूचितम् । अत एव गोप्यो भगवदृष्टिपात्रमात्रेण तद्वश्याः सत्यो भजन्ते व्रजनाथम् । न दृष्टिकान्तप्रेषणमपेक्षन्त इति निर्वर्णः । तेन भगवदङ्गैकदेशसौन्द-

यैकदेशेनैव यत्र सर्वं विहाय गोप्यो भजन्ते, तत्र सर्वाङ्गसौन्दर्यं दृष्ट्वा भजने किं चित्र-
मिति भावः । सौन्दर्यलहरीत्वनिरूपणेन यथा द्रुग्धात्मोपितरङ्गा द्रुग्धरूपा एव, तथा
दृष्टिरपि सौन्दर्यरूपैवेति सूचितम् । पूर्वभाष्ययोग्यमन्थरपदस्थान्ते निरूपणेन रात्रिजागर-
णादिना भगवान् परं तूर्णीं तदा तिष्ठति । नयने तु तादृशगत्याप्यनेकं कार्यं कुरुते इति
सूचितम् । लहरीपदेन श्रान्तदृष्टिः सूचिता । लहरीनामन्धिश्रान्तयोरेव भावात् । यद्वा ।
पूर्वोक्तलहरीरूपा या दृष्टिर्गोपीनां सा मन्थरा येन स तथा । नयनवर्णनप्रकरणत्वात्तदा
भगवन्नयनदर्शनानन्तरमेवातिसौन्दर्यवशेन तत्रैव गोपीदृष्टिः समितासीत् तत्सृत्वेदमुक्तमिति
ज्ञेयम् । गोपीनयनानि भगवन्नयनमालापञ्चानीत्वपि सूचनार्थं भगवन्नयनवर्णनप्रकरणे
तासां नयनवर्णनम् । स्वभाववचपत्र अप्यक्षक्यस्तिरस्ता अपि तददृष्टयो यत्र मन्थरा
भवन्ति तत्रान्येषां का वार्तेति । भगवत्कलौकिकधर्मवत्त्वं लहरीपदेन सूचितम् । भगव-
दृष्टिर्नयनपक्षेपि तादृशी दृष्टिर्मन्थरा यस्सेत्यत्र तासां भगवानिव मन्थरत्वेहेतवो गोप्य एव ।
तथाचारादुक्तालौकिकधर्मवत्त्वमेतास्त्रपि सूचितमिति संक्षेपः । यद्वा आकर्षी भगवतः
कर्णपर्यन्तं वर्तमानां या गोप्यस्तासु रक्ता चासी तादृशी दृष्टिभेति कर्मधारयः । कर्णपर्यन्तं
वर्तमानत्वं विपरीते । तथा च तत्कालीनसौन्दर्यलहरीरूपा रतिरभसवशेनातिषण्णया या
दृष्टिः सा भावाधिगमसमये मन्थरा यस्सेत्यर्थः । एवं भोगावसानसामयिके नयने कर्ण-
यित्वा तदुत्तरसामयिके वर्णयति पूर्णायमानेति । अतिशयेन गोपीसहस्रसम्भोगरसासव-
धानेनैव तयात्वम् । तत्त्वं च पञ्चममप्य एवेतस्मिन् सा लक्ष्यगतिविशेषवत्त्वमेव । यद्वा । पूर्णा
पूर्ण(वर्त)माना मानवलो गोप्य इति यावत् । ता अवधाना गतिमलो येव स तथा । मान-
समयेपि यदैव भगवन्नयने पश्यन्ति, तदैव स्थातुं न शक्नुवन्ति, तेन मानावलम्बित, निरभिमाना
भवन्तीत्यर्थः । भगवन्मिलनार्थं गतिमलो भवन्तीति वा । क्षणानन्तरं भगवान् किञ्चिद्दृष्टिं
प्रसारयतीति मत्ताह साचीक्षणेति । साचीक्षणमीषद्वेक्षणं, तेन कृत्वातिविलक्षणोऽश्वन्य-
निर्वचनतत्कालीनसौन्दर्यं इत्यर्थः । यद्वा । तादृशेन कृत्वा विगतानि लक्षणानि चेष्टादीनि
पिह्वानि येन स तथा । एतादृशनयनदर्शनानन्तरमेव सर्वे रचित्रिता भवन्तीति तथा ।
यद्वा । साचिः अल्पमीक्षणं यस्मिन्समये स श्रान्तःसमय इति यावत् । तदा कञ्जलकुङ्कु-
मरेखादिना विशिष्टानि लक्षणान्यङ्गानि यस्या स तथेति । तदैव विलक्षणोऽश्वन्यनिर्वच-
नसौन्दर्यं इति वा । यद्वा । साचीक्षणपदेन पूर्वन्यायेनान्यकाररात्रिरुच्यते । तथाच
तस्यां येऽपक्षिणो मयूरादेर्लक्षणं तद्वत् कृञ्चनं यस्सेत्यर्थः । एतच्च यदा दिवसे कृतसङ्केतो
रात्रौ तादृशनिबिडनिकुञ्जसौ गोपीः प्रतीक्ष्यते भगवानेताथ नीलीनील्यादिरिधानेन
सञ्जीभूता गृहादागच्छन्त्यो रान्यन्धकारेण गहननन्त्वेव च तत्सङ्केतं ज्ञातुमशक्ता भवन्ति,
तदा भगवानन्याज्ञानार्थं कृतसङ्केतमेव मयूरादिरवमनुकरोतीति तथा । तदैव तादृशाया-
सेनाप्यस्मद्विह्वारी, अधुना कुतो वेति भावः । मार्गप्रापननयनकार्यकर्तृत्वेन कृञ्चनोदेर्नय-

नप्रकरण एवोक्तिः । यद्वा । मानेनेषद्वेक्षणा या गोप्यस्तासु विलक्षणोक्तिचतुरो मानापनोद-
नादावित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्सामयिकीं सावसां सृत्वाह अपाङ्गेति ।

अपाङ्गेक्षितसौभाग्यतरलीकृतचेतनः ।

ईषन्मुद्रितलोलाक्षः सुनासापुटसुन्दरः ॥ १२ ॥

अपाङ्गः स्वभावेनेषद्वकनयनाब्जलेक्षणं तद्रूपमेव वदिगितं चेष्टितं, तेन यत्सौभाग्यं
सौन्दर्यं, तेन तरलीकृता चेतना सर्वेषां चैतन्यं येन स तथा । एतादृशसौन्दर्यदर्शनानन्त-
रमत्सार्थां प्राप्त्या च मूर्च्छावामपगमस्तत्तिथेरेष तदपममे समानम एव तरलत्वं चेतनायाः ।
यद्वा । अपाङ्गानां वदिगितं सुरतेऽञ्जरूपमात्रविशेषज्ञापकालसंवलितत्वादिः । स एव
यत्सौभाग्यमस्माकं गोपीनां, तेन तरलीकृताः पूर्वसिद्धपातिप्रत्यकुलधर्मादिशून्याः कृता यास्ता
एव तासां चेतनः प्राणरूप इत्यर्थः । एतेन भगवत्प्राप्तावेव तासां जीवनं, नान्यथेत्युक्तं
भवति । अत एवान्तर्गृह्यतिशयप्रतिपन्नानां तासां तथा । अत एव तामिरभ्युक्तं
'भवदाहुषां न' इति । यद्वा । तरलस्तरङ्गास्तङ्गांस्तरली समुद्र इत्यर्थः । तथाचापाङ्गेमित-
रूपो यः सौन्दर्यसमुद्रस्तेन कृता चेतना येन स तथा । भगवद्विरहेणापगतचेतनासु गोपीषु
भगवानागत्य यदैव तादृशापाङ्गेन निरीक्षते, तदैव सर्वासां चैतन्यं भवतीति तथा । कुतपदेन
अस्माश्चेतनाया नूतनत्वं ध्वन्यते । यद्वा । अपाङ्गेमित्यत्र सौभाग्यमेवेति द्वन्द्वः । ताम्यां
तरलीकृता चेतना बुद्धिर्येनेत्यर्थः । श्रातरम्वगृहादागते भगवति मानेन अहं न वदिष्यामि
किञ्चिदिति कृतायामपि बुद्धौ भगवत्प्राप्तसौन्दर्यीभ्यां पुदेस्तथा न सैष्यं भवतीति तथा ।
यद्वा । अपगतमङ्गं यस्य सोपाङ्गोनङ्ग इति यावत् । तथाच तत्सम्बन्धि वदिगितं क्रीडा-
रूपचेष्टितं तेन जनितं तद्रूपमेव वा यत्सौभाग्यमस्माकं तस्मिन्सति तरलीकृता चेतना
सावधानता येनेत्यर्थः । महासुरतकीडाभिरतिश्रान्तानां रजनिजागरकमितनिद्रास्खलद्रतीनां
गोपीनां न तथा सावधानतेति तथा । एवमुक्त्वा नवनवसौन्दर्यं निरूप्यमाणे यदा कदाधि-
दक्षितगोपीसदस्युपनिष्य ग्राह्यसारादिना हासं कुर्वन् लीलया हासविशेषार्थं तासु
सन्तोषार्थमीषेत्रे निमीलयेत्स्फुटो गोपीरपस्वत्तदा सौन्दर्यविशेषोऽभूत् इति तत्सृत्वाह
ईषदिति । अत्यमुद्रिते लोले पण्डले बाष्पिणी यस्य स तथा । यद्वा । ईषन्मुद्रितत्वं
सुरतान्ते लोलत्वञ्च नितम्बिनीकदम्बसा 'छिभ्यति कामपी'त्यादिपीतोक्तप्रकारमग्रे । तथा
पेषन्मुद्रिताक्षो लोलाक्ष इत्यक्षपदानुत्वा नामद्वयं पर्यवसति । यद्वा । लोला लक्ष्मीः
शोभेति यावत् । अग्रिमपदं मानप्रधानम् । तथाचेपन्मुद्रितत्वकृता वा शोभा तपुके ते
यस्येत्यर्थः । दीर्घनभनवोरीपन्मुद्रमेधिकञ्च शोभातुभवसिद्धाः । यद्वा । पूर्वमनागतसु
गोपीषु रहसि तासामागमनसमये मिथ्याश्रयनं विधावोपरिस्त्ववसं गृहीत्वेपनिमील्य नेत्रे
तासामङ्गानार्थमेताः किं करिष्यन्ति किं वदिष्यन्तीति ज्ञा(प)नार्थं तादृश एव लोलाक्षो भव-

तीतसतः पश्यति, तदा भगवन्तं शयानं मत्वा स्वरहःकथामन्योन्यं शुम्भनास्तेषादिकं च कुर्वन्ति । तदा भगवानकस्मादुत्थाय निद्रां मत्वा स्वशुम्भनं कुर्वीतां काञ्चिद्वा शुम्भति, तानिभ्योन्यमुक्तं चाबुधति, तदा सर्वासामन्योन्येक्षणपूर्वः सर्वोद्घातयुक्तो महान् रस उत्पद्यत इति तत्सृत्वोक्तमिदम् । यद्वा । यदाभलेनेषदाच्छन्न ईषत्यक्ते राधाहृदयप्रवेशे सति भगवान् वारवारमवधत् । तत्सृत्वोक्तमीषन्मुद्रितेति । ईषदाच्छन्ने गोपीहृदयमण्डले लोत्सव इत्यर्थः । कमप्राप्तां नासिकामाह मुनासेति । शोभने ये नासापुटे ताभ्यां कृत्वा सुन्दरोत्तिमोहन इत्यर्थः । शोभनत्वं कनकसुत्रितमुक्ताकलत्वं, साम्योन्नतत्वे च, पुटपदेन पर्णद्वयकृतं रसद्रव्यसापने पाने वा साधनीभूतं वस्तुच्यते । इह च तत्तनिरूपणेनोभयपार्श्वविवक्षयोरत्र पर्णत्वं तद्वत्तत्त्ववत् नासाम्नाः सौन्दर्यासृतिस्थानभूतवत्त्व ध्वम्यते । अत एव तत्कृतं सौन्दर्यमेव निरूपितमग्रे ॥ १२ ॥

एवं सौन्दर्ये निरूप्यमाने कदाचित्पूर्वं नासासुक्ताकलकुण्डलप्रभाम्यामतिशयितसौन्दर्यं दृष्ट्वा सङ्गमगुन्दरे गण्डमण्डले शुम्भनमकरोत्तत्सृत्वा अधरारपूर्वं गण्डमण्डलं निरूपयति । एतस्य च कुण्डलतत्त्वभाष्यास्तत्वेन तयोश्च कर्मस्थलेनैकस्मरणे सम्बन्धित्वेन प्रथममिदं सृत्वाह गण्डेति ।

गण्डप्रान्तोद्धृतकर्णमकराकृतिकुण्डलः ।

प्रसन्नानन्दवदनो जगद्वाह्यदकाननः ॥ १३ ॥

गण्डयोर्वी प्रान्तेदेवी तत्रोत्सरेदीप्यमाने कर्णसम्बन्धिमकराकृतिकुण्डले यस्य स तथा । कर्णविशेषनं बोद्धव्यमिदम् । तेन कर्णयोः कुण्डलकृतैव न शोभा किन्तु सतोप्य-
तिमुन्दरे त इति ज्ञापितम् । यथा नवनयोरतिसरसत्वं च तथा कर्णयोरिति तथाग्न्यप्राननु-
भवेन कदाचित् कुबुद्धिः स्यात् तस्या भूदिति कर्णयोर्मकराकृतिकुण्डलधारणम् । तेषां सरस एव देशे स्थितस्तत्साम्यवतोत्सयोः सततं तत्र स्थित्वा तयो रसमयत्वं ज्ञाप्यते । तेन यथा नेत्रमात्रदर्शनेपि महाप्रसन्नता कर्णयोरपीति भावः । तत्तत्सम्पन्नेनातिप्रसन्नस्य भगवतः तादृ-
शमाननं दृष्ट्वा लानन्दिता स्वयमप्यभूदिति तत्सृत्वाह प्रसन्नेति । प्रसन्नमानन्दरूपं च वदनं यस्य स तथेत्यर्थः । कदाचित्सर्वत्र कृत्वापराधत्वेन भगवदाननं प्रसन्नं दृष्ट्वा आन-
न्दितामूतत्सृत्वा वेदमुक्त्वा । एतेन केनचिदपराधेनापुना भगवान्न मिलतीति शङ्का निरस्ता । यद्वा । प्रकर्षेण सन्नाः सहसाः क्रुद्धा इति यावत् । तथा चैतादृशो वा गोप्य-
स्तासामानन्दरूपं वदनं वसेत्यर्थः । विरहेषातिर्कषितानां तासां भगवन्मुखवल्लोकेनेव महानानन्द उत्पद्यत इति तथा । तेन प्रकृतोपयोगीदं नाम । यद्वा । प्रसन्नः प्रकट इत्यर्थः ।
तथाच तादृशानन्दरूपमेव वदनं यस्य स तथेति । यद्वा । प्रसन्ना वा गोपिका स्थानन्द-
युक्तं वदनं यस्य स तथा । यदा कदाचित्पूर्वं समवयन्धं कृतवान्यत्र समप्रां निशां नीत्वा प्रातः समागते भगवति मानादिनाप्रसन्नायामिव ज्ञातायां भगवता 'वदसि यदि किञ्चिदपी'

लादिगीतार्थानुकरणेन कृते मयानपनोदने पूर्ववदुत्पुल्लवदना प्रकटानुरागामवत्तदा भगवान्प्यानन्दितीभवदिति तस्मैल्लोकम् । अथुना मत्पार्थनायामपि कुतो न करोतीति भावः । एवमेतादृशस्मरणेनातिसन्तप्ये जातेऽप्यार्था तदपगममिच्छन्ती भगवद्वाननस्यैव चन्द्रत्वं निरूपयति । एतदेव मम तापापहारि, न त्वन्यदपीत्यभिप्रायेण । अत एव न पौनरुक्त्यदोषः । जगदिति । जगतः सर्वस्यैवाह्लादकर्तुं आननं यस्य स तथा । सर्वेन्द्रियान्तःकरणव्यापकानन्दविशेष आह्लादः । अस्य सर्वत्रैवैतत्कर्तृत्वं कोकरूपगोपीद्वयसंश्लेषकत्वेन, गोपीमुखकमलादिविकासकत्वेन, रात्रावपि वृन्दावनस्यकोककमलाद्यानन्ददानत्वेन, तेन प्रसिद्धचन्द्रादतिशयः सूचितः । तस्मिन्नेव तदभावात् । एतेन यथा स तदर्थमेव सृष्टस्तथा भगवन्मुल्लङ्घनोस्मदाह्लादानार्थं प्रकटः, स चेत्सर्वकार्यं करिष्यति, न तदा स्वावतारप्रयोजनमपि न सेत्स्यतीति भावः । एतदेवोक्तं 'न्यक्तं भवामि'ति श्लोकेन 'ब्रजवनीकसामि' लादिना च । जगत आह्लादो येन तादृग् वाननं यस्येत्यर्थः प्रकटप्रविरोधादुपेक्ष्यः ॥११॥

एवमाह्लादकत्वेन चन्द्रत्वं तस्मादतिशयस्य निरूप्य अतः परं प्रकाशकत्वेनापि तद्वृद्धं निरूपयति सुस्मेरेति ।

सुस्मेराधृतलावण्यप्रकाशीकृतदिङ्मुखः ।

सिन्दूरारुणसुस्तिग्धमाणिक्यदशनच्छदः ॥ १४ ॥

सुस्मेरेति सुन्दरैर्यद्वन्द्वचन्द्रादिराधृतं यद्वावर्ण्यं सौन्दर्यं प्रकरणांमुखारविन्दस्यैव तेन प्रकाशीकृतानि प्रकाशयुक्तानि कृतानि दिङ्मुखानि दशापि दिशो येनेत्यर्थः । चन्द्रादिकृतप्रकाशयुक्तान्यपि तानि भगवन्मुखारविन्दतादृशप्रभयैव तादृशतयुक्तानि भवन्तीति ज्ञापनार्थं सुस्मेराधृतेति विशेषणम् । अन्यथा लावण्येत्याद्येव वदेत् । दिङ्मात्रे वक्तव्ये मुखोक्त्या तासामपि स्त्रीत्वेन यत्र तासां मुखानि प्रकाशयुक्तानि करोति तत्रास्माकं मुखानि कुतो न करिष्यतीति भावः सूचितः । तेन स्त्रीणामेव हितकारीति सूचितम् । तेन सस्य भगवत्संसायालतावलम्बनकदम्बविटपीयतीदं नाम । यद्वा । सुस्मेरेः पूर्वोक्तेरेव वा ईषदृतं लावण्यं यस्य तत्रया । तथाच प्रकरणात्तादृङ्मुखारविन्देनेत्यग्रे पूर्ववत् । मन्मथादयो भगवन्मुखारविन्दसौन्दर्यकोट्यंशानुधारणेन लोकेतिसुन्दरा इति कथ्यन्त इत्यर्थः । एतेन तमिस्रायामपि रमणे भगवतो विभावकत्वेनापि न चन्द्रस्यापेक्षेति सूचितम् । यद्वा । सुस्मेरा गोप्यत्ताभिः कृत्वा यद्भगवता स्वस्मिन् धृतं लावण्यं तेन तथेति । गोपीजनवेष्टितस्य गोपीकृतार्थंभारस्य तस्मिन्मोग्यवितकुङ्कुमकजलादिरिखावतो वा यद्वावर्ण्यं तदत्र विवक्षितम् । यद्वा । सुस्मेरानिमित्तं यद्दृतं लावण्यमित्यर्थः । तथाचोक्तम् 'तासानाविरमृदि'त्यनेन । 'अनुग्रहाय भक्तानामि'ति श्लोकेन च । यद्वा । पूर्वनाह्लादस्मरणेन कदाचिद्भगवान् राधिका मिलनाह्लादेन सहासकद्वनोभूतत्वात्मायिकं स्मृत्वाह सुस्मेरेति पूर्ववत् । अत एव प्रकाशवर्णनम् । अत एव तदा दन्ताः प्रकटा दृष्टा इत्यपरञ्च

तथा दष्ट इति तदेवाह सिन्दूरेति । स्निग्धानि पिङ्गानि शोभनानि खेदविषयाणि वा यानि मागिन्यानि आरब्धा भौत्यमणिविशेषाः तत्तद्व्यानि यानि दशनानीत्यन्तेन दशनवर्णनम् । तथा च सिन्दूरवदरुणः सुस्निग्धमाणिक्यदशनानां छन्द आच्छादकोऽपरो यस्येत्यर्थः । यद्वा । सिन्दूरेत्यादिपदान्युभयत्र सम्भवन्ते । तथाच पूर्वोक्तरूपाणि दशनानि तच्छब्दश्च यस्येत्यर्थः । अपरे माणिक्यदृष्टान्तव्याकचकथनेन । एतेन यथा मणिः त्रिवः सर्वस्यापि, परन्तु मर्मज्ञोऽस्य कथिदेवैतद्व्यातीभिनिविष्टः परीक्षकजनः, तथा भगवानपि त्रिवः सर्वस्य, परं मर्मज्ञा महासुरतसञ्जातदन्तश्चतापरशना गोप्य एवेति सूचितम् । तेन खेदातिशयोपि सूचितः । सिन्दूरदृष्टान्तेनैतद्ब्रह्मिताया दुर्मगालं सूचितम् । यद्वा । सिन्दूरारुणो यः अधरः तस्मिन् स्निग्धाः खेदवत्यो गोप्य इति यावत् । तासु माणिक्यरूपदशनानां छन्दः समुद्भो यस्य । दशनानि तच्छब्दश्च यस्येति वार्थः । अत्र माणिक्यपदेन यथा माणिक्याभरणैरधिका शोभा, तथा दशनाभरचिह्नैरपीति सूचितम् ॥ १४ ॥

एवं भगवता क्रियमाणे राक्षसा सीतकारे कृते 'व्यथते किं'मिति यदाभवीद्भगवांस्त्वादा तस्मादप्यधिकं सुखमनुभूतमिति तत्समृत्वाह पीयूषेति ।

पीयूषाधिकमाध्वीकसूक्तः श्रुतिरसायनः ।

त्रिभङ्गललितस्तिर्यग्ग्रीवकौलोक्त्यमोहनः ॥ १५ ॥

पीयूषादमृतादप्यधिकं मधु यस्मिन्नेतादृशं तद्वैव वा शोभनोक्तिर्यस्येत्यर्थः । पीयूषादाधिक्यं तदसाध्यसाधकत्वम् । एतदेव 'सिन्धुः न' इति श्लोके निरूपितम् । 'खदङ्गसङ्गामृतमात्रे'ति । 'एतावत्तनुज्वर' इति च गीतगोविन्देति निरूपितम् । देवामृतासाध्यानङ्गजीवनत्वं च स्पष्टम् । उक्तौ शोभनत्वं भगवतोच्चारणे क्रियमाणे दरप्रकटरदप्रभापङ्कजा नवमणिमयतोरणशोभावत्त्वम् । भङ्गल एव तोरणविधानात् । एवमुक्तिसमूहो यदा कदापिद्विद्वेषेण सुखितासु गोपीषु भगवानागत्य मधुरया गिरा तामपाकरोत् । तत्समृत्वाह श्रुतीति । श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्सम्बन्धी रसायनो महौषधरूप इत्यर्थः । यद्वा । पीयूषेत्याद्येकमेव नाम । तथा च तादृशोक्त्या गोपीनां श्रुतिषु तथेत्यर्थः । यद्वा, सूचया माध्वीकलनिरूपणेन मुखसालिसरसकमलत्वं ध्वन्यते । तादृशस्य तस्य सप्रमत्तवियमेनात्रापि नवननुम्बनसञ्जातनीलिमापरत्वं सूच्यते । अत एवात्रापि कुलान्यत्र गते भगवत्सत्त्वात्मा सुखितायां तस्यां प्रातस्तादृश आगत्य वचनैरेव समाधत्त इति महौषधरूपत्वमपि सङ्गच्छते । तादृशश्रुतिरूपे यः श्रवणसम्बन्धी रसस्तस्यायनरूप इति वार्थः । पुञ्जिप्रयोगश्चानन्दः । एवं सूक्तिनिरूपणे रासपूर्वकाङ्गीनप्रथमागतगोपीविषयां 'सागतं नो महाभागा' इत्याद्युक्तिः भगवतः सत्सार, तदा च भगवान् वचनेन निर्वर्तयन्नपि तत्काङ्गीनत्रिभङ्गलरूपेण मोहयित्वा स्वकीयाः कृत्वा रसं दत्तवानिति तथैवाधुनापि करोतिवलिमिश्रायेण तदेव स्वरूपमाह त्रिभङ्गललित इति । त्रिध्वजेषु ग्रीवाकटिचरणेषु यो नञ्ज्ञेन्यवागावचः, त्रिधा वा

भङ्गशिवमङ्गलेन ललितोत्तिसुन्दर इत्यर्थः । तदा वेणुनाद एवातिभरेण तस्य च वामपरावृत्तस्य स्त्रीमोहकत्वेन तदा तथैव भगवता कृतत्वेन तत्र च श्रीवापास्तिर्षङ्गनियमेन तत्कुतशोभा-
तिशये स्मृत्वाह तीर्थमग्रीव इति । अत एव श्रीभामवते 'वाममाहुकृतवामकपोल'
इत्यादिना देवस्त्रीमोहको वामपरावृत्त एव वेणुनादो वर्णितः । ननु द्वयोश्चतुर्षु वज्रेषु
भङ्गित्वं न कुत इत्याशङ्क्य त्रिमङ्गलत्वरूपं नामाह त्रैलोक्यमोहन इति । वज्राय-
मर्थः । लोकत्रयरूपाङ्गत्रयेन्यथाभावसम्पादनेन लोकत्रयस्वार्थमार्गरूपपूर्वरूपसामरूपान्यथा-
भावं एव सम्पाद्यते । अपि च । निष्पप्यद्वेषेकैकमप्यङ्गं त्रैलोक्यस्यापि तथा करणे
समर्थम् । तथाहि । त्रयीरूपत्रिवलीवलकण्ठेन्यथाभावसम्पादनेन त्रैलोक्यस्यापि त्रयीनिरू-
पितकर्ममार्गत्याज्यनम् । निरूपोपासकसमाधिकृषकटिनाम्योस्तथात्वसंपादनेन तस्य ज्ञानमार्ग-
त्याज्यनम् । अतिसुक्ष्मतया शून्यतायामेव तद्रूपेति न भागवतविरोधः । मर्षादा-
यक्तिरूपदक्षिणचरणकमलस्य अन्यथाभावसम्पादनेन पुष्टिरूपमुत्थिरवामपदाश्रितीकरणेन
च मर्षादारूपविहितवक्तित्याज्यं पुष्टिरूपकमादिमार्गेण भजनं च सम्पाद्यते । अत एव
गोपीनामेश्वर्य इदं स्वरूपं प्रकटीकृतमिति ज्ञेयम् । अन्यत्र मर्षादादित्यानामाभात् । अनेन
स्वरूपेणान्येषानपि मनोहरणं तु यथा कामिनी कामकानुरक्तनार्यमेव मृगमदलेयं कुशो,
नाम्यार्थं, परन्तु तस्याप्रतिवध्यस्वभावत्वेन गन्धः सखीनामप्यनुगृह्यो भवति, परं तद्वोच्छा-
स एव तथेति निगम्यः ॥ १५ ॥

एवं स्वमोहकरूपमुक्त्वा तत्सहायीभूताधराभूतसहितवेणुनादं वर्णयति कुञ्जिताधरेति ।

कुञ्जिताधरसंसिक्तकूजद्वेषुविनोदवान् ।

कङ्कणाङ्गदकेयूरमुद्रिकाविलसद्भुजः ॥ १६ ॥

कुञ्जितो योपरस्तेन सन्यक्तसिक्तः, अत एव कुञ्जन् शब्दायमानो यो वेणुस्तस्मिन्ने-
विनोदा विविधमूर्च्छनादवस्तद्वानित्यर्थः । वादनप्रकारविशेषेण कासाधिदाहानं कासाधि-
न्मोहनं कासाभिजडता कासाभिवैतन्यमिति वा विनोदशब्दार्थः । तदुक्तं 'मिश्रम्य चीतं
तदनङ्गवर्चनमिति' 'कुञ्जगतिं गमिता न विदामः' 'अस्वन्दनं गतिमतां पुलकलङ्कणा-
मि'त्यादिना च । अधरस्य सेककरणत्वनिरूपणेन अमृतत्वं ध्वनितं, सेकस्य द्रवद्रव्यसा-
ध्यत्वात् । अत्रान्यस्य तस्यासम्भवेन तत्त्वमेव निष्पत्स्यहम् । स्वयं साक्षात्तिकवेणुजनितशब्द-
श्रवणेनाप्यस्मात्स्वपि सार्वज्ञाकरणं सेके सम्यक्तवम् । यथा कोकिलादिभूयनेन रसोद्गोषो
रसप्राप्तसिद्धसावा वेणुनादेन तद्वोषोस्सदनुभवसिद्ध इति कूजत्वदप्रयोक्त्या भावः । मोह-
नसहायत्वेन अस्य निरूपणेन अस्मदादीनामेवं मोहने भगवतो न कश्चित्प्रयास इति
ज्ञापनार्थं विनोदपदम् । एवं वेणुं वर्णयित्वा तदाधारं वर्णयति कङ्कणेति । कङ्कणोपवर्ण-
ङ्गदं तदुपरि केयूरमिति क्रमः । मुद्रिका अङ्गुलीश्याः । आदिपदेन नक्षत्रमुक्तिकेन्यते ।
तस्या गोच्यत्वाच्चोक्तम् । तथाचैर्मिलैस्तन्तौ शोभायमानौ भुजौ यस्येत्यर्थः । अङ्गुल्यादीनां

मुवाययवत्वेन मुद्रिकाणामपि तच्छेषाकारत्वमुक्तम् । यद्वा । एवं वेणुवर्णने वदा कदाचि-
द्भगवान् वेणुना खनामैव गृहीत्वा समाह्वयत्, तदा तच्छ्रुत्वा रहसागल भगवद्भुजयोः
समुजौ धृतवती, भगवांश्च राधामुखयोः समुजौ, तदा स्वकीयैर्मगवदीयैश्च कङ्कणाङ्गदादि-
भिरतिशोभा भगवद्भुजे द्योति तत्सहत्वाह कङ्कण्येति । तेन कङ्कणादीन्यत्र गोपिकाया
उच्यन्ते । एवं क्रमोपि सङ्गच्छते । बहुमण्यसकैरूपरि तस्या मुद्रिकादेः स्थिते, अत्र
आदिपदेन सुवर्णकङ्कणफाचकङ्कणनसञ्चुक्तिप्रभृतयो मद्दयसा अनेक उच्यन्ते । तेन
सुहृत्क लसद्भुज इति । यद्वा । मुद्रिका आदिर्येषां ते तथेति । तद्भुजसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
तथाच कङ्कणाङ्गदेवराशे ते मुद्रिकादयथेति कर्मधारयः । तेन भगवदीयत्वपक्षेपि
नाकमः ॥ १६ ॥

तदा क्रमेण कौस्तुभादेर्दृष्टत्वात् क्रमेण तद्वर्णयति स्वर्णसूत्रेति ।

स्वर्णसूत्रमुविन्यस्तकौस्तुभामुक्तकन्धरः ।

मुक्ताहारोल्लसद्भक्षःस्फुरन्श्रीवत्सलाञ्छनः ॥ १७ ॥

सुवर्णमयसूत्रेण सुष्ठु निबन्धो यः कौस्तुभो मण्यभरणं तेनामुक्ता म्यासा कन्धरा
स्कन्धभागो यथेत्यर्थः । तादृशकौस्तुभमुक्ता आसमन्तान्मुक्ता विशाला च सा यथेति वा
कर्मधारयः । यद्वा । पूर्वं स्वर्णसूत्रेण सुविन्यस्तो यः कौस्तुभः पश्चात् रतिसमये एतन्ननि-
तान्तरायासहिष्णुतया उचारितत्वात्तेन आसमन्तात् मुक्ता लक्ता कन्धरा यस्य स तथेति ।
मुक्ताहारोति । मुक्ताहारैरुद्वैरतिशयेन लसत् शोभायमानं यद्भक्षस्तस्मिन् स्फुरत् प्रकाश-
मानं श्रीवत्स्वरूपं लाञ्छनं यस्य स तथा । यद्वा । मुक्ताहारोल्लसद्भक्षसा स्फुरन्ती वा श्रीः
तद्वत्सलाञ्छनः । यथा सा भगवन्नखपदावह्निवक्षाः, तथा भगवानपि तन्त्रालपदकुङ्कुमकञ्ज-
लायैस्त्वथेत्यर्थः । स्वकन्धरभूतपादोः स्मृतावस्थोक्तत्वात्तदा च राधाकरस्पर्शवनित्रोमावागानन्दा-
दिना निसर्गत एव किञ्चिदुच्छ्रान्तावधिकं तथा भूतो भगवतो ह्यसौ दृष्टमिति श्रीदृष्टान्तः ।
गोपीः परित्यज्य श्रीदृष्टान्तकन्यां वयं भावः । तथाहि । यदि कस्माद्विद्वेष्टोप्या निष्कटे
स्वाध्यायसदा भगैताद्वन्दुःस्वमेव न स्यात् । अन्योन्यं सर्वसां निष्कपटप्रोतेः विरहसमाभात्,
दुःखसम्भवे वा प्रिय एव सोढुं न शक्नुवात् । तत्सहनेपि वा ताः सोढुं न शक्नुयुः, बला-
दप्यत्रानपेरन् प्रियम् । सपदि चैतदभावात्तस्मीसमीप एवास्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १७ ॥

आपीनहृदयो नीपमाल्यवान् बन्धुरोदरः ।

संवीतपीतवसनो रशनाचिलसत्कटिः ॥ १८ ॥

आपीनेति । आसमन्तात् पीनं स्थूलं हृदयं यस्य स तथेति । सन्त्योर्गन्धदेशो
वर्षिष्ठः । तस्मिन्नतस्यैव सुन्दरत्वेन तथा । यद्वा । आसमन्तात्पीना गोपीकुचास्ते हृदये यथेति ।
गोपीनामापीनहृत्त्वयत इति वार्थः । तदधःस्थां मालामाह नीचेति । नितरामतिशयेन इं कामं
पातीति नीपसाम्रचितमालावानित्यर्थः । नीपान्देन सूक्ष्मकदम्बकुसुमानि तद्वक्ष्यन्त्यते ।

तथाच हृदि कामजन्यकामरसकधारणेन सर्वदा सकामत्वं सूचितम् । तेनैवमपि श्लेष्टत्वं सूचितम् । बन्धुरेति । बन्धुरं निश्चोन्नतं मध्ये निष्ठिदुज्जतं पार्श्वयोरपथेष्विष्टमेतादृशमुदरं यस्य स तथा । यद्वा । बन्धुपदेन हरिनामवत्त्वस्यार्थवन्तः सिद्धा उच्यन्ते । तान् राति 'रत्नयोरभेद' इति न्यायेन लाति आदत्ते आत्मसात्करोति काश्चैतं तद्वन्धुरम् । एतादृशमुदरं यस्मैत्यर्थः । संवीतेति । संवीतं वेष्टितं पीतं वसनं यस्य स तथा । यद्वा । दिग्द्वयाविषयाङ्गान्तरावत्वेन कदा वा भगवानिदं दूरीकरिष्यती उत्कण्ठिततया गोपीनां दृष्टिः पीतवसनमावृत्त्यैव तिष्ठतीति संवीतत्वं पीतवसनस्य । तथाच कर्मधारयः सम्पद्यते । यद्वा । यदा कदाचिन्मानकृतविरहप्रसूतया राधया अकस्मात्प्रकटो दूराद्वायन्त्या समागत्य परिरम्भो भगवांस्तादा स्तब्धवस्तुजकङ्कणावलादिभिः पीतं वसनं संवीतमभूत् तत्स्मृत्या सपद्यति तथा कर्म भवेदिति समनोरथं नामोक्तमिदम् । एतादृशदृष्टिसंवीतत्वस्यातिगोप्यत्वेन संवीतत्वमात्रमुक्तम् । अथवा । इहोत्तरीयस्य वर्णनम् । तदाशेषान्तरायत्वेन पूर्वं दृष्टयैव संवीतत्वं ज्ञेयम् । यद्वा । संवीतं सर्वदा वृत्तमेव वर्तमानं गुह्यस्यावस्थानमिति यावत् । तत्र पीतं वसनं यस्य स तथा । यद्वा । सम्यग्भूतं कामरसरूपं यद्विमलं तद्वान् संवीतः । पूर्वोक्तप्रदेश एव । तस्मिन् पीतं विगतं पीतं वसनं यस्मैत्यर्थः । कर्मधारयो वा । समभिष्याहा-
रशशात् पीतवस्त्रेनैव, तेन वेष्टितत्वं ज्ञेयम्, गोपीभिर्वा । उत्तरीया संवीतं गोपी-
जनश्लासी पीतवसनमेति । यद्वा । सम्यक् वीतं त्वत्कं गृहादिकं सम्भ्यापामभिसारे
वाभिस्ताः संवीता गोप्य इति यावत् । तासु पीतं वसनं यस्मैति । रात्रिजागरणेन
रतिश्रान्त्या चासावधानतया प्रातरुत्थानसमये भगवदीयं वस्त्रं तासु तदीयं वस्त्रं भगवतीति
तथा । यदा भगवान् पूर्वं विविधवस्त्रैस्तासु परमरसप्राकट्यं करोति, तदा तद्वस्त्रमावा-
चया रसाधिक्ये स्त्रीयां तथात्वाच्चयैव रसो भवतीति तथा । यद्वा । सम्यक् वीतं त्वत्कं
पीतवसनं रतिसमये येन स तथा । रञ्जनेति । पूर्वं महामणिहीरकादिजडिता कनकसूत्र-
सूत्रितवददीप्तोदरमुक्ताकलमप्या । शृङ्खलितरत्नविजयघण्टिका धुर्यरूपोता कनकमयी रजना
तया विशेषेण लसन्ती शोभायमाना कटिर्यस्य स तथा । विपरीते गोपीनां रजनया वा
तथा । स्वतः सुन्दरवस्त्रेणैककल्यां विविधरङ्गमण्णादिविभिन्ना शोभा भवतीति विपरीत्यः ।
(यद्वा । विपदेन पक्षिण उच्यन्ते । तथा च तान् लाति सख्यनसज्जातीयस्वनत्वेन
सपर्मतया गृह्णातीति ला । एवञ्च, रजनपदेन सह कर्मधारयः संपद्यते । तथा सती
शोभायमानेत्वमेव पूर्ववत् । रजना विलसन्ती यया तादृशी कटिर्यस्मैति वा । तस्यां रजना-
कृतैव न शोभा, किन्तु सा स्वतः सुन्दरा । प्रत्युतैतत्कृता शोभा रजनायामिति भावः ।)
यद्वा । गोपीनां रजनासु तथा सा यस्मैत्यर्थः । तथा विलसत्यो वा गोप्यस्ताः कस्यां
यस्मैति वा । अथवा नृत्वं स्मृत्येदमुक्तम् । अत एव प्रभरिकाग्रहणेन चाकचक्याधिक्येन
शोभायां विशेष उक्तः, तदा कट्यवल्यात् ॥ १८ ॥

एवं कटि वर्णयित्वा कमश्राद्धं तदवस्थितं पीताम्बरं वर्णयति अन्तररीयेति ।

अन्तररीयधटीबन्धप्रपदान्दोलिताश्लः ।

‘अन्तररीयोपसंस्थानपरिधानान्यचोक्तुम्’ इति कोष्ठादन्तररीयपदं कटिस्त्रीपीताम्बरपरमि-
लप्यवसीयेत । तथाच तस्य या धटी निस्तारे प्रान्तदेशे लोके ‘धरीकिनारी’ति शब्दवाच्यस्त्वस्यां
यो बन्धो बन्धनं तेन प्रपदे पादाग्रे आन्दोलितमञ्जलं यस्येत्यर्थः । कटिस्त्रीपीताम्बरो-
त्तयैव तत्र स्थित्यन्यथातुपपत्त्या बन्धनप्राप्तावपि यद्वन्धनिरूपणं तेन यथा तूलसमये कम-
लादाकारेण बध्यते, तथा बन्धनमत्राप्युच्यते । अत एव चाञ्चलस्य प्रपदे आन्दोलनम् ।
आन्दोलनोक्त्या मधुरनृत्नं ज्ञाप्यते । धटीबन्धप्रपदेन वा बन्धनप्रकारविशेषवाचकम् ।
तथा चान्तररीयस्य धटीबन्धने बन्धनप्रकारविशेषेण तथा तदवस्थेत्यर्थः । यद्वा । धटीपदेन
गोपीनीप्युच्यते । तथाच यदा सर्वास्यविष्टासु सरङ्गकयामन्योन्यं शृङ्गारादिकं च कुर्वी-
षासु मध्ये भगवांस्त्रासामेव वीन्यादिपरिधानेन तद्वेषं कृत्वोपरिस्थूलवस्त्रेण वदनकमलं
गोपयन् कतिपयसखीनां स्वशिक्षितानां मध्ये भूत्वैता यथा न जानन्ति तथा शनैः शनैर्मधु-
रया गत्या समायाति कौतुकार्थं, तदाञ्चलसौवं दृष्टत्वात्तस्त्वलेदमुक्तम् । अन्तररीयस्योपरि या
धटी नीवी तस्याः बन्धे सति प्रपदपर्यन्तं आन्दोलितमञ्जलं यस्मिन्निति । यद्वा । रहसि
कदापिद्वगवान् राधा चान्योन्यमाळेयं कुस्तः । तदा भगवदन्तररीयस्योपरि या नीवी
राधायास्तस्या अञ्जलं तदा तथैवेति तस्त्वलेदमुक्तम् । तदैवाद्यसुखसदोऽधुना किमिति न
तथेति भावः । यद्वा । अन्तररीये अन्तररीयस्याने या धटी तस्या यो बन्ध इत्यग्रे पूर्ववत् ।
एतच्च रजनिजागरजनितालसेनासमशरसमरजवजनितभ्रमेण चाङ्गीकृतानवधानत्वस्य पूर्णा-
यमाननयनस्य स्त्रीपीताम्बरं लपत्वा गोपीवसनमेवायथातथं वेष्टयित्वा गच्छतोऽञ्जलं
तथेति तस्त्वलेदमुक्तम् । यद्वा । नामद्वयनिदम् । तदा पादान्ते विसर्गो ज्ञेयः । तथाचा-
न्तररीयधटी या गोपिकायास्तस्यां बन्धः कर्तव्यमन्यो यस्य स तथा । एतच्च प्रथमसमामने
श्रीधारां वा अन्तराश्रया मिथ्यामानकृतनलनङ्गीकारादा वा निर्बन्धकरणे । यथा तदैवं
स्वनिर्बन्धेन तथाकरणं, तथाधुनाऽस्मन्निर्बन्धेन तथा कर्तव्यमिति भावः । यद्वा । अञ्चलपदेन
गोपिकाञ्चलमेवोच्यते । तथाच यदा भगवान् रहसि समायाति ताव कुङ्कुमादिमुगन्धद्र-
व्यजैल्लक्षणकमले प्रक्षाल्य स्त्राञ्जलेन श्रोत्रं कुर्वन्ति, तदा भगवतः प्रपदे आन्दोलितं
तासामञ्जलं भवतीति तस्त्वलेदमुक्तम् । अधुनापि तथैव कुर्वित्यभिप्रायेण ॥ १९ ॥

अग्रे ऊरुनाम्नादीनां समयविशेष एव प्राकट्येनान्यदा पीताम्बरेषामृतत्वेनाति-
गोप्यत्वं तेषु जानन्तीति ताननुक्तत्वा चरणारविन्दमेव वर्णयति । अथवाधुना तादृशवधाना-
भावेन पीताम्बरप्रसङ्गेनापि प्रपदस्तरणे वाते तल्लवन्धिचरणारविन्दमेवाग्रे स्मृतं वर्णयति,
पूर्वं विसृज्य, अरविन्देत्यादिना श्लोकद्वयेन ।

अरविन्दपदद्वन्द्वकलकणितनूपुरः ॥ १९ ॥

बन्धूकारुणमाधुर्यसुकुमारपदाम्बुजः ।

नलचन्द्रजिताशेषदर्पणेन्दुमणिप्रभः ॥ २० ॥

ध्वजचक्राङ्कुशाम्भोजराजशरणपङ्कजः ।

अरविन्दरूपं यत्तदद्वन्द्वं तस्मिन् कलकणितान्यव्यक्तमधुरत्वेन शब्दायमानानि नूपुराणि यस्य स तथा । अरविन्दपदेन तापहारकत्वसरसत्वगोपीकुचकोकसहचरत्वादीनि सूचितानि । विरहतपनोद्भवे एवैतस्यापि प्राकट्यमित्यादि ज्ञापितम् । कमलस्य यथा सरसदेशमात्रे उत्पत्तिः तद्विशेष एव कुत्रचित्तया । तथैतद्वत्सेनैव सरसहृदयविशेषस्य प्राकट्यमिति सूचितम् । तस्य च यथान्तर्गते जलमात्रमपि तु मकरन्दः तथा गन्धादिषु हृदयादिस्थापने यो रसस्तद्वत् । न तु ज्ञादविषयानन्दसामान्यवत् । तेन तदविषयत्वं तस्मादुक्तमर्थं च सूचितम् । अत एव द्वन्द्वत्वमुक्तम् । तेषामर्हैतदद्वित्वम् । किञ्च । विकसितादेव हि कमलात् मकरन्दप्राप्तिः । स च तरणिकिरणसामानाधिकरन्ध्रे । अत्र च विरहतापस्य तथात्वेन ज्ञानिनां च तदभावत्वेन कर्तुं तद्वत्तासादे । अविच । सति तापे हि तदपहारकमलाद्यन्वेषणं, तेषु तदभावस्योक्तत्वात् नात्रोपयोगः तेषां कश्चिदिति तत्त्वम् । तेन गोपीनामेव हृदये विकासो रसदातृत्वं चास्तेति भावसर्वस्वम् । गोपीकुचकुङ्कुममेव परागोत्र । ध्वजदिग्गजः केसराः । अत एवैताभिरेव 'पूर्णाः पुलिन्ध' इति श्लोके तादृशकुङ्कुमस्यैव तापहारकत्वमुक्तम् । मकरन्दसंवलितस्यैव परागस्य तथात्वेन अत्रापि पूर्वोक्तसंवलितत्वं 'द्विपितास्त्रनमश्चितेने'ति पदेन सूचितम् । अत एव एतद्वर्णनमात्रेण स्मररूपमपि संगच्छते, लिम्पनेन तदभावशेखरं विस्तरेण । कनकहरीकैन्द्रीलमणिपरिष्कृतानि परितो विलम्बितमुक्तागुल्फानि तदग्रे विविधपदविरचितसूक्ष्मपुष्पाणि नूपुराणि तानि अमरा इवेष्वलनेप्यव्यक्तमधुरं शब्दं कुर्वन्तीति तथा । यद्वा । अरविन्देषु गोपीनां हृदयकमलेषु संलालनादौ कलकमलेषु वा यत्तदद्वन्द्वं भगवत्तत्त्वस्मिन्नित्येव पूर्ववत् । समन्विशेषं सृष्ट्वेदमुक्तम् । यद्वा । अरविन्दानां पदं स्थानं यमुनापुलिनमिति यावत् । तस्मिन् यानि द्वन्द्वानि भगवतो गोपीनां च राशे । तेषु तथेति । नृत्वं सृष्ट्वेदमुक्तम् । एवं चरणस्योपरिमाशो वर्णितः । यदप्यत्रे नलचन्द्रनमेव युक्तम् । कमलप्राप्तत्वात् । तत्रापि यत्तद्वर्णनं तत्रियवर्णं सृष्ट्वेति ज्ञेयम् । तत्र दक्षिणचरणतलस्यैव प्रथमं दर्शनात् । पञ्चाश्रयानामिति चरणतलं दर्शयति । अथवा । पूर्वं कदापिद्विरहसंततहृदया रहस्युपविष्टस्य भगवत्शरणतलं निहलतया पश्यतीव परमार्थां सहृदयेऽश्नापयत् । तेन च तापापमये क्लेशशरणमल्लयौ गृहीत्वा पश्यन्ती पूर्वं तलमपश्यत्, पञ्चाश्रयानि । पुनः स्नेहत्वेन तलमिति पूर्वातिवृत्तम् । अजुनापि तादृश एव सन्तापोस्तीति चरणस्मरणमात्र एव प्रकरणावत्सुखाधुनापि तथा कथयिष्येवेदिति समनोरथं नखानि विस्तृत्य तलमेव वर्णयति, ततो नखानि,

पुनस्तत्तम् । अत एव पुनरप्यम्बुजत्वनिरूपणम् । चन्द्रबुजेति । चन्द्रबुजेत्या रक्तमुष्ण-
विशेषः । तद्वत्तस्मादपि चारुण्यं माधुर्यरूपं च सुकुमारं चेति सर्वत्र कर्मधारयः ।
तथापैतावद्यं पदाम्बुजं यत्सेत्तयः । यद्वा । चन्द्रकारुण्यपदेन कुङ्कुममुच्यते । तेन
माधुर्यं सौन्दर्यं येषां ते गोपीहृद्यास्तेषु सुकुमारं कमलाकरस्पर्शेति म्नामिनिव भवमानं
सुहृ कुलितो मारः कन्दर्पो यस्मादिति वा एतादृशं तत्तत्स्येति । एतेनानिकटिनेषु तेषु
तादृशं पादाम्बुजं ददातीति गोपीनामर्थे भववान् स्नेहेभ्यमपि न भगवतीति सूचितम् ।
अम्बुजार्थे स्नेहोपि ज्ञेयः । तत्रारुणेन सूर्येण तथा । नखचन्द्रेति । नखरूपेणैकेनापि चन्द्रेण
जिताः तुच्छीकृता अशेषदर्पणेन्दुमयीनां प्रमायेन स तथा । नैर्मल्यचाकचक्यतापहारकत्वम-
ण्डलकारत्वान्यानामिमाभ्यप्रभत्वेषु कसिन्नप्रत्यक्षे न न्यूनतेति दर्पणादित्रयग्रहणम् । सामा-
न्यतः साम्याभाव उक्ते एकेन द्वाभ्यां वा साम्याभावेपि बहुभिर्मिलितैः साम्यं भविष्य-
तीति शङ्का स्यात् तद्वन्मुदासायाशेषपदं, तेनासम्भावितसाम्यत्वं पर्यवस्यति । दर्पणजयोक्त्या
स्वापरसोमिमाप्रतिबिम्बवत्त्वं सूचितम् । न खेवं दर्पणे । अत एव श्रीभागवते उडुङ्गरकेति
बलविशेषेण, एतेवैवाप प्रतिबिम्बितं बिम्बादपि कोटिगुणितं सुन्दरं भवतीति सूचितम् ।
दर्पणे तस्याभावात् । इन्दुजपोक्त्या निर्मलत्वशब्दसङ्गत्वसूर्यप्रभावनमिमाभ्यत्वानि
सूचितानि । तस्मैतद्विरीतत्वात् । मन्त्रिययोक्त्या सुमुहूर्त्वेति तयात्ममतिकोमलदेशप्रभवत्व-
मतिशयितमाम्यभावनदुदयभूषणत्वमन्तर्पद्विरपि सूचितम् । तस्मैतद्विरीत्यात् । एतेषां
च प्रभां विना स्तोत्रप्रयोजकानां प्रभैव सारभूतेति प्रभावयोक्तिः । चाकचक्ये दर्पणस्य
ह्रस्वे चन्द्रस्यापि लौहिले म्भेरपि उपमानं दातुं न शक्यत इत्यपि दर्पणादित्रयोक्ते-
स्तात्पर्यं ज्ञातव्यम् । तेनाशक्यनिर्वचनसौन्दर्यवत्त्वं सूचितम् । अत एव जयोक्तिरेव, परं
न त्येतादृशमिलपि । यद्वा । नखचन्द्रेण जिता क्लीकृता या राधा तस्याः श्वेदभूता
दर्पणादीनां सा यस्यादित्यर्थः । पूर्वं विरहतापवत्त्वेनातयाभूताया भगवत्सङ्गे जाते तादृशी
शोभा जाता इति तथा । अत एव नखानां चन्द्रत्वनिरूपणम् । यद्वा, नखैर्नखदग्नैश्चन्द्र-
वच्छीतलैश्चापहारिभिर्दर्शनेनैव जिता रतिरने या सा तर्था शेषत्वेन तुच्छत्वेन जातालोपां
तापेनेत्यर्थः । विभङ्गपक्षे द्वितीयपक्षे वा तापममानन्तरं चरणकमलस्य हस्तयोर्महद्वे तत्सौन्दर्या-
भिनिमित्तचित्तायाः परितस्तरश्मिने प्रथमत उपरिस्थितनखदर्शनं पञ्चाक्षरस्येतादृशदर्शनमिति
पूर्वं नखानि पञ्चाक्षेणा वर्णयति । भगवद्वत्तस्याया राधायाः श्रुतस्वादर्शयेव शोभेति तथा ।
एवं नखानि वर्णयित्वा तत्तल्लेखा वर्णयति ध्वजवज्जेति । चरणे निर्भयस्थित्यर्थं (ध्वज-
स्थापनम् ।) निरुद्धे हृदयरोधरूपमहापर्वतविदारभाय (वज्रस्थापनम् ।) वज्रनाथमहारस-
मदमत्तगोपीमनोमज्जमानापनोदनाय (वज्रस्थापनम् ।) निरहतापापनोदनाय (अम्बोज-
स्थापनम् ।) स्थापितानि यानि ध्वजवज्रकुशाम्भोजानि तैः राजन् शोभायमानभरणपद्मवो
यत्सेत्तयः । नेतैतेषामेव कार्यार्यं कृपां कुरु इति भावः । पञ्चव आश्रयेन्तनोदुरः । चरणे

तन्निरूपणेन स यथा सरसवसन्ता एव प्रादुर्भवति, नूतनकामजनको रसगोषकथातिक्रमल-
स्पृष्टशोषलघुप्रतिबन्धोपयोगी च, तथेदं तादृशसेन सरसे गोपीनामेव हृदये प्रादुर्भवति
कामजनकत्वादिभ्यः तथेति सूचितम् । नित्यनूतनत्वं च । यद्वा । एतादृशचरणे पल्लवा
यस्येत्यर्थः । एतच्च यदा विरहसन्तापेन सहृदये पल्लवाः स्थापिता आसन् । तदैव च
भगवत्सागत्येतिविह्वलतया शीघ्रेणैव तापशमनार्थं सपल्लव एव हृदये चरणावस्थापयत् ।
ततः सन्तापो व्ययमदिति । तत्समृत्त्योक्तमधुनापि तथैव कुर्वित्यभिप्रायेण ॥ २० ॥

एवं प्रत्यक्षवर्णनेषु तापानपममेऽतिदुःखिता सङ्गतसङ्केतैव य एतादृशदुःखदः
स पुनः किमिति मृग्यते इति शङ्कां दूरीकुर्वन्नेव स्वरूपमिनिविष्टत्वेन समुदितं स्वरूपं
वर्णयति त्रैलोक्येति ।

त्रैलोक्यप्रादुर्भूतसौन्दर्यपरिपाकमनोहरः ॥ २१ ॥

त्रैलोक्येति यदद्भुतमसम्भावितं सौन्दर्यं गोपीनां तस्य यः परितः पाको विरहतापेन
अभरशोषस्तस्मिन्नपि बभूव मनोहर एवेत्यर्थः । विरहेणातिह्रस्वे मनोनिवर्तनेच्छायामपि
मनसो हृतत्वेन धर्मिण एवाभावाच्च निवर्तनं भवति । विषयस्याप्येतादृशस्वाभावत्वादिति
भावः । तथा चोक्तम् । 'भगवति गुणग्राममि'ति । 'रिपुरिव सखीसंवासोवमि'त्यादिना
श्रीमीतगोविन्दे । यद्वा । त्रैलोक्येद्भुतं सौन्दर्यं यासां तादृशीनां गोपीनां परिपाके
फलपर्यवसाने मनसो हरणं येन स तथा । तस्य फलरूपत्वेन यथा । यद्वा । गोपीनां
तादृशं यत्सौन्दर्यं तस्य परिपाके सम्पद् निष्पत्तौ सत्यां मनो हरतीति तथेत्यर्थः । एतच्च
प्रातरारम्भे सन्ध्यापर्यन्तं पुष्पतल्पमालारचनस्नाभ्यङ्गस्नानानेकप्रकारनीपीपरिपाकेऽप्रसा-
धनमुपगन्धद्रव्यलेपनविलकाञ्जनादिरचनाभिः सकलरङ्गसौन्दर्यं सम्पन्ने सन्ध्यायां भगवा-
नायल मनो हरतीति तत्समृत्त्योक्तम् । असमर्पितपरकीयवस्तुनो यत्प्रहृष्टं हरणम् । भग-
वति च (विविध) मनोहरत्वनिरूपणेन यत्र असमर्पितमपि पृच्छाति, तत्र समर्पितं
मनोस्माकं पृच्छातीत्यत्र किमाश्चर्यमिति भावः सूचितः ॥ २१ ॥

एवं सन्ध्याकाशीनस्य स्वरूपमुक्त्वा तदनन्तरं क्रमेण रहस्यागतस्य स्वरूपं वर्णयति ।

साक्षात्केलिकलामूर्तिः परिहासरसार्णवः ।

यमुनोपवनश्रेणीविहारी ब्रजनागरः ॥ २२ ॥

केलिः कामकेलिः सैव वा कला(स्वरूपं) तन्मूर्तिः । चतुःषष्टिकलासु मध्येऽन्यासां
कलानां ज्ञाता कामकेलिकलायास्तु मूर्तिरूपमेवेत्यर्थः । यथा दुर्गायज्ञसमानाकाराङ्गत्वेन
सुवर्णमय्या अपि मूर्तेर्दुर्गादिमूर्तित्वं प्रसिद्धम् । तथा केलिकलाया यत्किञ्चिद्वर्णमत्वेन
भगवति तत्त्वं प्रतिपाद्यत इति शङ्काव्युदासार्षं साक्षात्कृतम् । तथा च । यथा
दिव्यदुर्गाशरीरे एव मूर्तिव्यवहारो देवानामेव, तथा केलिकलामूर्तिव्यवहारो भगवत्स-
त्साकमेवेति भावः । कलात्वनिरूपणेन सुरते विधित्वं बोधितम् । भगवतः

प्रत्येकाक्षेण दर्शनमात्रेण सुरतेन्द्रजनकत्वस्य (भावश्चकत्वात् ।) सुरते च विविधबन्धकुश-
लत्वेनैतन्मूर्तित्वनिरूपणम् । यद्वा । साक्षादित्यन्वयस्य प्रत्यक्षत्वमर्थः । तथा च प्रत्यक्षा
केलिकलाखेव भूतिः स्वरूपं यस्य स तथा । दर्शनमात्रेण सुन्दरत्वेनैव ज्ञानं, नतु पूर्वोक्त-
मय इव रसिकशिरोमयित्वादिज्ञानमपीति भावः । निमित्तसप्तमी वा केलिकलासित्यत्र । एवं
रतिसामयिकं प्रियं वर्णयित्वा तदैव तद्रसबोधकरस्मान्तरत्वात् (करणत्व)माह परिहासेति ।
परिहासपदेन हासजनकवचनान्युच्यन्ते । तेषु यो रसः तद्रूप एव वा, तत्सार्वभूत-
इत्यर्थः । यदा भगवाञ्चर्मवचनानि वदति, तदैकस्यापि वचनस्य यो रसस्तत्रैव निमग्नस्त्वेव
गोपीषु सतीषु, यदा भगवान् द्वितीयं तादृशमेव वदति, तदा पूर्वरसस्यैव पारमपरत्वेन एव
पूर्वस्मादधिकोर्मिभिरिव द्वितीयसमुद्र इव ततोधिके निपतन्ति । एवमेवोत्तरोत्तरमिति
हृदयम् । अत एव रसस्यैव प्राधान्यं वचनानां नेति ज्ञापनाय रसपदम् । वचनमनुले-
प्तात्पत्वे च रसाभावात् । अत एव नयनभ्रुवादिभिरपि हासरसोत्पत्तिः । अन्यत्र ।
रसिकसिद्धान्ते हि शृङ्गार एव रसः । वीरादयस्ततोषकत्वेन एव रसा गान्धदा । यदा
महाराजस्य सर्वोपकरणान्यपि सुवर्गमयान्येवान्यस्यैतस्मात्पुच्छत्वेन धातुत्वमेव न मन्यन्ते ।
एतदेव रसपदेनोच्यते । अन्यथास्मिन्नस्ते रस्मान्तरस्य रसाभासजनकरत्वं स्यात् । अत एव रसां
विमर्दिताभिप्रायेण 'केचिन्मयनमुदारं मनुसुदनमुदितमनोजमि'त्यादिभिर्वर्ण्यैः गीतगोविन्दे
निरूपितम् । अन्यथा वीररसजनकं नाम कथं प्रयुज्यात् । अत एव रतिरम्ययोगश्च । यद्वा ।
गोपीकृतो यो नर्मरसः स अर्णवो यस्येति । यदा भगवान् गोप्यश्च अन्योन्यं नर्मवचनानि
वदन्ति, तदा भगवाञ्चर्मश्च ता येतुं न शक्नोतीत्यर्थः । रसिकरीतिरेवैषा इति न कश्चितोषः ।
स्वजयापेक्षयैर्भरतोपि महाविति तथा । भगवति पूर्वं वृन्दावनचन्द्रत्वनिरूपणेन सपदि परिहा-
सस्तत्सार्वभूतनिरूपणेन वक्ष्य प्रतिक्षणं वृद्धिः सूचिता । यद्वा । तद्विषयेष्वेकैकं इत्यर्थः । पूर्वो-
क्तार्थवैपरीत्यमत्र ज्ञातव्यम् । यद्वा । यदागमनमुक्त्वा सम्प्राप्त्यां नाममत् प्रियः प्रातश्चाममत्तदा
मानवत्यां राधायां नर्मवचनैस्त्रायाकरोतीति यथा तद्वत्से एव निमग्नः सती विस्मृतपूर्वदुःख-
मानादिर्विद्विष्टयुरक्ता भवतीति सूत्येदमुक्तम् । अर्णवत्वं निरूपयन्त्वा नर्मरसे प्रकटीभवदन्ता
एव भगवित्वाभिप्रेताः । एवं तापापममार्थं हृदयकुतरमणकर्तारं निरूप्य तदनन्तरमसञ्ज्ञातका-
न्मूर्तिर्भगवांस्तद्वशीमेव राधां हृत्ते घृत्वा विशेषकीडार्थमवययमुनातीवप्रतिनिकुञ्जमरीरम्वेति
तत्सूत्याह यमुनेति । यमुनासम्बन्धुपवनानां याः श्रेणयः पङ्क्तयः तामु विहारी कीडाकर्त-
त्यर्थः । कीडा द्विविधा जलस्थलभेदेन । तत्र केवलस्थललीला पूर्वोक्ता । अत्रोभयमनुच्यते । तेन
यमुनायां तद्रूपनश्रेणिषु च त्वेत्यर्थः । प्रतिवृद्धं रमणमिति ज्ञापनार्थं श्रेणीपदम् । विहारो
यथेच्छममयादलीला । तेन वचन् विहन् शयान उपविशेति लीलां कृतवानिति सूचितम् ।
यद्वा । यमुनाया उप समीपे यहनं तत्र वा श्रेणयो गोपीनां तामु तथा । यद्वा ।
पूर्वोक्तसु वेः कालस्य हारी हर्तृत्यर्थः । भगवत्तद्वे सम्पूर्णा अपि रात्रयः क्षणार्धवज्रीयन्ते

तदभावे युगप्रायाः । तत्र वस्तुतस्तु महत् एव भगवत्तत्त्वे तात्पर्यमन्वयं यत्तद्भगवान् महान्तं
कालं दूरीकरोतीति तासां बुद्धिः । तेनैवमुक्तम् । नन्वेवं स्वच्छन्दलीलायां क्रियमाण्यां
व्रजस्थाः कथं न जानन्तीति चेत्तत्राह । व्रजे सर्वस्मिन्नेव भगवानेव नामरोतिचतुरः ।
स्वच्छन्दलीलामपि कृत्वा स्वचातुर्येण तथा करोति यथा कोपि लब्धतेपि नेत्यर्थः । ज्ञाने
तथा रसो न भवतीति तथा । इदमेव यामनते 'नासुखल्लु कुप्पाये'ति श्लोके निरूपि-
तम् । एतेनैव दिवापि यथेच्छं ताभिः सह भगवान्क्रीडतीति परमभान्यवता ज्ञेयम् ।
यद्वा । व्रजपदेन तत्रस्था गोप्य एवोच्यन्ते । तथा च तास्तेव कामलीलायां बन्धादिभिर-
तिपतुर इत्यर्थः । अन्यत्र मुग्ध इवेति भावः । यद्वा । पूर्ववदन्यथा कयापि सह यमुनोप-
वनप्रतिवृष्टं विहरन्मदि भगवान् दूरं गतो भविष्यति भवान्तादा कथमभुनैव प्राप्तिः इत्यत
आह व्रजेति । व्रजनगरसम्बन्धेव, भगवानतो नान्यत्र भविष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि मिलिष्यत्येव कुतो महदुःखं क्रियते इत्यत आह गोपाङ्गनेति ।

गोपाङ्गनाजनासक्तो वृन्दारण्यपुरन्दरः ।

आभीरनागरीप्राणनायकः कामशेखरः ॥ २३ ॥

गोपसम्बन्धिन्यो या अङ्गनास्ता एव जना दासस्तास्मासक्त इत्यर्थः । तेन ताः
परित्यज्य कथं मत्सन्निधावापमिष्यतीति भावः । ननु भवत्यपि तादृश्येव ततोपि कश्चि-
कथं तास्तेवासक्तो न भवत्यामिति शङ्का जनपदेन वारिता । ताः दासीभावं प्राप्ता
निरमिमानास्तेन तासु तथा । मम तु तद्रसमदेनैव सख्यलमानत्वात् न तथात्वमिति
भावः । एतेनैव नन्वधुना भवत्यपि तादृश्येवेति शीघ्रनागमिष्यत्येवातो न दुःखं
कर्तव्यमित्यपि समाधानवचनं परिहृतम् । ता बहुयः, तत्रापि दुर्भावं प्राप्ता रसाधिक्येन ।
'रसाधिक्ये स्त्री पुंभावमावयत' इति शास्त्रायनः । तेन यदि भगवानागमिष्यत्यपि
कदाचिच्छा ता न गन्तुं दास्यन्ति । भगवांश्च तद्वश्य इति ता अतिक्रम्य न गच्छ-
तीति जनपदप्रयोगत्वा भावः । नासक्त्या स्वतोप्यक्षयवस्तव्या इति सूचितम् । ताभिः
सहागमनपक्षे पूर्वोक्तं दूषणम् । स्वपत्यादिपरित्यागपूर्वकं दासीभावं प्राप्ता इत्यपि हेतुरासक्ता-
विति ज्ञापनार्थं गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वथाजनासक्तौ परं महत्कष्टम् । कुत्रचिन्नेदास-
क्तस्तदा कदाचिन्मिष्यत्यासक्तो भविष्यतीत्याशङ्कतावत्सम्बन्धकदम्बायितमासक्तिनिरूपणम् ।
एवमुक्ते रागया मयैतादृशोपि कवचिदाकाशयनियस्त्वं निर्दिश कुप्रास्तीति कयाचिदुक्ते
निर्दिशन्निवाह वृन्दारण्येति । वृन्दारण्यस्य वृन्दावनस्य पुरन्दर इन्द्रः स्वामीत्यर्थः । न
हीन्द्रः कुत्रचिदप्रसिद्धो येन मत्कयनापेक्षात् । वृन्दावनं गता त्वमेव ज्ञाससीति भावः ।
वृन्दावनोक्त्या स्वलनिर्देशोपि विशेषतुक्त्याऽनिर्देशोपीति चातुर्यमेव तस्याः । यथेन्द्रसौ-
लोक्यस्याम्यपि देवलोक एव तत्रापि स्वलोक एव तत्सङ्गनाभिः सेवितो वर्तते । तथा
भगवान् कोटिब्रह्माण्डपरितरिपि गोकुल एव तत्रापि वृन्दावन एव तत्रापि स्वलोके स्त्रीप्राधाने

गोपीभिः सह श्रीवतीति हृदयम् । देवलोकाभावे न दुःखं सुखं इन्द्रादिष्ठिते, अतोऽनुचितं मनुजसमं दर्शनादिदानेन दूरीकुरु इति भावः । ननु तर्हि दुःखासम्भवः । सत्यम् । लौकिकनैदिकव्यवसैया न तु उदतीतेति । तथाहि । स्वर्गे हि केवलपुण्योपाधितं शरीरम् । तेन मुखाग्निरेव, न दुःखाग्निः । तत्साधनप्राप्तोपाधितत्वाभावात् । अत्र च 'नराणां क्षीणपापानां कृप्ये भक्तिः प्रजायते' इति वचनेन पापमात्राभावे भगवत्कृतिताभावात् पापकृतं नैतदुःखम् । दुःखत्वेन पापजन्यत्वसाधने चोपाधिरुक्त एव । एवं सुखमप्यत्र ज्ञेयम् । अतोऽस्मिन्नलौकिकतमे प्रमेयमार्गे सुखं दुःखं च भगवत्सङ्गविरहान्ध्यामेव भवतीति तत्त्वम् । अत एव दशमस्कन्धे अन्तर्द्वारात्कथानिरूपणप्रस्तावे भगवत्सङ्गभगवद्विरहजनितसुखदुःखयोः कर्माजन्यत्वमित्येव निरूपितम् । एतदेव च श्रीभागवते 'आसामहो वरपरेणुद्धुषामि'ति श्लोके 'स्वजनमार्यपथं च हित्वे'ति पदार्थां निरूपितम् । अत एव तादृशजन्यप्रार्थनापीत्यलं विस्तरेण । नन्वेतावदनुसन्धाने तादृशस्य निरहे कथं प्राणसितिरित्यत्राह आभीरेति । आभीरसम्बन्धि यत्नगरं योक्तुं तत्सम्बन्धिन्यो वा क्षियोतिचतुरास्तासां ये प्राणास्तेषां नायको रक्षक इत्यर्थः । तेन तदिच्छयैव परं प्राणसितिः । न तु मत्प्रयत्नेनेति भावः । योक्तुंवासिनां सर्वेषां राजवत्प्रियामकोऽस्माकं तु प्राणानामपीति स्वीकृत्यः सूचितः । तेनान्तरङ्गत्वमुक्तम् । तथा च यथा देशरक्षको राजा तत्र स्थित्वा तं देशं पालयति, तथा भगवान् प्राणेषु स्थितः स्वयं प्राणान्पालीत्यर्थः सम्पद्यते । यद्वा । यथा पूर्वोक्तास्त्वतीति तथा । एतेन भगवता स्वस्मिन् मत्प्राणा नीता स्वयं चास्मद्दृष्ट एव तिष्ठतीति न बहिरुद्गमः प्राणानामिति भावः सूचितः । यद्वा । सेषद्रोषदैव्यमाह । आभीरेति पूर्ववत् । एतेन यः प्राणहर्ता स कथं तत्स्थितिसाधनं सङ्गं करिष्यतीति भावः सूचितः । अत एव नागरीत्वकथनम् । श्लोके हि चतुररक्षितं वस्तु न प्राप्यते । अत्र च तादृशीनामेव तत्राप्यन्तःस्थितप्राणाजयतीति भगवत्समि चतुर्षु सूचितम् । अत एव श्रीभागवते ये दुर्गस्मास्त एव कठिनाः तत्रापि जलदुर्गस्थास्त्राणि साधुजाताः प्रभवत्सत्राणि प्रकरावति काले श्रीतालुषद्रवरहिते स्थिता इति देशकालस्वरूपादिभिरप्यशून्यचौर्यात् पुरुषात् तदुदरतिसर्वसन्नेतुरसदादितापावरणगोपीप्राणहरणे किमाश्चर्यमिति 'शरदुदाश्रये साधुजातसत्सरसिबोदरश्रीमुपगच्छा' इति तामिरेव निरूपितम् । यद्वा । त्वमपि तद्वन्न एव वर्तसे, त्वयि कथं न तथैवत आह । आभीरसम्बन्धिन्यो वाश्चतुराः तासामेव प्राणरक्षको न तु मत्सद्वशीनामचतुराणां, यतो न प्राणबाधायामप्यागच्छतीति । स्वयं चतुराणि दुःखेनैव दीना एवमुवाच । पूर्वोक्तप्रणवासौ तत्रायकश्च इति कर्मधारयो वा । यद्वा । पूर्वोक्तनामनिरूपणेन तत्रत्यपूर्वसङ्गसरणेनातिप्राणबाधायां श्रीप्रमायस्य पालय, त्वमेव मत्प्राणपाता, नान्य इत्यभिप्रायेण चेदं नामोक्तम् । एवमुक्तेप्यतिषीडायां कथमेव तु कथेनान्तिभावस्था श्रीभगेव भवति तेनापि दुःखनिवृत्तिः, भगवान्

तामपि न करोति, न वा मिलतीति क्रमादपि लोकेश्वररीतिरित्याह कामेति । कामादपि शेषरभूतोऽलौकिकरीतिरित्यर्थः । यद्वा । नन्वनन्वसेनारूपत्वाद्भवतीनां प्राणरक्षामनङ्ग एव करिष्यति तावत्पर्यन्तमित्यत आह कामेति । कामस्यापि शेषरोत्सुभैःस्थितो नियामक इत्यर्थः । तेन भगवता यद् परिपृहीता, न तदङ्गमेत्यर्थः । यद्वा । सर्वस्य लोकस्य शेषरभूतः कामः सर्वेषां चक्षुरादिमरणान्तावस्थाः करोति तथा भगवान् कामस्यापि शेषरः तस्यापि तावदवस्थासम्पादक इत्यर्थः । यद्वा । प्रथमासक्तिहेतुभूतं नामाह । कामेति पूर्ववत् । कोटि-
कन्दर्पलावण्य इत्यर्थः । एतादृशसौन्दर्येण वशीकृतमानसा किं करोमीति भावः । यद्वा । कामः कामना मनोरथ इति यावत् । तथा च तस्यापि शेषरोतिदूरे स्थितोऽविषय इत्यर्थः । मनोरथे वासम्भावितमपि भासते वस्तु, भगवत्सौन्दर्यानन्दादिकं तु मनोरथस्यापि न विषयोऽलौकिकत्वादिति । तथा चोक्तं श्रीभागवते 'मनोरथान्तं ययुरिति' । अत्र बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । यद्वा । कामः तृतीयः पुरुषार्थः । कामक्रीडेति यावत् । तस्यां शेष-
रोऽतिविदग्ध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं खल्वीडायामुच्यमानायां खल्वीडास्मरणे यथा यदा कदापित् गृहकुलेनान्येन वा निरोधेन दिवा भगवत्समीपे गमनं नाभूत्तदा स्नानादिभ्यामेव पारं गमिष्यामीति स्याजेन वा श्रियं यमुनातीरगतं सत्त्वादिभिरवधार्य यमुनामगमत्तत्र चैतदर्थमेव तत्कृतनाविकल्-
मिषस्य दर्शनाद्येपादिनातिथिरविरहतापमपाकरोत् तथाप्युनापि तापसत्त्वेन तदपगमायै
पूर्वानुभूतेवाह समनोरथम् । यमुनानाविक इति ।

यमुनानाविको गोपीपारावारकृतोद्यमः ।

राधावर्चनरतः कदम्बचनमन्दिरः ॥ २४ ॥

नौकोपजीवी नाविक इत्युच्यते । एतेन यथा विरहावस्था तासां तथा भगवतोपि इति सूचितम् । षट्पविशेषोक्तिरहितेन सामान्यवस्तुनानिरूपणेनैकान्ते कृतसङ्केते यमुनामात्र एव विनोदार्थमेव तथा करोतीति सूचितम् । अथवा । पूर्वगमोच्छ्ठीलास्मरणेऽपिजीडायां कथं चैतद्दुःखसमुद्रं तरिष्यामीति चिन्तयान्ना तत्प्राप्तनीयूतनौकास्त्वितिमात्र एव स्थापूर्वा-
नुभूतनौकासुखा त्वमेवैतत्प्राप्तेता नान्य इत्यभिप्रायेण च नाविकत्वनिरूपणं कृतवती । एवं पूर्वमेकाकिना भगवता जातं स्वसङ्गममुक्त्वा तदनन्तरमिदं श्रुत्वा सर्वा गोप्यः समा-
गतास्याभिरपि लीलां कृतवानिति क्लृप्तत्वाह गोपीति । गोपीसम्बन्धी यत्पारावारं परपारमर्वाकूपारं च तद्विषये कृत उद्यमः प्रारम्भो वेनेति योजना । इदमत्राकृतम् । याः समागतस्तन्मध्ये काश्चन प्रथमागता भगवद्गोपीसम्बन्धानभिज्ञाः सन्ति । तेन ता यथा न जानन्ति तथा भगवान् मिलित्वेतासां हृदयं ज्ञात्वा भगवान् प्रथमं पारस्करणमेषोद्यममात्रं कृतवान् । पश्चाद्यमुनाया मध्ये नीत्वा ता अपि खलीलावशाः खलीयाः कृत्वा तथैव खयेच्छं रेमे इति भावः । अत एवोद्यममात्रनिरूपणम्, न

तु पारोत्तारणस्यापि । आयासेनारम्य उद्यम उच्यते । तेन वा नारोडुं शक्तास्या स्वयं
 कोडे कृत्वाप्यारोहयतीति सूचितम् । एतेनैतल्लीलायामेव भरो नान्यत्रेत्युक्तं भवति । यद्वा ।
 कासाभित् परपारे सङ्केतस्थलं कासाविदर्बाङ्क पारे । तथा च गोपीसम्बन्धि यत्पारावारं
 तद्विषये तद्वचनार्थं कृतः स येन स तथा । एवं कष्टसाध्यपारयमनोद्यमनिरूपणेन भगवाने-
 तासामर्थेऽग्राम्यमपि करोतीति सूचितम् । एतेन तदैवाद्यो भगवान् कथमधुना नेति सोपा-
 लम्भं दैन्यं प्रकटितं भवति । यद्वा । गोपीरूपो यः पारावारः समुद्रः तदर्थं कृत उद्यमोऽवतर-
 णादिकं येनेत्यर्थः । तदुक्तम् । 'प्रजवनौकसां व्यकिरह ते वृविनहृषी'ति । 'व्यक्तं भवान्
 प्रजवनार्तिहरोऽभिजात' इत्यादिषु । समुद्रत्वं रसाग्निः । एवं सर्वास्तिष्ठकर्तृत्वं भगवति निरूप्य
 ततोपि स्वस्मिन्नल्लुरागमाह राधेति । राधाया यदवकथनं रोचस्तस्मिन् रत इत्यर्थः ।
 इदानीं केवलं लीलाभिनिविष्टत्वेन स्नानुसन्धानाभावादप्यस्या इव स्नानामाप्नुज्वती ।
 अन्यथा मदवरूपवनेत्युक्तं स्यात् । इदं च यदा कदाचिद्भगवन्मिलनार्थमेव दिवसे भगवदर्थं
 पञ्चाश्वशिरिणीनिःपीडितदधिशर्करासुधुतदुग्धताम्बूलचन्दनमाळारिक्तं रहसि गृहीत्वा गो-
 रसविक्रयमिषेण वने भगवन्निकटे कतिपयसखीभिः सहागता तदा गोपसहितो नाथस्तेषा-
 मज्ञानार्थं दानमिषेण सर्वा एवाकारितर्वास्तत्तेन्याम्यः किञ्चित्स्थेष्टे गृहीत्वा ताः प्रस्याप्य ये
 बहु नयति तेन बहु ददाति चेत्तदा प्रस्यापनीयेति तेषु यदन् दर्शय किं वर्तत इतीमां
 वदति । न देयं च मया किञ्चिद्दर्शनीयं न वा देयमिति समुदायाभिप्रायेण वदन्ती
 सस्मितं श्रियवदनमपश्यत्तत्सुखोक्तवती । रतत्वं तदेकपरत्वं । तथा चैतदर्थमेव
 तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदनन्तरं मयैकान्त इयं बोधनीया यथा ददाति तावद्भवन्तो बाधारय-
 न्त्विति तानुक्त्वेमां निषिद्धकदम्बनिकुलं गीत्वा तथा सह तत्सर्वं भुक्त्वा यथेच्छं तत्रैव
 रेमे तदाह कदम्बेति । कदम्बवनेमेव मन्दिरं यस्य स तथा । बहुसंस्कारसंस्कृतं नाना-
 विधपित्रं मन्दिरमुच्यते । तेनाप्रापि विविधपुष्पदलैर्मालाभिश्च तत्प्रासववितानद्वारतोरणमु-
 भिकादयः प्रातरेव प्रेषिताभिः स्वसखीभिर्विरचिता इति सूचितम् ॥ २४ ॥

तदनन्तरं दूतिमिरत्र भगवन्तं ज्ञात्वा येन केनचिद्व्याजेन सर्वास्त्रा समागताः
 ततश्चा अपि रेमे इति तत्समुत्साह कमेण ।

प्रजयोषित्सदाहृष्यो गोपीलोचनतारकः ।

जीवनानन्दरसिकः पूर्णानन्दकुतूहलः ॥ २५ ॥

प्रजयाविदिति सामान्योक्त्या सर्वा एव समागता इति ज्ञेयम् । तथा च प्रजयो-
 पितां सदा हृत्सम्बन्धी तत्र स्थित्वा सर्वदा रमणकृतैत्यर्थः । यद्वा । एतासां सर्वदा
 हृद्यः श्रिय इत्यर्थः । तेन भोगानन्तरं तावत्प्रातिरिक्ता न वेति शङ्का परिहृता । एताः सर्वदा
 हृद्या यस्मेति वा । तेनान्योन्यं तथात्वेन कदाचिदपि न वियोग इति सूचितम् । हृत्सम्ब-
 न्धीति व्याख्यानेपि बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । तेन विपरीतमुक्तं भवति । तेन महासौख्यं बोधितम् ।

तत्र कदाचित्क्रीडुकार्यं तासां स्वस्य चेच्छया तासामेव नीन्यादिपरिधानेन तद्वेषमपि करो-
तीति ज्ञापनार्थं ब्रजयोषिदिति पदमुक्त्वा मध्ये सदेत्युक्तम् । अन्यथा प्रथममेवोक्तं स्यात् ।
एतद्वेषस्यातिगोप्यत्वेनैव निरूपयन् । एवं भगवतो गोपीनां चान्योन्यमान्तरमुक्त्वा सर्वदेवं
रमणे हेतुं वदन् शाश्वतमप्याह गोपीलोचनतारकः । गोपीनां सर्वासामेव यानि लोचनानि
तेषां तारकारूप इत्यर्थः । यथा सत्यपि गोलके तारकाच्छादनं चेत्सात्, न दृश्येत, तथा
भगवदसन्निधानं चेत्सातासां तदा स्थावलोकनमपि न स्यादित्यर्थः । अत एव सर्वदा
तथेति भावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेन्द्रियविषयेष्वप्येवमेव । यद्वा । गोप्यो लोचनतारका
यस्येति । यद्वा । गोपीलोचनानां तारक उद्धारक इत्यर्थः । विरहे लोचनानां जलसमुद्र इव
निमग्नत्वेन भगवत्सम्बन्ध एव तत्सम्बन्धराहित्येन तत्पारमिव मच्छतीति तथा । एतेन न
हि कोपि निमज्जनं पश्यन् स्वयं समर्थः तदेकपरञ्च नोदरति । क्षणविलम्बे एव तद्वाञ्छात् ।
तेन मदुपेक्षा नोचितेति भावः सूचितः । यद्वा । पूर्णं स्वरूपनिरूपणे आननसेन्दुलो-
त्तया तस्य च तारकासाहित्यनियमेनास्सेन्दोरेतान्येव तारकाकाशीत्याह । गोपीलोचनानि
तारका यस्येति । एतेन सर्वदा दर्शनं सूचितम् । ननु यथेवं तदा भवती कथं तिष्ठति भग-
वान् वा कथं तिष्ठतीत्याशङ्क्यामाह जीवनानन्दरसिकः । जीवनरूप आनन्दो यस्य स
तथा । स चासौ रसिकश्च इति कर्मधारयः । अथवा । तादृश आनन्दे रसिको रसज्ञ इत्यर्थः ।
तथा च भगवदीवानन्दस्यैव जीवनरूपत्वेन पूर्वरसस्यान्तःस्थितत्वेन मजीवनमार्गं न तु
सुखं दुःखानावो वा । सङ्गाभावस्य बलिष्ठत्वात् । तदुक्तम् । जीवति परमिह तव रति-
कलयेति । यथा च विरहसन्तप्यमानायाः प्रियदौर्लभ्येन चालातुरावास्ततः प्रियसङ्गमे
यद्वा न रसो न तथा सार्वदिकेपि तस्मिन्निति तद्रसविशेषार्थं रसिकत्वेन भगवतः स्थितिरि-
त्युभयस्थितौ हेतुद्वयमुक्तम् । यद्यपि भगवत्सङ्गः सार्वदिकोपि तथैव तथापि रसमार्गत्वेन
हि भगवता रसमार्गनिर्यादा स्थाप्यते । सा च तादृश्येवेति तयोक्तम् । यद्वा । खलक्रीडा-
मुक्त्वा जलक्रीडामाह जीवनेति । जीवनं जलं तत्सम्बन्धी य आनन्दो जलक्रीडाकूपस्थ-
स्मिन् रसिक इत्यर्थः । यद्वा । जीवनेन जलेनानन्दो येषां ते मत्स्यास्त्रादरसिको रसज्ञः ।
यथा ते जलं विना क्षणमपि न तिष्ठन्ति तथेवं रसं विना भगवान् न तिष्ठतीत्यर्थः । अत
एवमभिप्यतीत्याशया तिष्ठामीति भावः । एवं क्रीडामुक्त्वा तदनन्तरं भगवान् उपविष्य
तिष्ठन् वा या लीलाः कृतवान् ताः स्मृत्वाह पूर्णानन्दकुतूहलः । खलजलक्रीडादिना
पूर्ण आनन्दो येषु गोपीजनेषु तेषु कुतूहलं क्रीडानियेषो यस्य स तथा । एतच्च क्रीडाह्वयानन्तरं
कन्दुकाकारान् पुष्पनिर्मितान् भगवान् गोपीषु प्राक्षिपत् । ताव भगवति । तेन महानानन्दः
सङ्गास्य उत्पन्नस्तस्मैलोकम् । यद्वा । अवज्ञापूर्वकसोपहासलीला कुतूहलम् । तथा च
पूर्णानन्दः कुतूहलेपि यस्येत्यर्थः । यद्वा । पूर्ण आनन्दो अस्मास्थिति ज्ञानयुक्ता ज्ञानिनः
पूर्णानन्दपदेनोच्यन्ते । तथा च ते कुतूहले उपहासे यस्येत्यर्थः । किमेतेष्वि मुद्रयन्ति किंवा
शून्यं ध्यायन्तीति गोपीभिः सह भगवांश्चापुपहसतीति तथा ॥ २५ ॥

एवं सर्वाधिकरसदातुल्यं निरूप्य क्रीडानन्तरमुपनिष्टं सृत्वाह गोपिकेति ।

गोपिकाकुचकस्तूरीपङ्क्तिः केलिलालसः ।

अलक्षितकुटीरस्यो राधासर्वस्वसम्पुटः ॥ २६ ॥

गोपिकानां वा कुचसम्पन्निनी कस्तूरी तस्या पङ्क्ति इत्यर्थः । तस्याः पङ्क्त्यं महा-
सौरते श्रमजलकणैः । एतेन भगवत्यपि श्रमः सूचितः । तथा च तद्व्यासाहो यदा तासां
सदस्तुपविष्टोभवत्तदा सौन्दर्यमनिर्वचनीयमनुभूतमिति एवमुक्तवती । यद्वा । यदा सन्ध्या-
यामामनमुत्तवान्यत्र रात्रिं गमयित्वा प्रातरमल्य केनचिद्व्याजेन रात्रिरमणं गोपयत उरः-
स्वर्लं दृष्ट्वा तन्निमित्तवती तत्सुखेदमुक्तम् । यद्वा । गोपिकाकुचाः कस्तूरीपङ्क्तिः येनेत्यर्थः ।
पूर्वं कस्तूरीपत्रेणा वनाद्रीः शिताः, ततो भगवता रमणे कृते श्रमजलकणैराद्रताभ्यानास्ते-
षादिना तयात्वम् । अथवा, सर्वाङ्गे भगवानेव तादृशोनासंख्यगोपीरमणं सूचितं भवति ।
एतादृशपदुरमणेन्येकरस एवेत्याह केलिलालसः । केलिषु कामकेलिषु लालस इच्छापूर्तिरहित
इत्यर्थः । यो हि यत्र लालसायुक्तः स तमर्थं यथाकथञ्चित्साधयति । तथा भगवानस्मिन्नेव
इत्यर्थः । तेन सर्वदा तद्भाववत्त्वेन तत्प्रयत्नवत्त्वेन च सर्वदा रसदायीति सूचितम् । तासां
सार्पदिको भावो ब्रजयोषित्तादाहस इति नास्तिवोक्तः । अतो न रसाभावशङ्का । एतव कदा-
चिद्गुरुरन्यानन्तरमपि सस्मिन्मानवत्वां बहुधा चाटुकारान् कृत्वा मानयित्वा पुनर्बहुधा
रेमे तत्सुखोक्तवती । यद्वा । बहुधा रमणे कृतेपि त्रिपस्वरूपदर्शनादेव पूर्वस्मादप्यधिक्य
लालसोत्पद्यत इति स्त्रानुभूतं सूत्वाह । तेषु लालसा यस्मात्स तथेति । ननु सहायां
सत्वां न रसोत्पत्तिः । अत्र चैवं सन्तुन्दरमणे कोपि चेदागच्छेजानीयाद्वा तदा कथं
स्मादित्यत आह अलक्षितकुटीरस्यः । न लक्षितान्यपि केनापि कुतो दृष्टानि एता-
दृशानि यानि कुटीरानि लतागृहाणि तेषु तिष्ठतीति तथा । तेन किञ्चलालमपश्यन्तो
यथन्वेपमाना आगच्छन्ति तदापि न जानन्तीति न रसविच्छेदः कदापीति सूचितम् ।
वस्तुतः तेषां पार्श्वसङ्घट्टिरेव सततमनो नालुपपन्नं किञ्चित् । तथा चोक्तं 'मन्यमानाः
स्वपार्श्वस्थानि'त्यादि । यद्वा । यत्र परितो लतागृहाणि मध्ये चोपवेशनस्थानम् । तत्र सर्वा
आगच्छन्तु भवत्यो मयाभ्यागम्यते इत्युक्त्वा तत्पूर्वमेव तत्र गत्वा एकस्मिन् एहे गुप्तोऽति-
ष्ठत्, ततः सर्वा एतदवानन्यस्वप्नामल्य स्वरहःकथामन्योन्यं कुर्वाणा भगवान् यदा मिलि-
ष्यति तदैवं कर्तव्यं भवेति मुवाणा निर्धारितभगवदागमनशोषदुत्साहा अमर्षादं विवदुः ।
ततः कियत्कालानन्तरं भगवता लीलया सीत्कारविशेषे असाधारणे कृते तद्व्यागमेव सर्वासु
तूष्णीं भूतासु चकितनयनासु नाथोत्र कुत्रचिदस्ति पश्यन्तिवति शनैर्द्विवागासु मध्ये अक-
स्मात्किङ्काशःसृतो यदा तदा समीकृतासर्पूषको भगवदवलोकनादिवानितो (नावविशेषः
समभूत्) नाथे समागते एवं (करिष्यामीतिवत् त्वमेवं) करिष्यसीति वदन् यथोक्तं
तास्मात्तेषादिकं कुर्वतो महत्सुखमनुभूतमिति तत्सूत्वाह । अलक्षितभासो कुटीरस्येति ।

यद्वा । यदा कदाचित्स्वयं निकुञ्जे तत्पादिकं कुर्वाणसीत् तदा तत्पश्चाद्भागे मिलितां काञ्चन गोपीं प्रत्यङ्गीकृतावधानतया भगवानभवत् । त्वं पुलिनं याहि मया तत्रैवागन्तव्यं नान्यत्र गन्तव्यमिति । एतच्छ्रुत्वान्तःस्यैव अत्रवीन्मया तत्पादिकं विरचितमस्ति यत्तत्सा सर्वं करोति तावत्कुपां कृत्वा भगवानागमिष्यतीति ककुसरेणैवोक्तवती तच्छ्रुत्वा तदा चकित इव तत्रागत्य शनैश्चादुक्तरान् कुर्वाणस्तत्रैव याहि मन्मथसि न विषादः, कौतुकार्यं परं म-
योक्तमिति त्रुवाणां बलादालेपादिना वशीकृत्य तत्रैव बहुधा रेमे इति पूर्वानुभूतं स्मृत्वाह । न लक्षिता कुटीरस्था येन स तथेति । तेन तदा खनिर्बन्धेनैव मदर्थमेव तथा कृतमनुना मन्निर्बन्धेन तथा कुर्विति भावः सूचितः । ननु कृतरमणो बहुसीबह्वहः प्रियो भवत्साः कदाचिदागमिष्यत्येव तावदेव कार्यमिति त्रुवाणां सखीमाह राधासर्वस्वसम्पुटः । यद्वा, अलक्षितं कुटीरं राधाया एव तस्य तत्रात्वे हेतुमाह राधेति । राधाया वत्सर्वस्वं तस्य सम्पुटः समुदितराधासर्वस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । यथा कुपयः सर्वस्वं यत्किञ्चित्सुवर्णा-
दिकं सम्पुटे धृत्वा प्राणैर्म्योप्यन्तरङ्गं कृत्वा सर्वदा रक्षति क्षणमप्यद्वा च व्याकुली-
भवति, तथा राधाया वत्सर्वस्वं प्राणैर्न्द्रियान्तःकरणशरीरधनयौवनसौन्दर्यादिकं तत्सर्वं भगवति समर्पितमिति नान्यार्थः । एतादृशी धीरा क्वं भवत्यद्वैति भावः । अत एव कुटीरस्थालक्षितस्वरूपमिति । अत्रापि पूर्ववदेव स्नानमग्रहणम् । सम्पुटवदेन राधैव जानाति । तथालेन नान्योपीति सूचितम् । यद्वा । राधा सर्वस्वसम्पुटरूपा यस्येष्टुक्तार्थ-
वैपरीत्यम् ॥ २६ ॥

एवं स्नानमनुत्तमा 'कृत्वा तावन्तमात्मानं'मिति प्रकारेण रमणं तदैव कृतोपवेशन-
स्थाने समागत्य सर्वाभिः सहोपविष्टोऽभवत् तत्क्रमेण स्मृत्वाह बह्वचीति ।

बह्वचीवदनाम्भोजमधुमत्तमधुव्रतः ।

निगूढरसचिह्नोपीचिन्ताह्लादककामनः ॥ २७ ॥

बह्वचीनां यानि वदनाम्भोजानि तत्सम्बन्धीनि यानि मधुनि लावण्यामृतसाम्य-
धरामृतानि च तैर्मोक्षोद्गीकृततदन्वयविस्मृतिः एतादृशमधुव्रतो अग्र इत्यर्थः । मत्तमधुव्रतत्वो-
च्यता तासां सदसि उपविश्य तामिः सह गानं करोतीति सूचितम् । मत्तस्य तस्य शङ्कर-
वत्त्वनिर्मात् । वदनानाम्भोजत्वनिरूपणेन तासां तदेकशोभ्यत्वं सूचितम् । यो मध्येव
व्रतयति नान्यत्स तथा । मत्तश्च नान्यं गणयति । भगवति च तत्त्वनिरूपणेन लावण्याधरा-
स्तदादेश मधुत्वनिरूपणेन ममवतो गोपीशोवैक्करत्वम् । एतद्वसेनैव लक्ष्म्याद्यगणना
च सूचिता । अत एव मर्पादातिक्रमोपि एतेनैव । ननु यथेतादृशी प्रिया भवती तदा भवतीं
विहायाधुनान्यत्र कथमस्तीति शङ्का परिहृता । अग्रस्यैकज्ञास्थितोः । परन्तु मम सर्वदा
सरसत्वादागमिष्यत्येवेति महदवलम्बनेन जीवामीति भावः । अन्यत्र स्थितौ हेतुरुक्त एव ।
शीतलसुखमिलकोमललासिसरसत्वादीन्यम्भोजपदेन सूचितानि । यद्वा । लेखनमुष्मन-

जनितनीलिमाधरमारात् दृष्ट्वा पूर्वं कदाचित् अमरत्रमस्तत्रासीद् गोपीमुखाम्भोजमधुमलोपि रसाधिक्येन भगवदधरमागत इति तत्सम्यक्त्वमुक्तम् । तादृशो मधुम्रतो वस्मिन्निति । अत्रा-
नोदस्य तदनुगतिजनितसुखातिशयस्य च मधुम्रत्वञ्च ज्ञेयम् । यद्वा । मधुपदेन साधारण-
कमलमधूच्यते । तथा च वल्लवीवदनाम्भोजे मधुमत्तमधुम्रता यस्मादित्यर्थः । रतान्ते पद्मि-
नीनां पद्मगन्धो भवतीति तथा । तन्मत्तमधुम्रतानामधुमममेवेनात्र तेभ्योपिकरसादिमत्त्वं
सूचितम् । धर्मन्तरेणापि मधुम्रतत्वमाह निगूढरसविदिति । नितरां गूढः गुह्यो यो रसस्त-
द्विद् ज्ञाता । यथा अमरः कमलनालपत्रादिकं विहाय वन्तर्गुप्तं मकरन्दमेव पिबति जाना-
तीति, तथा भगवानन्यैव वन्द्ये कृतेऽयं रसः प्रादुर्भविष्यति, यत्रैवं नखदशनदानेऽयं रसो
वधिष्यतीति सर्वं जानातीत्यर्थः । तेन महारसमोक्तत्वादनुत्वे सूचिते । ननु गोकुलेष्वरस
सर्वभयरहितसौवं गुप्ततया रमणे को हेतुस्तत्राह निगूढेति । भावप्रधानोऽयं, निगूढत्वे यो
रसस्तज्ज्ञाता इत्यर्थः । यथा गुप्ततया रमणे रसः, न तथा प्रकटतया रमणे इति इममर्थं
जानाति तेन तथा करोतीति भावः । यद्वा । यदा कदाचिद् गोपीवेपं कृत्वा उपरि महता
वक्षेण मुखकमलमावृत्य तासां मध्ये उपविष्टे भगवति केचन गोपाला भगवानशस्त्रीति
शुष्कन्तः समागताः ततश्चाशान्यः पुरुष एव नास्तीति सर्वभिरुत्तरं दत्तमिति तत्सम्यक्त्वाद्
निगूढेति । नितरां गूढस्ते यथा न जानन्ति तथा गोपीपेशानुभूतरसज्ञाया चेति ।
एवं रतिकर्तारं निरूप्य तदनन्तरं जातपुण्यावचयक्रीडां स्तुत्याह गोपीति । गोपी-
चित्तानामाह्लादकर्तृ काननं वनं यस्येत्यर्थः । तत्र प्रतिवृद्धं कोमलदलवसूनलतापुङ्गवज्जली-
ङ्गाह्लादकरणि भगवन्ता सदैकान्ते स्थातुं योग्यानि दृष्ट्वा आह्लादविशेष उलपत इति
तथा । यद्वा । निगूढत्वाद्येकं नाम । तदा पूर्वं गोपीविशेषणम् । भगवत्पक्षोक्तार्थी अत्रा-
प्यनुसन्धेयाः । यद्वा । गोप्यचित्ते यस्य स तथा तस्याह्लादकं काननं यस्येत्यर्थः । एतच्च
यदा प्रथममेव भगवद्गोप्योरन्योन्यमासक्तिस्तदा भगवान् केदे रमणं कर्तव्यमिति विचार-
यन् वृन्दावनं दृष्ट्वा सन्तुष्टो जात इति तत्सम्यक्त्वमुक्तम् । तदुक्तं 'वृन्दावनं गोवर्धनं यमुना-
पुलिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा श्रीश्री रामभाववयोर्वृषे'ति । कलानिधिरिति पाठे बहु-
व्रीहिः । कामकलानिधिरिति वार्धः । तस्मिन्निन्दुरिति वार्धः । गोपीचिताह्लादे कलानि-
धिवन्त्र इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदनन्तरं स्वयं गोपिकाभिः सह क्रमेण कालिन्दीपुलिनमासमन्तात् दृष्ट्वा वने निकु-
क्षेष्पु क्रीडा कर्तव्या ततोऽत्रामल सर्वाभिः सहोपपेष्ट्यं जलक्रीडा च कर्तव्या इति वने
क्रीडाकरणेपि तासां नान्योन्यदर्शनादिकं पुलिने तदपि भविष्यतीति विचार्योत्साहेन्दितो
जातस्तत्सम्यक्त्वाद् कालिन्दीति ।

कालिन्दीपुलिनानन्दी श्रीवातापण्डवपण्डितः ।

आभीरिकानवानङ्गरङ्गभूमिसुधाकरः ॥ २८ ॥

कलं धतीति कलिन्दः, तस्य कन्या कालिन्दी । तेन तासु अन्योन्यं सापश्यमावा-

भावः सूचितः । तस्याः बलुलिनं तस्मिन् व आनन्दः पूर्वोक्तसद्धानित्यर्थः । यद्वा । कालिन्दीपुलिनसम्बन्धानन्दो रासरूपसद्धानिति तस्मिन्नेकानन्दित्वं यस्मादिति भावप्रधानो वा । तदनन्तरमेकस्वरूपेण बहूनां प्रत्येकस्वरूपेष्वपि विलसं कृतवासदाह क्रीडा-
ताण्डवपण्डितः । क्रीडारूपं यत्ताण्डवं तस्मिन्पण्डितोऽतिचतुर इत्यर्थः । ताण्डवं हि नियमरहितं नृत्यम् । क्रीडायां तत्त्वनिरूपणेन काञ्चिद्व्ययति, अर्धरतामेव काञ्चित् त्यक्तवान्यां परिरम्भान्यां चुम्बति, काञ्चिन्निकटस्थां त्यक्त्वा दूरस्थां गृह्णातीत्यादि सूचितम् । अस्य रसशास्त्रोक्तमपि पण्डितत्वोक्तयैवमपि तथैव करोति यथोत्तरोत्तरं रसाधिप्यं भवतीति सूचितम् । तदनन्तरं सर्वोक्तु रेमे इत्याह आभीरिकावतानङ्गरङ्गभूमि-
सुधाकरः । आभीरिकारूपा वा नवानङ्गस्य नूतनकामस्य रङ्गभूमयः तत्सम्बन्धी सुधाकर-
अन्द्रमाः, यथा यथा क्रीडया ताः प्रकशित्वा आनन्दिता भवन्ति तत्तत्कालैत्यर्थः । नवत्वमस्य प्रसिद्धकामाद्रिन्नस्याधिदैविकत्वेन भगवत् एव तत्वात्वेनैतास्तेव प्रकटत्वेन हर-
दग्धस्यैव चात्रैवोद्भवेन चेति । मजानङ्गनवाङ्गर इति नास्ति सहेतुनिरूपणं विस्तृत-
मस्माभिः । अत एव नवानङ्गपदम् । रणभूमिर्विलसन्भूमिश्च रङ्गभूमिरुच्यते । तेनैतास्तु
रतिकौशलं सूचितम् । यद्वा । नयेति भूमिविशेषणम् । तथा आभीरिकाणां नवा नूतना
या अनङ्गरङ्गभूमय उरज्ज्वलास्तत्सम्पत्तिनी वा सुधेव सुधा कामरस इति यावत् । तस्या
आकरः स्थानम् । लौकिकअन्द्रो लौकिकसुधाकरत्वेन तयोच्यते । अयं त्वेतत्सुधाकरत्वेन
तथेत्यर्थः । करणेषु तथा । नवत्वेन कैशोरयौवनमध्यसमयः सूचितः । तेन पूर्वमचतुरा
अपि भगवद्दर्शनवात्रैवैव रसशास्त्रानुपुष्य भवन्तीत्युक्तम् । अत एवाभीरिकापदं पूर्वमुक्तम् ।
अग्रे विदग्धेति वदिष्यति । यद्वा । सामान्यक्रीडानुपलब्धा तत्त्वादियु विशेषक्रीडामाह
आभीरिकेति । तासां नवानङ्गसम्बन्धिन्यो वा रङ्गभूमयः पुष्पादिशय्यास्तास्तु सुधाकरो
दर्शनाश्लेषयुष्मन्नरमणस्यादिमयूसैरखिलतापहारीत्यर्थः । एतेनान्यकारशङ्काप्रदीपावपेक्षा
य निरस्ता । यद्वा । पूर्वोक्तसुधायां सुधानिमित्तं करो यसेति गोपीवक्षसि दत्तकरं
सृत्वोक्तम् ॥ २८ ॥

एवं भगवत्पातुर्ये उच्यमाने तदैव प्रकशितं स्वचातुर्यं सृत्वाह विदग्धेति ।

विदग्धगोपवनिताचित्ताकूतचिनोदकृत् ।

नानोपायनपाणिस्रगोपनारीगणावृतः ॥ २९ ॥

विदग्धा अतिचतुराः सर्वोक्ते वा गोपवनितास्तासां चित्ते आकृता मनोरथत्वेन
पूर्वं विचारिता ये विनोदास्तत्कृत् तत्कारीत्यर्थः । दिवसे भगवान् रात्रौ यदा मिलिष्यति
तदा एवं यन्पादिकं हास्यं च करिष्याम इति विचारितमात्रतत्कृतृत्वनिरूपणेन भगवां-
स्तासामर्थे कथनमपि नापेक्षत इति सूचितम् । तेनातिस्तरसत्वं रमणस्य सूचितम् । विद-
ग्धत्वं भगवत्तैव न स्त इति ज्ञापनार्थं गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वदा गोचारपरतानाम-

नतिचतुरत्वात् । यद्वा । तादृग्विनोदा भगवत एव । तथा च तादृश्यो वनिताभित्ताकृत-
विनोदकृतो यस्य स तथा । अर्धमात्र आर्षः । यदा कदाचिद् भगवान् राधाभाक्त्याभ्य-
व्यासञ्च कारयित्वा पुम्बन् करिष्यामीति तदा समागतमङ्गमारोप्याष्ट-उत्तु कः समाचार
इति । तदा राधा भगवत्सम्बन्धनयकस्मात् कृत्वा अर्थ समाचार इत्यवदत् तदा महान्
विनोदो जात इति तत्समुत्पेदमुक्तम् । अत एव विनोदपदं दत्तम् । पूर्वोक्तार्थे एतद्वैपरीत्यं
यदा जातमासीत्तत्समुत्पेदमुक्तं ज्ञेयम् । एवमेकान्ते कतिपयगोपीभिः सह रममाणे भगव-
त्सन्धा गोप्यो नायमेताभिरेव प्रेषिताभिः दूतीभिः पुलिनमागतं ज्ञात्वा विविधवस्तूनि गृहीत्वा
तथावन्मुखात्स्वल्पाह नानोपायनपाणिस्त्रगोपनारीगणावृतः । यद्वा । सर्वाभिरेव
गोपीभिरेव रमणानन्तरं आन्तं चिरं भुक्तं च ज्ञात्वा त्रिंशत्पमेव काश्चन गत्वा सर्वा सामग्रीं
गृहीत्वा जग्मुस्तत्स्वल्पाह मानेति । नानाविधानि यान्त्रुपायनानि शिखरिणीपकाग्रत-
दुग्धादीन्यतिदृश्यानि तान्मूलचन्दनकस्तूर्यादिसुगन्धद्रव्यवस्त्रमालापुष्पादीनि च । तानि
पाणिशानि वासामेतादृश्यो वा गोप्यस्तासां ये गणाः समूहाः तैरावृत इति तथा ।
उपायनानां पाणिस्त्रत्वोत्तथा तासामागमनानन्तरं रमणस्थलं त्यक्त्वा यमुनानिकटेऽतिप्रसस्ते
निषिद्धतरुच्छाये सर्वाभिः सहोपवेशनयोग्यस्थलं अग्निमलीलायमेताभिर्वेष्टितोऽचलत् यदा
स समयः सञ्चितः । गतावेव तथात्वात् । अन्यथा सामग्री तत्रैव धृता स्यात् । तामिरा-
वृत्तत्वेन मन्ये लीलामतिः सूच्यते । तदुक्तम् । 'ततश्च कृष्णोपपन्ने जलस्थले'त्यादि पद्येन ।
भगवदर्थमेता लौकिकवैदिकमर्वादानपि न मन्यन्ते । सर्वं त्यक्त्वा भजन्त्यत एव भगवानपि
लोकवेदातीतं फलं ददातीति ज्ञापनाय गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वा अप्येवंविधा इति ज्ञा-
पनाय यथभेदज्ञापनाय वा गणपदम् ॥ २९ ॥

एवं गतिं निरूप्य तत्र गत्वा यत्नावांसदह आम्हेति ।

वाञ्छाकल्पतरुः कामकलारसशिरोमणिः ।

कन्दर्पकोटिलावण्यः कोटीन्दुललितयुतिः ॥ ३० ॥

वाञ्छायां कल्पतरुस्त्रयाय भावः । तत्र कालिन्दीधिरकुलकमलां कुजन्मयूरकटहंस-
सारसां मध्ये गच्छितीतदृशविभिन्नप्रसूतै रमणार्थं निरचितस्वलीमिव भान्तीमतिधीरसमीरसे-
वितां हृद्वा जलभीडेच्छामूत् । तदा भगवान् जलक्रीडयैव अमं दूरीकृत्य तां क्रीडां कृतवां-
स्त्रात्र च यथा यथा कामना तस्मां स्थिता तथैव कृतवानिति । तदुक्तम् । 'ताभिर्युतः अम-
मपोहितुमि'ति । वाञ्छापदेन ताभिरनुक्तमपि कृतवानिति सूचितम् । कल्पतरुत्वेन सर्व-
मनावासेनैव करोतीति कुर्वन्नपि अविजित एवेति सूचितम् । यथा स देवैकमोग्यस्तथा एत-
देकमोग्यत्वं भगवतः सूचितम् । एवं सामान्यतो जलक्रीडयुक्त्वा तथैव कृतं रमणं निरू-
पयति कामकलारसशिरोमणिः । कामरूपा या कला तत्सम्बन्धी यो रसस्तस्मिन्
शिरोमणिः सर्वश्रेष्ठो न कोप्येवं जानातीत्यर्थः । जले हि रतिः कठिना, तेन लौकिकलौकि-

कानुभावैः करोतीति तथा । कलात्वेन विचित्रत्वं चोक्तिम् । कामकलारसानां शिरोमणि-
भूतस्वाद्यशरसरूप एव इति वार्थः । उत्कर्षस्य सञ्जातीय एव योग्यत्वात् । तेन सर्वदा पूर्ण-
रसत्वं सूचितम् । यद्वा । स रसः शिरोमणिमूत्रो येन स तथा । कामरसस्य पूर्वं पातोत्प्लेन
मर्यादापामतितुच्छत्वादनुवैष भगवता मन्थानन्दमोक्षदेरप्यधिकतरात्तथा । एवं जल-
क्रीडानन्तरं तीरे समागत्याङ्गशोम्बमानन्तरं वस्त्रादिकं परिधाय सर्वाभिः सहभोजनं चकार,
तदनन्तरं ताम्बूलं भक्षयन्मुष्णीषकञ्चुकादिकं परिधाय तल्लतासने उपविष्टः । ततस्त्यागिल्लकं
कृत्वा कपोलतलमारभ्य सर्वाङ्गे चन्दनं लिप्त्वा मालाः परिधाय भगवते स्वयमप्यन्योन्यं
शृङ्गारतिलकाञ्चनादिकं कृत्वा पुष्पमालाः परिधाय परितो भगवत उपविष्टास्त्रन्मन्थे यतस्त शोभां
सृत्वाह कन्दर्पकोटिलावण्य इति । कोटीलुपलक्ष्यं, जसंस्थकन्दर्पेभ्योप्यधिकं लावण्यं
यत्सेल्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'चकास गोपीपरिषद्गतो हरिर्लोलकलक्ष्म्यैकमदं वपुर्दृष्टि'ति ।
एवं सौन्दर्ये निरूप्यमाणे रासपूर्वकालीनप्राकट्यामन्तरं पुलिने कृतासगोपविष्ट इति शोभां
सृत्वा यथा तदा तत्रोपरिष्व अङ्गसङ्गबाण्यादिभिः पूर्वनिरहतापमपाकरोचयैषाधुनापि
तापमपाकरोत्विति भावेन तत्कालीनामेव शोभामाह कोटीन्दुललितच्युतिरिति । कोटीति
पूर्ववत् । तथा चासंस्थेन्दुभ्योपि ललिता मनोहरा शुतिर्वसेल्यर्थः । तेन निर्मलत्वान्यप्रमा-
नभिमाभ्यस्पर्शवैदूर्यरूपत्वगोपीवदनविकासकरादीनि सूचितानि । अत एव भगवदप्रे-
लीलोपयोगी न लौकिकमन्त्र उपयुज्यते । तुच्छप्रभसोरीपनादाप्रयोजकत्वात् । किन्त्व-
लौकिन्ने भगवन्ननोपिच्छाता लीलोदयसमानकालोदयो लीलोपरतिसमानकालोपरमो
मभ्याकाशावधिमित्रगतिरस्त(स)मपरहित इत्येतत्सर्व 'तदोद्वाराजे'ति श्लोके निरूपितम् ।
किञ्च । तासां रात्रीणां तस्या लीलवाद्य नित्यत्वेन का प्रल्लाशासेल्लं विसारेण । शुतेस्तथा-
स्वनिरूपणेनाङ्गसङ्गं विनापि प्रसरद्भगवत्प्रभासम्बन्धादेव तापापम इति सूचितम् । यस्य
प्रमैवेतादृशी तत्सङ्गे किं वक्तव्यमिति यावः । यद्वा । रासे स्वनिकटस्थभगवत एव
दर्शनेनान्यस्वरूपाणां रसाय भगवता प्रदर्शितत्वेन च तत्र तत्र प्रभामेवापश्यत् तां स्वनि-
कटस्थसैव भगवतोऽमन्वत् । तेन तत्सृत्वाह कोटीति ॥ ३० ॥

एतादृशकृते कोऽभिप्रायस्तत्राह ।

जगत्त्रयमनोमोहकरो मन्मथमन्मथः ।

गोपसीमन्तिनीशम्भद्वावापेक्षापरायणः ॥ ३१ ॥

अमन्मथपदेन तत्र स्थिताः स्निग्ध एवोच्यन्ते । ता एव जगति सन्ति । नान्ये येषां
नायं मोहः । तेनान्येषामसत्त्वं मन्यन्ती ता एव जगत्तदेनोक्तवती । तथा च । तासां म-
नसो मोहनं वशीकरवमिति यावत् । तदेव परमभुद्रेयं यस्य स तथा । यथैवैतद्भवति तथैव
लीलां करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'भवते तादृशीः क्रीडा याः क्षुत्वा तपरो भवे'दिति ।
तथा च मोहनमन्मथसोदरेत्यत्वेन तस्य च सम्पन्नत्वेनातः परं मद्गतामपि किमर्थं चालयिष्यतीति

भावः । अथ स्त्रियस्तु कामेन स्वभावत एव पुरुषस्य वशे भवन्तीति किमाविष्यं भगवतीति चेत्तत्राह मन्मथमन्मथः । मन्मथस्तु न कस्यापि वशे भवति किन्तु तस्य वशे सर्वे । सोऽप्यत्र वशे भवतीत्यर्थः । अधिकं किं वक्तव्यमिति भावः । यद्वा । रासपूर्वसामयिक-
विरहे जडेषु चेतनकार्यं भगवद्भक्तिज्ञानं मत्वा सर्वत्र प्रथमकरणं तथैव लीलादिकरणं सृ-
त्वाह एतादृक्संभाव एव भगवानित्याशयेन जगदिति । जगद्वयेपि यो मनोमोहो गोपीनां
स एव यः उदेत्यो यस्य स तथेति । तदनन्तरं क्रमेण प्रादुर्भूतं सृत्वा आह
मन्मथमन्मथ इति । तत्रानुक्तम् । 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इति । तत्त्वेन प्रादुर्भावस्यायं
भावः । विरहसोपमर्दित्वेन स्वभावत एवातिकठिनस्य प्रभावेन कामादिभावस्य तिर्यहित-
त्वाद्भगवद्दर्शनभावेन न तदुद्भवः । तेन स्वयमेव तद्रूपेण प्रकटः । तथा च तद्रूपे च हृदया-
रूढे तदुद्भवोपसर्गं भवति, तदैव च रसः । अन्यथा रसाभासः स्यात् । अत एव श्रीभाग-
वते 'कापित्कामानुजमि'त्यादिना विरहवतापत्यागमुक्त्वापि पुनर्भगवतो भावः श्रुत्वा विरह-
जतापं जहुरित्युक्तम् । स च तापे सत्त्वेन सङ्गच्छत इत्यर्थं विस्तरेण । नन्वेमपि कुतस्त्राह
गोपेति । गोपसीमन्तिन्याः शब्दो सर्वदा यो भावः कामभावः अपेक्षा च, एते एव
परायणे उदेत्ये यसेत्यर्थः । तेन तथा करोतीति भावः । यद्वा । तातां यः शब्दज्ञातः
सर्वदा निकटस्थितिरपेक्षा च इत्यग्रे पूर्ववत् । गोपसीमन्तिनीसम्बन्धिनी या शब्दभावस्य
निकटस्थितिरपेक्षा तस्याः परायणो निषय इति कार्यः । किञ्च ॥ ३१ ॥

भगवानपि तादृशधर्मदानेन येन क्षणमपि न त्यक्तुं शक्त इत्याह नवीनेति ।

नवीनमधुरस्नेहः प्रेयसीप्रेमसञ्जयः ।

गोपीमनोरथाक्रान्तो नाट्यलीलाविशारदः ॥ ३२ ॥

नवीनः सर्वदा नूतनः मधुरश्च स्नेहो यसेत्यर्थः । नूतनो हि प्रचुरो भवति । भगव-
दीयस्य च सर्वदैव नूतनत्वेन सदा तथात्वम् । मधुरत्वेनासक्तिहेतुता । नवत्वेनाभ्यासक्ति-
विस्मारकत्वमसंगिताया च सूचिता । यद्वा । नवीनेषु नूतनेष्वेव मधुरः स्नेहो यसेत्यति-
दुःखेन ईषत्कुपितैवमवदत् । एवं भगवत्सिद्धं तादृशं धर्मं निरूप्य सन्निष्ठं निरूपयति प्रेय-
सीति । प्रेयसीनां भगवतः प्रियाणां गोपीनां प्रेम्णाः सञ्जयो यत्र यथा कुतश्चित्प्राप्तं वस्तु
एकत्र गुप्ततया स्वाप्यते तथा । पुत्रवित्तमोहदेहादिसितस्नेहो भगवति यदा न कोप्यन्यो
जानाति तथा समर्पित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वा अपि गोप्यो भगवत्प्राकट्यमत्र ज्ञात्वा
सर्वीक्षां विहाय विगाढभावेन हृदय एव प्रेम्णाः सञ्जयमकुर्वन् स एवाधुना प्रकटो भगवा-
नित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'विराजति धृतामाश्रमि'त्युक्तमेतामिरेव । प्रेमसञ्जय-
रूपभगवत्प्रेयसीत्वनिरूपणेनैतासामपि भगवत्प्रेमसञ्जयरूपत्वं सूचितम् । यद्वा । कदापिद्भग-
वान् राधागमिष्यतीति पुष्पचन्दनाञ्जननीवीकस्तूरीचिविधमभ्यस्यताम्बुलमालादिकं निकुञ्जे
संशुद्धं प्रतीक्षामकरोत्ततः समायतायां राधायां शृङ्गारं विधाय रेवे इति तत्संभवाद्

प्रेमसीति । प्रेमसीनां प्रेम्णा सख्यो यस्य स तथेति । एवं बाह्यमुक्तचैतत्कालीनमेवान्तरं स्मृत्वाह गोपीति । गोपीविषयको यो मनोरथ एवमेवं कश्चिद्व्याप्नोति तेनाकाङ्क्षो व्याप्तोऽन्यभावरहित इत्यर्थः । यद्वा । ननु यदि भगवान् भक्त्युद्देशे गतो भविष्यति तदा कथं प्राप्तिरित्यत आह । गोपीनामेव मनोरथेनाकाङ्क्षन्त इति । तेनास्मत्प्रतिरिक्तभावस्य न तत्र प्रवेश इति भावः । एतेनेदं स्वरूपं तासामेवार्थं इति सूचितम् । अत एव श्रीभागवते 'क्षुतिभिर्विहृम्यामि'त्युक्तम् । तदुक्तम् । 'तासामाविरभूदि'ति । 'एवं मदर्थे'त्यादिनापीतीदनुदितं परमभाष्यवतैव विश्वसनीयमित्यतं लिखनेन । यद्वा । यदा पूर्वमेव दर्शनानन्तरं स्वयं भगवदाश्लेषादिमनोरथव्याप्त्या विस्मृतमेहादिरासीत्तस्मृत्वाह । गोपीमनोरथाकाङ्क्षन्ता येन स तथेति । गोपीमनोरथेनाकाङ्क्षन्ता यस्मिन्निति निषीतं वा स्मृत्युक्तम् । एवं मनोरथ उच्यमाने पूर्वं यदा कदाचित्स्वमनोरथं भगवान् स्वतुल्यं दर्शयित्वा प्रतिवासात्तस्मृत्वाह नात्येति । नात्य-लीलायां विशारदः अतिचतुर इत्यर्थः । निरर्थकतत्त्व्यादिसन्दाहं नृत्नमपि सरसमिति ज्ञापनाय लीलास्वनिरूपणम् । यद्वा । नात्यपदेन शास्त्रीयशुद्धमार्गं उच्यते । लीलापदेन देशीयनृत्यमुच्यते । तेन नाट्ये लीलायां च तथेत्यर्थः । यद्वा । कदाचिद्राश्या भगवदग्रे कियमाणे नृत्ये प्रतिपदं साधु साध्विति सखिः कम्पं सानुरागेक्षणं प्रशंसते भगवानतिप्रमोदेनाकाङ्क्षा-श्लेषमपि करोति तस्मृत्युक्तम् । पूर्वोक्ते विशारदोऽतिरसिकज्ञाता इति । तत्र तादस्यो पस्मादिति वा । भगवान् स्वयं नृत्यं कृत्वा तथा शिष्यवतीति तथा ॥ ३२ ॥

एवं भगवत्तुल्यं सरसं निरूप्य तत्सरसतायां हेतुं वदंस्तत्कालीनमेवार्थं निरूपयति ।

प्रत्यङ्गरभसावेशप्रमदाप्राणवल्लभः ।

रासोऽह्लासमदोन्मत्तो राधिकारतिलम्पटः ॥ ३३ ॥

नृत्ये प्रतिपदाभिनयप्रदर्शनेच्छाजनित उत्साहविशेषो रभसपदेनोच्यते । तथा च प्रत्यङ्गं रभसावेशो यस्य स तथेत्यर्थः । तेन सर्वत्राभिनये तादृश्यमेव भवतीति सूचितम् । अत एवातिसरसतेति भावः । तेनेदं देशीयनृत्यं निरूपितं भवति । तेनारम्भे शुद्धमार्गीयं पश्चादेशीयं नृत्यमिति परिस्फुरति सूचिता । एवं द्रष्टृत्वेन काश्चिदग्रे उपवेश्य नृत्यं कुर्वन्नितिसोदग्रे राश्या सह नृत्यं चकार तस्मृत्वाह प्रमदेति । प्रकृत्यो मदो यस्याः तस्याः प्राणेभ्योपि बलमः प्रिय इत्यर्थः । यद्य भगवान् रमसयुक्तला-यैव राधापीति ज्ञापनाय प्रमदापदम् । उभयोस्तुल्यतायामेव सरसतेति तथा । यद्वा । प्रमदा प्राणवल्लभा यस्य स तथेति । यद्वा । प्रलब्धेत्यादिना रम्यसामयिक एव भगवानुच्यते । तदा प्राणपदं बलपरमपि श्रेयमिति दिक् । यद्वा । रासपूर्वकालान्तर्धानानन्तरप्राक्तप्रागन्तरं को वेदाहुनापि कुत्रचिद्भगवानागच्छेत्तदानीन्वेषमार्थमपि प्राणान् स्वापयिष्याम इति वियोगभीरुस्तथा प्राणेभ्योऽप्यन्तः स्वापयन्तीति स्मृत्वेदमुक्तम् । स्वापने सामर्थ्यसूचनाय प्रमदेतिपदम् । एवं सप्रमदालं निरूप्य भगवतोपि तथालं निरूपयति रासोऽह्लास-

मदोन्मत्त इति । रासरूपो य उल्लासः उत्साहस्त्रासिन् यो मदलोन्मत्तस्तदेकरसपूर्णा उत्सहितमर्यादो निस्तुतस्तत्कारामत्वमल्यपूर्वकामलादिरित्यर्थः । अत एव श्रीमन्नयते 'यथा मदन्मुद्रिद' इति दृष्टान्तः । यत्तस्यैव तथात्वात् । यद्वा । रासोल्लासमदोन्मत्ता गोप्यो यस्मादित्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'तदल्लासल्लभमे'ति श्लोकेन । रासलोत्तरविस्मरक-
लैकस्वभावत्वनिरूपणार्थं मदपदम् । नन्वेतदल्लास भवत्याः स्मरणं कथमित्यत आह
राधिकारतिलम्पटः । राधाया या रक्ति रमणं तस्यां लम्पटरत्नचुम्बक इत्यर्थः ।
यद्वा । राधिका रतिलम्पटा यस्मिन्स तथेति । यद्वा । कदाचिद्विस्ते निकुञ्जपुष्पतले विरे
रमणं कृत्वाश्लिष्ट एव शयने कृतवान् तदा क्वाचित्पण्यभरासुतबलधिषीचिवर्णावलीभिक्षत्र
सुते जानन्ती पथाद्वाये स्थित्वा निर्भरराधानिवस्नेहोत्साहवशंवदमानसा गोपी पृच्छतीव
रसार्थं जगाद राधिकारतिलम्पटोवासीति । तदार्थमुल्लोखितोदे श्रुत्वा राधा भगवान-
प्यतिप्रमोदेन वक्षग्रहणनमितकक्ष्णक्षत्कारेण ज्ञापितवती । ततः समागतं गोपी-
मेकान्ते स्वनामसम्बन्धेन प्रियनामोक्तया सन्तुष्टा भगवद्रसपिङ्गादिनिभृतस्त्रालिङ्गनेनाति-
निर्भूतां प्रमेकान्तर्गतमिवदत्, तदा महाव्रसोनुकृत इति तत्सत्त्वेदं नामोक्तम् । यद्वा ।
अन्यत्रावर्षि कृत्वा सम्पूर्णं रात्रिं खनिकट एव निषेवे । ततः प्रातः सकण्ठे मुञ्चं प्रक्षिप्य
पुन्यनादिकं कुर्वन्नेव स्वलज्जतिपूर्णापमाननयनसद्गोपीशृष्टे समागतलक्षदारात्तत्सत्त्वो भग-
वन्तं दृष्ट्वा नाथ आयातीत्यनुवंसतो दर्शनात्प्रीतिं मानं कर्तुमशक्तापि रसस्त्राभाप्यान्मि-
थ्यैव वदन् गोपयस्तुष्णीमितिष्ठत् । तदा भगवत्समागतमनेकचाटुकारान् कुर्वन् सपुलकम-
मलेन स्त्रादिकं प्रीत्या गोपयन्त्यप्यगोप्यतया सर्वाभीषणपुलकैरसमस्तरक्षैरिव खिन्नमा-
त्मानं काकुता तदेकदासीत्वं च ज्ञापयन्ती चाजवीत् । भगवान् राधिकारतिलम्पटः कुतो
मत्सनीपनागमिष्यतीति राधिकाप्राणतया स्वस तद्रमणेनैव स्वरमणेनैव सन्तुष्टापि नूपुरसि-
ञ्चितै राधिकामग्नं जानन्त्यजानन्तीव । तदा राधा तथिहुकं धृत्वा मानं कुरु परं सकृन्मुख-
चन्द्रे दर्शयेति वदन्ती वदन्तुज्ज्वलं चकार । इयं च राधां रसेन चिद्धैव पूर्णा दृष्टान्ति-
प्रमोदेन मालिनीव राधाछेपमकरोत् । तदा भगवतोभयोरकेदैवाछेपे कृते प्रहस्य तादृश-
प्रियदर्शनप्रमोदमरवशा नाथमप्याश्लिषितवती । तदा भगवता तस्यै महामसो दत्त इति
स्वयमतिसन्तुष्टाभवत् । तत्सत्त्वेदं नामोक्तमधुनाप्यागच्छेति भावेन ॥ ३३ ॥

एवं स्वरमणोक्तसमं सत्त्वोक्ता रमणसमं सत्त्वाह खेलेति ।

खेलालीलापरिध्रान्तः स्वेदाङ्कुरचिताननः ।

गोपिकाङ्गालसः श्रीमन्मलयानिलसेवितः ॥ ३४ ॥

खेला कीडा तस्यां वा लीला वन्धादिरूपा तथा परिध्रान्त इत्यर्थः । यद्वा । कदा-
चिन्नगवान् राधा च रहसि यस्य जवः स एवमेवं पुम्बनवन्धादिकं स्नानगुणं करिष्यतीति
स्नानरूपं वनवन्धं कृत्वाहादिभिः खेलनमकुरुष्वाम् । तत्खेलापदेनोप्यते । ततो भगवतो

राधायाश्च पर्यायेण ज्वानन्तरं स्वस्वयमातुराया या लीला पूर्वोक्तकृपा तत्रोभयातुरा-
पतत्रतत्करणात् परितः श्रान्तो जात इति तथा । यद्यप्येवं स्वस्वापि श्रमस्तथापि रसाधिवन्धे
सी पुष्पावभाषयत इति स्वश्रममन्यमानयोक्तं, तेन विपरीतमपि सूचितम् ।
यद्वा । तत्र परिश्रान्तात्परिश्रान्ता येन स तथा । तदुक्तम् । 'तासामतिविहारेणे'ति
श्लोकेन । 'तत्कररुहस्पर्शप्रमोदा' इति च । 'तामिदृतः श्रममपोहितुं श्रान्तो वाड-
विशदि'ति च । यद्यपि नावकश्रमो नावकाया नेष्टस्वयापि भगवानेवमभ्यतिमोहनः सुखद
इत्यभिप्रायेण निरूपितम् । तथा चोक्तम् । 'उत्सवं श्रमरूपाणि दृशीन्सुखमसि'ति । यत्र
तदपि श्रमे एवं तत्रैतादृशश्रमे किं वक्तव्यमिति भावः । अत्र रसिकेन स्वयमेवानेकेषां ज्ञेया
इत्यलं विस्तरेण । श्रमकार्यमाह खेदाङ्कुरचित्ताननः । खेदस्य प्रखेदसाङ्कराः सूक्ष्म-
जलकपासैश्चितं व्याप्तमाननं यस्य स तथा । तस्मिन् समये मुखारविन्दमेव दृष्टिपथमिति
प्रथमं तत्रैवं तदुद्भवेन च मुखकमलमेवोक्तम् । तेन मुक्ताफलैरिव तैरतिशोभा सूचिता ।
अङ्कुरोत्पत्त्या क्षणानन्तरं त एव किञ्चित्पुष्टा भवन्तीति सूचितम् । एतादृशस्य स्पर्शपुष्पना-
दिहेतुत्वेन विभावकत्वं सूचितं भवति । तादृशान्वादनानि गोपीनां यस्मादिति वा । क्रमेण
रतान्तसामयिकं नायं निरूपयति गोपिकाङ्कालस्य इति । गोपिकाया अङ्गे अलस इव
अलसो निष्पन्दं क्षणमात्रं तत्र स्थित इत्यर्थः । तत्र निसर्गात्सुखमिति न्यायेन तदा मुखा-
तिशयात्तथा । यद्वा । पूर्वनामैव रतान्तमुत्पत्त्या पश्चाद्विरूपवेक्षणस्थाने समागत्य गोपिकाङ्क
एवोपविष्टस्तदुपपञ्च एव । तदुक्तम् 'गोपिकाङ्कालस्य' इति नाम्ना । यद्वा । उरवोङ्कास्ते
यथा शिथिलगतयस्तथा भगवानपि तदेत्याह गोपिकाङ्कवत्तयेति । एतेन तास्यान्यथा
बलाबालयन्ति तथा नाशमपि बलात् स्वकोटे समारूढं खण्डमेकान्तं नीत्वाभ्यङ्गादिकं
कुर्वन्तीति सूचितम् । ततः अभाषणमाह श्रीमन्मलयानिलसेवित इति । श्रीमान् यो
मलयसम्बन्धनिलस्रोतं सेवित इत्यर्थः । सेवनेन मान्द्यम्, मलयसम्बन्धेन सौरभ्यं,
श्रीमत्पदेन शैल्यं च सूचितम् । श्रीः लक्ष्मीः तद्वानित्यर्थः । अस्य कालिन्दीसूक्ष्मकमविभावक-
त्वादयो धनम् । तेनैव तादृशश्रमेपि तथालेनालौकिकसाधनैर्भ्यं सूचितम् । यद्वा । अत्र
लक्ष्मीः प्राप्तस्वावसरा रतानन्तरमपि व्यवजनाथैर्मपि ममोपयोगो भवेदिति तदागत्य वृक्षान्तरा
स्थित्वा भयेन लज्जया चाल्मानं गोपयन्त्वचस्पत् । तत्रापि खलुपयोगं दृष्ट्वा तत्रैव पश्य-
न्त्येव दक्षिणसां दिशि स्थिता । तदा मलयानिलत्वेन तत् एव समायच्छन्नुत्खान्मोदविशेष-
मपि गृहीत्वायाति तदा मध्ये श्रीमान् भवतीत्यत उक्तं श्रीमदिति । अत एव श्रीमा-
नवतो 'अयत इन्दिरा' इत्युक्तम् । अत एव भगवता गोपिकाङ्कस्थित्या तदुपविष्टेन च
गोपिकावश्यत्वं श्रियै ज्ञापितमित्यलं विस्तरेण । एतन्नामोक्तिसमानकालमेव भगवान् प्रकटो
जात इति ज्ञेयम् । अत एव तदातिशयशोभां भगवतो दृष्ट्वा श्रीमदित्युक्तम् । पूर्वजुसन्धानेन
त्वरामनैकद्वित्रितयश्रमकत्वानां च सत्त्वेन मलयानिलसेवित इत्युक्तम् । तेन कर्मधारयो
ज्ञेयः ॥ ३४ ॥

अत एव फलं जातमिति ज्ञापनार्थमेव फलश्रुतिमाह इत्येवमिति ।

इत्येवं प्राणनाथस्य प्रेमासूतरसायनम् ।

यः पठेच्छ्रावयेद्वापि स प्रेम्णि प्रमिलेद्भुवम् ॥ ३५ ॥

इतीति समाधौ । एवंभूतं पूर्वोक्तं यत्तत्प्रेमरूपो योसूतरसायनं स्थानमित्यर्थः । यद्वा । प्रेयसन्वन्धि असूतरूपं रसायनं महौषधं प्रेमकृतव्यथायां व्यवनिवृत्त्युपायमित्यर्थः । असूतत्वेनानुभवदशावमपि सुखदं नान्यदुःखदमिति सूचितम् । उक्तावपि हेतुरुक्तोनेन । भगवन्निष्ठं हेतुमाह प्राणनाथस्येति । प्राणानां स एव नाथो रक्षकत्वादिसर्वपथवान् । तेन प्राणरक्षार्थमेवैतद्विरूपितमिति सूचितम् । यद्वा । एवं पूर्वोक्तं प्राणनाथस्य प्रेमरूपमित्यर्थः । अन्तःस्थितं प्रेमैवैतद्रूपेणैव प्रकटमिति हृदयम् । तद्विशेषणमस्तेति । असूतस्य रसानां योजयन् स्थानमित्यर्थः । विषयभुक्त्वा निषेधं वदन्नेव फलमाह यः पठेदिति । सामान्योक्त्या नात्र वर्णादिनियम इति सूचितम् । वेत्तनादरे । तेन श्रवणं कीर्तनं स्मरणं वा भवतु । किन्त्वैतद्विष्टवमेवापेक्षत इति भाषार्थः सूचितः । अपिशब्देन सद्युष्येपि तयात्वं सूचितम् । स प्रेमरूपत्वादस्य प्रेम्णि भगवत्प्रेम्णि प्रकर्षेण मिलेन्मिलति । तद्वान् भवतीत्यर्थः । पुल्लिङ्गनिर्देशः स्वातन्त्र्यपरः । तेन स्त्रियामपि तथा । प्रकर्षेण प्रेमी-लक्ष्यं येन क्षणमपि न विदोषं सहते । यथा बोधीनां तथेति । अविनाशिफले भवतीत्याह भुवमिति । क्रियाविशेषणम् । सत्यमिति वा । नात्र सन्देह इति भाषः ।

तदेतत्सर्वं निजहृदि निगूढं ब्रजवधूप्रसादश्रीभाशि प्रणविरसिकानामतिमुदे ।

प्रपन्नेन स्नेन प्रकटितमजस्रं मयि तरां ब्रजश्रीसौभाग्यं हृदि विदधातु प्रियतमम् ॥१॥

यद्यप्यतिगोप्यत्वादनुचितमेतत्प्रकाशनं नूनम् ।

महदौषधमनुष्ठानश्रितमेव तथेति तद्रचितम् ॥ २ ॥

प्रार्थये रसिकाः स्तैरं परमन्त्रिदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥ ३ ॥

इति वृन्दावनाम्पोषिकन्द्रदासप्रार्थना कृतम् ।

प्रेमासूतौषधत्वेदं विद्वलेनानुष्ठानकम् ॥ ४ ॥

इति श्रीभिडुलेश्वरविरचितं प्रेमासूतविवरणं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

परिवृढाष्टकम् ।

श्रीगोपेश्वरकृतविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभश्रीविठ्ठलेशाचार्यकेलवान् ।

परच्छतस्त्रिंशत् ग्रन्थं विवृणोमि यथा स्फुटम् ॥ १ ॥

‘रसो वै स’ इति श्रुतेः समिदानन्दस्य भगवतो रसरूपत्वात्तत्र द्वष्टैः स्वकर्मभिर्वन्द-
न्या वाग्यवाभायः स्थापयितृत्वे भक्तेरावश्वकत्वाज्जनशिक्षाकृते कृष्णभक्तिकृतः श्रीमदा-
चार्याल्लदाविर्भावः प्रार्थयन्ति कलिन्दोद्भूताया इत्यादि ।

कलिन्दोद्भूतायास्तटमनुचरन्तीं पशुपजां

रहस्येकां दृष्ट्वा नवसुभगवक्षोजयुगलाम् ।

दृढं नीवीग्रर्निधं श्लथयति मृगाध्या दृढतरं

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ १ ॥

श्रीपरिवृढे रतिप्रादुर्भावः सततं भवतु, श्रिया सहितः परिवृढः प्रभुरित्यर्थः, पर-
महेति यावत् । तथा च पाणिनिसूत्रं ‘प्रमौ परिवृढ’ इति । ‘वृह वृद्धि वृद्धौ’ । अत्रोक्तस्य
वृभावो बलं च हकारलोपश्च निपात्यते, इदितोस्य नलोपश्च । सारूपं तु समासौ
वक्ष्यन्ति ‘रतिपतिपितु’ रित्यनेन पदेन । परित उद्युक्त इति योगे, श्रिया परिवृढ इति च ।
‘वृह उद्यमने’ उद्यमनमर्थाह्वीत्यर्थः, सामान्यतो लीलामुत्तमा विशेषतो लीलामेनामेव वा
विशेषणेनाहुः, अथवेदानीं स प्रभुः कीदृशो दृष्ट इत्यत आहुः, अथवा कीदृशे रतिप्रादुर्भावः
प्रार्थनीय इत्यत आहुः कलिन्देत्यादिना । इयं विविधलीलोपयोगिनी, सा चोत्पत्तिमारब्धेवेति
ज्ञापयितुं कलिन्दोद्भवदम् । इयं हि संयोगसामग्री । तटमनुचरन्तीमिति । ‘लक्षणे-
त्यम्भोत्पत्त्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वमनोः । चरन्ती गच्छन्ती विरहमनुभवन्ती चेत्यर्थः ।
‘पर गतिभक्षणयोः’ । विरहसामग्रीमाहुः पशुपजामिति । पशुपो वृषभातुः । एतेन
परावस्थास्य सन्तीति ज्ञापितम् । पशूनां वारणे विरहो भवतीति तथा । पशुपलस्सरणेनैव
विरहः । तज्जालां राधामिति विशेष्याध्याहारः । मध्ये विरहसामग्री रसस्य पूर्णत्वं
स्थापयति नवसुभगवक्षोजयुगलामिति । किञ्च, नवमामन्तुकं शोभनं परब्रह्म-
सारूप्यसमानाधिकरणं भगवैश्वर्यादि यस्याः सा नवसुभवा । तदुक्तं यमुनाष्टकटीक्या-

‘मष्टविधैश्वर्यं भगवता कालिन्धै दत्तमिति । वक्षसि वक्षोनिमित्तं वक्षोरमगनिमित्तं च जायत इति वक्षोवा श्रीः सा सुमला सुगलनिरूपिका यस्याः सा वक्षोजसुगला । सा चासी वक्षोजसुगला च नवसुभगवक्षोजसुगला ताम् । ‘पुंवल्कर्मचारयेति पुंवद्भावः । तदुक्तं ‘श्रीर्य-
त्पदान्पुत्रे’त्यादि, ‘वक्षः श्रियैकरमण’मित्यादि च, ‘कमलवासपल्लीति’ च । अन्यथ, नवानां स्नेहेन कियमाणानां अचनादीनां शोभनं भगं रविः प्रकाशिका । तदुक्तं यमुनाष्टव्यां ‘कुस भक्तिराय’मिति । वक्षसो वा जेत्री ‘जस्तु जेतरी’त्येकाक्षरी नाममाला । भक्त्या वक्षोर्वयस्त्वा-
त्प्राप्तिरिति ‘श्रीर्यत्पदाम्पुत्ररज’ इत्यस्य सुबोधिन्यां क्षितम् । सुमलेति च पूर्ववत् । अपरञ्च, नवसुभगवक्षोजसोर्गुणस्य भगवत्करसुगलं लं चलनं यस्याः सा ताम् । तदुक्तं ‘राधिका-
द्वयगतद्वयकरकमल’ इति । अन्यथ, न वसु धनं, तत्र गङ्गोपासकानाम् । सैवेति वसु-
र्गङ्गा भगं मुक्तिर्वक्षोवा लक्ष्मीर्गुगला असमत्वेन सुगलनिरूपिका यस्याः सा, अद्वितीयेति यावत्, ताम् । तदुक्तं ‘यथा चरणपद्मना मुरारिपोः प्रियंभावुकैति’, ‘हरेर्बदतुसेवया भवति सौख्यमामोक्षत’ इति च । ‘इयं तव कथायिका सकलगोपिकासङ्गमे’त्यादि च । श्रीपरि-
वृष्टसारूप्यस्य श्रवणार्शनाद्यैश्वर्यस्य समासाः साधवः । ‘सततमतिशयितहरिभावनाजातत-
त्सारूप्यगदितनिबद्धय’ इति श्रियमुनायाः सारूप्यश्रवणात् आधिदैविकादिभावेन तस्यास्त्वैविध्यात् । अन्यनिधये तु नैवं समासाः कर्तव्याः । एवञ्च, आधिदैविकायाः श्री-
परिवृष्टसारूप्यमाध्यात्मिकायास्तु हरिसारूप्यमाधिभौतिकायास्तु नीलवर्णेन सारूप्यमिति प्र-
तिभाति । दृढमिति सामान्ये नपुंसकम्, दृढमक्तिरिति वत् । समास्याः श्रीराधायाः । लक्षणं चैतत्तस्याः । दृढतरमित्यत्र कलिन्दोद्भूताया इत्यादिविशेषणचतुष्टयं हेतुः, अतस्तदुक्तः ।
स्वयं पश्यन्तीति श्रवयतीति वर्तमानार्थकशतुः प्रयोगः । आपितपुंस्कादितिपुंवद्भावः । वक्षोवौ कुचाविति भाषितपुंस्कत्वम् । रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वाद्भक्तिवाचकं रतिपदमुक्तम् । स्तेनि-
त्वत्वात् प्रादुर्भावपदम् । प्रार्थनायां लोट् । इयमावश्यकी । ‘भक्त्यभावे तु तीरस्व’ इत्यादि-
वाक्यात् रत्नतिरिक्तं तु न प्रार्थनीयम् । ‘प्रार्थिते वा ततः किं स्वा’दित्यादिवाक्यात् ॥१॥

ससीवृन्दे मिथो गुणानुवादे लीलासहितत्रियतमप्राकल्पेनान्तर्मे भावविशेषा उत्प-
द्यन्ते, न ते सङ्गोऽपीति विरह वान्तरस्य परमफलत्वात् श्लोकद्वयेन प्रार्थयन्ति समा-
यात इत्यादि ।

समायाते स्वस्मिन् सुरनिलयसाम्यं गतवति

ब्रजे वैशिष्ट्यं यो निजपदमताञ्जाकुशयवैः ।

अकार्षीत्तस्मिन् मे यदुकुलसमुद्रासितमणौ

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ २ ॥

हिहीरीहीङ्गारान् प्रतिपद्यु बने कुर्वन्ति सदा

नमद्ब्रह्मेशेन्द्रप्रभृतिषु च मौनं धृतवति ।

मृगाक्षीभिः स्वेक्षानवकुचलयैरर्चितपदे

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ३ ॥

तस्मिन् यदुकुलसमुद्रसितमणौ यदुकुलसमुद्रेति विशेषणात् पूर्णानन्दे हरी श्रीयो-
र्धनपरे रतिप्रादुर्भावः, तथा अस्मितमणविति रूपं । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायां
विरहसामग्रीके स प्रार्थनीय इत्याशयेन विरहसामग्रीमातुः समायात इत्यादि । सस्मिन्
समायाते सति व्रजः सुरनिलवसाम्यं गतवान्, न तु वैशिष्ट्यम् । यतः सर्वोप्यधरः, व्रजे
वैशिष्ट्यं तु करणीयम्, आत्मीयत्वात् । तथा च सस्मिन् व्रज इत्यप्यन्वयः, तदाहुः यः
सस्मिन् व्रजे निजपदगताञ्चाङ्कुशयवैवैशिष्ट्यमकाशीदिति । अर्धाद्रिचारणार्थं गमनसमय आ-
गमनसमये च । तथा च यः सुरनिलवसाम्यं गतवति व्रजे सस्मिन् समायाते सति निज-
पदगताञ्चाङ्कुशयवैवैशिष्ट्यमकाशीदित्यप्यन्वयः । अर्धाञ्चाङ्कुशयवानामेव ग्रहणं कन्दोदु-
रोधेनान्येषामप्युपलक्षकम्, योग्यत्वात् । वैशिष्ट्यं सुरतोदसमनरूपम् । तदुक्तं गोपिकाभि-
र्बुगलपति 'निजपदाञ्चदलैर्वज्रवज्रनीरवाङ्कुशविषिप्रलम्भैः । व्रजमुवः शमयन् सुरतोद'-
मिति । अकाशीदिति नूतप्रयोगो लीलानां निलत्वेति श्रीमदाचार्यान् प्रति तदानीमप्राक-
ट्यान् । एतच्च निललीलावादे विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । सोपि श्रीपरिवृढ एषेलाभावेनाहुः
श्रीपरिवृढ इति । अत्र पूर्वोक्तनाभेदः । तदुक्तं तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'समान एवं
चामेदा'दिति सूत्रभाष्ये । अत एव 'प्रभौ परिवृढ' इति निपातोऽपि सङ्गच्छते । अन्यत्
पूर्वम् । हिहीहीहीह्वारानिति । अशब्दो ह्रस्वकारान्तः, ततो द्वौ दीर्घकारान्तौ, तुरीय-
स्वनुस्वारान्तदीर्घकारान्तः, हीमो निर्देशो हीकारः, 'वर्णात्कार' इति कारनिर्देश इत्येव । द्विष
हीष हीष हीह्वारश्च हिहीहीहीह्वारास्तान्, इन्द्रान्ते भूयमाणं प्रत्येकमभिसंघष्यत इति
यथासंभवं हिहीहीहीह्वारादयोपि बोध्याः । पशुं पशुं प्रतीति प्रतिपञ्चु । 'अप्ययं विभक्ती'-
त्यादिनाभ्ययीभावः समासः । सदा दक्षिणपार्श्वं कुर्ये संस्थाप्य वामबाहुतुल्यैः कृत्वा कुर्वति,
किञ्च, सदा कुर्वति, न कदापिदसि प्रतिपञ्चु तृणीं सितवति । अयमेव भगवान् तु गोपाल
एव तदाहुः नमदित्यादि । यः पूर्व भागवतद्वौ नमद्रत्नेषोऽन्धप्रभृतिषु मौनं धृतवान्,
स एवेदानीं हिहीहीहीह्वारान् प्रतिपञ्चु वने कुर्वेत्तान् ज्ञानगोचरीभवति तस्मिन्नित्यर्थः ।
कुर्वतीति वर्तमानार्थकशतुः प्रयोगात् । चक्ररोतुक्तसमुच्चयार्थः । मृगाक्षीभिराद्वनस्थाभिः
स्वेक्षारूपैः नवकुचलयैरर्चिते पदे यस्य तस्मिन् । तासानीक्षाविषयतया भगवत्पदयोः
स्थितिः । अत ईक्षाभिरर्चनं, कञ्जलदीनां नीलत्वादीक्षणानां कुचलयत्वं, कुचलयं नीलमम्बु-
जन्म, कौ घृणिव्यां वलयमिव, शोभाकरत्वात् । तदानीं भगवद्दर्शनेन ये कामशुषलिता वि-
पिषा भावविशेषास्तेऽव नवजन्मेनोच्यन्ते ईक्षासु । कुचलयेषु तु रसोदीपकत्वं नवत्वम् ।
स्वेक्षाश्च वलयतोऽप्यधिकाः, यतो वलयान्यपि कुलितानि यानि शृणत्कारमुक्तानि विशेषो-
दीपकानि तानि कुलितानि यातानीति ज्ञायते । ताश्च भक्ताः । अतः पदे एवार्चनित्यस्य,
स्वरूपं तु ददशुरेद । कुलज्जादिभिः अन्वसर्वप्रतिपन्धे स्वेक्षानवकुचलयैरेवाचितवत्य

इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । अत्र रतिप्रादुर्भावं इत्यादिपुनःकथनं भक्त्यादरे वीप्सारूपं च । श्रीपरिवृढ इति निपातप्रकारस्तु पूर्वश्लोक एव उपपादितः ॥ २, ३ ॥

साहात्म्यं वदन्तः प्रसङ्गेन तलुस्वरूपे विभौ तं प्रार्थयन्ति सकृदित्यादि ।

सकृत्स्मृत्वा कुम्भी यमिह परमं लोकमगम-

चिरं ध्यात्वा घाता समधिगतवान् यं न तपसा ।

विभौ तस्मिन् मल्लं सजलजलदालीनिभतनौ

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ४ ॥

तस्मिन् विभौ रतिप्रादुर्भावस्ताथा । अत एवात्रैव विभाविति ससम्बन्तोपादानम् । विभुः प्रभुत्वेन 'प्रभौ परिवृढ' इति निपातोपि सङ्गच्छते । योगस्तु विशेषेण भगवत्ताविर्भवतीति, 'तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी' दिलाष्टमस्कन्धवाक्यात् । (अत एवात्रैव विभाविति ससम्बन्तोपादानम् ।) स्वरूपं वदन्तः स्वयं रासलीलैकतात्पर्याः रासस्त्रीभावपूरित-विग्रहावेति रासलीलवैशिष्ट्यमव्याहृतुः सजलजलदालीनिभतनाविति । सजलो यो जलदस्तस्य वा आली पङ्क्तिस्त्रयिणा तनुस्त्रय रतिप्रादुर्भावप्रार्थना प्रथमश्लोक एवोक्ता । प्रेम्णां वाक्यप्रबन्धः, साहात्म्यज्ञानेन तज्जननात् । किञ्च, सजलपदेन भगवतोऽन्तःश्रवो बोधितः, रासे त्वरितावमनेन च श्रमसंभवात्, तद्वन्द्यार्थेति रत्नाविर्भावार्थमपि श्रमः संभावित इति सूचितम् । जलदपदेन च रासस्त्रीभ्यो यथा तथा गजेन्द्राय जीवनप्रदत्वम् । जलं जीवनमिति, तथा विरहिणे मल्लं जीवनप्रद इति ज्ञायते । आलीपदेन च रासे यथा मेघचक्रे तथेश्वरपङ्क्तिः सखीकेति ज्ञायते । गजेन्द्रप्रसङ्गे 'शेषं च' मत्कलां सूक्ष्मां श्रियो देवीं मदाश्रयामिति वाक्येनेश्वरस्य सखीकल्पात् 'बद्धः श्रियैकरमण'-मितिवाक्याच्चावग्रहं श्रियो रमन्ते प्रबभूवुः परमलोकगमनानन्तरमपि गजेन्द्राय च बहुवारं जीवनप्रदत्वमालीपदेन बोध्यते, मल्लमपि सततमित्यालीपदेन सूच्यते । एतदर्थमेव दृष्टान्तः । आलीपदं शेषार्थं रासलीलैकतात्पर्यत्वात् रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वाच्च रासलील-वैशिष्ट्यमित्युक्तम् । अथवा गजेन्द्रं परिगृह्य विवति गच्छन् सजलजलदाली भवतीत्यालीपदम् । अथवा सरसि प्रतिबिम्बितस्य तरङ्गोपाधितः प्रतिबिम्बानि बहूनि भवन्तीत्यालीपदम् । अथवा श्रियो हारे भगवत्प्रतिबिम्बपङ्क्तिरिति तथा, अन्यथा तु सजलजलदनिभतनुतुरितेतामेव चारितार्थ्यं भवति । आलिः पङ्क्तौ दीर्घान्तोपि अस्मादेव ग्रन्थात् । यथा श्रीभागवते 'कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यासस्ववपुषाम्नुद आतपत्र'मित्य-श्रवस्त्रीशब्दो दीर्घान्तोपि, तथायमपि कचिद्द्रष्टव्यः । न्युत्पत्तिस्तु आ ईप्सलीपते शेषं करोतीत्याली पङ्क्तिः । 'लीद्' शेषमे' किम्, ननु 'जलभूषणादा'चाक्षरं द्रव्यन्तः । अत एव शृङ्गाररसमण्डने द्वितीय उल्लससे पुष्पालीति प्रयोगः । अथवा सजलजलदालेरीः श्रीस-न्निभा तनुः । नितरां भातीति निभौ । वक्ष्यन्ति चाग्रे 'हरिवेस्तस्मि'जिति । हरिशब्दः, तनुर्लक्ष्मिर्भविस्त्वारिकैकाऽन्यासासुपलक्षिका । जालपेशवैकनचनं दान्यपातुरोपेन । अथवा

मनोमयलीलां क्रियात्मकस्य च तां वदन्तस्तैः प्रार्थयन्ति पराकाष्ठेत्यादि ।

पराकाष्ठा प्रेम्णाः पशुपतरुणीनां क्षितिमुजां

सुदसानां त्रासास्पदमखिलभाग्यं यदुपतेः ।

विभुर्यस्तस्मिन् मे दरविकचजम्बालजमुखे

रतिप्रादुर्भाषो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ ५ ॥

तस्मिन् दरविकचजम्बालजमुखे रतिप्रादुर्भावस्तथा भवतु । कमलमुखत्वं सकल-
साधारणमुपयोरन्वयार्थत्वं श्लोकस्य स्मरेत्यन्ति । किञ्च, दरविकचे ईषद्विगतबन्धे ईषद्विजु-
क्षिते जम्बालजे कमले नेत्ररूपे मुखे यस्य मनोमयस्य भगवतः सः 'मनोमयोऽयं सखि
पद्मलोचन' इति विज्ञप्तौ तथा कथमात् दरविकचपद्मलोचन इत्यर्थः । तथा दरविकचं
ईषद्विगतबन्धमीषद्विजुक्षितं यजम्बालजं तत्सदृशं मुखं यस्मैति साधारणसमाप्तः । क्षितिमुजा-
मित्यादिविशेषणवशात् क्रियात्मकत्वेति लभ्यते । यत्स्वदेनेषद्विजुक्षितकमलमुख इत्यनुत्तया
दरविकचेत्याद्युक्तं तेनाग्रान्यावपि समासौ । तथाहि । दर ईषतादन्विषद्विजुक्षितः कुटिलाः केशा
यस्य स दरविकचः । जमतीति जम्, क्षिपः सर्वापहारी लोपः, अन्तेत्यर्थः । जम् पासौ बालश्च
जम्बालो मन्वीतमदम् बालस्तज्जानि मुखान्युपाया गमनविशेषादयम् यस्य सः । 'मुखं
निःसरणे वक्त्रे शरत्भोपाययोरपी'ति विश्वः । उपाया अनेकविधास्तद्व्यवसाय बालबलं मुखे-
भूतम् । एवं च दरविकचश्चासौ जम्बालश्च दरविकचजम्बालस्तस्माद्व्यवसाय इति दरविकचजं-
बालानि तानि मुखानि यस्य मनोमयत्वेति समाप्तः । अत्रापि उपायो बालस्वरूपे निवि-
शते, अन्ये तु 'पराकाष्ठा प्रेम्ण'त्यत्र हेतव इति तथैव स्फुटिष्यति । मुखेषु बालजलोकि-
तात्पर्यं च । दरः शङ्खः विकचत्वं विगतकचत्वायं स च स च तौ दरविकचौ जम्बालजे
करकमले मुखे वक्त्रे च यस्य गोकुलापीशस्य क्रियात्मकस्य स जम्बालः पद्मस्तज्जलोत्तया यथा
पद्मे कदाचित्कित्तिवृक्षस्तथा नेत्रयोः कज्जले मुखे च, हस्तयोस्तु कुङ्कुमादिरिति सूच्यते ।
कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः पराकाष्ठेति । यः पशुपतरुणीनां प्रेम्णः पराकाष्ठा
उत्तमा दशा, सा च बाल्यावस्था । इदमेवावस्थाया उत्तमत्वं यद्वक्तानुरोचितम्, अन्यथा
पौन्येष्टादयोप्यवस्थाः 'मन्वयानाः स्वार्थस्वान् स्वान् स्वान् दारान् प्रजौकत' इति न्यायेन
प्राप्त्युः । अत्र पराकाष्ठा य इत्युक्तेः स्वरूपापेक्षयावसाधर्ममाहुत्वं प्रतिपाद्यते, तथैव
सकलप्रवरजानां मनोरथपूर्तेः । तथाहि । पशुपानां वास्तव्यस्य बहुरूपधादिकानन-
पशुप्रेक्षकाणां तत्रापि तदण्यो दुग्धादिसम्पादनसमर्थाः, कामभावेन भगवति स्निग्धाः,
न तु वृद्धा बाला वा । तासां प्रेम्ण इति स्वच्छोपे पद्ययी । प्रेम ज्ञात्वा । प्रेम्ण इति पट्टी
वा, प्रेमसम्बन्धिनी पराकाष्ठा । अत्र 'ज्ञाताऽप्यन्यो न वर्तते' इत्यन्तः सर्वोपि गुप्तरसोऽनु-
सन्धेयः । यद्यपि 'त्वं सुहृद्वा सुसामो न्यस्यद्वन्दैः सहामत्ये'ति सरामत्वं न्यस्यद्वन्दैः
सहगमनप्रार्थनाविषयत्वं च श्रीकृष्णवतारधर्मात्तुक्तौ, तथापि श्रीकृष्णवतारे परमज्ञाति-

देशस्य भाष्यादावुपपादितत्वात्स्य चास्याप्यस्याचारचोक्त्या प्ररज्यस्यपि तदाचारानं
निधीयते । तच्च मनोमयरूपेण । 'इति प्रियतमावृन्दमुखपञ्चचोमहु । रसायनमिवासीय
तथैव प्रभुराचर' इतिवाक्ये रसायनधानानन्तरं मनसैव तथाचरानाचारस्य युक्तत्वात् ।
किञ्च, काष्ठा दिक् तद्वज्रिराकारः, परं सा परा मनोमोचरः, दिक्तु नैवं । इदमेवोत्तमत्वमत्र ।
यद्वा साकारजलवादेकस्यापक इति श्रीमदाचार्यनाम तत्सर्वदिकसंरूपमिमात्रेण । एवंरूपं तु
कादाचित्कमेव भक्तस्यापि प्रभुज्ञापितमेवेति ज्ञेयम् । कार्यकारणात्मकत्वेन कियद्वैविध्यात्
विशेषणद्वयेन कियात्मकस्य भवन्तो लीलाभाहुः क्षितीत्यादि । 'क्षि निवासगत्योः' 'किष्-
क्तौ च संज्ञायाम्' इति किच् । तथा चायमर्थः । पूर्वमेव निवासवती भूः, न तु क्षेत्ररूपा ।
तस्या भुजो, न तु पालकाः । अत एव सुरक्षाः । भगवान् स्वार्थमेव सर्वं करोति, न स्व-
स्मदर्थम् । ततश्चान्यार्थेऽस्माभिः खेदः कथं प्राप्तव्य इति ध्याः । प्रकारान्तरेण येषां
वृत्तत्वं न गच्छति ते सुरक्षाः, तेषां शासास्वर्दं शासकस्यैव कृत्यम् । 'आस्वर्दं तु पदे कृत्य'
इति विधात् । तच्च कार्यं 'कृत्यं विद्विष्टकार्ययो' इति विधात् तत्र विद्विषि 'कृती छेदने'
इत्यस्मात् 'कृदलोर्ण्यत्' कर्मणि कार्ये वाच्ये तु कृञ् कर्मणि क्यप् 'इत्यस्य पिति कृति
तुक्' कियते इति कार्यं कृत्यं कृतिकर्म । तदपि द्रव्याद्यात्मकं भवति । परन्तु शासास्वर्दं
क्रियात्मको भगवानग्रेतनविशेषणवत्तात् । अतः कृतिकर्मपि क्रियात्मकं प्राप्यम् । एवञ्च
कार्यात्मकक्रियात्मको भगवानात्स्यदपदार्थः । मुद तु छान्दसः कृत्ये वाच्ये । अथवा धातुपाठे
श्रुतस्य श्रवणार्थकस्य स्वदेर्भादेरकृतिगणत्वाद्भादित्वं प्रकल्प्यादि रूपं । एषादेराकृति-
गणत्वात् 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो स्युचिन्यच' इति सूत्रेणाप् । अथवा शासानामात्स्यदं स्तानं,
तदपि क्रियाकलापात्मकं, क्रियामितासः सुरक्षानामिति । एवं कार्यात्मकक्रियात्मकत्व-
मुक्त्वा कृत्यपदार्थनिविष्टकृतिसंरूपोपि भगवानित्याहुः अखिलभारगमितादि । यदुपतेः
श्रुतेनसाणिलभाग्यं 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्तान्नुभाशुभकर्मणी'ति निष्ठात् । मन्यते 'भज
सेवायां' 'कृदलोर्ण्यत्' 'पञो' इति कुलं यागात् खगो भवतीत्यादौ भक्तेरुत्तरस्यैकत्व-
दर्शनेन धातोर्नेकार्थत्वात्खिला शुभालिका क्रिया । तदुक्तं दशमस्कन्धे 'मातामहं तृपसेनं
यद्वामकरोक्ष्य' इति । अत्र क्रियया सर्वं संपादितम् । 'आह चास्मान् महाराज प्रजाश्वा-
ज्ञमुमहंसि । ययातिश्चापाघडुभिर्नसितव्यं नृपासने' इत्यस्याभासे । अतो विश्वासार्थं कृत्यधिकं
वाक्यमप्युक्तवानित्याहेत्यत्र कृत्यधिकमित्युक्तत्वात्सा चान्न परिवृत्तः परिसन्दः । धातुना पृथीत-
कर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्रभो यावे शः 'रिद्धयटिहृदिव'ति रिद्धि अचिन्वितीत्यद् । कियते श्रीप-
रिवृत्तः परिरूपयते इति क्रिया भगवत्तादौकिन्नी । यद्वा सत्तेषु तु यस्य क्रिया तस्याकारः
क्यपरिरिसन्दः, क्रियालौकिनी । अखिलपदेन न तेन तदीयैर्वा किञ्चित्कृतम् । एवं मनोमयस्य
क्रियात्मकस्य च भगवतो लीले उक्ते । स उभयोपि नियुरेवमने समर्थ इति वक्ष्यमाण-
श्रीपरिवृत्तदत्तिकचर्चवालजमुखयोः सामानाधिकरण्ये हेतुः । 'प्रभो परिवृत्त' इति निपातात् ।

अन्यत्समानम् । अत्रान्येषां धर्माणामुपसंहारः पूर्वोक्तरीत्या, अत्रोभौ परिवृढाविलुक्तप्रायम् । तथाचोदेस्त्वविषेयभावाद्भेदाभेदौ भवतः, प्रतीला भेदः श्रीपरिवृढत्वोत्त्वाऽभेद इति । तथाप्याभिदैकिकत्वमेव सर्वेषां, नत्वाप्यात्मिकत्वमपि, श्रीपरिवृढत्वोक्तेः ॥ ५ ॥

प्राणलीलां राससीभावपूरितविग्रहत्वाद्रासलीलैकतात्पर्यत्वाच्च युग्मेनाहुः दरप्रादु-
रिति ।

दरप्रादुर्भूतद्विजगणमहःपूरितवने

चरन् कुहां राकारुचिरतरशोभाधिकरुचि ।

हरिर्यस्तस्मिन् स्त्रीगणपरिवृतो नृत्यति सदा

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ६ ॥

स्फुरद्गुञ्जापुञ्जाकलितनिजपादाब्जविलुठत्-

स्रजि श्यामाकामास्पदपदयुगे मेचकरुचि ।

बराङ्गे शृङ्गारं दधति शिखिनां पिच्छपटले

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ७ ॥

सुगमत्वात्तस्मिन् मेचकरुचि रतिप्रादुर्भावस्येत्युत्तरत्वेनान्वयः । क्रीदः सः यत्र स तथेत्याकाङ्क्षायामाहुर्देरत्वादि । दरप्रादुर्भूतो यो द्विजगण उड्गणस्तस्य महस्येजस्येन महसा पूरितं यद्गनं वृन्दावनादि तस्मिन् कुहाम्भार्यां चरन् गच्छन् वक्ष्यमाणस्यामानाविरहमनुभवश्च । क्रीदस्यां राकायां पूर्णनिशाकरायां रुचिरतरा या शोभा विशेषेण तथावसापात् । 'त्रिमङ्गललितपदयुगं श्यामाकामास्पदं भवति' इति । तस्मात् अत्रिका रूपस्याम् । तत्र हेतुमाहुः हरिरिति । चन्द्र इत्यर्थः । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्वि'ति विश्वात् । 'प्राणत्रेव प्राणो भवती'ति श्रुतेर्विरहजाश्रितज्ञान्यः प्राणान् प्रयच्छन् विरहतापं हरतीति हरिपदम् । तथापि 'क्रेटीन्दुजयदानन्दी'ति भगवतो नाम्नो राकारुचिरतरशोभातोभिका रुक् यस् एतादृशो यः स्त्रीगणपरिवृतः सन् सदा नृत्यति, नैकाकी नृत्यतीति सदापदेन ज्ञायते । एकस्त्री तु त्रिमङ्गललितस्तत्तोत्रे प्रसिद्धः । यद्यपि 'एतत्संदर्शने तु स्यात् प्रमदाभाव एव हि । तत्तापस्यामकोप्येष कृष्ण एवास्ति नापर' इति कृष्ण एव तत्र त्रिमङ्गललितः । तदुक्तं 'ग्रहसितं त्रिप्रे'त्यत्र विहरणपदव्याख्यानमुपोषिण्यां 'विहरणं यच्चलन'मित्यारभ्य 'त्रिमङ्गललितादिकं भवती'त्यन्तेन । तथाप्यापि तदेवातुकूलम् । 'श्यामाकामास्पदपदयुग' इति वक्ष्यमाणविशेषेण तथावसावात् । त्रिमङ्गललिते पदयुगं श्यामाकामास्पदं भवतीति । अथवा, सदा हरिः सोकुलस्य चन्द्रमाः, इदानीं वृन्दावनादेश्वन्द्रमाः । प्राणलीला । श्रीकृष्णरासस्य राकायां वृन्दावनादौ जातत्वात् । 'प्राणत्रेव प्राणो भवती'ति श्रुतेश्च । तस्मादिदं मण्डलमपि मित्रं, न भागवतोक्तम् । तदुक्तं 'अज्ञानामहनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गना । इत्यमाकरिपतैर्मण्डले-

संश्लिष्टः संवर्गौ वेणुना देवकीनन्दनः' इति । त्रिभङ्गललितत्वाद्रासमध्ये वेणुनादोपि संभावितः । 'मन्ये गोकुलतस्पीनवनवभावाः खराससंवाताः । रतिरसमुपाश्लिष्यतिच्छले ध्रुवने-
विसर्गमधुरतराः ।' 'तत्रापि चेत् सङ्घयोमृदुदारो वेणुनिःस्वनः । त्रिभङ्गश्च निजगतिं न जाने
का दशा भवे'दिति त्रिभङ्गललितस्रोत्रवाक्याभ्याम् । तदुक्तं 'प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं श्रियः' इत्यस्य सुषोभिण्यां, 'यत्पुनः कैम्बि'दित्यारभ्य 'मन्ये वेणुनादस्रोक्तत्वा'दित्यन्तेन ग्रन्थेन । 'एवञ्च षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति' तद्गमवतोक्तम्, यत्र तु षोडशगो-
पिकानां षोडश कृष्णा भवन्ति तदन्यन्मण्डलम्, एवमत्रापि षोडशगोपिकानां षोडश प्राणा भवन्ति । यत्र गोपिकानां हस्तद्वयग्रन्थिस्तत्र भगवतः कण्ठः । अयमपि श्रीपरिवृद्ध इत्याख्येनाहुः श्रीपरिवृद्ध इति । अत्र श्रीपरिवृद्धैतहीलाकर्त्रोः सामानाधिकरण्ये हेतुर्नोक्तस्तथापि हरिरित्येव हेतुरुक्तः । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयं'मिति वक्तव्यात् । अन्यत्समानम् । अत्र तद्धर्माणा-
मुपसंहारः पूर्वस्रोत्रोक्तरीत्योपपादनीयः । नृत्यशृङ्गारं प्रत्याहारस्यायेनाहुः स्फुरदित्यादि । स्फुरन् दिव्यो यो गुञ्जापुष्पो मालाकारस्रोताकलिते शब्दिते ये निजपादाभ्ये तपोर्विशेषेण
लुठन्ती सन्मस्य स तथोक्तस्मिन् । अत्र निजपदेन भक्तसादान्जल्युदासः, अन्यपदेन च त्रिभङ्गललितस्रोत्रोक्तरीत्या प्रकटपादतलत्वं रासे परिश्रान्तस्यावस्थाने भवतीत्युच्यते ।
पादान्धप्रसङ्गादाहुः इयामेत्यादि । श्यामा प्रजभक्तरूपा तस्याः कामास्पदं कामस्य स्थानं पदयुगं यस्य स तथोक्तस्मिन् । तदुक्तं त्रिभङ्गललितस्रोत्रे 'दक्षिणपदतलपथं वामप्रप-
दस्य वामतः प्रकटम् । सौन्दर्यं किमपितरां प्रकटयति प्रेमवल्लभ्य'मिति, श्रीभागवते च 'प्रणतकामदं पञ्चार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि । चरणपङ्कजं शैतनं च ते रमण नः स-
नेष्वर्पयाविहन्' इति, पादान् प्रपदं प्रेमवल्लभ्यं प्रेमवत्ता लभ्यम् । अनेन विशेषणैकैका तु श्यामा स्वामिनीव निकटे तिष्ठतीति ज्ञाप्यते । प्रसङ्गादेव पादान्जयो रूपं वदन्तो विशेषण-
स्वरूपमेव विशेष्यमृतमाहुः मेचकरुचीति । मेचका इयामा सन्नान्तिर्पस्य स तथोक्तः । 'स्त्रियाः पुंवदि'ति पुंवद्भावनः । प्रस्तुतमाहुः वराह इत्यादि । वराहे शिरसि शिखिनां मयूरा-
णाम् । अत्र पूर्वस्वरूपवद्विकचत्वसङ्गा भवेच्चित्रवृत्तये वराह इति । वरमङ्गं यस्य स वराहः । रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वा 'द्रीस्थालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डसलाहरमुखं हसि-
तावलोकम् । दत्तामयं च मुजदण्डयुगं विलोक्य वदः त्रियैकरमणं च भवाम दास्य' इति स्रोत्रोक्तभावेनेदमुक्तं विशेषणम् । पिच्छकटलैः पिच्छपरिच्छदैर्मुकुटाकारैः । चतुर्वचनं तासां मध्ये एकस्या एकस्या भगवानिति भगवतोबाहुत्वात् तदभिप्रायेणान्यपरिच्छदामिप्रायेण च । तैः सह शृङ्गारसात्मकं भूषणादि । तदुक्तं त्रिभङ्गललितस्रोत्रे 'उड्डुदशृङ्गारससरूपो भूषणापयि । ताद्येवाखिलाज्ञेषु निजत्वं संराज्यते प्रभु'रिति । दधति धारयति पोषयति च भूषणादिकं भगवत्संभद्रमेव यया पुष्टं भवतीति । अन्यत्पूर्ववत् । अत्रापि रतिप्रभुर्भाव इत्यादि पुनः प्रार्थनं भक्त्या आदरेण च वीप्सा रूपमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

कामकृतां लीलां वदन्तस्तं शार्वयन्ति दुरन्तमिलादि ।

दुरन्तं दुःखार्थिं हसितमुपया शोषयति यो

यदास्येन्दुगोपीनयननलिनानन्दकरणम् ।

अनङ्गः साङ्गत्वं व्रजति मम तस्मिन् मुररिपौ

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ८ ॥

तस्मिन् मुररिपौ रतिप्रादुर्भावस्येति योजना इति बुद्धाधारोऽस्ति तथापि योऽनङ्गः साङ्गत्वं व्रजति तस्मिन्नङ्गे साङ्गे रतिप्रादुर्भावनस्येति योजनाय । मुररिपुलसागन्तुकत्वेन सुपशब्दात् । अत्र कामपदं विहायानङ्गपदप्रयोगाभिराकारत्वसङ्गा भवति, तद्वारणाय यः साङ्गत्वं व्रजति प्राप्नोतीत्युक्तम् । योऽनङ्गः साङ्ग इत्युक्त्या साङ्गत्वं प्रवर्तयितुं तेन कदाचिद्विराकारत्वमपि भविष्यतीति ज्ञायते । यः तु 'साकारवृद्धवादैकस्यापक' इति श्रीमदाचार्यनाम्नः कथमेवमिति सङ्गा सा पूर्वमेव निराकृता । कीदृशे स शार्वनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः दुरन्तमिलादि । दुरन्तो यो दुःखार्थिर्विरहतावरूपस्तं हसितमेव सुधा तथा प्रत्यक्षं शोषयतीत्युक्त्या यथा सूर्यकिरणैर्जलशोषः तथायं शोषः । एवम् दुरन्तदुःखार्थिर्हसितमुपयां लीनः सन् तद्विषये जात इत्युक्तं भवति । तेन गोपीमदनमोहनयोरानन्दमन्विताभावयोरपि परस्परसंयोगवत् विरहस्यापि व्यतिपक्षो निरूपितः । न चैवं भगवतो दुःखित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे 'असौ च शोषयतेरूपे'त्यादिसूत्रभाष्ये विरहस्य मण्डपमन्त्रेणोपपादनात् । विशेषोपि तत्र द्रष्टव्यः । यथा भक्तानां कामभावो न गच्छति तदर्थं हास इति 'ब्रह्म सद्वचं गोपी'रित्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । 'हासो जनोन्मादकरी च माये'ति वाक्यात् भगवान् कार्पासं योगमायासुपाश्रय इति 'योगमायासुपाश्रित' इत्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । यस्यास्येन्दुगोपीनयननलिनानन्दकरणमसाधारणं कारणमेतच्छाकामो मुररिपुलसागनेनाहुः मुररिपाविति । मुररि जलदोषालम्बकस्य रिपुः, तेन यस्यास्येन्दुः सुधांशुनिर्दोषः, न तु शङ्का इत्युक्तम् । श्रीपरिवृद्धसामानाधिकरण्ये हेतुश्लोकः । अथवा तस्मिन् मुररिपौ रतिप्रादुर्भावस्येति योजना । उपसंहारसूत्रभाष्ये तदन्वेषासुपसंहारस्य सिद्धल्लेनानङ्गेन वक्ष्यमाणकार्यार्थं मुररिपुलसुपसंहारं श्रीपरिवृद्धसामानाधिकरण्ये हेतुवत् च मुररिपुलेन रूपेणानङ्गविशेषसोपस्थापनात् । तथा च यथा 'साङ्गान्मन्मदमन्मद' इत्यस्य सुबोधिन्यां बहुकुलसमुद्रासितमणिस्त्रासां दैव्ये प्रादुर्भूते तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान्, तथा श्रीपरिवृद्धोप्यनङ्गरूपं प्रकटीकृतवान्, परन्तु यथा दोषरूपं मुरं तद्विरुद्धकन्यासु स्वप्रतिप्रतिकण्ठकं निराकृत्य ता अङ्गीकृतवानेवं श्रीपरिवृद्धो यदिदं तत्र यः प्रतिबन्धस्तं निवार्य तदप्यङ्गीकरोति पूर्वं, पश्चादनङ्गरूपं प्रकटयतीति मुररिपुपदस्य विशेष्यीकरणमाज्ञायते । ततः पश्चात्साङ्गः । अथमपि श्रीपरिवृद्ध इत्यागनेनाहुः श्रीपरिवृद्ध इति । अन्यत् समानम् । अत्रापि तद्वर्माणसुपसंहारः पूर्वोक्तरीत्योपपादनीयः ॥ ८ ॥

यपि सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन कर्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः' इति ग्रन्थस्यापि शास्त्रत्वेनानुबन्धस्तुष्ट्यमादौ वक्तव्यम्, तथापि ग्रन्थविस्तारमयादन्ते जनशिक्षाकृते कृष्णमत्तिवृत्ताद्युपनिबध्नन् एव श्रोत्रपाठफलमाहुः इदं य इत्यादि ।

इदं यः श्रोत्रं श्रीपरिवृष्टसमीपे पठति वा

शृणोति अद्यावान् रतिपतिपितुः पादयुगले ।

रतिं प्रेम्सुः शम्भत् कुवलयदलश्यामलतनौ.

रतिः प्रादुर्भूता भवति नचिरात्सस्य सुहृदा ॥ ९ ॥

तस्य रतिः प्रादुर्भूता भवतीति पदसंबन्धः । कसेत्याकाङ्क्षायामाहुः इदं य इत्यादि । य इति वर्णानिबन्धो बोधितः । यः कोपीत्यर्थः । श्रोत्रं श्रीपरिवृष्टसमीपे इत्य-
शार्थशब्दावादाय वाच्यवाचकभावः संबन्ध उक्तः । सर्वत्र श्रीपरिवृष्ट इत्यन्ते निर्देशाच्छ्री-
परिवृष्टशब्देन श्रीपरिवृष्टादयः सर्वे वाच्याः । बौमिकोप्ययं शब्द इति तच्छ्लोकोक्तं लीला
अपि श्रीपरिवृष्टशब्देन वाच्याः रतिप्रादुर्भावप्रार्थनापर्यन्ताः । अयमेवात्र विषयः । अधिकारि-
णमाहुः पठतीत्यादि । रतिपतिपितुः पादयुगल इति । प्रेम्सुरधिकारी, परन्तु अद्यावान्
सन् पठिता श्रोता वा रतिपतिः कामसज्जनकस्य । राससीभावपूरितविग्रहत्वादेवमुक्तम् । रसो
गुप्त एव वृद्धो भवतीति स्फुटं नोक्तम् । तदुक्तं 'अनाविष्कृत्यवन्नय' इत्यादिसूत्रभाष्ये ।
कामपितुः स्वरूपमप्याधिदैविकः काम इत्यपि ज्ञातुं रतिपतिपितृपदम् । तदुक्तं इक्षमस्कन्धे
'पितुरनयम्' इत्यत्र 'आकृतावन्यून इत्यर्थः' । रतिपतिपदेन रतिदातृत्वं बोधितम् । किञ्च,
शारम्भलोकोक्तस्य भगवतः स्वरूपं तु तत्र नोक्तं, तदप्यनेन बोधितम् । संयुक्तः काम इति ।
तदुक्तं 'रतिपतिं रमयाङ्कारे'त्यस्य सुबोधिन्यां 'संयुक्तः कामो रतिपतिः, निरुक्तस्त्वगिरूप'
इति । तथा संयोगशृङ्गारः कामाकृतिः श्रीपरिवृष्ट इत्युक्तं भवति । अद्या भक्तिव्यवृद्धिः ।
कुवलयदलश्यामलतनौ कुवलयवत् श्यामला तस्यैव श्रीपरिवृष्टस्य । अत्र प्रत्याहारन्यायेन
संपूर्णं रूपं ज्ञातव्यम् । कुवलयमिन्द्रीवरं तद्वत्तानि परितःस्नितायेकदेशमूतानि च नवकु-
वलयमतस्तद्वत्तानां च दृष्टान्तत्वं । तन्नोः स्वामलः स्वामः । किञ्च, भूमावपां श्लेषे यो
वर्णो भवति स स्वामलः । तदुक्तमष्टमस्कन्धे 'सचावनिज्यमाणाङ्गिः समन्तात् पयउर्मिभिः ।
करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरुक्ताश्मभि'रिति । हरिभिः पालाशवर्णैः । प्रयोजनमाहुः
रतिः प्रादुर्भूतेति रतिप्रादुर्भावः फलम् । नचिरादिति पञ्चमी तु स्पष्टश्लोके । अचिरकालं
प्राप्यैव वा चिरकालमासायेति वेति ॥ ९ ॥

ग्रन्थानन्दतनूकाष्टाकियाप्राप्ता अनङ्गकः । श्रीभिलीलाः सदा कुर्वन्वदंता हृदयेस्तु मे ॥ १॥
सृष्ट्वा श्रीनङ्गमश्रीमद्विल्लाचार्यैवाकपतः । दृष्ट्वा श्रीवदुनाथानामाज्ञया निवृत्तिः कृता ॥ २॥
इति श्रीगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचिता परिवृष्टाष्टकविधुतिः संपूर्णा ।

भावैरङ्कुरितमिति पञ्चव्याख्या ।

भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानि ।

अङ्कुरकन्दलशाखापल्लवकलिकाप्रसूनफलानीति ॥

अथ श्रीमद्यमुचरणाः हरेर्भावत्मकस्य शृङ्गारोत्तरसाधकस्य स्वरूपवैचित्र्यनिरूप-
णाय सकलफलप्रदत्वज्ञापनाय प्रथमावस्थितिसिद्धये तदन्यत्रागमनाय तदेकार्थतावगतये
ततोऽप्यत्याय तत्संज्ञनाद्यधीनवृद्धिमत्त्वाय तच्छ्रयादिसर्वोपयोगित्वाद्यर्थं फलरूपत्वेपि
वृक्षत्वेनैकपथेन निरूपयन्ति भावैरिति ।

भावैरङ्कुरितं महीसृग्दृशामाकल्पमासञ्चितैः (तं)

प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।

लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं

लीलाभिः कलितं भजे ब्रजवनीशृङ्गारकल्पद्रुमम् ॥ १ ॥

अयमर्थः । श्रुतीनां वरदानप्रस्तावे प्रदर्शितं यद्वयं भावात्मकं तत्तदानीमेव तासां हृदये
प्रविष्टमत एव मनोरथो जातः । नहि भगवति हृदयानारुहे तद्विवर्धको मनोरथो भवति, त-
त्तस्य हृदयस्य प्रादुर्भावे तत्कालमेव नवीनोत्कटतापप्रादुर्भावो भवति, तदौत्कट्यं स्वति-
भाववया भूयसा कालेन भवति । अत एव वरदाने प्रभुणापि फलप्राप्त्यधिकरणभूतः कालः
सारस्वतकल्प उक्तः । 'कल्पं सारस्वतं प्राप्येति वाक्यात् । एवं सत्वाकल्पं भावनानिः प्रभो
रसात्मकस्य रसरीत्यैव यद्धिः प्रादुर्भावोन्मूढावितथीयशोदाधिकरणे स प्रकरोत्र निरूप्यते
भावैरङ्कुरितमिति । आकल्पं कल्पमभिधाय आसमन्तात् सञ्चितैर्भावैरालम्ब्य संवर्धितैः ।
सिञ्चितैरिति वा पाठः । सिञ्चितैः प्रादुर्भावपर्यन्तं स्वहृदये एव स्थापितैर्भावैः, कदा भगवान्
प्रादुर्भविष्यतीति, एवंप्रकारैरङ्कुरितं श्रीयशोदायां गर्भरूपेणाविर्भूतं, यथाङ्कुरं पोषकापेक्षं द्रुम-
मचनाशासनकं सज्जोपितनिजाङ्गारं भूमिशोभाजनकं स्वाश्रयसन्मानकारकं तथा गर्भरूपेणावि-
र्भूतो भगवानपीति तथामृत इत्यर्थः । ननु कल्प (द्रुमः) सर्वे आनन्दप्रधाने तिष्ठति भगवौस्तु
नृमाशिति कथं तत्तुल्यतेत्याशङ्क्याहुः महीसृग्दृशामिति । स्त्रियो हि आनन्दप्रधाना-
स्त्वानपि भूमिशास्त्रानपि सुन्दर्यस्त्रानपि चपलतरविशाललोचनयुगलं ज्ञानशक्तिर्घ्ना भाव-
दृष्टयः । तथाच यथा देवानामानन्दानुभवकर्तृणामलौकिकानां भाग्यैः सर्वे कल्पवृक्ष उद्भूतः,
तथा स्वर्गकोटिभ्योऽप्युत्तमे श्वेतेऽसाधारणानन्दानुभवकर्त्रीणां भाग्यैरत्रापि कल्पद्रुमोऽयमुद्भूत
इत्यर्थः । एवमङ्कुरमभिधाय कन्दलभावमाहुः प्रेम्णा कन्दलितमिति । प्रेम्णा प्राथमिक-
भावेन भगवन्तमाविर्भूतं द्रव्यात्म इत्याकारकरुचिजनकदिदृक्कारूपेण गेहदेहादिरामनाद्येक-
कन्दलितं कन्दलं सञ्जातं यत्सेति तत्रा, पुष्टगर्भरूपं भगवन्तमित्यर्थः । पुष्ट एव गर्भे एवं
दिदृक्काहेतुकरुच्युत्पत्तेः । एवं कन्दलभावमुत्तमा शास्त्रासतत्वेन तद्भावमाहुः मनोरथमयैः
शाखाशतैः संभृतमिति । आनिर्भावोत्तरं भगवति द्ये ये ये मनोरथा उत्पन्नाः क-
चरणाः प्रत्यक्षेषु स्वयोग्यप्रकारकभावानारूपास्त एव भावात्मकस्य भगवतोऽयमवबन्ता इति

तन्मयैः शास्त्रागैरनन्तमूर्तित्वात् भगवतस्यैः संभूतं सधितं सम्पद् भूतं पुष्टं वेल्यर्थः । एतेनैतद्वाच्यं एव भगवान् भावभाववाकर इति निरूपितम् । एवं शास्त्राभावनुपपाद्य फलभावमाहुः लौक्यैः फलवितमिति । लौक्यैः बाललीलादिभुग्धभावानलोकनेन सातुरूपकृतप्रकटनरूपैरखिलाङ्गनाप्यैः सामिनीनां फलवितं फलवभावं प्राप्नोम्यर्थः । यथा फलवाः प्रतिशास्त्रमनन्तास्तच्छोभाकराश्च, तथा भगवतः सर्वोद्देशु लौक्यानि संवदान्यसङ्घातानि तदवयवशोभाकराणीति तथेति भावः । एवं फलवभावमुपपाद्य कुसुमभावमाहुः मुदा कुसुमितमिति । भगवद्वत्तया मुदा 'विश्रीढे जनयन् मुदमि'ति वाचयन्निरूपितया कुसुमितं कलिकारूपकुसुमयुक्तमित्यर्थः । यथा कुसुमोदयः फलोदयहेतुः मकरन्दरसस्रुगन्ध-तादृशप्रभरसाद्विषसंभूतशब्दस्पर्शादिसर्वविषयानुभवहेतुरत्वान्तरफलरूपश्च, तथा भगवतोपि तद्विषयकुसुमजननहेतुकभावोऽपि तादृश एव भुग्धभावसाहित्येन कलिकारूपश्चेति भावः । एवं कलिकाभावमभिधाय पुष्पभावमाहुः प्रत्याशया पुष्पितमिति । भावदर्शनेन वा फलं प्रत्याशा 'एवं कुर्वन् प्रभुः सर्वानभिप्रायान् मनोनवान् । कामरूपतयाऽस्माकं पूरयिष्यति निमित्त'मेवैरूपा, तयातिरूपया स्वतापसंबन्धेन पुष्पितं विकसितकुसुमयुक्तमित्यर्थः । यथा पुष्पं रविकिरणसंबन्धादुन्मुद्रितमाविर्भूतमकरन्दं च भवति, तथा भगवानप्येतदातीभावमनलोक्य स्वर्मान् तादृशेष्वेवैरूपान् प्रकटयतीति तथेति भावः । एवं पुष्पभावं निरूप्य फलभावमाहुः लीलाभिः कलितमिति । कने मवने च निलायनादिलीला आरम्य रासान्ताभिः स्वरूपानन्ददानात्मिकाभिः फलितं फलमुक्तं जातमित्यर्थः । यथा फलं खोत्तौ इतराकाङ्क्षानिवारकं सर्वानन्दाद्युभावकं सेवासार्थकत्वकृत्, तथा भगवानपि मनोरथानन्दप्रदाने भक्तानां तथा जात इति भावः । एतेन स्वरूपस सर्वदा फलरूपस्याप्येवभावे भक्तान् प्रति फलत्वमिति निरूपितम्, तथा भगवतोपि लीलयैव फलमिति पूर्ववसतीति भावः । तादृशं शृङ्गाररसात्मकं कल्पद्रुमं भजे । वयमर्थः । यथाप्रादिषु द्रुमेषु निक्षो निक्षो रसः तत्तद्रसात्मकाश्च ते ते वृक्षाः इति वृक्षत्वे प्रकृतेषु कश्चन रसोऽपेक्ष्यः । तदर्थं शृङ्गार एव भगवति रसः, तदात्मकश्च सः इति शृङ्गार एव यः कल्पद्रुमः सर्वदानसमर्थः सदातनो निखिलोपासो माग्यवदेकलभ्यो वृक्षसद्रूपं प्रभुं भवे । चेतस्तत्प्रवणरूपया सेवया निरन्तरं मानये ह्यनुभवाभीत्यर्थः । ननु कल्पद्रुमस्तु दुर्लभः स्वर्गसत्त्वात्, तथा भगवान् भूसौ प्रकटत्वेनानेकजनप्रसङ्गविषयत्वात् सुलभ इति कथं तत्तुल्य इति चेत्प्राहुः प्रजवनीति । प्रजवन्त्याः संवन्धिने तमित्यर्थः । प्रज एवात्यन्तदुर्लभः । भगवतोपि गुप्ततया स्थितिसानत्वात् सर्वथाङ्गीकृतत्वात् । तथापि वनी वनस्य ततोपि गूढत्वात् । स्त्रीलिङ्गप्रयोगेन तु परमदुर्लभत्वं सूचितम् । तथाचैतादृशस्य लब्धतिर्बृहत्स्य प्रभोः स्वर्गसकल्पद्रुमतोऽप्यतिगूढतेति सर्वमवदातम् ।

एवं निजाचार्यतदात्मजाततदात्मभक्ताग्रयभावेतेषां ।

निरूपितस्तत्कृतपद्मभावंसेनालम्बासेतिदयां दधाति ॥ १ ॥

इति श्रीहरिदासविरचिता भगवैरहितमितिपद्यव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचितम्

मधुराष्टकम्

षडभिष्टीकाभिः समलंकृतम्

१. श्रीमत्प्रभुचरणानाम्
२. तदुपरि श्रीमद्घनश्यामानाम्
३. श्रीमद्बालकृष्णानाम्
४. श्रीमद्वल्लभानाम्
५. श्रीमद्दरघुनाथानाम्
६. श्रीमद्हरिरायाणाम्

परिशिष्टम्

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभूपदिष्टा

शिक्षासार्धत्रयश्लोकी

श्रीद्वारकेशकृतटीकोपेता

श्रीमद् - वल्लभाचार्य - महाप्रभु - वंशावतंस -

नित्यलीलास्थित - गोस्वामिधो १००८ -

श्रीगोकुलनाथ - महाराजधोत्येतेषां -

स्मृतौ - तद्वत्तमजे - गोस्वामि -

धो १००८ श्रीरसिकवल्लभे -

प्रकाशितम्

प्रकाशक :

गोस्वामिथी १००० श्रीरसिकवल्लभ महाराज
२१, चन्द्रविला, नोर्वे—साउथ रोड नं. १२,
जुहुस्कीम, पारले, बम्बई—४०० ००५६, भारत

साधारण संस्करण २००० प्रति
राज संस्करण १००० प्रति
श्रीवल्लभाब्दा : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड,
बम्बई, ४०० ०३४.

गोस्वामिश्री १००८ श्रीगोकुलनाथजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

एक किबदन्तीके अनुसार मधुराष्टकम् स्तोत्रका प्रणयन श्रीमहा-
प्रभुने गोकुलमें ब्रह्मासम्बन्ध-दानकी आज्ञाके हेतु श्रीगोवर्धनधरके
प्रकट होनेके समय किया था। श्रीमत्प्रभुचरणका किन्तु इस विषयमें
मौन इस किबदन्तीकी ऐतिहासिकताको सन्दिग्ध बनाता है। इस
स्तोत्रपर श्रीबालकृष्णजीकी व्याख्यामें एक विवरण अवश्य उपलब्ध
होता है कि श्रावण शुक्ल एकादशीकी मध्यरात्रीमें हुए भगवद्दर्शनके
बाद पुनः भगवान्‌के तिरोहित होनेपर श्रीमहाप्रभुको भगवान्‌के तीव्र
विप्रयोगकी अनुभूति रहती थी, उस अवस्थामें भगवान्‌की आन्तर
अनुभूतिकी तन्मयतामें श्रीमहाप्रभुके श्रीमुखसे मधुराष्टकम्‌का मधुर
गान निःसृत हो गया !

श्रीबालकृष्णजीका तात्पर्य यहां मधुराष्टकम्‌की रचनाके
ऐतिहासिक घटनाक्रमकी सूचना देना प्रतीत नहीं होता किन्तु इस
मधुर स्तोत्रके प्राकट्यके मधुर कारणका विवेचन ही प्रतीत
होता है।

बृहदारण्यकोपनिषद्‌में, परमात्मा सभी जीवात्माओंके लिए
मधुरूप है तथा सभी जीवात्मयें परमात्माके लिए मधुरूप हैं, ऐसा
वर्णन मिलता है। तैत्तिरीयोपनिषद्‌में परमात्माको रसरूप माना
गया है—“रसो वै सः”। वैसे तो ब्रह्मको अपूर्व-अनपर-अनन्तर-
अबाह्य एकमेवाद्वितीय कहा जाता है, परन्तु श्रुतियोंमें परमात्माको
जैसे, ‘अरूप’ कहा गया है वैसे ही ‘सर्वरूप’ भी। वही अपूर्व-अनपर-
अनन्तर-अबाह्य ब्रह्म सर्वानुभू-सर्वानुभूतिरूप भी है ही। वह
“सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदम्,” (छान्दोग्य) है। अतएव^१

बृहदारण्यकोपनिषद् कहता है—“स वै नैव रेमे। तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत्। सहैतावानास। यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्ताौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नीचाभवताम्।”

यह सृष्टि—यह द्वैत—यह एकका अनेक नाम—रूपोंको धारण करना—यह अपूर्व—अनपर अनन्तर—अवाह्य ब्रह्मका सर्वानुभू बनना उसके अपने निजानन्द—स्वभावकी अभिव्यक्ति है। यह जगत् परमानन्दरूप परमात्माकी स्वानन्दानुभूतिरूप क्रीड़ा है—लीला है। इस आनन्दात्मिका क्रीड़ाकी माया—अविद्या जैसे अशुभ कारणोंमें व्याख्या करना ब्रह्मके आनन्दात्मक रमणकी अस्वीकृति है।

“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्,” “स वै नैव रेमे” और “स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्” वाक्योंके आग्रहरहित विवेचनसे यह स्पष्ट हो जाता है कि आनन्दरूप परमात्मा भी एकाकी रमण नहीं कर पाता परन्तु वह एक यदि अपने आपको अनेक रूपोंमें विभक्त न कर पाता तो यह सृष्टिक्रीड़ा कैसे प्रकट हो पाती? स्वयम् अपने आनन्दकी गहन अनुभूतिके लिए, ‘एकमेवाद्वितीयं’ ब्रह्म, ‘सहैतावानास’ बन जाता है। यही ब्रह्मको रसरूप सिद्ध करता है।

ब्रह्म रसरूप है क्योंकि वही रमणकी इच्छासे सर्वानुभूतिरूप बना है। रस आनन्दरूप होता है अतः रसात्मक ब्रह्म आनन्दरूप है। उपनिषद् कहता है इस आनन्दरूप परमात्मासे ही सब कुछ उत्पन्न हुआ है, आनन्दरूप परमात्मामें ही सब कुछ स्थित है और परमात्मामें ही सब कुछ लीन होनेवाला है—“आनन्दाद्भवेद्यत्तत्त्वमसि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म।” यह समग्र जगत् परमानन्द परमात्माकी परमानन्दात्मिका क्रीड़ा है।

अतएव इस आनन्दात्मिका क्रीड़ामें प्रकट होनेवाली सभी जीवात्माओंके लिए परमात्मा मधु है तथा परमात्माके लिए सभी जीवात्मायें

मधु हैं—“अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु।” श्रीमहाप्रभु अतएव कहते हैं—“मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्।”

जीवनकी सारी मधुरता परमात्मासे जुड़ जानेमें है। वही सारी मधुरताओंका स्रोत है। उस मधुराधिपतिकी हर बात मधुर है—उससे सम्बन्धित सब कुछ मधुर है। उसके अलावा—उसकी मधुर श्रीड़ाके अलावा यह जगत् और कुछ भी नहीं है। मधुराष्टक स्तोत्र मधुराधिपति परमात्माकी मधुरताका गान है।

परमात्माके मधुरतम रूपकी अनुभूति श्रीकृष्ण द्वारा यज्ञमें प्रकट किये गये स्वरूप गुण लीला तथा नामों के साथ अति घनिष्ठतासे जुड़ी हुई है, पुष्टिभक्तोंके लिए। स्नेहपाशसे बंध कर श्रीकृष्ण जिनके हृदयमें निरुद्ध हो जाते हैं, उन्हीं जीवोंमें श्रीकृष्णके मधुर रूपको देखनेकी, मधुर गुणोंके गानकी, मधुर लीलाके अनुभवकी तथा मधुर नामोंके उच्चारणकी उत्कण्ठा जगती है।

यह उत्कण्ठा जब बिरहकी पीड़ाका रूप ले लेती है तब हृदयमें स्थित प्रेम ही प्रियतमका रूप एवम् प्रियतमकी लीलाओंकी अनुभूतिका भी रूप धारण कर लेता है। भगवान्‌के विप्रयोगमें भी उनके स्वरूप एवम् लीलाओं की आन्तरिक अनुभूति आन्तर-संयोग कहलाती है। श्रीमहाप्रभु इसे ‘परमफल’ कहते हैं—“आन्तरं तु परं फलम्।” क्यों कि यह आन्तर अनुभूति गाढ़ तन्मयताके क्षणोंमें अन्तःस्थित प्रभु के रूपको एवम् अन्तरमें चलती भगवद्‌लीलाओंको भी बाहर प्रकट कर देती है। भगवान्‌ और उनकी मधुर लीलाओं का बाहर प्रकट हो जाना भक्तके मनोरथकी सर्वात्मना पूर्ति है। अतएव श्रीमत्प्रभुचरण भ्रमरगीतकी टिप्पणीमें कहते हैं—“एतासां तु बहिः प्राकट्यमेवाभीष्टं तदेव ईश्वरवादः अन्यदा तु शून्यवाद एव।”

मधुराष्टक स्तोत्र भक्तके अन्तःकरणमें छिपे हुए भगवान्‌के मधुर रूप गुण एवम् लीलाओं को प्रकट करनेका मधुरतम साधन है

आवश्यकता है केवल तीव्रतापके साथ इसके गानकी ! श्रीकृष्णकी मधुर अनुभूतिके लिए जिनमें हृदयमें तीव्र ताप हो ऐसे ही रसिक भक्त इस मधुर स्तोत्रके पाठ करनेके सच्चे अधिकारी हैं। अन्य नहीं।

प्रार्थये रसिकाः स्वरं पश्यन्तिवदमहर्निशम् ।

एतद्व्रतानभिज्ञस्तु माद्राक्षोदपि वैष्णवः ॥

(श्रीमत्प्रभुचरण)

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७५ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उस संस्करणके प्रकाशक तथा सम्पादक थे श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेलीवाला। इस पुनः प्रकाशनके अवसर पर हम उनका कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

इस ग्रन्थके परिशिष्टके रूपमें वि. सं. १९७८ में प्रकाशित शिक्षा-सार्धतयत्रलोकीपर श्रीद्वारकेशजीकी व्याख्याका योजन नूतनतया हमने किया है। इस संस्करणका प्रकाशन श्रीजीवनाचार्य-पुष्टि-सिद्धान्त कार्यालयसे हुआ था तथा सम्पादक थे श्रीचीमनलाल ह. शास्त्री एवम् श्रीहरिकृष्ण शास्त्री। इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रास्ताविकम् ।

अयं पञ्जसप्तमो ग्रन्थः कस्याचिद्वैष्णवस्य ब्रह्मसाहाय्येन प्रकटीकृतः । स च ग्रन्थं विना महत्पुत्रादेभ्यो वैष्णवेभ्यो वितरिष्यते । अत्र पञ्चटीकानां संग्रहः कृतः । श्रीमन्ननुचरणानां विवृतिद्वयेकपुस्तकतः संशोध्य मुद्रिता । तथैव श्रीमद्भालकृष्णानां, श्रीरघुनाथानां, श्रीधनदशामानां च टीका अनेकपुस्तकसाहाय्येन संशोध्य मुद्रिताः । श्रीवृद्धभक्तवटीकाया एकमेव पुस्तकं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाय उपलब्धम् । तदपि मूलनमस्तुतं च । यथामति संशोष्यान् मुद्रिता । श्रीहरिरावकृता मधुराष्टकटीका मत्समीपे वर्तते, -परन्तु तस्या अत्यन्तानुद्धत्वाच्च मयात्र मुद्रिता । तेषां मधुराष्टकवार्त्तमत्र निवेदितम् ।

पुस्तकसंग्रहे गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, पण्डितनट्टल्लसंस्थायाः, 'तनमुत्तराम मनःसुत्तराम प्रियाटी' इत्यस्य; पुस्तकशोधने वसन्तरामशास्त्रिणः, पुस्तकलिखने 'वैर्यल्ल स्यांजीया' इत्यस्य च महत्पुण्यकृतिः, चन्दुलाल चुनीलाल शाहेल्लस्य च । अस्मै प्रभवस्म्यन्वक्तुंशोपकृष्टिस्तु सर्वथाऽविस्मरणीया । तदनिच्छयैव तन्नाम प्रकटीकर्तुं गार्हं शक्नोमि ।

‘प्राप्तये रसिकाः सैरं पश्यन्निवृद्धमहर्षिणम् ।

एतद्रसावमिच्छन्तु मा प्राप्स्यीदपि वैष्णवः ॥’

इति श्रीमन्ननुचरणानामाज्ञा वाचकैरवश्यमेतद्ग्रन्थवाचनादगस्तुसम्भवेति निवेद्यामीति ।

कुम्भार,
कन्नटपत्रमी.
१९४५.

मूलचन्द्र तेलीवाल.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

अघरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥
वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं बलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥
वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
खलं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥
गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥
करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥
गुला मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥
गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥
गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं जलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥
इति श्रीमद्भक्तभाचार्यचरणप्रकटितं मधुराष्टकं संपूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितविवृतिसमेतम् ।

वमामि श्रीमदाचार्यान् निगूढद्वयान् प्रभून् ।

भक्तेच्छासुरकान् सर्वाज्ञातलीलातिमोहनान् ॥ १ ॥

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणाः प्रियश्रवस्थितित्वेन दैवोद्धारप्रयत्नात्पत्वेन च सान्त्वनिगूढान्
भलौकिकातुभावान् स्वसर्वस्वान् स्त्रीयानामनुग्रहार्थं प्रकटीकृतवन्तः अधरमित्यादिना
मधुराधिपतेरिति । मधुरा श्रीमद्वाचा अधरमुखा च तस्या अधिपतेरिति भावः । एतदर्थ-
मेव प्राकट्यात् । एतादृशमाशुच्यं नाम्नयत्र । लीलासहितस्यैव सर्वसत्त्वात् । रसावेशजनितमयी-
दारहितयोः कृषिहताकुले गुञ्जन्मधुमते सुवर्णयूषिकादिकुसुमरचितकेलिययने प्रियसत्त्वा-
नीतविषिषितान्मूलाह्वारागुप्यह्वारयावकाञ्चनपात्रसिन्दूरकस्तुभ्यादिसहितमणिमुक्ताह्वारादि-
सम्पन्नान्तरे मधुरकलमुरलिकवनादातुगमक्षीरस्त्रेन स्तान्तरे(ण) सखीनिरीक्षिते परस्पर-

श्रीधनश्यामविरचितमधुराष्टकविवृतिटिप्पणी ।

मधुराधिपतेरित्यस्य विष्टौ श्रीमद्वाधाधरमुपेति । 'वाधाधरमुधासुः' कियन्मन्मधुरादि-
तम् । यत्रियेषं तदप्येतन्नामसम्बन्धतो बने'दित्यत्र निरुपितं सुषास्त्राधुर्यमित्यर्थः । एतदर्थमित्यर्थः ।
एतदर्थमिति । सुषास्त्राधुर्यमेव प्राकट्यात् । तथापि लोभगतत्वेन तद्वहयेन तदैकपरता भवति ।
तथापि सुषा यथा दैवभावोद्देशिका तथा हर्ष एतद्वहयवोद्देशिका । तथापि यथा सिद्धिरुता, तद्वह-
त्वेन मह्ये सर्वसिद्धिसम्प्राप्तिकेतव्यः । एतादृशत्वं नाम्नयत्र । लीलेति । अवापत्तेन हर्षात् कियन्माया
येष्टा लीलोभ्यते । लीलासहितो भगवान्, श्रीमदाचार्याणां सर्वसत्त्वमिति निरूपितम् । रसावेशोति ।
'ततश्च कृत्योपपत्तेः कलस्त्रे'त्यत्र निरुपितं मयीश्वरादिलमित्यर्थः । कीदृशे बने ? गुञ्जन्मधुमते ।
भिरत्तरं लीलास्त्रानवनाद् । तत्र भगवत्सम्बन्धिषिषिषुगन्धकाशपुष्पतत्त्वसम्बन्धजज्ञान्तत्वेन मोद-
कमया मधुरा लीलोद्देशकाश्च सङ्गारं कुर्वन्ति । तेन शब्देन कुञ्जज्ञानं सम्भवति । अत्र कुञ्जोत्तीक्ष्ण
विषसखीयन् कुञ्जप्रदेशाशफला इत्यर्थः । विविधेति । एतादृशानां पदार्थानामागमनं रतान्ते पुनः
सङ्गारार्थम् । भगवा विपरीते भगवति खोवमार्थे पूर्वमानीतमिति लक्ष्यते । मधुरकलेति । भगवान्

लवण्यनिर्भवयोः सारंसारं माधुर्यमनुवर्णयन्ति । तत्रोपि त्रियायाः प्रपार्थनतेक्षणकटाक्ष-
निरीक्षिते रदनच्छददानसुषमाद्युरे बण्डद्वये गच्छन्मनादिना ताम्बूलोदिविचित्रिते
त्रियाणांसायुगतामुक्ताफलपीडनेन वरुणतराङ्गिते अनतिसूक्ष्ममुक्ताफलवलीशोभितकर्मा-
लङ्कारसङ्गतहरिन्मणिमुक्ताफलमणिमृद्वलितालकावलीराजिते अगस्त्यरक्तसूरिकाकास्मीर-
मणिरथितविन्दुभास्वे कुपितयेव रचितभूषणे विमर्दव्यस्तरचने अन्योन्यगण्डद्वयसङ्गे
रतिभ्रमशीकराद्रिप्रियगण्डस्तरतिलकरचनाप्रतिकृतिशोभिते मुक्तालङ्कारमृपितमुनासायुटे बद्धने ।
किञ्च, प्रियस्य विजितविम्बाधरे कनकसूत्रसूत्रितमृद्वल्लुभगामलमुक्ताफलसंशोभितभासाद-
रोन्नतितमिन्नासायुटे विशुक्कनविजयव्यञ्जनयन्तपुटे कुटिलभुजि द्रहासमिप्यस्यैविगलितामल-
सौरचलुन्धमधुलिहि । मल्लिकादिद्युतमेचककेशपात्रे किञ्चिदुचयितुके हीराकादिमणि-
मुतालकावलीविराजिते प्रतिक्षणप्रभुद्वयेमेषोपलीत्कारे मकरकुण्डलमण्डितमण्डमण्डले
कदाचित् चकितनयने बद्धने । पुनः त्रियाया हृदये गुञ्जामणिहारवति श्यामकभुकी-
पिहिते मृगमदपवाङ्गितकुङ्कुमरचने लवण्यसरसि संक्षिप्तोदकुपे रतिभ्रमशीकरप्रोञ्च-
नार्द्रविचित्रवसनाबलपोषिते कनकयुगिकाकुसुममात्मशोभिते अतिगौरे विविधमहामणि-
वदितकनकमुद्रिकालङ्कृतमियाङ्गुलिसन्दर्शितविपाटितकसुखयवकात्रे । किञ्च, कण्ठान्नर-
मृपिते तदनुमुक्ताफलैयष्टिपरम्परविराजिते पीनोन्नते प्रियालिङ्गनविमर्दितस्य हिटक-
मणिजटितमुरलिकाशोभितदक्षिणकरे क्षणे क्षणे समाक्षिप्तप्राणप्रिये शिथिलोत्तरीये
प्रियहृदये । किञ्च, अवसरविशेषे तदशसखीविज्ञापिते लतागेहान्तरे विकचविचित्ररुचि-

मध्यमुरलीनार्द्र करोति येन साविन्यागमने वरपनञ्जीरसगो मुरलीनाद्योपि जडुगतो भवति, तेन
कथापि दानं न दम्यति । एतदर्थमुक्तं लताम्बरैः । महारसे सखिषी स्थापुमसक्तमात्र । रति-
समये ससादिना जयमवलोकनार्थं सख्य सन्तोषार्थं लतान्तरे शिवात्वा अवलोकयन्पीत्यर्थः । अपेति ।
पूर्वमप्या वाग्मञ्जोत्पत्तिः । कपालमस्तु पूर्णं रवे भवति । अत्र निरीक्षणे श्रेयार्थत्वेन प्रेमाससंरम्भ-
निरीक्षणेन अवज्ञोत्पत्तिं करोतीत्यर्थः । नितराभीक्ष्णकषणेन रदनच्छददानसुषमां प्रियस्य दर्शयतीत्य-
स्मिन्नर्थेऽप्युक्तम् विमर्दति । निविचयन्पीलीलया लक्ष्मा श्रीमन्नरचना सख्या । एतेन महालीलेन चोदितम् ।
अत एवमे अन्योन्यगण्डद्वयसङ्ग इत्यत्र मुरतान्तातरया मिरुतिता । मुक्तालङ्कारैः । मुक्तालामलं
पूर्णं जातं मुक्तालङ्कारेण महारसमयाव्यामित्यर्थः । प्रियस्येति । किन्मण्डल निरोपेण नितलेन
जयरत्नरामसङ्गमेव नितमिन्नलम् । वरपन मुवापिनयेव नितितमित्यर्थः । कदाचिदिति । कण-
विदनागमनदशार्थं सिद्धिरपत्त्यर्थं रक्षणे कृते पनानीनां चकितनयने भवता, यथा 'पाति एते
विपलितनये शक्तिरनन्तपुण्यान'मिति तदर्थम् । गुञ्जामणीति । महारसे प्रसङ्गेन प्राणप्रियेय सखदित्वा
गुञ्जामात्रा दत्ता तां परिचाय सितमित्यर्थः । अवसरेति । लीलांनन्तरपुनरप्य पुनः सङ्गाद्य-

१ विमर्दयतीति पाठः । २ स्येति पाठः । ३ ताम्बूलोदिवेति पाठः । ४ आलद्वरेति पाठः ।
५ प्रियस्येति नास्ति । ६ उन्धमधुलिहि । ७ फलेति नास्ति ।

१ अपादिति पाठो भूले कपितस्थान् । २ गुप्तेति च पाठः । ३ पनाने इति वा पाठः ।

प्रसूतप्रोद्धतपम्बलोलुपमधुरे धीरपत्ने सिद्धादिसमाकुले रचिततले रन्तुकामयोः पूर्वोक्त-
विषयोः मार्गसन्निधिव्युत्पन्नश्चिन्तादिषु सिद्धिताम्ययोः मयेमार्गं कृतविषयपुष्पवा-
लेषादिरसयोः रचितपुष्पगुच्छोत्पन्नयोः मन्त्रेन्द्रलीलयोः त्रैसासक्तबाहोः उपात्तलीलाकम-
लयोः चरिततामूलयोः कृतकलपीतयोः येत्रनिवारितमृदुलतयोः वागमीचरमुपमाभुरयोः
वसने यो माधुर्यानुभवो जातः तमेव ध्यायध्यायन्नुपवर्षयन्ति वसनं मधुरमित्यनेन । निर-
वधित्वेनैवंविधैकैकस्य रसाकरत्वेन तन्निगमात्वेन च वर्णनाशक्तिं प्रतिपादयन्ति अखिल-
मित्यनेन । किञ्च । अखिलं मधुरमित्यनेन कदाचित् निपरीतज्ञानेन पूर्वरसानुभव-
साध्य एवेति सूचितम् ॥ १ ॥

ताद्यानेन समवशिरोबोत्यन्नात् स्वप्राणरूपांनाहुर्द्वितीयेन वचनमित्यादिन्या ।

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं चलितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

श्रीमद्वसुप्राणप्रियाया विन्याकुपिताया जितपिकष्वनिकृजितायाः कुटिलभ्रूवत्याः सुशो-
णतराचरायाः अनङ्गातिभरपक्षोद्ग्रास्यन्निरीक्षितप्रियानर्नायाः प्रियकृतरमसचलितसंसु-
कूलनियध्रगायाः प्रियाचरितोरोजालमवायाः छलकृतपापिपिहितसर्वाङ्गपुष्पनामोदपुलकित-
प्रतीकयाः कपोलाञ्जल्यवक्षितवचनरचनायाः ससितायाः भङ्गुह्यभरणप्रतिविम्बितव्रीम-
त्प्राणप्रियमुखकमलादिसन्निविष्टमेव रसावेक्षे पूर्वं मयैव पुष्पेन कर्तव्यमिति कृताभरणपुष्प-
नायाः विपरीते वचनादौ रसप्रमितायाः केलिप्रायेण मुग्धभावावबलितायाः वचनादिकं
मधुराधिपतिसम्बन्धि सर्वं मधुरमिति भावः । अखिलेत्यर्थः पूर्वं यद् भावनीयः ॥ २ ॥

वैशुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

मूलं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

अतः परं कदाचित् प्रभुर्विनिधकुसुमितफलितलाडननिकुलपुष्पसदृशगोवर्धनादि-
सिखरस्थिते गोचारणपरावणोऽस्ति । गोरसविकयादिव्यानेन प्रियार्थं विविधवस्तूनि शृङ्गीत्या
प्रियसखिकथितं वैशुरवं गन्तुं किमाकुलं शृङ्गीत्याकर्ण्य सहचराज्ञातसागमनसूचकं

त्रिं विधाय इत्येव हस्तिकां दत्वा आदर्शयितुं परस्परप्रतिविम्बदर्शनेन जलार्तिभरं दत्त्वा तादृशानन्त-
रज्ञसन्निधिर्निर्वापितम् । जलम् कुलेषु गन्तव्यम् । तत्र च सौख्यं कर्तव्येति निश्चायितमित्यर्थः ।
गोचारण इति । वनस्नानं मुदितुं गन्तव्यमनेनार्थं प्रभुः गिरिशिखरे स्थितः । प्रभुस्तु स्वप्राण-
प्रियायां दृष्ट्वा सौन्दर्यगतिमिलसर्गातिभरविनिधवसामरण्यकितावलोचनाच्छपलोकनार्थं गिरिशिखरे
स्थित इत्यर्थः । तदेक इति । भगवत्त्वेन मन्ये वास्ताम् । कुत्र मिलिष्यति ? कथं मिलिष्यति ? कुत्र वा
गोपसमाये वा गोपने वा गोवर्धने वा कुत्र मिलिष्यतीति । तदेकमानसाभिः । किमाकुलेति ।

कालिन्दीतटप्रदेशं स्थितरसनिकुञ्जसूचकं रसात्मकं वेषुरवं श्रुत्वा तत्र गताभिः प्रियाश्लिष्टाभिः श्रमजलाद्रङ्कुषकुङ्कुमाङ्कितसौत्तरीयविहृतालकक्षगोरेणुप्रोन्मनाभिलाषाभिः वेषौ रेणौ च प्रियपाणिस्पर्शपुलकितप्रतीकाभिः पूर्वर्चितविविधकुसुमविनिर्मितसयनोपविष्टस्य परणसंवाहन-
परायणाभिः मयेभगतिमिच्छेदकमानसाभिनिर्गते तदा दूराद् दृष्ट्वा प्रतीक्षन् शिखरादवकृष्ट
रसात्मकं मूर्त्तं कुर्वन् स्नानुरागभरं दर्शयन् समागतस्य ज्ञानन्दान्धनिमग्नप्रामिर्गैव्यादिषु
समनुसरसं ध्यायं ध्यायं अनुवर्णितं वेषुरित्यादिना । मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

तादृशरसनिकुञ्जस्य एव कदाचित् प्रियेण समं रसपरवशाभिर्गीतम् । किञ्च, पर-
स्परं रसावेशेन यदधरसुधारसं पीतं, प्रियानीतमिविषयतदुग्धमोदकादि सामिलाससूचकं
भुक्तं तादृशसामिलाससूचकयुतदुग्धमोदकायङ्गीकृतज्ञानन्तरं कुसुमशयने तत्तदभिलाषं
क्षयनं विधाय पूरितवान् । रसावेशजनितमर्षादारादित्येन क्रीडने सामिन्यादिकृतरूपमङ्गी-
कृतवान् । तद्रीत्याऽभिलाषपूरणानन्तरं व्यस्तयज्ञारे तिलकादिरचनां श्रमाद्रतया उभय-
प्राक्षित्वा यदनारविन्दयोरनुभूतां प्रदर्शितवान् । तमानन्दविशेषं स्मारंस्मारमनुवर्णयन्ति
गीतमित्यादिना । मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।

बसितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

अतःपरं सदा मत्सि भाषितेऽङ्घ्रि विहारेच्छया निर्गतानां समुद्रक्षितमालतीक्षुरवकादि-
कुसुमपरिमलान्मदभ्रमरयूयाकुलकेशपात्राणां स्मितपिकाशविभ्रमगल्लावणयानानां हीरका-

देहादुत्पन्नानरहिता मार्गानुसन्धानरहितेत्यर्थः । अवेष्टामिति । वेषुनोद्देशं सूचितकालिन्दीतटप्रदेश-
मित्यर्थः । वेषुरवमिति । वेषुषु किमपि सरं करोति । सङ्केतस्थं निकटमिषुङ्कुसूचकं मन्दस्वरम् ।
किमिषुऽभिकुञ्जसूचकं मध्यस्वरं । दूरनिकुञ्जसूचकं तारस्वरं । आगता वेषुनादै गानं कृत्वा सङ्केतं यदि
सूचयति तदा वयसादीनां ज्ञानं भवति । तस्मात्तादृशेन रसात्मकं सूचयति यथा कोऽपि न आना-
तीत्यर्थः । रसात्मकमिति । यथा नयूरो नयूरी दृष्ट्वा रसाग्निष्ठो भूत्वा सर्वज्ञयत्नरत एकजन्मार्थं
तासां यथेष्टितरलदानार्थं यत्नति, तथा मूर्त्तं प्रभुः करोतीत्यर्थः । स्वाभिलाषेति । तस्य कोऽभिलाष
उपेक्षादिसर्वोन्मदरुतः उत्सर्गोऽन्यं तत्फलवत् इव मन्मथानः सन् सुखयनित्यर्थः । तत्तदभिलाषमिति ।
पूर्वसहितमनोरममिविधानन्धविशेषजनितरसविशेषज्ञानपूर्वकं ज्ञयनमित्यर्थः । तत्तदभिलाषमिति ।
स्वामिन्यादीति । मर्षादारादित्येव तिलकनक्षत्रपूषणादीनां व्यत्यासो भवति । स पुनः कृत इत्यर्थः ।
अथवा मर्षादारादित्येव तु विपरीतमुखे भवति । तदा सामिन्या कृतस्वप्नङ्गीकृतयानित्यर्थः ।

इति श्रीगोस्वामिसुतश्रीचन्द्रश्यामविरचिता मधुराष्टकदिप्पणी सम्पूर्णा ॥

दिग्भिन्नचरितम्भमदादितिर्यग्रेल्लोभितमालनिन्दतां नानाबुदाग्रगतोदारलोलमुक्तानां स-
माश्लिष्टोरोषेषु तेरलितद्वाराणां विचित्रवसनान्तरलोभिताखिलाकल्पानां अलङ्कृताऽङ्गितानु-
लिविराजितविभिन्नपुष्पाणां मूर्ध्नस्तैलश्रीषं दधिकलशिकां वहन्तीनां ब्रवाविपस्रुतो
वयस्य रोधं सम्पाद्य समीपागतभक्तिनयनः शिवाद्भुतचेष्टाः वैदनेन्दुसुषमामोहितशेष-
गोपवधूजनो कम्बोक्तिकयोलोरोजादिसर्वाविर्भावितमनोभवः दूरगगवाधवेक्षणपदेशाभसा-
रिताशेषवयस्वबुन्दः उपातोत्तमाङ्गलितदधिभावनः फरेकशृङ्गीतविभिन्नमणिमयकाशीपट्टप्रसूतः
विभिन्नरुचिरप्रसूनशोद्धतामलपरिमलेन्मन्तमधुपलतापेहानीतप्रियावनो यद् यत् कृतवान्
नीतवान् श्रेष्ठाभिन्तरणं सम्पादितवान् रमणं च मर्षादारहितं, वमितं हारादीनां,
शमितं धुव्रपण्टिकादीनां, तत्तामयिकं ध्यावंध्यावं अनुवर्णयन्ति करणमित्यादिना ।
मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

शुभा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा बीची मधुरा ।

सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरलिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरलिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

एवं कदाचित् तरणितनयाकूले वकुलप्रकदम्बादिहृमाकूले धीरगन्धपादे, केलिहिते
रहसि, खानादिभ्याजेन समागतया श्रीमत्प्रभुप्राणप्रियया मकरकुण्डलमण्डितगन्धमण्डलप्रभो-
षोजिताखिलधुवनः कमलदललोचनः अधरार्पितवेषुः गुञ्जामणिमुक्ताहारादिरानितोरःस्थलः
अवलोकितप्रियः निखिलमनोरयरूपागतः आश्लेषादिलीलां कृतवान् । यमुनायां सलिलकम-
लादीनां च क्रीडां कृतवान् । ततो निर्वगमे सति निकुञ्जे पुण्यावलीरचितशयनकेलिजनितभ्र-
माम्भःसंक्रान्ताननकमलया प्रियदत्तकमलकृतलीलया प्रियया, वैनार्थं मार्गीः बहवः स्फुटिता
इति प्रियेण सह दावत्सर्वन्तं मार्गविभेदो भवति तावत्सर्वन्तं वेद्यार्थं प्रचलितया प्रियार्पित-
स्रोतःस्थहारया सञ्जतस्य मन्थरगतैः क्षणं क्षणं कृताश्लेषस्य पूर्णायमाननयनस्य सुषमावलो-
कनैकपरायणस्य कदापिद् पश्चात् कदापिद् बाहुवन्धेन कदाचिदप्रतो गहने लतापिहितोदरे
यथामार्गसौकर्यं भवति । एवं मार्गसन्धिस्थितयोः परस्परद्वेष्टे यामीलाङ्गां शृङ्गीला गतयोः
कृतान्योन्यगुञ्जामालेलादिहारविनिमययोः कृतो यो माधुर्यानुभवो जातः तमेव स्मारस्मार-
मनुवर्णयन्ति शुभेलादिना शिष्टं मधुरमित्यन्तेन । मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ६-७ ॥

गोषा मधुरा गाथो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।

दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरलिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

तदनन्तरं भगवान् गोपसमाजं सम्प्राप्तः, एतासां गेहजगमनानन्तरं सायं प्रियाममनं प्रतीक्षन्त्यो गोष्ठादिषु स्थिताः । भगवानपि गोपसमाजस्यः तैर्गीतकीर्तिर्विष्णुवादनपरायणो गोरजश्छुरितकुन्तलो मजस्थानां गवां च दिगताप्तं मोचयन् गोष्ठप्रवेशं करोति । ततो गोदोहने सर्वरसग्रहणार्थं उद्यतस्तदा दर्शनार्थं गतानां विचित्रवसनवस्तीनां विचित्रसूक्ष्म-
पट्टिग्रहणेन वर्णादिभेदेन गवाङ्गानेन स्वसमीपाममनज्ञापकेन समागतानां सर्वांगोचरकट्यक्ष-
स्पर्शादिसङ्केतादिकृतामोदो निखिलरसपूर्णो दृष्टः, तस्मिन् सद्यै वोऽनुभवो जातस्तमेवानु-
भवयन्ति गोपेत्यादि सृष्टिरित्यन्तेन । अतः परं वस्तुमशक्यत्वं तस्मिन्मन्त्रेन प्रतिपादयन्ति
दलितमिति । नन्दगेहालबालोदितस्य श्रीमद्गोपीजनरागसेकसंबृद्धकल्पवृक्षस्य दलितफल-
तादिकं सर्वं मधुरिमासीमा इति ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीबिड्गलेश्वरचिरचिता मधुराष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीमद्दालकृष्णविरचितविवरणसमेतम् ।

प्रतिक्षणनबोलसत्स्मरश्रुतातिवप्वरुन्-

प्रवेशार्फलमाधुरीरसमुष्णम्बिलोर्मिभिः ॥

सदा मधुरमूर्तयो निविषमावमुग्धेषुजाः ।

स्फुरन्तु हृदि मे श्रिया ललितपङ्क्तयस्त्वामिनः ॥ १ ॥

शरणागतकरुणाभरकरणानिश्रुतत्वरान् निजाचार्यान् ।

प्रवचलवचनवत्तमवत्तमनाम्नः प्रबून् नौमि ॥ २ ॥

अयं 'आवणसामले पञ्च' इति श्लोके श्रीभगवद्दर्शनसोक्तत्वात् तस्मिन् समये साक्षाद् भगवान् कोटिकन्दरीषिकलावप्वगुणलीलाविशिष्टोद्भूदरसात्मकस्वरूपेण प्रफटीभूय श्रीमदाचार्याणां वेदप्रापेन्द्रियान्तःकरणधर्मादि सर्वं साक्षादलौकिकरसात्मकवचनामृतपोषणेन साविषयीकृत्य ऋदिःसाक्षात्स्वरूपानुभवं कारितवान्, यथात् संपूर्णरसदानार्थं तिरोभूय अन्तर्देहप्रापेन्द्रियादिरूपः सद्यन्तरेव च निखिललीलारसानुभवं कारितवान्, अत एव 'स्फूर्वप्रासादिलीलामृतावलपिभराक्रान्तसर्व' इत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । सर्वोत्तमेषु 'तत्कथा-क्षिप्तचित्तस्तद्विस्तृताग्नौ ब्रजप्रिय' इत्याहुक्तम् । तदा पुनर्विप्रबोधदशानुभवे तद् विना सातुमशक्तौ गुणालम्बनेनैव कालनिर्वाह इति श्रीमदाचार्यचरणया अहर्निशं उदीपनात्मक-विभावादि रसान्तःपातिसकलमावलीसम्पन्नं तत्तत्सामयिकलीलागुणविशिष्टमुद्भूदरसात्मकं स्वरूपं यथानुभूतं तत् तथा वर्णयन्ति अघरं मधुरं मिलादितिभिः ।

अघरं मधुरं वदन् मधुरं नयन् मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

अहो रूपं तु किं वर्णनीयं मधुराधिपतेरखिलमेव मधुरं, वाचन्तः तत्पदार्थश्लो मधुराः । अथवा रसाः वीरादयः तेषामपि शृङ्गाररसान्तःपातित्वेन मधुरत्वाद् रसत्वं, अन्यथा तत्त्वमेव नास्ति इति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । तादृशानां अधिपतिः शृङ्गाररसः, तद्वत्स

भगवतो यद्यपि अखिलमेव मधुरं, यथा राज्ञः परिधानानि आभरणानि सुवर्णमयानि उपकरणानि अपि तथा, तथापि वस्त्रं यादय् रूपमाधुर्यं यस्यां यस्यां लीलायां समनु-
भूतं विप्रबोधि तत्तत्स्मरणे तत्तन्माधुर्यस्य स्वरूपतो विशेषेण वक्तुमशक्यत्वात् तत्तन्नाम-
निरूपणपूर्वकं प्रथमत्वेन तत्तन्मधुरमुच्यते । तत्र प्रथमं रसात्मकवचनास्तत्प्रवेशेन स्वरू-
पानुभवो जातः, तस्मात्परसंभवितात् पूर्वं तदनुभव एव अभूत्, इति वर्णनेति प्रथमं तद-
धरं मधुरमित्युक्तम् । पश्चात् तत्सुधाप्रवेशे सम्पूर्णतद्भवनमाधुर्यलाभण्यस्तानुभवो
जात इति वदन् मधुरमित्युक्तम् । यथा 'बर्होपीडे'तिस्त्रोक्तोक्तसुधाप्रवेशानन्तरं मधुगन्धतां
फलमिदमित्युक्तम् । तदनु वदन्माधुर्यानुभवे कोटिकन्दपलावम्परससर्वलता-
पाङ्गजतरङ्गविलासानुभवस्य सम्पन्नत्वात् नयनं मधुरमित्युक्तम् । तदेवोक्तं 'मधुरक-
कटाक्षमोक्ष'मिति, तत्रैव 'मदविधूर्णितलोचन' इत्यादि च । एतेन विचित्रभावलेखितत्वं
लोचनयोरुक्तम् । ततो विवाहसंज्ञासंस्थाप्यनुभवात् हसितं मधुरमित्युक्तम् ।
नयनमाधुर्यानन्तरं हसितस्य निरूपणात् नयनयोरपि स्मेरत्वं सूच्यते । ततो अधरवदन-
माधुर्यानुभवतो भगवतो हार्दयमपि रसपरवसत्वेन स्वाधीनत्वात् अतिमधुरं ज्ञातमिति
तयोक्तं हृदयं मधुरमिति । एतेन यथा स्नानं भगवति परमा प्रीतिः, तथा भगवतोपि
स्नानम् अनुभूतेति सूचितम् । किञ्च, हृदयपदेन वक्षोपि व्यवह्यते । तेन भगवतो हृदयं
अपि मधुरतरोहसदभिनवकेशोरवयवक्रमेण किञ्चित् उच्छ्वलं सुललितविलासं प्रकटीकरोति,
इति तादृशमालिङ्गनादौ स्पर्शादौ वीक्षणेपि प्रियाणां महारसानुभावकत्वेन परमानन्द-
दायकं इति तत्समत्वा तन्माधुर्यमुक्तं हृदयं मधुरमिति । ततो रसान्ते अलसपतित-
मावादिसहितं गमनं रसादौ तु विलासलीलपूर्वकं तद्भवति इति तदुभयानुभवात् गमनं
मधुरमित्युक्तम् । एवं प्रथमत्वेन तत्तन्माधुर्यनिरूपणे चित्तं महारसाब्धौ लीनमासीत् ।
क्षणानन्तरं उद्वेगेन पुनः पूर्वरसावेशात् तादृशस्याखिलमेव मधुरमिति अनिविचनीयत्वेन
अन्ते सर्वत्र मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तम् । अत्र स्मरामि इति क्रियाभ्याहारः
सर्वत्र कर्तव्यः ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं भ्रमित मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

ततः पुनरेकान्ते परमहृद्यानि नेपथ्यादिसंस्मरूपाणि वन्धादिविशेषज्ञापकानि परि-
हासकारकानि यानि वचनानि 'रहसि संविदो वा हृदिस्थः' इत्याद्युक्तप्रकारकानि
भगवतोक्तानि तेषां माधुर्यस्यानुभूतत्वात् वचनं मधुरमुक्तम् । एतल्लैव माधुर्याब्धौ
ननसो मग्नत्वात् अन्येषां वक्तुमशक्यत्वेन एकवचनमुक्तम् । वचने पश्चात् तद्भवनोक्त-
वन्धादिलीलायां तन्माधुर्यमनुभूतं भवति इति चरितं मधुरमित्युक्तम् । ततसादृश-

तच्चरित्राचरणे उद्धुदरसात्मकस्य भगवत आच्छादकमन्त्रिरूपत्वेन वसनस्य रसोदीपकत्वाद्
अवलोकने पुनः तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति वसनं मधुरमित्युक्तम् । अत एव 'पर्हा-
पीडे'त्यस्य विवरणे यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तदाच्छन्नं रसं कथमुद्गा-
टयेत्युक्तम् । 'रसो हि गुप्त एव रसत्वमापयेत्' इत्युक्त्वा तदाच्छादकमावश्यकम् ।
आच्छादकत्वेपि आकृतिदर्शने रसोद्घोषकत्वात् सुतरां मधुरं भवतीति तथोक्तम् । ततो
रसानुभवे अलसचलितादयो ह्रासभावादयः सात्त्विकादिमावाथ परममधुरा भवन्तीति तत्
स्त्वा चलितं मधुरमित्युक्तम् । समुदितभावज्ञापनाय चलितपदम् । एते सर्वे रात्रि-
सम्बन्धिनीलाप्रकारा निरूपिताः । अतः परं दिवासम्बन्धिनीलानां मधुरत्वं निरूपयन्ति
चलितमित्यादिभिः । अयं भावः । प्रातर्वेदा गोचरणार्थमुत्तमादा वनलीलालोकनाय
अन्तरङ्गवयसैः सह नर्मपरिहासादिकं कुर्वन् अवलोकनार्थं बहिःस्थितानां प्रियाणां अतिहृदय-
ङ्गमं लावण्यं प्रदर्शयन्त्यस्य, तत्सामयिकं स्मृत्योक्तं चलितं मधुरमिति । अथवा
वनादागमनसमयेपि तथैव चलतीति तथोक्तम् । तदुक्तम् 'धनरजस्तले दक्षिणमुद्धु'रिति ।
अग्रे पुनर्लोक्ये विपिनभ्रमणं मधुरं न भवतीति श्रमहेतुत्वात् भगवत्सदाभावात्
तदपि मधुरं निरूप्यते । तथा च वनसम्बन्धिभूम्यादितृणपर्वतसमस्तपदार्थानां
रसात्मकचरणारविन्दमकरन्दसम्बन्धेन लीलोपयोगिरसात्मकतां सम्पादयितुं वने भ्रमणं
करोतीति चरणारविन्दस्य रसात्मकत्वात् श्रान्तिकतनत्वाच्च भ्रमणजनितरजःसम्बन्धित्वे
परमशोभातिशयेन मधुरत्वमेव भवति, नतु कदाचिदपि तदन्वयात्वमिति भ्रमणमपि
मधुरमुक्तम् । एतदेवोक्तम् 'तृणचरातुगं श्रान्तिकतनम्' इत्यस्य विवरणे । अथवा
तत्सङ्केतादिषु स्थितानां मक्तानां मिलनार्थं तत्र तत्र भ्रमणं करोति भगवान्, तत्तु तत्-
तन्निवामिलनोक्तलिकसमाकुलविषयपरसमावात्मकमिति परमं मधुरमनुभूतं भवति, सङ्केत-
स्वप्नेयसीनां चरणारविन्दसंवाहनादिषु लीलायां चेति तत्स्त्वा भ्रमितं मधुरमुक्तम् ।
एवं श्रमसूचकमपि सर्वं रसात्मकस्य मधुरमिति निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं
मधुरमिति । रसस्तु यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र रसत्वं सम्पाद्य मधुरत्वं सम्पादयतीति
स्वस्य मधुरत्वे किं वाध्यमिति भावः । किञ्च, यथा रसस्य श्रवणरूपत्वात् भ्रमणेपि
मधुरत्वं न गच्छति, तथावापीति अपि सूच्यते ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

तत्त्वं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

अग्रे वेणुर्मधुर इत्युच्यते । तस्मात् भावः । सङ्केतखलज्ञापनार्थं वेणुनादे कृते
'कलपदैस्तनुभूतसु सख्य' इत्युक्तत्वात् तत्र खनामादिश्रवणात् नादद्वारा तन्माधुर्यमपि
अनुभूतं भवति । तथापि सङ्केते समागतानां प्रियसङ्गमे सम्पन्ने तदानन्दजनितपरमसौ-

भाम्यशोभाभरणे विलसद्भचनानां तासां प्रियाणां प्रियसमीपवर्तिवेषुमिलोक्तने प्रियप्रापकत्वात् तस्मिन् परमसौन्दर्येण स्वरूपतत्त्वमर्षादालोपकं माधुर्यमनुभूतं भवतीति इति वेषुर्मेधुर इत्युक्तम् । अथरासुतसम्बन्धेन तस्य तथात्वं स्पष्टमेव । अग्रे रेणुर्मधुर इत्युच्यते । तस्यायं भावः । गोधारणे रेणुसम्बन्धस्य आवश्यकत्वाद् अलकादिषु तस्य क्षुरितत्वेन यथा अलकानां कामरूपत्वेन माधुर्यं, तथा रजसो रजोगुणत्वाद् अनुरागरूपत्वेन परमाधुर्यं दृश्यते इति रेणुर्मधुर इत्युक्तम् । एतत्सर्वं 'तं गोरजश्क्षुरितकुन्तले'ति श्लोके निरूपितम् । वदनकमलसम्बन्धे रजसः परागरूपत्वान्माधुर्यं मुक्तमेवेत्यपि सूचितम् । अथवा सन्ध्यायां आगमनसमये गोरणुसहाते धनीभूते इतरावलोकनाभावात् प्रियसङ्गमे च सम्पन्ने तन्मुखाविन्दकट्याद्यादिरसानुभवात् स रेणुरपि परममधुरो भवति इति तथोक्तम् । एतेन अन्धकारादीनामपि लीलोपयोगित्वेन मधुरत्वमेव इति सूचितम् । एतत् स्वरूपं 'पीत्वा मुकुन्दमुखसारणे'त्यस्मिन् श्लोके 'समीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्ष'मित्यस्य विवरणे निरूपितम् । अथवा रेणुरत्र चरणारविन्दसम्बन्धी ज्ञेयः । तेन रसात्मकत्वात् लीलोपयोगिद्विसम्पादनैकसमापत्वाच्च लीलासम्बन्धिनीनां प्रियाणां तद्विचित्तेदहवत्त्वेन तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति तथोक्तम् । अग्रे पुनर्ननादागमनसमये विभङ्गललितस्वरूपेण वेषु संवाद्यति तदा वेषुन्ध्रेषु स्नाङ्गुलिचलने पाणेरपूर्वतरा शोभा प्रकटीभवतीति तत्सूत्वा पाणिर्मधुर इत्युक्तम् । तथैव पादयोर्वामजान्वन्ताभितालिष्वकदक्षिणजानुक्तमित्युक्तप्रकारेण स्थापने अनिर्वचनीयसौन्दर्यं प्रकटीभवतीति तत् सूत्वा पादौ मधुरौ इत्युक्तम् । तदेवोक्तं 'सौन्दर्यं किमपितरां प्रकटयति प्रेमवल्लभ्य'मिति प्रभुचरणैः स्वरूपवर्णने । अथवा दिवासम्बन्धिचरित्रे वनलीला सर्वां भक्तानां गृह एव अनुभूता भवति, तत्र पुलिन्दीभाम्यानन्दनकरणे भगवत्पदकमलसम्बन्धिकुङ्कुमस्मरणे जाते दवितास्तनरचिततद्रचनाचातुर्यकलातिकमनीयपाणिस्मरणात् तच्छोभामाधुर्यानुभवात् पाणिपादयोर्मधुरत्वं निरूपितमव्यवधानेन । एतच्च 'पूर्णाः पुलिन्ध' इत्यत्र स्फुटीकृतम् । अथवा सन्ध्यायां तत्तलियावलोकनजनितविचित्रभावोद्भूतरसेन दोहनविधौ मधुरमुद्रिकादिभूषणभूषितपाणिपादसौन्दर्यमाधुर्यं प्रियाणामनुभूतं भवतीति तथोक्तम् । एतदेवोक्तं 'वेषुस्त्रनैः कलन्दैर्निर्योगपाशकृतलक्ष्मणयो' रिलेनेन । अथवा लीलासमये तत्तद्व्यादिरचनानां कुचकुम्भेषु मकरादिचित्ररचनानां चारुहृदयादिषु स्थापने च ताफहारकत्वानन्ददायकत्वशोभातिशयत्वमधुरत्वादिगुणाः सर्वेऽनुभूता भवन्तीति तत् सूत्वोक्तं पाणिर्मधुरः पादौ मधुराविति । अत एव 'शिरसि वेदि नः श्रीकरग्रह'मिति 'कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छव'मिति तामिरुक्तं फलप्रकरणे । एवमनन्तप्रकारा भावनीयाः । अग्रे पुनर्नृत्यं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । अत्र सर्वं वनभूषणसीमन्तिनीसम्बन्धिरीलोपयोगि निरूप्यते । तेन सायं

वनादागच्छन् वेषं कृत्वा नृत्तान्ममूरादुत्कर्षं कुर्वन् दिवा विरहतापं दमितानामवाक-
रोति । तत्तुल्यं त्वमिनयात्मकमित्यमिनयकरणे मधुरस्मितपूर्वकमुकुटीमङ्गकटाक्षादिविलसे-
वृद्धसितेभ्यस्तिरमनीयलावण्यरसभाषासुतपोषपुष्टाः प्रिया भवन्तीति तत् स्मृत्वा नृत्वं मधुर-
मित्युक्तम् । तस्मिन्नेव समये पुनः समानशीलत्वं विना रसः पुष्टो न भवतीति सख्याङ्गीकारे
सख्यरसस्याप्यनुभवात् तस्यापि मधुरत्वं निरूपितं सख्यं मधुरमिति । अत एव 'समीढहा-
सचिनयं यदपांगमोक्ष'मित्यत्र 'पुष्टे रसे हास' इत्युक्तम् । सख्ये सति हाससम्भवाच्च
तन्निरूपणात् सख्येनैव रसपोष इति सख्यस्य मधुरत्वं निरूपितमिति भावः । एवं दिवा-
सम्पन्नि सर्वं मधुरमेवेति मधुरापतेरखिलं मधुरमित्यन्ते निरूपितम् ॥ ३ ॥

एवं सख्यसहितं नृत्यस्वरूपं निरूप्य गीतं निरूप्यते ।

गीतं मधुरं पीतं मधुरं मुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

मधुरं इदं गीतं नृत्यानन्तरं कचिदेशविशेषे स्तित्वा करोतीति 'रक्षे यथा नटवरौ
क च गायमाना'वित्यत्र निरूपितम् । तस्य गीतस्य भाषात्मकत्वात् तन्माधुर्यस्य ब्रज-
सीमन्तिनीहृदयैकत्वेवत्वेन गीतं मधुरमित्युक्तम् । अथवा अत्र क्रमो न विवक्षितः ।
श्रीमदाचार्यीणां हृदये विप्रयोगरसाविर्भावोऽनेन सर्वा एव लीला भगवतो विलासाः प्रकट्य
जाता इति यदैव वस्तुतः तदेव तन्निरूपयन्ति इति तत्सामयिकं गीतं सर्वमपि मधुरं
निरूप्यते । एवं सति पूर्वं पाणिपादनृत्यसख्यानि निरूपितानि, तेन रासलीलास्फूर्तौ तत्र नृत्यस्य
मुख्यत्वादभिनयार्थं पाणिपादयोश्चात्मनःक्रियायां तत्तत्संस्थानजनितशोभातिशयलावण्या-
दीनां अनिर्वचनीयमाधुर्वानुभवात् तन्माधुर्यं निरूप्य पश्चात् नृत्यस्य माधुर्यं निरूपितम् ।
ततो रसपोषार्थं सख्यं निरूप्य गीतं निरूपितम् । तेन इदं गीतं 'अचित् समं मुकुन्देने'त्यत्र
यदुक्तं तदवगम्यते । तत्र भगवतापि शानं कृतमिति उक्तं 'मुत्तमस्य नादस्वास्तमयत्वाये'त्या-
भासेन । स च मधुर एव कर्तव्य इत्युक्तत्वात् तत्स्मृत्वा गीतं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च,
रासलीलानन्तरं प्रातरगवन्ति अन्तःप्रविष्टे 'वामबाहुकूलवामकपोल' इत्यादिबुग्मण्डोको-
क्तनिरूपितलीलासु सर्वत्र गीतस्यानुस्मृतत्वान्माधुर्यानुभवात् तत्सामयिकमपि उक्तमिति
ज्ञेयम् । किञ्च, तत्र पुनः सायं ब्रजगमनसमये 'मदविधूषितलोचन ईषन्मानदः स्खलु-
हृदा'मित्युक्तप्रकारकामनसोक्तत्वात् तत्र मदपदेन पूर्णांगपोष उक्तो विवरणे । तस्मा-
र्थस्तु विविधनायिकाविलासस्मृतिपारावगितानन्दसन्दोहासुभव इति द्विषण्वां विवृतः ।
'स चेतस्विस्मारक' इति मदपदमुक्तं मूले । एवं सति सायं संयोगसमये यथा
तादृशमदवनिता भावाः सरूपे प्रकट्य भवन्ति तथा वने श्रियाविरहेण पूर्वांनुभूतिप्रियारसा-
सुतस्मृतिधारया नामस्वरूपात्मकं गीतमपि निचित्रभाषोद्भूतं भवति इति तत्स्मृत्वा गीतं
मधुरमित्युक्तम् । तेनेदं गीतं 'मणिवरः कचिदामणवन् गा' इत्यत्र यदुक्तं तदवगम्यन्वम् ।

तत्र कचिदेव गा गणयतीति विवृतत्वात् तथात्वं स्पष्टमेवेति भावः । एवमनन्ता भावा विभावनीयाः । ततः प्रदोषसमयलीलस्फूर्तौ तत्संबन्धिवदार्थानां माधुर्यं निरूपयन्ति पीतं मधुरमिति । अत्र सर्वेसापि भावरूपत्वेन निरूपणात् कृत्रत्ययान्तशब्दा अपि भावार्था एव इह प्रयुक्ता इति पीतपदेन पानं ज्ञेयम् । अयं भावः । पूर्वं वनलीलायां नाद-निष्ठासुतपानेन गवां पशुत्वधर्मनिवृत्तिपूर्वकं रसात्मकता निरूपिता 'गावश्च कुण्मसुल' इति पद्येन । पश्चात् सायं दोहनसामयिकस्वरूपसौन्दर्यमहिम्नैव सा निरूपिता 'गावोपकै' रित्यनेन । एवं सति रसात्मिकानां तासां रसोपि भावात्मकत्वेन मधुर एव भवितुमर्हति इति तद्वत्तपाने तस्य भावात्मकत्वेन भावजनकत्वात् भगवत्तत्त्वरिपवात्सम्यन्धिसाक्षा-द्रसपानस्मरणेन विविधभावविलासललिततरं तत् पानं भवतीति तस्मत्त्वा पीतं मधुर-मित्युक्तम् । अन्यथा 'राधाधरसुधापातुः किमन्यन्मधुरावित'मित्युक्त्या तदन्यत्र रुचिरं न संभवतीति कथं तत् पियेदिति भावः । एवं एतच्छ्रोम्यपदार्थानां ह्यलौकिकरसा-त्मकत्वेन भावरूपत्वात् तदग्रे भोजनलीलाकरणात् तस्मत्त्वा मुक्तं मधुरमित्युक्तम् । अत एव श्रीगोकुलाष्टके 'श्रीमद्रोकुलभोम्यश्री' रित्यत्र तत्तत्तदार्थानां स्वरूपात्मकत्वेन भावरूपत्वं निरूपितम् । अग्रे भोजनावन्तरं शयनं निरूपयन्ति सुप्तं मधुरमिति । भगवतो हि शयनमपि भावात्मकत्वेन मधुरमेव । तदुक्तं 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः' 'वृक्षमूलाश्रयः श्वेत' इत्यादिभिः । तद्वत्सस्य मधुरत्वं स्पष्टमेवेति भावः । किञ्च, लीलायां यावन्तः प्रकाराः शयनस्य प्रियावश्रःस्वलादिषु पदकमलधारणरूपाः बन्वा-दिप्रकाररूपा वा भवन्ति ते सर्वेपि अनुसृता इति तत् स्पष्टत्वा तथोक्तम् समुदायसूचकत्वेन । एवं प्रदोषसामयिकलीलां निरूप्य रात्रिचरित्रं निरूपयन्ति रूपं मधुरमिति । रात्रौ भगवान् विविधनायिकाभोगोपयोगिकोटिकन्दर्पाधिकलवण्यनुद्गूढरसात्मकं स्वरूपं प्रकटीकृत्य तत्तत्सङ्केतेषु गच्छति तदा तदागमनावलोकनपराः प्रियास्तादृशपरम-सौन्दर्यमाधुर्यसन्निधुलहरीललिततरोल्लसदनेकभावलावण्यमनोहरं रूपं दृष्ट्वा तदवलोकनरसासूतसिन्धुमग्ना भवन्तीति तत् स्पष्टत्वा रूपं मधुरमित्युक्तम् । अथवा अग्रे पुनः प्रियायाः स्वरक्तमलरञ्जिततच्छावात्मकसकलकलाकैत्यविरचनायां संपूर्णस्वरूपमाधुर्य-मनुभूतं भवतीति तत् स्पष्टत्वा तथोक्तम् । अथवा परमतौरमसुरनितीत्यजानविधान-पूर्वकमज्जनादिसामयिकं स्पष्टत्वा तथोक्तम् । अथवा निर्भररससामयिकमेव माधुर्यमनुभू-योक्तम् । एवमनेकधा भावनीयम् । अग्रे तिलकमाधुर्यमुच्यते तिलकं मधुरमिति । 'दर्शनीयतिलक' इति वाक्यात् सकलशृङ्गारेषु तिलकस्य मुख्यत्वात् तदेवोक्तम् । किञ्च, नायिकानां नखादारम्य शृङ्गाररचनया कियते सा नायकस्य तिलकमारभ्येति रसशास्त्रो-क्तत्वात्, प्रथमं तिलकरचनायां मलयवतिलकं विधाय तन्मय्ये कस्तूरीतिलके कृत्वा तन्मय्ये

मुक्ताफलविन्दुः कियत इति । तथा चोक्तमपि प्रभुचरैः 'प्रथमं मलयजतिलकं
सृजनाभिजनुत्सादन्तरालेपि । तन्मध्येसि च कुङ्कुममुक्ते'ति । तथाविवरचनायां तादृशस्य
परमोद्भनरूपत्वात् तस्मीन्दर्वमाधुर्वविलोकनरसपरमभा भवन्ति प्रियाः, तत्समयं स्मृत्वा
तथोक्तम् । एवं तिलकमाधुर्यं निरूप्य अन्येषामपि मृण्मादीनां तद्विरूपयन्ति मधुरा-
धिपतेरिति । यद्यप्यखिलान्वपि मृण्मादीनि मधुराण्वेव तथापि तिलकस्य परमसौभाग्य-
स्थानस्थितत्वात् परमसौभाग्यरूपत्वेन महावशीकरवसामार्थवत्त्वेन तिलकस्यैव मधुरत्वं निरू-
पितम् । किञ्च, तिलकशोभावलोकने तन्माधुर्यासृज्यलधिभयं तन्मनो जातमिति तावदेवो-
क्तत्वा स्थितमिति भावः । किञ्चात्र 'मधुराधिपतेरखिलं मधुर'मित्यत्र अखिलपदेन अन्योपि
भावः सूच्यते । तथाहि । प्रथममन्त्रप्र प्रियया सह रमणं कृत्वा पुनरितरस्याः समीप-
मापते प्रिये तत्रपरकुङ्कुमाङ्घ्रितिलकवत्त्वेकनाद् मानसम्भावनायामपि तत्रनितापूर्वशोभया
सर्वविस्मरणे तद्वशीभूतो रमत इत्यखिलं मधुरमुक्तम् । खण्डिताया एतदसम्भवात् ।

अथवा यथा पूर्वोक्तादधृपरसात्वकसाक्षाद् भगवत्स्वरूपान्तः प्रवेशे श्रीमदाचा-
र्याणां हृदये तत्तल्लीलाप्राकट्येन तत्तल्लीलानुभवोऽभूत्, तथा जन्मोत्सवमारभ्य बाल-
लीलाया अप्यनुभवो जात इति तत्सामयिकमाधुर्यस्मरणे, अत्र तदपि निरूपितमिति
ज्ञेयम् । एवं सति प्राकट्यसमयमारभ्य तत्तल्लीलास्मरणे प्रथमं प्राकट्यानन्तरमेव स्वप्रि-
यावलोकने अतिमृदुलनयकिसलयारुणरुचिरतरावरसौन्दर्यदर्शने धिरेस्मितरसस्य भावि
पोनानन्दोत्कण्ठाजलितभाषनंया तन्माधुर्यानुभवाद् अधरं मधुरमित्युक्तम् । यथा
तादृशवदनावलोकने चित्तुकपोलादिशोभाया अपि रसैकपानपररूपत्वेन तदभिलाषव-
नितभावनया तदनुभवात् सम्पूर्णवदनस्याप्यनुभवाद् यद्गदनं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च
तादृशे समये बालकवदनं प्रोम्बनायलङ्कारालङ्कृतं भवतीति तथोक्तम् । अथवा
प्रतिमासोत्सवादिषु विशेषेणालङ्कृतं भवतीति तस्मृत्वा तथोक्तम् । अग्रे नयनं निरूप-
यति नयनं मधुरमिति । अर्थ भावः । नयकमलदलसदृशशोभातिशयरुचिरस्य श्रीम-
न्मातृपरचविरचितनवाङ्गनेखातिरमणीयव्रकट्युग्धभावस्यापि नयनस्य 'सौकुता वपुषि
तव राजते रञ्जि तु मदमानिनीमानहरणं' इत्युक्तया परमप्रेमरसनिर्भूतमाधुर्यं मधुरत्वे-
नानुभवात् तथोक्तमिति भावः । अग्रे हसितं निरूपयन्ति हसितमिति । बाले हि प्रथममेव
वचनायसम्भवात् स्मितमेव भवति । तदप्यपरपक्ष एवेति, केप्येते मां मत्कुतिमपि न
वानन्वीति स्वसङ्केतं स्वप्रियायां ज्ञापयन्निव भगवांस्सादृशं स्मितं करोति तत् तासामति-
हृदयङ्गमं भवतीति तन्माधुर्यं स्मृत्वा हसितं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, बाल्ये तादृशमन्द-
हसितनिरूपणे अतिकीमलदुग्धदशनकिरणबलीवनिनशोभातिशयमाधुर्यादिसङ्ग्रहोपि निरू-
पित इति ज्ञेयम् । अग्रे तादृशं मधुरस्मितायुतलहरीविमलचन्द्रिकाचारुतरुद्वयं परममधुर-

मनुभूतं भवतीति तत्सृत्वा हृदयं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, बाहे तादृशं हृदयं व्याप्तनखा-
दिभूषणभूषितत्वेन परमरमणीयं भवतीति तत्सृत्वा तथोक्तम् । अथवा तादृशवालकस्य
कोलादने हृदयादौ लालनादिक्रमे च हृदये माधुर्यं समनुभूतं भवति इति तत्सृत्वा
तथोक्तम् । अग्रे गमनं निरूपयति गमनमिति । हृदयनिरूपणानन्तरं गमननिरूपणात्
तादृशवालकस्य प्रथमं हृदयेनैव तत्तद् भवतीति तथोक्तम् । किञ्च, अतिश्रेण्या कोटीकृत्य
हृदयोपरि समादाय एकैवा लालने क्रियमाणं पुनरन्यत्र बाहू प्रसार्य हृदयेनैव गमनं
करोति, पुनस्तत्संकाशाद् अन्वया एव समीपे समप्याति । एवं मूर्तुर्मूर्तुर्गमनेन सर्वासां
प्रेयसीनां आच्छेदायमिलापपूण्यात् स्वस्य दक्षिणायकत्वचातुर्व्यस बाह्वे एव ज्ञापनात्
तादृशं तदतिमधुरमनुभूतं भवतीति तत्सृत्वा गमनं मधुरमुक्तम् । एवं मधुराधिपतेः
फलरूपसाङ्गारमारम्यैव सर्वं मधुरमिति तत्सृत्वा अखिलं मधुरमित्युक्तम् । अत एव
उपसंहारे दलितं मधुरं फलितं मधुरमित्युक्तम् ।

ततो वचनं निरूपयन्ति वचनं मधुरमिति । तादृशस्य वालकस्य वचनं तु अभ्य-
क्तमधुरं भवति । तद्वचनायां अल्पदशनानां अधरपल्लवस्य च शोभाकिरीटितत्वेन परमरुचिरा
भवतीति तादृशी सा प्रेयसीनां अतिहृदयज्ञेयेति तत् सृत्वा वचनं मधुरमित्युक्तम् ।
किञ्च, मुग्धभावजगिताव्यक्तमात्रेण प्रेयसप्रेमभाववतोनां यथा नयनयोर्मदमाग्निमाह-
रणमनुभूतं तथा तादृग्वचनानामपि तथैवानुभव इति तत् सृत्वा तथोक्तम् । एवं वचन-
माधुर्यमुक्त्वा तदाचरितमाधुर्यं निरूपयन्ति चरितं मधुरमिति । मुग्धदशायामपि नयनकर-
कमलादिभिर्यलिक्रियते तत् चरितशब्देनोच्यते । तथा च तत्तद्व्यसर्जनखदानादिरूपं तत्रैव-
सीनां लालनादौ अतिचतुरनायकचरितमिषानुभूतं भवतीति तत्सृत्वा चरितं मधुरमुक्तम् ।
अग्रे वसनं मधुरं निरूपयन्ति वसनमिति । तस्यायं भावः । यद्यपि वसनस्य आच्छादक-
शक्तिरूपत्वमस्ति तथाप्येतादृशे वयसि वसनस्य निरावरणरसानुभावकत्वात् तन्माधुर्यमनुभूतं
भवति इति तत्सृत्वा वसनं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, ईदृशस्य वालस्य वसनपरिधानासम्भवाद्
वसनं मधुरमित्युक्तेरवगाहयः । यदा व्रजतरुण्यः कोटीकृत्य वक्षःखलोपरि संस्थाप्य लाल-
यन्ति तदा वन्यं न ज्ञापयाम इति स्थाबलेन सङ्गोप्याच्छेपादिना लालयन्ति, तदा तासां शिव-
स्यापि तत्परममधुरत्वेन अनुभूतं भवतीति तत्सृत्वा तथोक्तम् । अग्रे चलितं मधुरमुच्यते ।
तस्यायं भावः । पूर्वमेकदा श्रीगोकुलतरुण्या कोटीकृत्य पुनर्वक्षःखलोपरि संस्थाप्य लालितः
क्षणानन्तरं अन्यस्याः सखीपागमने पूर्वस्याः कुचकुङ्कुमादिषु कटकमलनखादिषु स्पर्शं विधाय
तदन्तिके गच्छतीति तादृशवलनमाधुर्यं तदनुभवेकमनोहरमिति तत् सृत्वा चलितं मधुर-
मित्युक्तम् । अतः परं रिङ्गणलीलास्फूर्तिं तां निरूपयन्ति चलितं मधुरमिति । एतन्म-

१ कोलाया इति पाठः । २ एकमेवेति पाठः । ३ अस्या इति पाठः । ४ प्रचुरतरप्रेमवतीनामिति
पाठः । ५ शक्तिशक्त्येति पाठः । ६ समीपे इति पाठः ।

धुरत्वं तु 'शोकुले रामकेशवौ रिङ्गनाथौ निबद्धतु' इत्यत्र निरूपितम् । तत्र केशवपदार्थनिरूपणेन केशकृतसौन्दर्यातिशयो निरूपितः । किङ्किणीवलङ्घनपुरादिशोभा चाग्रे निरूपिता । एवं सति तादृशं चलनमस्तिमुग्धभावरूपमस्तिमोहकत्वाद् मधुरं भवतीति तथोक्तम् । किञ्च, चलितवर्तितयोरन्वयवधानेन निरूपणात् तादृशचलने पुनः परावृत्त्यावलोकयतीति चैलितपदेनोच्यते । तेन सिंहावलोकनन्यायेन तत्फलनं करोतीति तादृशमदमन्धरावलोकनगौरवेण मदकलमातङ्गतिरमणीयतरुणीमनोमोहनोत्तरलितभाविनीमानहरणत्वं चलने घोषितमिति तत्समत्वा चलनं मधुरमित्युक्तम् । अग्रे प्रमितं मधुरमिति निरूपयन्ति । तस्यायं भावः । 'पर्यङ्गनादर्शनीये'त्युक्तप्रकारकप्रवाङ्मपरिङ्गणलीलायां घोषप्रघोषरुचिरावित्युक्त्या मुग्धभावप्रदर्शनार्थमेव तादृक् प्रमणं करोति, तदा तद्वेयसीनां पूर्वं ललनादौ स्वेप्सितरसागुभवकरणादधुना तु एतादृशमुग्धभावप्रदर्शनाच्च तद् प्रमणं मधुरमनुभूतं भवतीति तत्समत्वा अमितं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, अग्रे वानरैः सह प्रमणकरणे रहति प्रियासङ्गे सति तद् प्रमणस्य रसानुभावकत्वादपि मधुरत्वमुक्तम् । अत्र 'कुमारो द्विपार्थिक' इत्युक्त्या मुग्धभावप्रदर्शनेत्युक्त्या चैवा वाच्यमात्रसहिता कुमारलीलोक्ता । केवलं तत्र निरूपयिष्यन्ति इति अग्रे मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरमित्युक्तम् । बालभावेनापि सहिता कुमारलीला प्रेयसीनां स्वेसमीहितरसदानात् मधुरा तदा केवलाया मधुरत्वे किं वाच्यमिति भावः ।

अग्रे वेणुर्मधुर इति निरूपयन्ति । तस्यायं भावः । आक्रीडनपदार्थानां मध्ये वेणुर्मुख्य इति स एवोक्तः । स पुनर्वात्येपि आक्रीडनक्रीडायां कदाचिदधरे स्थाप्यते, कदाचिद् वाययितुं फूलकरोति, कदाचित् बालभावकृतफूलकारस्य वादनाशक्तौ स्वयमेव गुञ्जति, कदाचिदेतादृशमुग्धभावेपि अतिमनोहरस्वभावस्वरादिसहितं वेणुं वादयति भगवान्, इत्येवं वाच्यमारभ्यैव प्रियाभरसम्बन्धस्य ज्ञातत्वात् तज्जनितविविधप्रकारसौभाग्यानुभवाद् वेणुर्मधुर इत्युक्तम् । अग्रे रेणुं निरूपयन्ति रेणुर्मधुर इति । 'पङ्कजरागरुचिरा' इति श्लोके पङ्कजाङ्गरागरूपत्वनिरूपणेन रिङ्गणलीलायां रेणोः प्रत्वङ्गसङ्गे अङ्गरागरचितपरममनोहरशोभाजनकत्वात् तन्निधेयं श्रोत्रननकरणदौ तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति तत्समत्वा तथोक्तम् । किञ्च, रेणुशब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गवाची भूरूपोपपत्तिः, तेन रिङ्गणलीलायां सकलजसङ्गो भुवः क्षिपा इव कामलीलारसभोगो भवतीति तादृशसाविष्टानां तद्वेयमिति तत् समत्वा रेणुर्मधुर इत्युक्तम् । अत एव रेणुनिरूपणानन्तरं पाणिपादचोत्थवधानेन निरूपणम् । रिङ्गणलीलायां भूयै पङ्क्तिः गाढाछेवदिङ्गतिरिव पाप्मस्त्रिभिर्वति, धन्वादिविशेषप्रकार इव पादस्थितिर्भवति इति तत्प्रकारकानुभवस्तु तासामेव इति तथोक्तम् । अथवा ललनादौ पाणिपादयोः संकुचकुम्भादिषु स्थापने तान्माधुर्यमनुभूतं

भवतीति तथोक्तम् । अथवा पाणिपादादिषु तत्तत्कमलादिचिह्नानां दर्शनात् तत्तद्विहो-
कधर्मास्तु बैलभावमारम्यैव प्रियाभिरनुम्वन्त इति तत्सत्त्वा तथोक्तम् । एवमेकप्रकारा
भावनीयाः । अतःपरं नृत्यं मधुरमुच्यते । लालनकरणे यथैव प्रिया नृत्यं कारयति
तथैव भगवान् नृत्यति इति तदवलोकने तासां यथा इदानीं अस्मत्सन्तोषार्थं अस्माद्वशे
नृत्या नृत्यं करोति, तथाप्यस्माद्वशेऽस्मत्सन्तोषं करिष्यति इत्याशया तत् नृत्यं
परमरसाभावकं भवतीति नृत्यं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, भूभङ्गाभिनयानां बाल्येऽपि
कौमिनीकामोद्बोधकत्वाद्भसाविष्टानां तथैवानुभवात् तत्सत्त्वा तथोक्तम् । अतःपरं सख्यं
निरूपयन्ति सख्यं मधुरमिति । अयं भावः । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यं'मित्युक्तत्वात्
सर्वसमं सख्यं बालभावेनैव सैलानरसाविष्टां तत्तन्माधुरमुग्धभावानुसारिणीं विधाय
पश्चात् सख्यभावं कृत्वा रहसि तत्तत्स्त्रीलरसानुभवमग्रे कारयतीति तत्सत्त्वा सख्यं
मधुरमित्युक्तम् । अथवा बालभावेन सख्यं कृत्वा सर्वसममेषु प्रियाभिः सह क्रीडाकरणे
प्रिययोः स्वसमीहितसानुभव एव भवत्यन्येषां बालभावसैवेति तत्सत्त्वा सख्यं मधुर-
मित्युक्तम् ।

अग्रे गीतं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । मुग्धभावांगीकरेऽपि पावन्तो गीतमे-
दास्वदभिनये रसाविष्टानां कामरसानिर्भाव एव भवतीति गीतं मधुरमित्युक्तम् ।
अथवा मुग्धभावप्रदर्शनार्थमेव कदाचिद्व्यक्तं गीतं करोति तथापि तासां तादृशा-
भिनयजनितमृगजटाश्वाद्यवलोकने कामरस एव उत्पद्यते, अन्येषां धात्वरसानिर्भाव एव
भवतीति तत्सत्त्वा तथोक्तं । अत एवोक्तम् 'मृगजनश्यामगुणे'ति गीते, तेन तथात्वम् ।
अग्रे गीतं मधुरं भुक्तं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । बाल्ये पानभोजनादिकं श्री-
मन्मातृचरणसमीपे कृतं भवति यद्यपि तथापि स्वभावाग्रहेणैव काञ्चित् प्रियां समाहूय
स्वसमीपे स्थापयित्वा तथा सममेव पानभोजनादिकं करोतीति तत्सत्त्वा तथोक्तम् ।
अथवा चौरचर्याङ्कप्रकारेण सर्वासानुपमोगकरणात् तथोक्तम् । अथवा सायं प्रथमं पयः-
केनादिपानं भवति, पश्चाद्वात्रौ भोजनं भवतीति, एवं तदुक्तम् । तथा च सूर्यपाने पयः-
केनपानव्याजेनेत्युक्त्या तस्य मधुरत्वं हेतुमेवेति तथोक्तम् । एवं अनेकप्रकाराः पानभो-
जनादौ भावनीयाः । ततः सुखं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । यद्यपि ज्ञपनं बाल्ये
मातृचरणसमीपे तथापि भक्तानां रात्रौ विप्रयोगेन तदात्मकतायां अन्तस्तत्राकृत्ये तत्स्व-
रूपानुभव एव भवति इति तथोक्तम् । प्रातरेत्येव बहिरवलोकनाभावजनिततापनिवृत्त्यर्थं
'विरविरहितपद्मे' इत्यादि गीतेन प्रार्थ्यते ताभिः । अथवा क्रीडीकृत्य लालनादौ बाल-

१ बाल्येति पाठः । २ लीलाभरणे । ३ भावप्रियोऽस्मात्तेषां करिष्यतीति पाठः । ४ कानुधानमिति
पाठः । ५ रसाभिरुच्येतिरिति पाठः । ६ बालभावेति पाठः । ७ शिवमिति पाठः । ८ ग्रहेणेति पाठः ।
९ जपेति पाठः । १० आगच्छेति पाठः ।

भावेन कोट एव कदाचित्स्त्वपि तदा तस्याः त्रियायाः वक्षसि समालिङ्ग्य एकक्रेण कुचस्पर्शं कुर्वन् स्वपितीति पूर्णरसानुभव एव तस्या भवतीति तत्सम्वा सुप्तं मधुरमुक्तम् । अग्रे रूपं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । एवं कोट एव शयने कृते सर्वाङ्गावलोकनस्पर्शादौ तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति रूपं मधुरमुक्तम् । अथवा, चात्पदशायामपि तादृशरूपस्य परमसौभाग्यौदार्यमुष्णापरात्वाद्रसाविष्टानां कामोदीपकत्वेन रूपं मधुरमुक्तम् । अग्रे तिलकं निरूपयन्ति तिलकं मधुरमिति । यद्यपि गोरोचनादिकृततिलको मुखभावेन प्रकटयति, तथापि तारणे रूपे कृतत्वात् स्वस्यापि मोहनैकस्वभावात् कामभाषमेवोत्पादयतीति तत्सम्वा तथोक्तम् । किञ्च, यस्य तिलकस्य मुख्यत्वेन तस्मिन्नप्यात् सर्वेषां मृणालानामपि निरूपणं ज्ञेयम् । तेन सर्वाङ्गाभरणानि तादृशभावोदीपकानि मधुराण्येव इति ज्ञापनाय अग्रे निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ।

अतः परं केवलं कुमारलीला निरूप्यते करणं मधुरमिति । यद्यपि श्रीमदाचार्यैः निखिललीलामाधुर्यानुभवाद् बाललीलामाधुर्यसमुदायेनैव 'अधरं मधुर'मित्यादि निरूपितम्, तथापि प्रथमदर्शने यादृशानुभवो जातस्तादृशमेव माधुर्यं प्रथमं निरूपितं भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं प्रथमानुभवप्रकारकभाषाविवरणं कृत्वा पश्चादितरलीलामाधुर्यविवरणं कृतमिति श्लोकचतुष्टयस्य पुनः पृथक्पृथक् बाललीलाभावनिरूपणं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

प्रस्तुतं निरूपयन्ति करणं मधुरमिति ।

करणं मधुरं रमणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरम् ।

वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

ईदृशतिलकनिरूपणेन भगवतः सकलकल्याणतुर्यातिशयस्फूर्तौ लीलासम्बन्धिविधोपायविरचनसाधन्यस्यापि शक्यत्वसम्पादनरूपत्वात् अनुभवात् करणं मधुरमित्युक्तम् । एतत्सर्वं 'निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोद्वगनादिभिः । एवं विहारैः कौमारैः कौमारं बहत्तुर्वज' इत्यस्य विवरणे श्रीमदाचार्यैः 'ब्राह्मणेति भवति क्षत्रियोऽपि भवत्येकस्यां शाखायामारूढः सर्वं फलं भुङ्क्ते' इत्यादि निरूपितम् । विशेषतः टिप्पण्यां कारिकाभिः स्फुटीकृतं श्रीमत्यभुचरणैः । अग्रे तादृशकृतनन्तरं रमणं मधुरमेव भवतीति रमणं मधुरमित्युक्तम् । ततः कदाचिद् यमुनापारसमर्थेर्गिलनार्थं यातायातमपेक्षितमुभवोः साक्षिष्ये किञ्चिन्मिषान्तरं विना न सम्भवतीति कौतूहलक्रीडया स्वस्य नाविककलकौशलेन श्रेयदर्शयन् पारोक्षारण्यविधिं स्वयमेव करोति गगनांशदा भक्तानां पैरापारोक्षारण्यविधाने परस्परमिलने सति चिरनिवृत्तिर्नैरोक्षरलितमुभयानुरागभरमधुरतरोल्लसितस्मितस्मेरापाङ्गभङ्गविलोकनवचनरचनायां परमकुतुकाकृतविचित्रभाषानामुच्छलितत्वाद् विलक्षणरसानुभवेन ततरणमतिमधुरमनुभूतं

भवतीति तत्समूहा हरणं मधुरमित्युक्तम् । एवं तरेष्वपि भाषा अनेका भावनीयाः । अग्रे पुनस्वद्रावकलीलां निरूपयन्ति हरणं मधुरमिति । हरणं चौर्यं बलादन्वसम्बन्धिवस्तुपदार्थानामाहरणं वा, तत्सर्वेषामुपद्रावकम्, भक्तानां तु परमरसातुभाषकत्वेन परममधुरमनुभूतं भवतीति तत्समूहा हरणं मधुरमित्युक्तम् । अत्राप्यनेकप्रकारा ज्ञेयाः । किञ्च, चौर्यसमये दृहीतभेद विविधभावकृतापादादिरक्षणेन स्वरूपरसातुभव एव भवतीति तत्समूहा तस्य मधुरत्वं निरूपितमिति भावः । एतदग्रे ततोऽप्युपद्रावकमाहुः यमितं मधुरमिति । चौर्येण दधिदुग्धादिकं चिन्तीति ज्ञात्वा दृहीतभेत् तन्मुखोपरि दुग्धादिगण्डूषं कृत्वा पलायते, तदा पुनः कौतुकसाविष्टस्तत्कृतिं विभोक्तमन्त्रो हसन्त्येव, न तु तासां कोषादिकं भवति, इति प्रभुरपि दूरे स्थित्वा तन्मुखमवलोकयन् हसतीति स्वरूपभाधुर्यसमोहिता एव कतोतीति तत्समयं स्मृत्वा यमितं मधुरमित्युक्तम् । अग्रे पुनस्तद्व्योपद्रवोपलम्भनार्थं यदा श्रीमातृचरणसमीपे प्रियाः समाश्रयन्ति तत्पूर्वमेवागल्य श्रीमन्मातृचरणसमीपे परमसाधुर्भूत्वा विविधमुग्धभावैः कीडति, तदा तास्याद्व्योपद्रवकर्तुः तादृशलीलाद्यान्तस्वरूपत्वं विलक्ष्य तन्नित्यमुग्धभावातिसौन्दर्यं प्रकटीभवतीति तदनिर्वचनीयमाधुर्यरसातुभवेन विविधभावतरङ्गान्दोलितहृदयाः स्वरूपमेव पश्यन्त्यः किमपि वक्तुं न शक्नुवन्ति, तत्समयं स्मृत्युक्तं यमितं मधुरमिति । एतद्व्योक्तं 'तरङ्गा इव रागाग्नेरुदिताः प्रिययोर्मियः । भाषा वचुनक्षन्त्यास्ते ज्ञेयास्तु तदनुग्रहात्' इति प्रमुचरपैः । एवं तत्तत्सामयिकं उपद्रावकमपि परममधुरमित्युक्तम् । अग्रे मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति ॥ ५ ॥

अतः परं यमुनातीरलीलात्कृतौ तन्निरूपयन्ति गुञ्जा मधुरा इत्यादिभिः ।

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।

सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

यमुनातीरवनेषु गुञ्जातरवो बहुवोपि सन्ति फलिता इति 'गुञ्जानां मधुराञ्जनदीलिभिः मुनासापुटमुक्ताफलमूषणं तवात्मसदृशं भवती'त्युक्तत्वेन भावात्मकत्वात् धारणं करोति यथाश्लेष्णेन भावात्मकत्वेन तन्माधुर्यं स्मृत्वा तथोक्तम् । तथैव वन्द्यमात्माया धारणमपि पुष्पाणां प्रियाहसितसादृश्येन तद्व्यक्तमालाया भावात्मकत्वेन रसोद्बोधकत्वात् परमसौन्दर्यमाधुर्यानुभवात् मालाया मधुरत्वं निरूपितम् । मालाया 'वर्हापीडे'ति श्लोके विशेषप्रकाशित्यत्वेन रसोद्दीपकत्वं निरूपितमेवेति स्फुटमेव तयात्ममिति भावः । यथवा 'दिग्मयन्धतुलसीमधुमसै'रित्युक्ते लीलायां प्रियानिरचितमालाधारणेन आतिङ्गनादिसम्मर्दनजनितकुहुमादिसौरभशोभारचितमाधुर्यानुभवात् तथोक्तम् । यथवा 'त्रीवोरःश्वलकटितटका-

श्रीदामपदयोः सततं, विहरन्ती वनमाला मत्तल्लिङ्गैर्भवदुद्गीते'ति श्लोके तत्तदङ्गविहार-
 न्मञ्जितविपरीतरसभावात्मकत्वं मालाया व्योत्यते । तेन तन्माधुर्यसौभाग्यं किं चाप्यमिति
 भावः । एवमनेकविधा भावाः माल्यवामपि भावनीयाः । एवं तीरसम्पत्तिनाधुर्यं निरूप्य
 यमुनाया माधुर्यं निरूपयन्ति यमुना मधुरेति । यमुनायाः साक्षाद्रसात्मकभगवत्सार-
 प्यजनितपरमरुचिरशोभातिशयेन निरन्तरं साक्षाद्रसात्मकभगवद्भजरसज्ञरमणीलीलारसानुभ-
 वोद्भूतरसभावात्मकत्वेन च माधुर्यस्य प्रकटत्वात् स्वरूपतो यमुना मधुरेत्युक्तम् ।
 तत्तत्तद्वानुच्यते वीची मधुरेति । अत्र वीचीनिरूपणे त्रिविधवानुनिरूपणमपि
 ज्ञेयम् । अन्यथा वीचीनामसम्भवात् । सोपि लीलायां रसाधायकत्वात् मन्द एवेति वीचयोपि
 सुदुलरा एव सृष्यन्ते । तादृशीनां गृह्णारसञ्चलधिसमुच्छलतरलतरङ्गस्यधमिषापाङ्गरङ्ग-
 समसौभाग्येन भावात्मकत्वाद् मधुरत्वं निरूपितम् । ततो जलस्य माधुर्यं निरूपयन्ति-
 सलिलं मधुरमिति । 'उपरि चलदमलकमलरुणसुतिरिणुजलभेराणामुना मज्जयुवनि-
 कुचकुङ्कुमारुणपुरः स्मारयसि मारयितुमधुने'ति निरूपणात् जलस्यापि तादृशरसात्मकभाव-
 रूपत्वात् मधुरत्वं निरूपितम् । किञ्च, 'सकलगोपिकासङ्गदस्मरश्रमजलजुभिः सकल-
 गात्रजैः सङ्गम' इत्युक्तप्रकारकरसात्मकत्वेनापि मधुरत्वस्मरणात् तथात्वमुक्तम् । तेन
 जलक्रीडाधनितपरमानन्दानुभावकत्वात् तथोक्तमित्यपि सूचितम् । किञ्च, कुमारिका-
 भिः जलक्रीडायां व्रतचर्योक्तप्रकारकसलिलमाधुर्यं यवानुभूतं तथा सास्याप्यनुभवात्
 तथोक्तमित्येवमनेकप्रकारा भावनीयाः । ततः कमलानां निरूपयन्ति कमलं मधुर-
 मिति । यद्यपि कमलानां माधुर्यं तापहारकादिष्वर्थैः प्रकटमेव, तथापि 'अत्राधिरवनिहृति-
 विहृतिमीक्षितं कुवलयामिधनयनान्धुपसि तनुष' इति यमुनाष्टपदीमीतोक्ततत्त्वयनरूपत्वेन
 रसात्मकत्वात् वल्लीलपत्नेकजनितविषिषभाससंवलिततद्रसरूपमकरन्दमाधुर्यानुभवात्
 तथोक्तमिति भावः । अथवा, प्रियानेत्रसङ्गशोभातिशयधारेण भावात्मकत्वात् तथोक्तम् ।
 एवं यमुनासम्बन्धिसमस्तपदार्थानां माधुर्यवत्त्वेत्येवमपि मधुराधिपतेरित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अतः परं समस्तलीलोपयोगिपदार्थानां उद्दीपनविभूतादीनां माधुर्यं निरूपयन्ति
 गोपी मधुरेति ।

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं सुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपीपदेन शुद्धभावात्मिका उक्ताः । यद्यपि लोकेपि नायिकानां माधुर्यं
 भवति तथाप्येकान्तिक एताः शुद्धभावेन परमस्त्रियाः अलौकिकरसात्मिका भगवत्स्वरू-
 पकनिष्ठा इति स्वरूपत एव साहजिकमलौकिकमाधुर्यमस्तीति तादृशस्वरूपानुभवाद् गोपी
 मधुरेत्युक्तम् । किञ्च, एतासां शुद्धभाववत्त्वेन देहप्रागेन्द्रवान्तःकरणादवोपि भगवत्स्व-

रूपभावात्मक एवेति तत्सौन्दर्यमाधुर्यलक्षणवादीनां सर्वदा प्रकाशमानत्वात् सार्वादिमेव तासामलौकिकं माधुर्यमिति तत्सत्त्वा तथोक्तम् । किञ्च, यमुनामाधुर्यवर्णनप्रस्तावे गोपी मधुरेति निरूपणात् जलक्रीडासमय सूच्यते । तेन जलक्रीडायां गोपीनां वसनभूषणादीनामल्पत्वसम्भवात् स्थायिकं सौन्दर्यजनितमसाधारणं माधुर्यं तत्तदङ्गैश्चतुर्भूतं भवतीति तत्सत्त्वा तथोक्तम् । अत्र गोपीपदे त्वेकवचनं शुद्धभावात्मकजात्यभिप्रायेणोक्तम् । ततो लीलाया मधुरत्वं निरूपयन्ति लीला मधुरेति । तादृशीनां लीला हावभावकटाक्षादिरूपाः 'काचिक्राम्भुजं शीरे' रित्यारम्भ 'पादन्यासैर्भुजविभ्रुतिभि' रित्यादिसर्वाः शरत्कान्त्यकधारसाध्या इत्यन्तेनोक्ताः सर्वा मधुरा इति तदखिलं सत्त्वा तथोक्तम् । यद्यपि लोकेपि कामलीला मधुरा भवति, तथापि भगवद्गीतायामुदीपनविभावानामालम्बनविभावानां चालौकिकरसात्मकत्वात् तद्गीतानामप्यलौकिकत्वेन तन्माधुर्यस्य वैलक्षण्यानुभवात् तद्गीला मधुरेत्युक्तम् । किञ्च, गोपीपदस्य शुद्धभावार्यकत्वात् शुद्धभावप्रसादित इति प्रस्तावे कुमारीणां तथा निरूपणात् ता अपि अत्र निरूप्यन्ते गोपी मधुरा लीला मधुरेति । किञ्च, यमुनासम्बन्धिलीलानिरूपणप्रस्तावे 'गोपी मधुरे'ति निरूपणेनापि मत्तस्यम्यन्धिन्यो ज्ञायन्ते । यमुनायाः कुमारीकामपूरकत्वात् । तदुक्तम् । 'कुमारीकामपूके कुरु भक्तिराय'मिति । तास्तु यमुनायां शृङ्गारोपीपकवसनेन भूषणादित्यागेन विद्वन्तीति तासां परमसौन्दर्यमाधुर्यरमणीयतरप्रलङ्गावलोकनार्थं भगवता वसनेषु हृतेषु पुनस्तत्प्राप्तं तदुत्तरविरचनायामन्तश्चलद्रसाधिपूरजनितविचित्रभावतरङ्गसंवलित्वावलोकनपरिहासकौतुकसालोक्यमुष्णभावतिललितसकलाङ्गावलोकनजनितपरमसानुभवोद्भूतगन्त इति तत्सत्त्वा गोपी मधुरा लीला मधुरेत्युक्तम् । अग्रे पुनः स्वसमीपागमने स्वरकमलेनालौकिकरसात्मकवसनयोजनं युक्तपदेनोच्यते । तादृशं वसनपरिधापनं सत्त्वा युक्तं मधुरमित्युक्तम् । अग्रे युक्तं मधुरं निरूप्यते । तस्यायं भावः । तत्तदङ्गपरमसौन्दर्यमाधुर्यावलोकनपूर्वकं नीवीपरिधापने सात्विकभावविर्भावेन करकमलाञ्जीवी स्वलतीति तत् सत्त्वा युक्तं मधुरयुक्तम् । अथवा सौन्दर्यावलोकनार्थमेव करकमलाञ्जीवी शुभतीति तथोक्तम् । अथवा परिहासार्थमपि तथा करोतीत्यनन्तप्रकारकभावसंवलितं मोचनयुक्तम् । अथवा श्रौशानामेव मोचनमुच्यते । तदा 'नीवीं प्रति प्रणिहितं च करे प्रियेमे'त्युत्तवा तन्मोचनमाधुर्यं तदनुभवैक्येयमिति तत्सत्त्वा तथोक्तम् । अग्रे दृष्टं मधुरं निरूप्यते । तस्यायं भावः । तादृशे समये परस्परोच्छलितकमभावतरङ्गारावलोकनं परममधुरं भवतीति तथोक्तम् । अथवा म्रैतस्थानामेतान्वत्सर्वान्तं कौमारभावसंवलित्वावलोकनमभूद्भुवैव तस्यानेकामरूपवसनपरिधापने तद्रसालम्बं परस्परं निरीक्षणं परममधुरं भवतीति तत्सत्त्वा दृष्टं मधुरयुक्तम् । तथा चोक्तं 'त्रैलोक्यमसञ्जिता' इत्यस्य विवरणे 'रसात्मका जातास्ता'

इति श्रीभागवते । अतः परं श्रीमतः शिष्टं मधुरं निरूप्यते । अत्रायं भावः । अतस्मात् सर्वा ऋषयः । तेषां परमानुब्रूहेष देहप्राप्तेन्द्रियान्तःकरणं तद्वर्मादयः सर्वे भगवता स्वविषयीकृताः, अधुना लीलात्मकस्वरूपप्राप्त्यनन्तरं तदीयपुस्तत्वाख्यो वो धर्मः सोपश्लिष्टः पृथक्तया भगवता स्यान्तःस्थापितोद्गीकृतत्वात् । तद्वर्मरूपा एव ते वयसाः, तेषां दर्शने तासां स्वधर्मरूपत्वाज्ञानाल्लजया विविधभावनसंवलितवचनमाधुरीसमुद्रलहरीविलासा जाताः, तेषां तु तद्वर्मरूपवयस्यत्वेन वृथम् विद्यमानत्वाद् भगवत्कृतिचातुर्यज्ञानेन स्वस्यापि तद्वर्गीकृतिव्यतिरसात्मकभावरूपत्वसम्पत्तिज्ञानेन च विविधभावाकृतं तल्लीलावलोकनं भवतीति तत्सुल्लोके शिष्टं मधुरमिति । तादृशलीलावलोकनमितरपुरुषार्थानां न सम्भवति रसाभाससम्पादकत्वात् । अथवा उदीपनात्मन्वनविभावलीलानिरूपणानन्तरं 'शिष्टं मधुरं'मिति निरूपणात् शिष्टपदेन रमणमेवोक्तम् । तेन 'आत्मवेन्द्रील' इत्येतत्प्रकरणकारमिषिचनीयमाधुर्यानुभवात् तथोक्तम् । अथवा शिष्टपदेन रत्नतो ज्ञेयः । तेन लोके तदन्ते विरतिर्भवतीति रसाभावो निरूपित इत्यतो भगवत्सत्प्रकरणमपि मधुरमेवेह विरलभावादिति शिष्टं मधुरमुक्तमिति भावः । तथा चोक्तं 'स्वरातिरक्तपद्मेन्द्रील' इति । तादृशमपि भगवत्सम्पत्तिरससम्पादकमिति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तमग्रे ॥ ७ ॥

अतः परं वेदाभ्यस्ययोग्यानां योग्यत्वं निरूपयन्ति गोपा मधुरा इति ।

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।

दलितं मधुरं कलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा अन्तरङ्गाः शुद्धभावं श्रपन्नाः सङ्गैतादिषु भगवल्लीलासाधकाः तत्तद्रक्तसङ्गमकरणैकताराः सर्वदा भगवद्भावाविष्टाः सर्वदातु नृत्तलीलागुणगानरसैकसरसमानसाः, अत एव यष्टिरपि तदेकरसार्द्रवयवाः तत्तद्विषासम्बन्धिवातीनुवादकरभोपयोगित्वेन भगवतोऽतिथिवाः, तादृशानां तेषां तावन्निखिलधर्मादिस्फूर्तौ गोपा मधुरा इत्युक्तम् । एतदेवोक्तं येषुगीते 'एते देवाः साक्षिण' इति चित्रणे । ततोपि इतोऽप्ययोग्यानां माधुर्यं निरूपयन्ति गावो मधुरा इति । गावस्तु पशुत्वेन अत्यन्तं अयोग्याः, तथापि येषुनादात्मतत्त्वज्ञे तेषामपि रसात्मकालौकिकभावसम्पत्तिः पशुत्वधर्मनिवृत्तिपूर्वकं सम्पद्येति 'गावश्च कृष्णमुखनिर्मलपेषुगीतपीडुसुतमितकर्णपटैः पिबन्त्य' इत्यनेन निरूपितम् । अत एव गावोपि भावात्मकत्वेन मधुरा एवेति तथोक्तम् । अथवा गावोऽनुभाविकाः, गोदोहनादिव्यायेन तत्तद्रक्तसंयोगे तत्तद्रसतुल्यमैवकारिका इति विप्रयोगसमये तासां गवां दर्शनस्पर्शदौ तत्तद्विषयान्त्येकनस्पर्शदिमाधुर्यानुभवो भवतीति तत्सुत्वा गावो मधुरा इत्युक्तम् । अतः परमेष्ठिनानां तथापि शुष्काणां मधुरत्वं निरू-

पवन्ति यष्टिर्मधुरेति । यष्टिर्नीरसा, तस्मात् नपि मधुरत्वस्य सम्पादने अत्यलौकिकं चरित्रं भगवतो निरूपितम् । अयं भावः । यष्टिस्तु नियामिका दण्डसाधिका भवति । रसात्मकलीलायां दण्डान्तराभावात् यष्टिनिरूपणेन दानलीला व्यज्यते । तेन दवि-
निकार्यं निर्गतानां वने समागतानां मयवल्लीनीनां निरोधार्थं प्रवृत्तस्य तन्निरोधसाधिका यष्टिरिति ज्ञाप्यते । तथा च तन्निरोधकत्वे परस्पोषप्रत्युत्तरसार्णवे मध्यानां समु-
त्तरणे सति प्रथमं निरोधप्याजेन परमप्रवण्यरससंवलितानेकभावोदसितापूर्वतररुचिर-
स्मिर्तस्मिन्कुलविलोचनमुधासिन्धुप्रवृत्तमाधुरीभरातिमधुराष्टकमङ्गीभिरनङ्गरजतरङ्गास्तुतेज-
यता मयवजा तासां वक्षःस्फलादिषु यष्टयैव स्पष्टैः क्रियते, तदा करकमलसम्बन्धज-
नितरसात्मकयष्टिस्पर्शेन कुसुमशरस्पर्शोपातेनेव तासां हृदयं विविधभावोद्भूयितं भवतीति
तन्माधुर्यं तासामेव वेषं नान्येषाम् । स्वस्य तदनुभवात् तत्सुखा यष्टिर्मधुरेत्युक्तम् । एवं
लोकादृष्ट्या अयोग्यानामपि भगवत्सम्बन्धित्वेन मधुरत्वं निरूप्य लीलायष्टिः सर्वापि मधुरे-
वेति निरूपयन्ति यष्टिर्मधुरेति । अयं भावः । 'यष्टिं कवेने'ति वाक्यात् साक्षाद्रसात्मक-
भगवत्परारविन्दरज्ज्वादितदप्राकृतभूतसम्पादितस्वरूपा लीलायष्टिः, तत्र यस्य याष्ट्यं
रूपमपेक्षितं तादृशमेव भवितुमर्हतीति लोकादृष्ट्या यैष्टेः नीरसत्वेपि रसात्मकसृष्ट्यन्तर्गतत्वेन
भावात्मकत्वात् तस्मात् मधुरत्वं निरूप्य यष्टिरेव सर्वा मधुरेति ज्ञापनाय यष्टिर्मधुरे-
त्युक्तम् । एवं भगवतः सर्वं रसात्मकमिति निरूप्य तादृशस्य स्वरूपनिरूपणपूर्वकं उप-
संहरन्ति दलितं मधुरं फलितं मधुरमिति । अत्र भगवतो रसात्मकफलरूपत्वाद्
मयसीमन्तिनीनां तरलत्वेनोपभोगयोग्यत्वेन माधुर्यं निरूपितम् । एवं सति फलस्य
वृक्षज्वलाद् भगवतो वृक्षरूपत्वमपि निरूप्यते । तथा चोक्तमपि श्रीप्रभुचरणैः 'नन्द-
गेहालवालोदितश्चीरागसेकसंबृद्धसुरवृक्ष' तथा 'शचैरुत्तरितं महीसुवधश्चामाकल्पमासिञ्चित'-
मिति । लोके वृक्षस्य फलमेव उपभोग्यं भवति । अयं तु अङ्गुरमारम्य फलपर्यन्तमन-
वरतसुरवृक्ष एव रसात्मक उपभोक्ष्यते इति ज्ञापयितुं दलितं मधुरमित्युक्तम् । वृक्षस्य
यथा प्रथममङ्गुरमारम्य पल्लवशाम्नाकलिकपुष्पफलाणि क्रमशो भवन्ति, तथास्यापि
नन्दगेहालवाले प्राकट्यादारम्य स्वात्यक्रीमारपीयण्डकैशोरपर्यन्तं सर्वदा रसात्मकत्वेन
उपभोग्यत्वमेवेत्यलौकिकत्वेन ततो वैलक्षण्यं निरूपितम् । किञ्च, अयं रसात्मको वृक्ष
इति रसस्य भावात्मकत्वेन भावानां कोमलश्रीवृत्तादिविविधविचित्ररूपत्वादङ्गुरपल्लवा-
दिरूपत्वं शास्त्रे निरूपितं 'अङ्गुरपल्लवशास्त्रेत्यादिने'ति । तादृशत्वज्ञापनाय भगवतः
पल्लवादिधारणं श्रीभागवते निरूपितम् 'पूतप्रवालमईसायकोत्पलाभ्यनाले'त्वत्र ।
तद्भावास्तु विवरणे 'वस्तुनिर्देशमात्रेणे'त्यादित्तरिकाभिः स्फुटीकृता इति तत् सर्वं

१ तदपीनामिदमपि पाठः । २ मधुराष्टकेति पाठः । ३ लोकादृष्टेति च पाठः । ४ दविनयवेति

पाठः । ५ यष्टेरेति पाठः ।

स्युः दलितं मधुरं फलितं मधुरमुक्तमप्यवधानेन । किञ्च, अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यामपि अवमेव भावार्थः स्फुटीभवति । तथाच उपक्रमे अवरसोक्तत्वात् उपसंहारे दलितस्य निरूपणाच्च अवरस्य दलरूपत्वेन उपक्रमोपसंहारसङ्गतौ सत्त्वां तन्मध्यपातिसम्पूर्णवृक्षस्यैव रसात्मकत्वेन उपभोग्यत्वमिति ज्ञापनार्थं वन्ते पुनर्फलितं मधुरमुक्तमिति भावः । एवं सम्पूर्णवृक्षस्य रसरूपत्वं निरूप्य फलरूपत्वं निरूपयन्ति फलितं मधुरमिति । 'अतो निरोधो महाफल' इत्युक्तत्वात् फलप्रकरणीयपूर्णसंयोजरसानुभवानन्तरं विप्रयोगे श्रीमदुद्भवमिलनजनितोत्सवभराविर्भूतमिचित्रभावासुतसिन्धुकलोलदोलापितप्रजयुवतिदेहप्रत्येन्द्रियान्तःकरणादिषु तैत्तद्रूपेण निरन्तरं लीलाकरणरूपं यत्फलितं तन्मधुरमित्युक्तम्, तथा निरोधस्य सम्पूर्णत्वादिति । अत एव 'उद्भववागमेन जात उत्सवः सुमहान्मय' इति निरूपितं निरोधवर्णने । एवं फलपर्यन्तं निरूप्य भगवतो 'ब्रह्मेव रसात्मकत्वादुभवरसलीलावि सर्वा मधुरैवेति निरूपयन्तो निरोधसमाप्तिं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । उभवरसरूपस्य सर्वं मधुरमेवेति निरूपणात् संयोगे यथा शृङ्गाररसान्तःपातित्वेन वीरादीनामपि मधुरत्वम्, तथा विप्रयोगेपि भालाली कयजिदपि प्रियचरणसम्पन्नो भवतिषि बुद्ध्या कृतानां 'कस्याश्चित् पूतनायन्त्या' इत्यादि-उक्तप्रकारकवीरादीनां रसत्वेन मधुरत्वमेवेति ज्ञापनाय अखिलमेव तादृशस्य भगवतो मधुरमित्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति ॥ ८ ॥

मधुराधिपते रूपमाधुर्यमधुराखिलान् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् नमामि मधुरप्रदान् ॥ १ ॥

खतःसमुल्लसद्भरिकरुणामृतकेलिनः ।

अनुग्रहानिलेनेदं मानसं सुरभीकृतम् ॥ २ ॥

ततः स्फुटोऽन्मधुरभावानां कोपि सौरभः ।

विकसन्श्रीमदाचार्यमुखपद्मं धुंधालनाम् ॥ ३ ॥

अगाधं माधुर्यं जयति मधुराधीश्वरजलधे-

रगाद्यस्तलीलाभ्युपि मधुरिमा वागविषयः ॥

अपि स्वाचार्यस्याम्बुजमधुरता तत्र कृपया ।

स्फुटा भावाः केचित् तदिह खलु भिन्दोर्विलसितम् ॥ ४ ॥

श्रीनिहलेष्वरपदाम्बुजमाध्वीमाधुर्यलुम्पमदमत्तमधुप्रतप्तम् ।

आनन्दशुद्धितमिवालपिते ममेदं सौहार्दतः स्वसुहृदः परिशीलयन्तु ॥ ५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यसुनुश्रीगोखामिश्रीविह्वलेष्वरदीक्षितात्मज-

श्रीबालकृष्णकृतं श्रीमधुराष्टकविचरणं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनबद्धभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीवल्लभकृतविवरणसमेतम् ।

जयन्ति जगतीतले भगवदासवैभानराः स्वक्रीपजनभावनाम्रकटवल्लभाधीश्वराः ।
वियोगतरलीकृतव्रजवधूविलासे वयुला एव मधुराष्टके मधुरगीतपूर्वात्मकाः ॥ १ ॥

यत्कुरुणीकृतदृष्ट्या भावाः स्तुत एव वर्धिताः सततम् ।

हृदये तदेकशरेणे बन्दे तान् श्रीमदाचार्यान् ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणकमलैरसावयः । संसिक्तहृदयात्माहं व्याख्यासे मधुराष्टकम् ॥ ३ ॥
सर्वाः सर्वात्मभावेन भगवद्भानतत्पराः । साक्षात्फलालम्बरूपेण कृष्णेनाङ्गीकृता हि ताः ॥ ४ ॥
ततो मानादिभावेन स्नान्ते मानं परं दधुः । तद्वीक्ष्य भगवान्मध्यस्थिरोभानं चकार हि ॥ ५ ॥
तद्वर्ण्यते हि सा तासु स्वरूपेण गुणेन च । गुणानामपि तादात्म्यं स्वरूपं वै रसाकरम् ॥ ६ ॥
'रसो वै स' इति श्रुत्या तथैव निगद्यते । 'यथाकृतिसात्र गुणा' इति न्यायोपदेशतः ॥ ७ ॥
तस्मात्स्वरूपमाधुर्यं गुणानां वा तथैव च । विवेकरहिता भक्ता भावयेयुर्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥
प्रत्यङ्गभावनापूर्वं गानं सर्वाः पृथक् पृथक् । काळक्षेपाय तास्त्रयं कुर्वन्तीति परस्परम् ॥ ९ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाधीशचरणास्तादृशीनां भावं स्वहृदि समाधाप्य तत्तल्लीलानुभवं कुर्वन्तस्त्रादृशालापसंयुक्तगुणगानपराः सन्तो यथा कथमिद्विप्रयोगकालक्षेपार्थं सर्वथा परस्मिन्मपि तेन विना स्यातुं न शक्यते, तदनिर्वाहकत्वेन कल्पान्तरोपसमकक्षत्वेन 'तुदितुंगायाते त्वामपश्यता'मिति वाक्याच्चादृशभावयुक्तानां भावं पातुभूय स्वास्य प्रथममित्येव तदास्वरूपत्वेनोद्गताधरमुधापापनकरणत्वेन च प्रार्थयन्ति अधरं मधुरमिति ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपत्तेरस्मितं मधुरम् ॥ १ ॥

या मुधा सर्वाभोग्यरूपा, स्वामिनीनां गुणगानदशावामेव कर्णद्वारेण हृदये प्रवेष्टुं शक्या, तत्रापि तदधरसम्बन्धेनैव मधुरा, सा लोभात्मक अधर एव स्थापिता, तत्प्रार्थनायां तावन्मात्रमित्युक्तम्, तथा च तद्वद्विज्ञानलीलासाध्यविक्रमनुभावादिकं सर्वं हृदि कृत्वेत्युक्तमि-

त्वर्थः यद्वा । अथरमेव मधुरमिति स्वामिनीनामिव भगवतस्तद्वृणालोपेनैवोक्तमिदं विरहशोक-
त्वात्तद्भावापन्नमिति सार्वदिकं सूचितम् । तेन तद्विना क्षणमपि कुत्रापि स्थातुं न शक्नोतीति
भावः । तादृग्भावसम्पादने श्रीमदाचार्य्यामेव श्रीवसुनावल्लोपयोगेतित्यादिकमस्तीति
ज्ञापनावाप्युक्तम् । अथवा । पूर्वोक्तभाववतीनामवस्थां दृष्ट्वा स्वस्मिन्नपि तद्भावापन्नतया
विप्रयोगरसानुभवार्थं तद्भावपूरकत्वेनानन्यधर्मस्युत्पत्तौ कथमपि शरीरसम्पादकत्वेन च रसव-
शात्तथैवोक्तम् । अत एव 'तत्कदाचित्प्रचित' इति सर्वोक्ते प्रभुमिन्निरूपितम् । अथवा ।
समानशीलव्यसनवत्त्वेन सजातीयताध्यामिः सह लीलासुतवलयमिध्वपातित्वादवगाहनपूर्वकं
माधुर्यं विशिष्टमथरमेव प्रार्थयन्ति । तथा च विविपलीलाभावात्तद्विनिमज्जे तदाधारत्वेनैव
स्वरूपस्थितिरिति भावः । अत एव तृतीयाध्याये 'अथरसीधुनाप्याययस्व न' इति । अथवा ।
स्वस तदास्वरूपत्वेन प्रतिक्षणं तदपरमुपासंयच्छित्तानुभूतकृतिकरणत्वेन चैतद्योग्यापर-
सत्तादिति सर्वदा तदनुभवेनाशुनापि पूर्वात्परस्परप्रयातुमुक्तं सत्त्वा तासां भावयोग्यार्थ
सम्प्रत्येकां प्रत्यवदन् अधरं मधुरमिति । एवमथरशोभाववित्तमाधुर्यं निरूप्य वदन-
शोभां निरूपयन्ति वदनं मधुरमिति । पूर्वोक्तभाववतीनां सर्वदा भक्तिरूपभगवन्मुखावि-
न्ददर्शनेनोक्तभाववन्निततापोपशमनत्वादिदानीं तद्वाहित्वेन कथं तत्तापशान्तिरिति परस्परं
तद्गतमाधुर्यनिरूपणार्थमव्यतिर्पूर्वकं तद्विषयकं दर्शनमेव भावयन्ति । तथा च । तादृगव-
स्थायां सर्वथा जीवनासम्भावनयां साम्यानुपयोगदशायां तदनुभवः स्वास्थ्ये हेतुरिति
तथाप्रापीति । अथवा । स्वामिनीनां फलरूपं तावदिदमेव यतः प्रातराम्य सायमागमन-
पर्यन्तं तद्भावनपर्यन्तं तद्भावनया तावत्पर्यन्तमपि विबुधकोरवरत्सरणमात्रेणैव तावत्कालं
कथमपि नीयते । पुनस्तत्समप्रतीक्षयैव तादनुच्छित्तिरसस्वभावत्वास्तन्मुखाभिसरणादिक-
मपि क्रियत एव । तदैव भगवानपि मन्त्रानुकरणपूर्वकं नृत्वं कुर्वन् तादृक्कटाक्षावलोक-
नादिमिच्छासां सर्वभावपूर्वकमनोरथमापूरयन् गोष्ठं प्रप्नोतीत्यर्थः । अत एव 'मुदितवन्त्रमु-
पयाति दुरन्तं मोचयन्त्रवगवां दिनताप'मिति । एतावन्मात्रं सर्वं हृदि धृत्वा वदनं मधुर-
मित्युक्तम् । यद्वा । 'बद्धीपीठे'ति श्लोके भोषिकानामेव भावरूपस्वदर्थमेव कोटिकन्द-
लावण्यरूपो भगवान् प्रकटः कृष्ण इत्युच्यते । तस्मात्स्वामिनीनां यत्फलितं फलं तदनुभूय
समानशीलव्यसनवतीषु तावदिदमेव निधीयते । 'अक्षयवतीं फलमिदं न परं विदाम' इति
तामिर्गतिमपि । तथा सति फलसम्बन्धि मधुरत्वमित्युक्तम् । यद्वा । वदनस्य चन्द्रोपमत्व-
मपि षट् एव । यथा शीतलताचापहारकत्वाद्जीवनसम्पादकत्वाच्च भगवन्मुखचन्द्रोपि
तासां सुखदोस्त्विति भावः । अथवा । स्वासं तदास्वरूपत्वेन प्रतिस्वामिनीमाननिराकर-
दशापामपि तद्वृणालुवाराद्यं मध्यस्थतया प्रत्युपकृतित्वेन च सर्वदोषवरसप्राप्तावपि माधुर्य-
विशिष्टं कटाक्षादिभावयुक्तं वदनमप्यनुभवभोग्यं करोतीति 'फलितम्' । अत एव 'मधुरा
गिरा वन्तुवाक्यये'त्युक्तम् । एतत्सर्वं हृदि कृत्वा वदनं मधुरमित्युक्तम् । एवं वदनशोभा-

जनितमाधुर्यं निरूप्य नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूपयन्ति नयनं मधुरमिति । एतद्भाव-
वतीनां तु भगवदीक्षणमात्रेणैव कामभावजननेनात्तासामिन्द्रियादिषु तद्भाष्यारसत्वात् क्षणमाव-
मयेताः सारुं न शक्नुवन्तीति, तथावस्थायां तादृगीक्षणापेक्षायां तस्यैव स्वरूपबलानं चक्रा,
नो चेत्तद्विना बलराहित्येन विरहसामयिकं जीवनमेव न सम्भवेत्, तथा सति तावदीक्षणमात्रे-
णैव तासां जीवनमुचितमिति भावः । अत एव 'त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणे'त्यभिप्रायेण नयनं
मधुरमित्युक्तम् । अथवा । नयनमिति बाल्यभिप्रायेणैकवचनम् । तथा सति स्वामिनीनां
कटाक्षादीन्यलससंवलितानि भावरूपाणि प्रियावलोकनरूपाणि भगवन्नयने प्रतिमिमितानि
तद्भाषपूर्वककटाक्षावलोकनानुसन्धानेन मधुरत्वप्रतीतिरित्यपि सुहृत्तिः । अत एव 'शब्दप्रि-
यासितापाङ्गे'त्यत्र तथैव निरूपणादिति भावः । यद्वा । नयतीति नयनं, तेन सर्वान् लीला-
सृष्टिस्वान् भवनानन्दानुभवार्यं स्वरूपानन्ददानार्थं च लीलासृतसमुद्राद्बुद्धत्वं तदनुभवं
स्मारयित्वा नेत्रद्वारेण पुनस्तत्रैव तथा लीलान् करोतीति फलितमित्यर्थः । अत एव 'प्रह-
सितं प्रिय प्रेमवीक्षण'मिति ताभिगीतम् । अथवां स्वस्व सञ्चियोगशिष्टावने तावन्मात्रं सर्वं
हृदि कृत्वा नयनं मधुरमित्युक्तम् । एवं नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य हासशोभाजनित-
माधुर्यं निरूपयन्ति हसितं मधुरमिति । एतद्भाववतीनां मानसस्य त्रिगुणात्मकत्वेन
निरूपणाद्भगवानपि प्रेमहासावलोकनपूर्वकैस्त्रिभिः कृत्वा तद्वरणं करोतीति तदाक्षिप्त-
मनाः सत्यः स्वप्रेष्ठमपि नालोक्तिवत्स्वावत्कालं कथमपि बहन्वत्तादसितस्य माधुर्य
स्वस्वास्थ्यहेतुतया सम्प्रति निरूपयन्ति । तथा सति तद्वर्णपुरःसरत्वेन तद्भाससापेक्षकमाधु-
र्यावलोकनेनैव जीवनसम्भावना, नान्ययेति भावः । अत एव 'उदारहासद्विजकुन्ददीपि-
ति'रिति लीलोपयोगित्वेन निरूपितम् । यद्वा । भगवतः सर्वदा लीलापरकत्वात्तत्तद्गतभाषा-
नुकूलत्वेनैव स्थितिश्चोच्यते । तेन तत्तद्भावानुरूपहासोक्तिरपि निश्चीयते । तस्मादेतासां
वियोगभावजनितहासप्रार्थनायां तद्वसितस्य जीवनसम्पादकत्वात्सुधारूपमाधुर्यं प्रार्थयन्ती-
ति भावः । अथवा । स्वस्व तदास्वरूपत्वाद्भासस्य तदाधारकत्वेन प्रतिक्षणं स्वामिनीविष-
यकमपि तदनुगुणं तत्सम्पन्नेन द्विगुणितमाधुर्यं भावयन्तीति श्रीमदाचार्यस्तावन्भावमपि
सर्वं हृदि धृत्वा हसितं मधुरमित्युक्तम् । एवं हासजनितमाधुर्यं निरूप्य हृदयमाधुर्यं
निरूपयन्ति हृदयं मधुरमिति । विरोधानदशायामपि भगवानेतासां हृदये स्थितः, न
त्वन्वच, नो चेत्, तासां लीलाभावमेव न सम्भवेदतोऽन्यत्रापि स्थितिः, परं भावरूपेणात्रैव
ज्ञायते । किञ्च, धर्मसहित एव हृदयारुढो जातो, न तु केवलं धर्मः, तस्मिन् समये तद्दृश्य-
सम्बन्धमात्रेणैव तथैवोक्तमित्यभिप्रायो ज्ञापितः । यद्वा । रसोद्बुद्धदशायामपि विपरीतानुर-
पलोचयता तद्वर्णान् स्वस्मिन्नपि स्थापितवत्यः, स्वधर्मास्तास्वैव स्थापयन्ति इति विशेषतः पर-
स्परं हृदयोपगृह्णन् जातमिति तथैवोक्तम् । तथा सति तद्भावानुरूपत्वाल्लिङ्गनपूर्वककृतिमत्त्वादि-
धर्मसहितत्वेन हृदयं मधुरमेव प्राप्नोति भावः । अथवा हृदय एव स्वामिनीभावनि-

रूपकत्वेन भगवानपि स्वस्मिन्महार्मान् संस्थाप्य तद्भावमङ्गीकरोति । तथा सति सर्वभाव-
प्रपञ्चावेतामिच्छद्भावत्मकं हृदयं मधुररूपेणैवानुभूतमिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवदा-
त्मकत्वेन स्वाभिनीभावसन्निवेशाद्विषयत्वेन च सर्वदोषयरसात्मकं हृदयं चानुभूय मधुर-
मित्युक्तम् । एवं हृदयमाधुर्यं निरूप्य गमनमाधुर्यं निरूपयन्ति गमनं मधुरमिति ।
भगवतो भावात्मकत्वाद्भावातुक्तरणकृतिमत्त्वाच्च लीलोपयोगिनीयां हृदयदेशे भावरूपेणैव
गमनं करोतीति सर्वत्र गमनशील एव भवति । अत एव तद्भाववतीनां हृदये भावातुक्क-
लीलाविष्करणार्थं भावादितोषवद्दीकरणार्थं च तत्तद्भावरूपेण गमनं, तथापि रसातुभावकत्वेन
तदनुकूलभजनानन्ददानेन वा गमनं तथैवोक्तमिति भावः । अथवा । यदैतासां परिलब्ध्यान्वय
वनान्तरमपि गच्छेत् तदा हुमन्तादीन् ता एव पृच्छन्ति । अत्रैव समागतोऽयं नन्दसुनर्य-
वर्द्धितश्चेन्नः सूचनीय इत्यर्थः । नोचेत्, कथं पदपङ्क्तिर्गुणैः दृश्यत इति तदर्थनानां मनोनु-
रसकत्वेन गमनं मधुरमित्युक्तम् । तथा सति सर्ववेदानामीयमपि यत्र कुत्र वा हर्षादि-
पूर्वकं गमनं प्रापयिष्यतीति भावः । यद्वा । तत्सन्निवेशाद्विषयतिरेकेणापि विप्रयोगगुणीक-
रणेऽप्यसमर्थः सादृश्याभावादाविर्भूतलीलायां गतिर्गमनमिति तथापि
सूचिता । तथा सति संयोगरसातुभवकर्तृणां विप्रयोगरसस्य तत्पूर्वाङ्गत्वात्तेन विना तदसम्भवा-
त्त एवातिश्रितत्वेन माधुर्योक्तिरिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवत्सहकारिगमनशीलत्वेन
यत्र यत्र भगवानागच्छति तत्र तथैव अन्तः स्वयमपि स्थितः सन् तादृशीनां हृदि गमनपूर्व-
कमाधुर्यं चानुभूय गमनं मधुरमित्युक्तम् । एवं गमनमाधुर्यं निरूप्य धर्मित्वेन च माधुर्यं
निरूपयन्ति मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरमिति । भगवतो रसात्मकत्वात्तल्लीलाया अपि
रसात्मकत्वं, यथा स्वरूपेऽनुभवादीनां भावनापर्यवसायित्वं, तथा लीलायामपि ज्ञापयितुं तासां
अनुचक्रुरित्युक्तम् । तेन स्वरूपस्य लीलात्मकत्वाच्चर्चनीयत्वाच्च सन्निवेशाद्विषयत्वेन यत्र
यत्र लीला भवति तत्र तत्र स्वरूपमनुभूय भवतीति निरूपितार्थः । यद्वा । यत्राकृतिलत्र
गुणा वसन्तीति म्यायेन गुणानां माधुर्येणैव निरूपणत्वात्तदधिष्ठातृमपि माधुर्यवाचकत्वे किं
वाच्यमिति कैतुतिकन्दायः प्रदर्शितः । तथा सति मधुराधिपतेर्भगवतो यदस्त्रिलं
लीलात्मकं स्वरूपात्मकं वा तत्सर्वं मधुरमेव भावनीयमिति दिक् । अथवा । स्वस्य सन्नि-
वेशाद्विषयत्वेनैव स्वरूपात्मकत्वं लीलात्मकत्वं च बोधयन्स्वकीयान्प्रति तादृग्भावपरवत्त-
त्वादतिक्रमत्वेन तथैवोक्तवानिति भावः । अत एव 'तल्लीलाप्रेमधुरित' इति सर्वोत्तमे
प्रभुभिर्नाम निरूपितम् ।

एवं लीलातुभावज्ञाः सात्विकादिगुणान्विताः । पुनस्तद्गतमाधुर्यभावनं कर्तुमुद्यताः ॥ १ ॥
तथैव श्रीनृदाचार्यान्तासां भावं विभाव्य च । विप्रयोगरसं प्राप्य संयतास्तदधीनताम् ॥ २ ॥

यच्चनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं जलितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं अभितं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरमिति । भगवद्वचनं भक्तानामाकारणार्थं जातमिति वदैव तामिः श्रुतं तदैव गृहादिकं सर्वं त्यक्त्वा शीघ्रतया तद्वावाधीनत्वेनैव यत्र भगवांस्तिष्ठति तथैव ताः समागच्छन्तीति पुनः प्रभानुकरणककृतिमत्त्वेन क्लृप्त्वनानां मधुरत्वप्रतीतिरिति तथैवोक्तम् । यद्वा । भगवता निषेधव्यतिरेकेणापि यानि वाक्यानि त्रिरूपेणैवोक्तानि तान्येव मधुरमीति वा । तथैव बोधनार्थं तदधिकरसवत्तावपि तैरेव प्रार्थनं कृतवत् इत्यपि सूचितम् । तथा सति तद्व्यतिरेकेणासां जीवनसम्भावनैव नास्तीति भावः प्रतिकल्पितः । अत एव 'संरम्भगद्गद-मिरो भुवतासुरक्ता' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टतासम्पादकधर्मवत्त्वेन तासां विलासात्मकं लीलात्मकं हृष्यनुमूल्य तथैवोक्तम् । एवं वचनमाधुर्यं निरूप्य चरितमाधुर्यं निरूपयन्ति चरितं मधुरमिति । भगवत्परिचयमपि प्लूतनामुप्येयानादिकं तच्छरीरानुकर-णपूर्वकं भगवति हृष्याविर्भूते तदात्मकत्वात्तदनुकरणं सक्रयमिति तद्भावनया क्तं कृतवत्तः पश्चात् तेन चरितावगाहकसात्मकमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । यद्वा । 'दावाग्निं पश्यतोत्पन्न'-मिति वात्पाताच्छरीरानामतिभीतानां तल्लील्यवेक्षणानीनां विरहसामयिकं सर्वं तादृशमेव ज्ञायते । यत एतादृशीभावमेव दावाग्निदर्शनं नान्यासामिति तादृशेपि समये जीवनाभावमाहात्म्यं तद्व्यती-काररूपमाधुर्यं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । तथा सति जीवनसम्भावनापूर्वकमाधुर्यवागाहकत्वेन लीला-नुकरणमिति भावः । अथवा । स्वामिनीनां तान्येवातिप्रियाणि यानि भगवता वात्स्यानुकृति-मत्त्वेन रसात्मकानि कृतानि परितानि तान्यपि मनस्सनुमूल्य तानिस्त्वयैवोक्तमिति भावः । अथवा । स्वस्य तदात्मत्वात्तल्लीलावलोकनत्वाच्चरितानुगतमाधुर्यविलासादिकं विरहरसापन्नत्वे-नैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं चरितमाधुर्यं निरूप्य वसनमाधुर्यं निरूपयन्ति वसनं मधुरमिति । स्वामिनीनां कटाक्षावलेकनादिभाषपरिपूर्णस्रोद्गुरसात्मकस्य भगवतो छी-लसृष्टसमुद्रत्वेनोच्छलिततरङ्गत्वादान्नादककृतिमत्त्वेन पीताम्बरधारणं स्वावश्यकमिति तदे-ष्टित्वेनैव रसाधायकत्वं ज्ञायते । अन्यथा तादृशोद्गुरसात्मकस्वरूपं निरीक्ष्य विमोहिता एव स्युः, लीलाऽपि न स्वादत्तेपि तद्ग्रहणं युक्तमेवेति तत्साहायकत्वेनैव रसप्राप्तिः सूचितेति भावः । तदैव मधुरमिति प्रार्थनायां तानिस्त्वयैवोच्यत इत्यर्थः । अत एव, 'कनककपिशं वासो पित्र'दित्युक्तम् । अथवा । स्वस्य तदात्मकत्वेन तादृशोद्गुरसात्मकदशायावपि तदपेक्षणी-यात्वात्सूक्तमपि सर्वं हृदि कृत्वा तथैव प्रार्थनं कृतमिति भावः । अत एव 'मातानुशृक्तप-रिधानविचित्रयेषा'मिति । एवं वसनमाधुर्यं निरूप्य वलितमाधुर्यं निरूपयन्ति वलितं मधुरमिति । भगवतो गोपसैः सह वनगमनं तु प्रत्यहमिति गार्वात्यक्षिज्जगद्दरादीन्वीक्ष्य, तान् गोचारणार्थं वनान्तरे प्रेषयित्वा यद्गोवत्सादिकं तु तथैवास्तीति तदपि निज्ञापयित्वा स्वयं विश्रामं करोति । तथापि सस्यादिप्रेरणया सर्वदा तद्वावाधीनत्वात्तद्विप्रयोगजनितखेद-दूरीकरणार्थं क्रीडादिकमपि करोतीति तादृशीनां उत्सवस्य एव दानावसर इति सूचितं । अलम इति शेषः । तथा सत्यलसवलितादि कटाक्षाणां माधुर्यं स्मृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ।

अथवा । सर्पमणिमूलन्यायेनापि रसवशाच्चन्द्रावपुरःसरो भूत्वा तदस्मानुकरणपूर्वकं नृत्यं कुर्वन् चक्षितरूपं जातमित्यर्थः । तेन विभंगललितस्वरूपविशिष्टमाधुर्यदिकमनुभूय तामिस्रा-
यैवोक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य तत्स्वरूपात्मकत्वेन तत्तद्वशादनुभवकर्तृत्वेन सर्वदा सन्धि-
योगशिष्टत्वावभाहकधर्मत्वेन च तदस्त्वमेव माधुर्यं प्रार्थ्यत इति भावः । एवं चक्षितमाधुर्यं
निरूप्य चक्षितमाधुर्यं निरूपयन्ति चक्षितं मधुरमिति । भगवतश्चलनं, तदपि साधमा-
नमनसमये कुन्ददामकृतकौतुकवेषत्वेन गवां पथाद् गोपैः सह हासपूर्वकलीलाकाकलयन्
नृत्यरसातुल्लभशक्तिमत्त्वेन तथा भावसम्पादकत्वेन च तथा भवतीत्यर्थः । तेन तादृशीनां
मनोमिलनादिकं मन्यरगतिचलनेनैव सिध्यतीति चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः ।
अथवा । स्वामिनीनां भावपूर्णकटाक्षावलोकनेन तादृसोद्गूढरसात्मकः सन् तदैव तासां
मनोरथादिकमाप्नुयन् तादृग्दर्शनस्य भक्तुच्छया सुहृत्सुहृत्सादृशमाधुर्यप्राप्तिकेतं कुर्वन् श्रवं
प्रविशतीत्यर्थः । तथा सति वन्तस्त्रयस्त्रयानां तादृशानुभवकर्त्तव्यमन्योन्यमिलनादिकृत-
माधुर्यभावनं तु युक्तमेवेति भावः सूचितः । अथवा । स्वस्य तत्सन्धियोगशिष्टत्वापन्नत्वेनो-
भयरसातुभवकर्तृत्वेन प्रतिक्षणं चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं चक्षित-
माधुर्यं निरूप्य भ्रमितमाधुर्यं निरूपयन्ति भ्रमितं मधुरमिति । भगवतो बाल-
दशायामपि प्रतिसामिनीभावप्रकत्वेन तत्तन्मनोरथयूषार्थं तासां रुदे श्रीदाम्न्यत्वेन
स्वयमभिसरणं करोतीति रसशास्त्रे तथैवोक्तत्वादित्यर्थः । तेनालम्पनविभाषाधीनत्वेन
रसस्योक्तत्वात्पुष्टीकरणार्थं तथाकरणमिति भावः । यद्वा । भगवतोऽनन्तशक्तिमत्त्वात्मा-
तृचरणादीनां निकट एव स्थितः सन् सर्वाज्ञातरूपत्वेन समानशीलव्यसनवतीनां रुदेषु
गत्वा यज्ञादिकं कुर्वन्नपि हस्तेन शिष्यमवलम्ब्य प्रत्यहं दधिनवनीतादिकं चोरयतीत्यर्थः ।
तथा सति सार्वदिकरसातुभवकर्त्तव्यां तथानुभववत्त्वज्ञैतद्योर्यमिश्रिष्टमाधुर्यभावनं तु युक्तमेवेति
भावः । अत एव 'ग्रहसितमुखी न क्षुपालभुमैच्छ' इति । एवं धर्मविशिष्टं माधुर्यं निरूप्य
धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । न केवलं धर्माणामेव
प्रार्थनमुचितं, किन्तु तद्विशिष्टधर्मिण एवेति तद्व्युत्पन्नविज्ञानबहुमीहितेन लम्बकर्ममानयेत्यत्र
तथैवानुभवसत्त्वात् तथैवोच्यत इत्यर्थः । तथा सति माधुर्यविशिष्टवद्गुणैर्भर्यात्मकस्य
भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलं तत्सर्वं तत्स्वरूपमाधुर्यवद्भाषनीयमिति भावः । अत एव
'नवीनमधुरस्नेहः प्रेयसीप्रेमसञ्चय' इति ॥ २ ॥

एवं लीलात्मकास्त्रास्ताः पुनस्तस्मात् निचेतसः। कुर्वन्तीति रसानेक्षात् कालक्षेपाय सर्वथा ॥ १ ॥
तद्देव सदा श्रीमदाचार्या भावतत्पराः । माधुर्यानुभवज्ञास्ते तदीयां वर्णयन्ति हि ॥ २ ॥

येषुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

मृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

येषुर्मधुर इति । भगवतापरसुषामोगोपयोगित्वेन स अपर एव स्थापितस्तत्रापि

इक्षुगलचालनेन तत्साहाय्यकतया स्वयं रसाविष्टो ब्रह्म इत्यर्थः । तेन मयूरानुकरणपूर्वक-
नृत्यकरणतदधीनत्वेनैवेति ज्ञापनायापि माधुर्यानुभवपूर्वकं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत
एव 'रन्त्रान्वेषेणोरपरसुधया पूर्य' इत्युक्तम् । अथवा । योचारणश्रीद्वायामपि येषोरावश्यक-
त्वाद्भवामाह्वानादिकं तु तेन चित्तं न संभवतीत्यर्थः । किम्, संकेतस्थले सखीनामाकरणाद्यै
नादमवस्पष्टीकरणार्थं च तासां हृदि प्रविश्य येषुरेव सर्वं सूचयतीत्यर्थः । तथा सति
भगवान्वेषुव्यतिरेकेण रासमेकं विहाय किमपि कर्तुं न शक्नोतीति लीलायां येषुकर्तृकमाधुर्यं
भावयन्तीति भावः । अत एव येषुरपि सहायतां प्राप्स्यतीत्युक्तमप्याचार्यवर्यैः फलप्रकरणो-
पक्रमे । यद्वा । स्वस्य भगवदासस्वरूपत्वेन तदाधारकवेषुरूपत्वेन च तयोः सन्नियोग-
शिष्टत्वात्तत्कृतमाधुर्यं तु भवं कुर्वन्तीति भावः । एवं येषुमाधुर्यं निरूप्य रेणुमाधुर्यं निरूप-
यन्ति रेणुर्भक्षुर इति । यच्चरपरजो मन्त्रादीनामपि दुर्लभं, तदर्थं तपः कुर्वन्ति, परन्तु
नाथापि प्राप्तम् । किम्, लक्ष्मीरपि तद्वजःकामनयान्यसुरप्रपासशंकया वा तत्प्राप्त्यर्थमेव
माहात्म्यज्ञानपूर्वकमक्तिभावात्तत्परणमेवाश्रयतीत्यर्थः । तथा सति भगवच्चरणानामरविदपदो-
पादानत्वात्परागोपलक्षकरजोमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गोविन्दाभ्यन्जरेणव'
इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावाधीनकृतमित्येन तत्परपरजःकामना तु सर्वदैव
तिष्ठतीति तद्भावोपलम्ब्य तादृशीमित्यर्थेवोक्तमित्यर्थः । तेनोभयचरणरजःकामनयैव तादृशीनां
जीवनसंभावनम्, नान्यथेति भावः । यद्वा । स्वस्य तदात्मकत्वाद्भयसंभन्धसंपादकत्वेनोभय-
प्रापि परस्परं चरणरजःकामनापूर्वकमाधुर्यं निरूपयन्तीति भावः । एवं रेणुमाधुर्यं निरूप्य
पाणिमाधुर्यं निरूपयन्ति पाणिर्भक्षुर इति । भगवता भोवर्चनधारणं तु गोकुलरक्षावै कृतं,
गोकुलरक्षणं तावदनन्यस्त्रामित्येनेत्यर्थः । तेन भक्तत्वात्सत्त्वानुग्राहकशक्तिमत्त्वेन गोपगोपी-
यवामपि तदंतःस्त्रापमित्वा उवाकमित्वा तदुद्धरणं करोतीति भावः । तदा जीवनसंपादकत्वेन
च तन्मुखावलोकनपूर्वकमाधुर्यं प्राप्तावेवेति ज्ञापनायापि तथैव प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अनेन भग-
वतोऽनन्यवगोकुलस्त्रामित्वं सूचितमिति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां पूडावन्धनादिकृतमित्येन
केशप्रसाधनं तु पाणिकृतमेवेति तत्र अग्रे पुष्पाणि संस्थाप्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः ।
तथा सति तादृशीनां तादृकपाणिकृतमाधुर्यावलोकनं तु युक्तमेवेति भावः । अथवा । स्वस्य
भगवत्सन्निधौगोपशिष्टतादुक्तशक्तिमत्त्वेन तत्सत्त्वाधिकरणत्वात्तत्त्वामधिकं पाणिकृतमाधुर्यं
प्रार्थयन्तीति भावः । एवं पाणिमाधुर्यं निरूप्य पादमाधुर्यं निरूपयन्ति पादो मधुर इति ।
भगवति जीवैर्नयनातिरिक्तं कर्तुं न शक्यमिति तादृजनयनाधिकाराशक्तिमत्त्वेन तादृशभा-
वोपलम्ब्य तदात्मकः सत्यः स्वशिरसा माधुर्यविशिष्टादतलस्पर्शनं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव
'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तथा पादमूल'मित्याहुक्तवः । तेन तत्संप्रत्यक्षव्यतिरेकेणासां जीवनसंभा-
वनाभाव इति भावः । यद्वा । अविचार्य प्रियत्वकरणं तु दास्यानमेव धर्मो, नान्येषां तेन
तादृशवनविहारजनितश्रमनिराकरणार्थं भगवतः पादसेवनं त्वावश्यकमिति तथैव प्रार्थयन्ति

इत्यर्थः । तथा च साधर्म्यबोधकप्रक्रियामत्वेन दास्यानुकरणपूर्वकं माधुर्यविशिष्टपादसेवनं कुर्वन्तीति भावः । अथवा स्वस्य तदास्वरूपत्वेन तदारम्भकत्वात्तादृक्प्रभमादिकं सर्वं विज्ञाय तादृशीभिः सह तथैव सेवनं भावयन्ति इति भावः । एवं पादमाधुर्यं निरूप्य नृत्तमाधुर्यं निरूपयन्ति नृत्तं मधुरमिति । यदि ताः सर्वथा भगवद्व्यतिरेकेण स्वात्तु न शक्नुवन्ति तदा भगवांस्तासां तादृशोत्कटभावं वीक्ष्य तादृशीभिः सहोद्बुद्धगुणाररसात्मकस्वरूपेण तासां स्वरूपानन्ददानार्थं तन्मन्त्रलेन वेष्टितत्वेन नृत्तं कुर्वन् रासलीलां करोतीत्यर्थः । तथा सत्यन्योन्यमुखवलोकेन गानपूर्वकमाधुर्यविशिष्टनृत्तानुकरणं प्रार्थयन्ति इति भावः । अथवा रसावेशदशावामपि यथा यथा हस्तकादिभावं प्रदर्शय भगवान् नृत्तं करोति तथैता अपि पार्श्वभागे एव स्थिताः सत्यः पूर्णरसात्मकं नृत्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन मध्ये-रसावेशभरेण काश्चिद् दृष्टोमाः सत्यः भगवत्शुभ्यन्तादिकं कुर्वन्तीति भावः । यद्वा रस एव रासस्तलीलाया एव फलदाननिश्चयास्वस्य तादृशीलानुभवपूर्वकरसात्मकत्वेन माधुर्यविशिष्ट-तादृशं नृत्तं भावयन्तीति भावः । एवं नृत्तमाधुर्यं निरूप्य सत्यमाधुर्यं निरूपयन्ति स्वरूपं मधुरमिति । स्वरूपं तु समानशीलव्यसनेष्वेव, दान्यत्रेति, अत एवाङ्गनादयो भगवदभिप्रेतकार्यक्रपादविचार्य प्रियत्वकरणाद्वा त एवांतरंगसंज्ञाय इत्युच्यन्ते । भगवानपि तदभिप्रेतकार्यकरणत्वात् सास्मिन् तादृशसंज्ञात्वं मन्यते । तथा सति परस्परमनो-रथाभिपूरकत्वेनैता अपि तद्भावानुकूलकमाधुर्यविशिष्टस्वरूपभावं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अत एव 'सखे इक्ष्व संनिधिं मिलेन प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । वयं तु ते प्रियाः, अस्माद्रक्षणं तु त्वया कर्तव्यमेव, नो चेन्नायत्नमेव न संभवतीति तथैव संपादयेति प्रार्थना । अतो-ऽस्मदङ्गीकारार्थमेव ब्रज एवाभिर्भूत इति प्रयोजननञात् सखात्वेनास्मान्पालयतीत्यर्थः । किञ्च । यदि चेत् पाठनं न करिष्यसि तदास्माकं प्राणा अपि क्षिरा न भविष्यन्तीति त्वद्व-तारप्रयोजनं न्यर्थमेव भविष्यतीत्येतावत्सर्वं विचार्यैव करणीयमित्यर्थः । तथा सति 'वीरयो-सितां सख उदेयिवान्तात्वंतां कुतः' इत्यानुक्त्यन्तर्भावार्थं बोधयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षात्स्वरूपत्वत्वेन समानशीलव्यसगत्वेन च तादृशीनां प्रार्थनादिकं संवीक्ष्य स्वयमपि तादृशमाधुर्यविशिष्टस्वरूपं प्रार्थयन्ति इति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मवि-शिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरन्वितं मधुरमिति । लीलाभां धर्मात्मकत्वात्-दात्मकाः सत्यत्वादानन्दानुभवं कृत्वा तामिरेव भगवत्स्फूर्तिर्जीवत इति निश्चित्य तास्ता माधुर्यरूपेणैवानुभूय यथैतादृशं माधुर्यं यस्य तस्य मधुराधिपतेर्यदक्षितं लीलाचरित्रात्मकवा-दिकं तत्सर्वं मधुरमेव भावयन्तीति भावः । आचार्या अपि तादृशानुकरणकप्रक्रियामत्वेन विप्र-योगदशायां तथैव विभावयन्तीत्यर्थः ।

एवं पुनः प्रियाः सर्वं मिलित्वा चमुनामृते । भगवद्गीतमाश्रित्य तदेवाद्यानुवर्णयन् ॥१॥

तथैव श्रीमदाचार्या विप्रयोगनिरूपणात् । तत्पुष्टीकरणत्वात् तत्सर्वं चानुवर्णयन् ॥२॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं मुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

गीतं मधुरमिति । गीतादि कामरसोद्घोषकं, तत्र स्त्रीणां विशेषत इति कामभाव-
वतीनां तु ततोधिकं तदुद्घोषकं भवतीत्यर्थः । तथा सति स्वयमपि गानं कुर्वन्त्यः परस्परं
माधुर्यसालकं वेषुकृत्वितगानं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'निश्चयं गीतं तदनंगवर्धन'-
मित्याद्युक्तम् । अथवा । गानं तु भगवत्कृतमेवेति तत्कर्तृकस्वरूपरसकृतौ तदालम्बनविभाव-
त्वेन कामभावत्वेन च भगवन्तमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गानन्तं स्त्रियः कामयन्त'
इति श्रुतेः । यद्वा । सायमागमनसमयेपि स्वामिन्यो प्रजाद्विहितागल्य तत्प्रीक्षां कुर्वन्त्य-
स्तिष्ठन्तीति यदा पुनर्नृत्य एव यथा यथा वेषुकृत्वितगीतं शृण्वन्त्यस्तथा तथोद्भुद्भृङ्गार-
रसालकस्वरूपनिरिक्षणार्थं निकट एव समागच्छन्तीत्यर्थः । तदा भगवानपि तद्वातात्मक-
स्वरूपनिरिक्षणार्थत्वेन तत्तन्मनोरथानुकूलकनूलं कुर्वन् गोपैः सह सन्नितिकं सर्वमेव
सूचयार्थं तथा गीतं श्रावयतीत्यर्थः । तथा सति गीतकर्तृकसर्वव्यापारेणैव तादृशीनां फला-
नुभूतिर्भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य तदारम्भकत्वात्तदनुभवयोग्यतासंपन्नत्वेन मध्यस्व-
तया तदनुगुणकार्यकर्तृत्वेन च प्रतिक्षणं तच्छ्रीलायां माधुर्यविशिष्टगीतं प्रार्थयन्तीति भावः ।
एवं गीतमाधुर्यं निरूप्य पीतमाधुर्यं निरूपयन्ति पीतं मधुरमिति । भगवतः पानं हि
तत् । गोष्ठ एव स्वयं स्थितः सन् गोपेष्वेव दुग्धादि दोहनं कारयित्वा गोचारणात्सर्वमेव
तान्नाययित्वा स्वयमपि पीत्वा पश्चाद्वनगमादिकं करोतीत्यर्थः । किञ्च, ये दूणादिकं न
भक्षयन्ति, सर्वथा तदाधारत्वेनैव स्थिता भवन्तीति तान्नास्मानपि सहस्रोत्तेनैव पयः पाय-
यतीत्यर्थः । तथा सति बालानुकृतिमत्त्वेन भगवता यत्कृतं दुग्धपानादिकं तदेव प्रार्थ-
यन्तीति भावः । अथवा । संकेतस्थले स्वामिनीभिः सह विहारिदिकं कुर्वन् तादृशोद्भृङ्गरसा-
त्मकत्वेन परस्परकटाक्षाद्यवलोकनेनोत्कटरसपानं करोतीत्यर्थः । तेनेदानीं भगवद्भक्तिरेकेण
स्नातुमशक्यत्वात्तदेव माधुर्यविशिष्टपानं भावयन्तीति भावः । अत एव 'स्वद्वयमधुरमधूनि पि-
बन्तं दृश्यसे पुरतो गतागत'मित्यादि जयदेवोक्तिरपि । अथवा । स्वस्य तदास्वरूपत्वेन तदाधार-
त्वात्तच्छ्रीलोपयोगितन्माधुर्यादिकं तत्सामयिकं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं पीतमाधुर्यं निरूप्य
भुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति भुक्तं मधुरमिति । भगवान् भुक्तिमार्गव्यपदार्थानां भोगकरवार्थ-
मेव प्रकटीकृतस्माद्वाञ्छनीयार्थानां क्रीडान्यायेन स्वामिनीनां गृहे गत्वा तादृग्भावपर-
वशात्वेन तदाज्ञाप्यते यथा भवति तथा शिववसितानां पदार्थानां भोगं करोतीत्यर्थः ।
अन्यथा तदंगीकारं विना तेषां साफल्यमेव नास्तीति तालयैव प्रार्थयन्तीति भावः ।
अत एव 'अस्मदीयपदार्थानां भोगः कार्यस्त्वयैव ह्री'ति सर्वथा प्रपत्तिभावपूर्वकं निरूपितमि-
त्यर्थः । अथवा । दक्षपत्नीनां फलदानार्थमेव तत्र गत्वात्रे बालकान् संश्लेष्य याचनरूपत्वेन
तद्वातात्मकं तद्वत्सं सर्वमंगीकरोतीत्यर्थः । तत्रापि मुख्यायास्तदपेक्षयोल्लङ्घ्यत्वेन साम्प्रदाय-

संगत्वेन च तत्समर्पितभोजनादिकं भगवान्पुष्टिमायरीलैवांगीकरोतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववतीनां तदुच्छिद्योपशान्तिलेनैव जीवनसंभावना नान्यथैतदभिप्रायं ज्ञात्वा तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । श्रीभोवर्धनसान्वादिषु स्थित्वा गोपचातैः सह क्रीडां कुर्वन् तत्प्रतीक्षापूर्वकं यथा भवति तथा मात्रा प्रेषितसंस्थानीतभोजनादिकं तद्वाचाधीनत्वेन सर्वान् भोजयित्वा रामेण सह स्वयमपि भोजनं करोतीत्यर्थः । किम् । महेन्द्रयाग-निराकरणत्वेन निजानां निरोधकरार्थमेव स्वाङ्ग्या नन्दादीन्प्रबोध्यनेकविधान्पाकान्काटयित्वा स्वयं तद्रूपीभूत्वा तत्समर्पितं सर्वं भुजतीत्यर्थः । तेन सर्वात्मभाववत्पञ्चास्तारशरसात्मकस्वरूपाणुभवकरणत्वेन तत्तल्लीलात्मकमाधुर्यं विशिष्टभुक्तं भोजनमिति प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्वरूपत्वात्तद्रोचृत्वं स्वस्मिन्नेव प्रतिक्रततीति विप्रयोगाणु-भवकरणत्वेन पूर्वानुभूतभुक्तं स्वयमपि भवत्यन्तीति भावः । अत एव 'श्रीकृष्णस्य यज्ञभो-क्ते'ति सर्वोत्तमे नामद्वयमुक्तम् । एवं भुक्तमाधुर्यं निरूप्य सुतमाधुर्यं निरूपयन्ति सुसंमधुरमिति । यशोदोत्संगललितस्य भववत्सद्गतलालनेनैव सर्वदा शयनमुचितं, तत्रापि स्नानवादानापेक्षितत्वात्तद्व्यतिरेकेण शयनादिकं न करोतीत्यर्थः । अत एव 'तमेकमाकूट-मपाययत् सान'मित्याद्युक्तम् । अथवा । प्रातरारम्भ सायमागमनपर्यन्तं गोचारणादिकं कृत्वा तत्तल्लीलाविहारश्चनितश्रमनिराकरार्थं स्वामिनीनां यवन एव यत्वा तादृशभावात्मकत्वेन तल्लालनपूर्वकं शयनं करोतीत्यर्थः । तथा सति तासां दिवाविहङ्गस्निग्धमानसानां भगवत्परि-वारविदसंयधेनैव तावद्यान्तिर्मान्ययेति तास्तथैव शयनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । यन एव विहारदिकं कुर्वन् बालान्प्रति तथैवोक्तवान्, गोधारणादिकं यन्निद्रेण कर्तव्यं, यथा तु श्रम-यथात् कुंवान्तरे यत्किंचित् विश्राममात्रं क्रियत इति तद्वत्तथा तेपि तथैव कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः संकेतस्थले साणुगुणत्वेनैव ता अपि सम्पायच्छन्तीति तत्कृतभावपूर्वककटाक्षावलोकना-दिभिः सर्वांगजनितश्रमं निवार्य भगवान् शयनं करोतीत्यर्थः । तथा च सति तालवृत्तादिकं कुर्वन् स्वामित्ववित्तमनोरथादिकं यथा भवति तथा तल्लीलाणुस्मरणवशात्तद्व्यवन्तीति भावः । अथवा । शतरेव किंचिदुन्मीलदुज्जतभूषणकटाक्षावलोकनादिना स्वामिनीनामथ च तथाभाववतीनामतीवसुखजनकत्वात्तत्तद्वत्साणुभवकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । तेन तादृगुन्मीलितनयननलिनदक्षैर्नन्यतिरेकेण तासां जीवनसंभवात् नेष्टापतिरिति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्निधियोगश्चित्त्वेन तत्र साणुभवकत्वेन बाधुना विप्रयोगदशा-पन्नत्वेन पूर्वानुभूतं स्मारस्मारं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सुसमाधुर्यं निरूप्य रूपमाधुर्यं निरूपयन्ति रूपं मधुरमिति । मगवतो रूपं रसात्मकं, 'रसयन' इति श्रुतेः । तत्रापि तत्तद्रसाणुभवकर्तृत्वेन स्वयं तत्तद्रूपो भवतीति 'रमं गतः साग्रज' इत्यत्र तथैव निरूपणात् । तथा सति स्वयं गृंगाररस एव स्थितः सन् तेषु तेषु तत्तद्रसाणुभवं कारयतीति भावः । अत एव 'गोप्यः कामा'दित्याद्युक्तम् । अथवा । गृंगारो हि द्विविधः, संबोधविप्रयोगान्नायम्, रस-

साधे तथैव निरूपणात् । तथा सत्त्वानन्दभावकरपादमुखोदरादिमत्त्वेनोभयरसात्मको भगवान् प्रतिपाद्यते । किंच । ब्रवशीर्मतिदीनां उद्गुदभृंगाररसात्मकस्वरूपेनैवानन्दानुभवं प्रवच्छेदीत्यर्थः । अत एव 'रसो वै सः रसं शेषाद्यं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'ति श्रुतेस्तथैवोक्तत्वात् । अथवा । भगवान् भृंगारोद्गुदशायां तदधीनत्वाकृत्वादिकरणत्वेन भक्तानां रसोदीपनं कुर्वन् अवस्थितवेद्युकृत्वं करोतीत्यर्थः । तथा सति ववदेवीनां भावपूरणार्थमेव तादृग्रसानुभवजनकत्वेन विभंगललितरूपः स्वयमेव भवतीति भावः । एता अपि तादृक्स्वरूपदर्शनापेक्षायां विगृह्यशापत्रत्वेन सर्वथा जीवनसंभावनारहितत्वेन च माधुर्यविशिष्टविभंगललितरूपं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दर्शनीयतिलको वनमाले'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यैः । यद्वा, रासलीलायां भक्तकंठावलंबितनृत्यकरणत्वेन रसात्मकस्वरूपनिरूपणत्वात्तादृशीनां भावपूरणार्थं प्रमुस्तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सत्त्वेतासां तादृशमण्डलानुकरणकनृत्यकर्तृत्वेनाधुनापि साधनासाध्यत्वेन तावद्मुहुर्मुहोर्धुर्वात्मकं तद्रूपमेव भावयन्तीति भावः । अत एव 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो'रित्युक्तम् । अथवा । स्वस्व सर्वदा सन्निभोगशिष्टत्वेन निरूपणत्वात् भगवत्सहृद्वीडाकरणत्वेनाधुना तादृग्भावयतीभिः सह विप्रयोगरसानुभवार्थं स्वयमपि तथा प्रार्थनं कुर्वन्तीति भावः । एवं रूपमाधुर्यं निरूप्य तिलकनाधुर्यं निरूपयन्ति तिलकं मधुरमिति । भगवतो बाललीलायां मातृचरणादिभिर्बालनवशाद्देशाच्च कृत्वा भान्यविच्छाले भाले रक्षार्थं बालस्यानुपूर्वकं यथा भवति तथा गोरोचनेन तिलकं क्रियत इत्यर्थः । तथा सति दर्शनोत्कृष्टतुष्टीनां तेन विना प्राणधारणं न संभवतीति तादृथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । बाललीलायां भगवतः भृंगारादिकं तु गोपीजनैः क्रियत इति स्वछान्तरे नीत्वा स्वामिनीसाहित्येनैव यथा तथा भवति नान्यथेत्यर्थः । तस्माद्वसालंकारभूषितकरणानन्तरं स्वामिनीमिरेव भावपूर्वककटाक्षाचलेकनं यथा भवति तथा नवकुंकुमेन कस्तूरिकया वा मकरपत्रिकातिलकं क्रियत इति भावः । एतासामपि तद्भावाधीनकृतिमत्त्वात् तादृशकृतिव्यतिरेकेण जीवने व्यर्थमिति ज्ञात्वा तादृथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्व भगवदात्मकत्वेन तद्भावात्मकत्वेन च तादृशलीलोपयोगित्वाच्चत्तमयिकं सर्वं स्मृत्यैव तादृशीभिः सह मनसि भावयन्तीति भावः । एवं धर्मविशिष्टनाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । यत्र धर्माणां माधुर्यमीदृग् भावपूर्वकं निरूपितम्, तत्र धर्मिणाधुर्यं किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शित इत्यर्थः । एतदेव सर्वं मनसि धृत्वा मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्येवोक्तं श्रीमदाचार्यैः ।

एवं स्वातःस्थितं भावं ताः पुष्टं कर्तुमुद्यताः । तास्वा लीलाः प्रकुर्वन्त्यः पुनर्गानं मुखे जगुः १
तथैव श्रीमदाचार्यास्तं पुष्टं कर्तुमुद्यताः । पुनः स्वातर्गतं भावं भगवद्भावसंश्रिताः ॥ २ ॥

करणं मधुरं हरणं मधुरं तरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।

वसितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

करणं मधुरमिति । यदि भगवानेव तासां हृदि स्वयमेव तिष्ठन् बाह्यतिरो-
धानाकृतिकरणत्वेन लीलात्मकस्वरूपावन्दनार्थं न प्रवन्देत्तदा ताभिः संयोगरस एवा-
नुभूतो भवति, न तु विप्रयोगः, तदपेक्षया विना सोपि न पुष्टो भवतीत्यर्थः । तेनैतासां
पूर्वं संयोगरसानुभवं कारयित्वैतत्स्वरूपानभिज्ञत्वेन पश्चात् तत्पुष्टीकरणार्थं तिरोधान-
लीलया विप्रयोगरसानुभवं कारयित्वापि पुनः संयोगरसमिनिवेशे स्वयं तथा करोतीति
भावः । अथवा । पुनराविर्भूय रासलीलाकरणत्वेन तासां तादृग्भावसंपादकत्वादलौकिक-
कामप्राप्तयेन कामरूपः स्वयमेवाविर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा गान्प्रलम्बादिराहित्येन रोदन-
प्राधान्यां जीवन्मुक्तभावनया तत्संभावनेयं नास्तीति भावः । यद्वा । तास्वभिमानादिदोष-
करणं तु भगवतैव कृतमिति, परन्तु दासधर्मत्वात्तासु सापराधमेव मन्यन्ते, न तु
अपराधकृता, तथापि भगवत्कृतमेवेत्यर्थः । किञ्च । दैन्यानुकरणत्वेन साधनासाध्यत्वात्
रोदनमेव तासां निरीक्ष्य स्वयमतिदयालुत्वेन संतुष्टः सन् तत्पूर्वोक्तदोषं स्वयं निवार्य
पश्चाच्चन्वप्य एवमिषीषं करोतीति तदपि तत्कृतमेवेत्यर्थः । तथा सत्येतासां दैन्यभाव-
साधनत्वेनैव साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवो भवतीति, नान्यथेति भावः । अत एव 'भक्तानां
दैन्यमेवैकं हरितोपगताधन'मित्युक्तमाचार्यवर्यैः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरू-
पात्मकत्वेन सर्वदा तद्रसपूर्णत्वेन च स्वस्मिन्निप्रयोगरसोपगताधमेव तदनुकरणत्वेन दैन्यं
यथा भवति तथा करणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं करणमाधुर्यं निरूप्य
हरणमाधुर्यं निरूपयन्ति हरणं मधुरमिति । कुमारीणां वरदानप्रस्तावे जलक्रीडादि-
दोषनिवारणार्थमन्यभजननिवारकत्वेन स्वांगीकारपूर्वकशुद्धभावेत्यादनाय तासां पातांसि
गृहीत्वा सत्वरमेव स्वयं दीप आरुढ्य तयोक्तवान्, यदि भक्त्यो दास्येत्तदा मधुक्त-
मेव करणीयं, अन्यथा तु न दास्य एव । तथापि जलहिरागल्य नमनपूर्वकं यथा
भवति तथा यदि याचनं करिष्यथ तदाहमपि भवतीनां शुद्धभावं दृष्ट्वा दास्यामीत्यर्थः ।
तथा सति लौकिकानुदोषं परित्यज्य भगवदाज्ञाकरणत्वेन तात्प्रायेव कुर्वन्तीति भावः ।
तादृगानुकरणककृतिमत्त्वेन तल्लीलावलोकनत्वेन च तादृग्भावसंपादनार्थं निरुद्धज्ञायां वक्ष-
ननुसंधानादेता अपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो गुणाः पद्म व्यामोहका
अपि सन्ति, तैरेव मनोहरणादिकं कृत्वा तत्र स्थित एव व्यामोहकरूपो भवतीत्यर्थः । तथा
सति मनःशोभजनकत्वेन जीवनासंभावनत्वेन च तत्कृतप्रार्थनार्थां तथैव निरूपणादिति
भावः । अत एव 'प्रथमतःकामदं पञ्चजायितं'मित्युक्तम् । अथवा । स्वामिनीनां मानदशा-
यामपि तद्दिना स्वातुं न शक्यत इति तन्निराकरणार्थमेव तादृगप्रकाक्षावलोकनादिभिस्त-
द्हरणं करोतीत्यर्थः । तादृगष्टंगारात्मकस्वरूपावलोकनत्वेन ता अपि मानादिकं लवन्तीति
भावः । अत एव 'इति तु मदभानिनीभावहरण'मित्युक्तम् । अथवा, स्वस्य रसात्मकभगव-
त्स्वरूपसन्निधोपशिष्टत्वेन तत्तत्प्रार्थदर्शनानुकरणत्वेन च विरहानुभवकरणार्थं तादृशीनां

मार्गं मनसि धृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं हरमभाधुर्यं निरूप्य तरणमाधुर्यं निरूपयन्ति तरणं मधुरमिति । भगवान् भक्तानां नञानन्दानुभवकरणार्थं वैकुण्ठदर्शनार्थं च पूर्वं तथैव तेषां मञ्जनं करोतीति । पुनः सभयवानन्दप्रापणार्धेन लीलासमुद्रे निमज्ज्य स्नेच्छया पुनस्तत्क्रीडाकरणार्थं तान् तारयतीत्यर्थः । तथा सति विप्रयोगलीलामृतसमुद्रमञ्जनेन भगवत्सारकरूपत्वात्तास्यैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । त् ज्ञानतरणयोरिति धातो-
 दमपार्थक्यत्वात्संयोगविप्रयोगरसानुभवकर्तृत्वेन तादृशलीलामृतसमुद्रे पुनः पुनस्तन्मञ्जनो-
 न्मञ्जनादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । स्वयमपि तदधीनत्वादाधाराधेयभाववत्त्वाद्भानन्तशक्ति-
 मत्वेन तथैव करोतीत्यर्थः । अत एव प्रभुभिः तथैवोक्तं श्रीमद्रोकुलाहले 'श्रीमद्रोकुलतारक'
 इति । क्रीडास्यानन्तावधेयौचितमिति भावः । अथवा । श्रीयमुनायां स्थितः सन् जलदो-
 षात्मकसुरद्रीकरणत्वेन भक्तानां स्वस्यापि वा प्रतिबन्धनिराकरणत्वेन च तत्संबन्धसंपादक-
 स्वात्सर्पं तरति वा अपि तारयतीत्यर्थः । तथा सति मञ्जनसमयात्तुल्यव्यापारकृतिमत्त्वेन भगवति
 निश्चयत्वात्तरणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'यमुनानाविको गोपीपाराया-
 रकृतोपम' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षात्स्वरूपालम्बकत्वात्तत्क्रीडासमुद्रमञ्जनोन्म-
 ज्जनेन विप्रयोगरसानुभवं कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यवर्यास्तादनुकरणत्वेन तथैव मनसि विभाव-
 यन्तीति भावः । एवं तरणमाधुर्यं निरूप्य रमणमाधुर्यं निरूपयन्ति रमणं मधुरमिति ।
 भगवान् गोचारणादिक्रीडाकरणार्थं गोचरालैः समानवचस्तैः सह लीलापरवशत्वेन प्रत्यहं
 वनममनं करोतीत्यर्थः । तत्रापि सखामण्डलीकरणत्वेन वात्सरसानुभवं कर्तुं तत्परितादुसारेण
 तैः साकं रमणं करोतीति तत्तल्लीलास्मरणत्वेन विप्रयोगं कालक्षेपार्थं वा अपि माधुर्यविशि-
 हरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । श्रीगोवर्धनसाम्बादिषु स्थितः सन् भोजनानुकूलमा-
 ल्यचरितानुकरणत्वेन तथा भोजनादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति केषाञ्चित् भोजनं दत्तं
 केषाञ्चित् वाक्यमात्रेणैव केषाञ्चिद्भक्तभांडादिकं तथा रमणं करोतीति भावः । यद्वा भगवतः
 स्वामिनीभावात्कल्पात्रिकुंजगङ्गाहारांतरेषु तादृशविहारकर्त्रीभिः सह तत्तद्भोगकरणार्थं रमणा-
 दिकं करोतीत्यर्थः । साक्षाद्गविलाससंभवापि भावात्मकत्वात्तथैव भगवन्तं प्रार्थयन्तीति
 भावः । अथवा । रासलीलाकरणत्वेन यावतीर्गोपीर्नञयोचितस्वायंत्तमात्मानं कृत्वा तासां
 साक्षात्स्वरूपानन्ददागार्थं तामिः सह रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति भगवद्भक्त्यात्मिकाः सखः
 शक्तिविशिष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'एकाकी न रमते स द्वितीयमेव' इति श्रुतेः ।
 अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेन यावतो भगवद्दर्शनावन्त एवात्रापि स्थिताः सन्तीति तासु
 तद्दर्शान् रूपाप्यन्तस्त्रादृशीनां जीवनसंपादकत्वेन परस्परं मित्रत्वा रमणमाधुर्यं भावयन्ती-
 ति भावः । एवं रमणमाधुर्यं निरूप्य वसितमाधुर्यं निरूपयन्ति वसितं मधुरमिति ।
 भगवतो भावात्मकत्वात्तदीक्षणदीनि तथैव सन्तीति क्रीडासक्तत्वेन प्रत्येगेषु रात्रिजागरज-
 नितविलाससूचकत्वात् भक्तानामतिशयोपदायकत्वेन भावोद्गारिणीदृष्टिपतत्वाद्भक्तिं तथैव

भागीत्यर्थः । तथा सति तादृन्दर्शनाभिप्रायपरितविग्रहत्वेन तेन विना स्थातुं न शक्नुवन्तीति जीवनसंसादनार्थमेव तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भगवतः शृंगारोद्गुदरसाल-
कस्वरूपत्वेन स्वामिनीयायापीनकृतिकरणत्वात्सर्वदा तद्व्याभ्यात्मको भूत्वा तद्विलासदीन-
भक्तानामनुभावयतीत्यर्थः । अत एव केशप्रसाधनत्वे तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । तथा सति
भावरूपेण यत्कृतं भगवता तद्वमितं, तत्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां स्वान्तर्गतभा-
वज्ञापनार्थं वेशुकुवनादिकं कुर्वन् तथैव भावपूरकत्वेन तासां भावोन्मूलनादिकं सर्वं ज्ञापय-
तीत्यर्थः । तेनैतद्भाववतीनां जीवनसंभावनारहितानां भगवन्मुखोद्गतामृतसावि वेशुश्रवणं
तथैव भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्वरूपत्वेन सर्वदा तदुपभोगित्वेन
चातर्निष्ठभावः बहिः प्रकटीकरणार्थं तथैव भावयन्तीति भावः । एवं भवितमाधुर्यं निरूप्य
भवितमाधुर्यं निरूपयन्ति शमितं मधुरमिति । भगवान् कीडां करोतीत्यर्थः । अन्यथा
मद्गुणप्रवसहितं दुष्टद्वैतादिनिवारणं कथं स्पष्टमिति भावः । अथवा । श्नु उपशम इति
पातामुपदेशकाल एवोपसर्गस्य पतिक्रवात्वेन भक्तवात्सल्यानुग्राहकभर्मवत्त्वेन पुत्रनादीनां
शमनं करोतीत्यर्थः । अत एव 'गोप्यस्तूर्णं समन्वेत् जघ्नुर्जीतसंभ्रमा' इति श्रीशुकैकहन्तम् ।
तथा सति पूर्वोक्तानुस्मरणकृतिमत्वेनाधुनापि तात्तद्देव रक्षार्थं द्रष्टव्यमाः शमनं प्रार्थयन्तीति
भावः । अथवा । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वेन पूर्वं स्वरूपानन्ददानं कृत्वा पश्चात्
तदकर्तुं विप्रयोगं विधाय पुनरन्यथाकर्तृत्वेन दैन्यप्रादुर्भावानन्तरं तासां यथा पूर्ववत्
करोतीत्यर्थः । तेन सासौव सर्वकर्तृत्वेनैतासां जीवनसंसादकत्वात्प्रतिकारणं न श्रुतमिति
भावः । अत एव 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षाद्साल्मकसञ्चिद्यो-
गिष्टत्वेनोभयरसानुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह शमनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावोपि
सूचितः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिप-
तेरखिलं मधुरमिति । यत्र भक्तानां विप्रयोगदशापन्नत्वेन लीलायां मधुरत्वस्यैव
प्रतीतिस्तत्र साक्षात्स्वरूपानन्दानुभवे का चातीति संशयनिराकरणपूर्वकज्ञापनार्थं मधुरा
या भगवल्लीलास्वासां योजयिषो भगवान् यदनुपैश्वर्यसंपन्नः सर्वकरणसमर्थः फलदाता
तस्य यत्सर्वं निरूपितं तन्मधुरमेवेत्यर्थः । अखिलमित्यन्येनाविकृतत्वं निरूपितम् ।
एवं पुलिनमागस्य कालिन्धाः तस्य भावनाः । स्तुतिं चक्रुस्त्वायं च सप्रियालापपूर्विकाश्च ।
तथैव श्रीमदाचार्या भावनां भावपूर्विकाश्च । यमुनासहितां चक्रुर्महतीं स्तुतिमुचमाश्च ॥२॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।

सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

गुञ्जा मधुरेति । भगवान् रसालकः शृंगाराला गोचारपादिक्रीडाकरणात् शिरसि
मयूरमुकुटं कटे गुञ्जां कटितटे सुवर्णमेखलाभंसे पीतवस्त्रं विनति । ततस्तद्भूषणयुक्तसौ-
दर्पावलोकनत्वेन किञ्चित्साहस्यकरणत्वादेतास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव

‘गुञ्जातंसपरिपिच्छतस्नुखाये’ति ब्रह्मचोक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीसत्वात्म-
कत्वात् गुञ्जाविधारणं तु सुप्तमेवेति वने विहरादिकं कुर्वन् तत्स्मरणकर्तृत्वेन तद्वि-
तिरेकेण स्वातुमशक्तत्वात्पार्थिवित्वस्यैकरण्यं तदस्मीकृतत्वेन स्वयमपि धारणं करोती-
त्यर्थः । तथा सति गुञ्जाया वनस्थितत्वात्तदर्थेन तत्स्मृतिजननात् भावपूर्वकालिग-
नकरणत्वेन तां दधातीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां वनगमनाभावादेतस्या वनस्थि-
तत्वाच्च ताभिः कथं ब्रह्मीतुं शक्नोति तासांमतीव तुष्टिकरणार्थं, तदर्थं वा स्वयमेव
धारयतीत्यर्थः । तेन यावद् दर्शनार्थिकं न भवति तावदेव स्वयं धीयते पश्चात्साक्षात्स्व-
रूपमित्यानन्तरं तु पूर्वांगीकरणत्वेनैव ता एव धारयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य
सन्निधौगच्छित्वेनोभयसम्बन्धित्वाच्च ता गृहीत्वा स्वयमेव तत्र गत्वा तत्सुरत एव
दृष्टे संसाध्य प्रार्थनापूर्वकं यथा भवति तथार्थीकरयन्तीति पूर्वविस्मानिरूपकत्वेनैवा-
धुना पुनस्तदनुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह गुञ्जामाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गुञ्जामा-
धुर्यं निरूप्य मालामाधुर्यं निरूपयन्ति माला मधुरेति । माला वैजयन्ती सर्वजयप्रकाशि-
का कीर्तिमयी च सर्वदोहद्वन्द्वनारसार्थमेवान्धकत्वेन तां विभावयन्तीत्यर्थः । नो चेद्-
सोच्छलितत्वात्सर्वं एव विमोहिता भवेद्युः, तर्हि किमपि कार्यं सक्तः परतो न भविष्यतीत्या-
शङ्क्य तासां फलानुभवकरणार्थं सर्वसाधिकां तां दधातीत्यर्थः । तथा सति सन्नुसंस्थितस्व-
रूपावलोकनकटाक्षोद्विग्नतत्वेन स्वातुमूत्रसानन्दानुभवं सर्वाः प्रतिक्षणं कुर्वन्तीति भावः ।
अत एव तादोहद्वन्द्वनारसालम्बकस्वरूपप्राक्कथो वनवैजयन्ती च मालां विब्रदित्युक्तम् ।
अथवा । माला वनमाला, नामाप्रकाराणि पुञ्जाणि यस्यामिति तादृशमृगारसोद्वेगधनाय
पुष्पाणां रसोदीपकत्वात्तत्प्रकारिकां दधातीत्यर्थः । यद्वा । वनमालाया दिक्पत्वात् पादाव-
लंबिता माला वनमाला प्रकीर्तितेति मालेःपुण्ड्रक्षणमात्रं, किंतु फलमरणमारभ्य यावत्तो मुक्ता-
हारास्तावत् एव सर्वांश्च घृत्वा पश्चात्तदयो मालामेतां धारितवानित्यर्थः । तथा सति सर्वांलं-
कारमुचितत्वेनापि वनगतशोभाया आवश्यकत्वात्कामोदीपनार्थं तादृशभावबलो माधुर्यवि-
शिष्टमालां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव ‘गुञ्जाहरोत्तमद्वय’ इति । अथवा । स्वस्य साक्षा-
न्नगन्तुंसाविन्दत्वेन तदात्मकत्वाद्भिन्नयोगदशापन्नत्वेन तद्विना स्वातुं अशक्तत्वाच्च
तत्तत्सामयिकं सर्वं स्मृत्वा तादृशभावयतीति सह तथैव विभावयन्तीति भावः । एवं
मालामाधुर्यं निरूप्य यमुनामाधुर्यं निरूपयन्ति यमुना मधुरेति । श्रीयमुनाया भग-
वत्समानधर्मत्वावया भगवांल्लोकात्मकज्ञायेयमपि लीला दृष्टिस्थानां स्वरूपानन्ददानादिकं
करोतीत्यर्थः । किंच । भगवानप्येतदधीनत्वेनैव सर्वं करोतीति स्वैश्वर्यादिकं तत्रैव स्वाप्य
तद्गोचरैव फलं प्रयच्छतीति सन्निधौगच्छित्वेनैव सर्वं करोतीति सन्निधौगच्छित्वेनैव सर्वदा
तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा । जलविहारादिकं तावदत्रैव भवतीति श्रेष्ठानुकूलकरणत्वेन तासामाकारणं
स्वयमेव करोतीति भगवता सुतोत्यर्थः । स्वामिन्येव सर्वदेतदधीनस्थितिकरणत्वेन स्वातुमूत्र-
सुखसंदर्शनादेतामेव स्तुवन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतावद्दर्शनसामर्थ्यवत्त्वमेतस्मादेव दृष्ट्वा तस्य

साधनत्वेन तादृशप्रियसंगमाभिलाषवल्लभामेव माधुर्यविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां विप्रयोगेदक्षावामपि तादृशप्रियमिच्छेयपीडनादिकं वीक्ष्य कर्तुमर्हन्मन्वन्माकर्तुं समर्थत्वेन तदर्थमात्मकत्वात्साक्षात्स्वरूपाधुन्यर्थं कारयतीत्यर्थः । किंच । गोचराणादिक्लीडां कुर्वतो भगवतः प्रियविप्रयोगभावात्मकस्य सर्वथा क्षणमपि तद्धिना स्वातुमशक्यस्यातिं मत्वा स्वपुलिन एव तत्संबंधं रचयतीत्यर्थः । तथा चैतावन्मात्रकृतिकरणत्वेन तादृशोपकृति-त्वाभावात्पुच्छिताः सखो माधुर्यविशिष्टमनुनां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । यमुना यम-भगिनी । यमोपि भगिनीसम्बन्धव्यतिरिक्तानां पीडयति, न तु तदीयानां, ययं तु तदर्थीकृता एवेति तत्तद्व्याकामपीडनादस्माकं रक्षिष्यतीति विश्वासतो यमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । कालिन्दिरूपत्वेनाविर्भूतत्वात्कलिं पतीति कलिन्दस्य कल्पेति भगवत्प्रतिबन्ध-कादिदोषदूरीकरणत्वेनास्माकमंगीकारं करोत्विति प्रार्थनेत्यर्थः । तथा सति सर्वकरणसमर्थत्वे जाते यदि तादृशमुसम्बन्धं करिष्यति तदैव जीवनसंभावना, गोचेदसमञ्जसमिति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन समानशीलव्यसनवत्त्वेन चैतदवस्थापन्नत्वा-त्तद्वारेणैव तादृशीनां मनोभिलाषपूरणार्थं स्वयमपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । एवं यमुनामा-धुर्य निरूप्य वीचीमाधुर्यं निरूपयन्ति वीची मधुरेति । वीचीति जालेकवचनाभिप्रायेण, किन्तु तस्या पक्ष एवाऽसंस्पृताः, तेषां शोचादिकरणत्वेन शीतलखादिधर्मशायकत्वेना-प्यायकत्वाद् भगवदुपयोगिव एव भवन्तीत्यर्थः । तथा सति क्रीडोपयोगित्वात्तापनिवा-रकत्वादिधर्मवत्त्वेन स्वतविप्रयोगदुःखनिवारणार्थं तासां चैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तरंगाणां भुजानिरूपकत्वेनैव सर्वोपकरणत्वं, नहि कोपि हस्तव्यतिरेकेण किमपि कार्यं कर्तुं शक्नोति, तस्मात्पुलिनस्ववालुकासमीचीनकरणादिकं तु तरलतरंगप्रसारणेनैव भवति, नान्यथेत्यर्थः । तेनैतदर्थमनोरथपूरकत्वेन कामजनिततापनिवृत्तित्वान्माधुर्यविशिष्ट-तरंगान्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । पुलिनं तावत्क्लीडास्यत्वे, तत्र कल्पेक्षया सिञ्चनादिकं युक्तमेवेति, नो चेत् भगवन्नारविन्दान्तमतीवश्लेष्मठत्वाद्भगनादिकं कथं संभवतीति तैस्सा-यैव क्रियत इत्यर्थः । तथा सति तद्वस्तुक्रुतन्यापारसामिमीदृशैनातिप्रमिलनादिकं ताव-दचैव भविष्यतीति तद्विकटसिद्धा एव तद्व्यां तां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुक'मित्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्-सात्मकसन्निभयोगशिष्टत्वेनैतत्सवातीत्यत्वेनापि समानशीलव्यसनवत्त्वादिधर्मदर्शनातिप्रयत्ति-बन्धनिवारकशक्तिविशिष्टत्वेन तत्कप्रदृष्टपूर्वकं यथा भवति तथा प्रार्थयन्तीति भावः । एवं वीचीमाधुर्यं निरूप्य सलिलमाधुर्यं निरूपयन्ति सलिलं मधुरमिति । यमुनासा-हिरासलिलं तत्रलमेव निरूप्यते । क्रीडार्थं जलं तावदवश्यमपेक्ष्य भ्रमनिवारकत्वेनैव, पुनस्तत्संभावना नान्यथेत्यर्थः । तथा सति तादृशीनां तद्वतलीलावगाहकशक्तितत्वेनाधु-नापि तत्तत्क्लीडाकरणार्थं सरप्रभावेणैव तापनिवारकत्वाच्चोपकृतिं ज्ञात्वा तादृक् जलं प्रार्थ-

यन्तीति भावः । अथवा कुमारीणां वरदानप्रस्तावे पूर्वमन्यदेवोपासनया फलप्रतिपन्धकत्वेन तावत्कालं व्यर्थमेव जातमिति पश्चाद्गतान्तरारम्भकत्वेन उपोषणविधिप्राप्तत्वात् देवेदलनकी-
डादिदोषनिवात्कत्वेन तद्वत्मेव फलप्रतिपादकं भवतीत्यर्थः । अत एव 'कालिन्यां स्नातु-
मन्वह'मित्युक्तम् । तथा सत्तेतज्जलसम्बन्धमात्रेणैवानिष्टनिवृत्तीष्टास्तित्वाद् भगवद्भावस-
म्पादकत्वेन तज्जलं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा ! भगवान् गोचारपादिक्रीडां कुर्वन्मात्रा प्रे-
षितभोजनादिकं कृत्वा पुनर्दृश्यमानशंकाभाक्त्वेन तृपार्थीन्वीक्ष्य यमुनाकूल एवागतस्तत्र
सर्वान् जलं प्राययित्वा स्वयमपि पश्चात्तिवृत्तीत्यर्थः । तेन जल एव मधुररस इति न्यायात्तत्रापि
श्रीयमुनासम्बन्धित्वेन शीतलत्वमुद्यत्वादिगुणवज्जलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव
'सुसृष्टाः शीतलाः शिवा' इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः क्रीडाकरणत्वेन तत्रैव रसाभिर्भावत्वा-
त्तादशीभिः सह रमणकर्तृत्वेन भ्रमजनितछेददूरीकरणार्थं जलोत्क्षेपणादिकर्तृत्वेन विद्या-
रादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति साक्षात्स्वरूपावलोकनकटाक्षादिभावपूर्वकस्पर्शनाभिप्रायेण
माधुर्यविशिष्टजलं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य भगवदास्वरूपत्वेन रसात्मकत्वात्तज्जल-
पानादिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसानुभवकत्वात्कथमपि इष्टप्राप्तिसिद्ध्यर्थं दोषनिराकरणत्वेन
तारशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सत्सिद्धमाधुर्यं निरूप्य कमलमाधुर्यं निरू-
पयन्ति कमलं मधुरमिति । भगवान्मन्वादायमनसमये गाः पुरस्कृत्य पश्चात्स्वयमपि
इच्छे कमलं ग्रामयन् नूपुरस्रग्दातुकरणत्वेन शनैः शनैरानन्दतीत्यर्थः । किंच ।
स्वामिनीमिलनात्तुलककृतिकरणत्वेन तारभावावसम्पादकत्वादत्यातिनिरूपकत्वेन यावद्
दर्शनादिकं न भवति, तावत्क्षेमलत्वशीतलत्वात्प्राहारकरवादिगुणयुक्तत्वेन सौवकारकृतिस-
त्वात्कमलं धारितवानित्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनपेक्षापूर्वकत्वेन तद्विना स्नातुमशक्यत्वा-
देताः कमलविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । मत्तानामखिलप्रकाशानुतुलककृति-
करणत्वेन तद्वत्सदृश्यत्वात्सुखसेव्यत्वबोधनाय तेषां रसात्मके हृदि चक्षुषि वा स्थापयितुं
तद्योग्यतात्पन्नत्वेन चरणे कमलमिषं चिह्नं दधातीत्यर्थः । तेन मनःपूर्वककटाक्षावलोकना-
दिव्यापारसत्त्वेन चरणपङ्क्तवानुरक्तत्वादस्वाभावात्कत्वेनैवास्तत्कमलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत
एव 'जीवैर्मनान्तिरिक्तं कर्तुं न शक्य'मिति सिद्धयानामिच्छावैभोक्तं 'प्रणतदेहिना'मिति । यद्वा ।
भगवन्मुखसौव कमलत्वेन निरूपणत्वाच्चन्द्रवाचाप्राहारकत्वेन नेत्रद्वारेणैव लावण्यामृतपानक-
रणत्वेन च त्राभिः तथैवोच्यत इत्यर्थः । तेन मुखाङ्गुजदर्शनादेव तासां तापशान्तिर्नान्वयेति
भरणसंभावनैव निश्चीयत इति भावः । अत एव 'जलच्छाननं चारु दर्शये'त्युक्तम् । अथवा ।
कमलमस्तकमलनिरूपकत्वेन तादृशमपिशिष्टत्वेन तद्वद्विकासित्वेन च सौरमादिगुणदायक-
त्वाच्चेत्रयोः कमललोपमयोस्तत्सादृश्यं धृष्ट एवेत्यर्थः । अत एव कमले कमलोत्पत्तिरिति
विरोधात्कारत्वेन भगवति तथोच्यत इत्यर्थः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्वरूपत्वेन
मुखारविन्दरसमोदृज्यं नेत्राम्बुजे सादपि तथैव रसपानकरणादधुना वैसादृश्यनिरूपकत्वेन

पूर्वानुभूतं सर्वं स्मृत्वा तामिः सह तथैव भाग्यवन्तीति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । यत्र यत्तन्मन्वेन लीलापयिकवदार्थानां प्रतिक्षणं माधुर्यं नवं नवं जायत इति तदपिष्टातरि किमिति न, किंतु वर्तत इति काकूक्तिनिमयोपक्रमत्वाद्भवतो मधुराधिपतेः सर्वसामग्रीसहितस्य यदखिलं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थना विषयीक्रियत इत्यर्थः ।

एवं सद्गुःखं विस्मृत्य तद्गुःखं वीक्ष्य वा पुनः । तत्कथां शुश्रुतुः सर्वाः सद्गुःखालापनाक्षिकम् १ तथैव श्रीमदाचार्याः समाचार्य मनः खयं । तथैव सहसा स्मृत्वा दीर्घमनसां लज्जन्ति वै ॥२॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।

दष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपी मधुरेति । क्रीडार्थमेव रामेकां पृष्ट्वा रहसेतच्छ्रुतिरिक्तास्त्वत्वा तदनुगुणत्वेनैव तादृग्भवान्तरं प्राप्य तत्तत्सामग्रीसम्पादनत्वात् केन्द्रप्रसाधनादिकं कृत्वा मृतादिकं करोतीति भगवानेतथैवोपभुक्त इत्यर्थः । एवं सति तदनुकरणत्वेनैव कदापि सुभ्रातृमपि तदाज्ञया वा जीवनसम्पादनं करिष्यतीति तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तामपि स्वत्त्वा ततोऽपि वनान्तरं गत्वा स्वयमेव तिष्ठति, न तु तत्सहित इति, तर्हि तामेव दृष्ट्वा सर्वोत्साहैव स्थिता भवन्तीति, यद्येतन्मिलनार्थं भगवानामिष्यति तदाऽस्माकमपि दर्शनं भविष्यतीत्येतत्साहाय्यकर्तृत्वेन ता मिलनोत्साहकृतया माधुर्यविशिष्टां तां प्रार्थयन्तीति तदर्थयन्तीति तदर्थमेव सर्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतद्भवतुसारेणास्माकमपि गतिर्भविष्यतीति नातः परमेनां लयत्वा गन्तुं शक्नुवन्तीति सहसा प्रवृत्तिरिति भावः । यद्वा । पुलिनस्थत्वात्तुनर्दशनमेतत्कृतोपकारत्वेनैव ज्ञायत इति नो चेत्पूर्वमेव कथं न जातमिति तात्कालिकानुभवजन्यज्ञानवत्त्वेन तद्भावात्मकत्वादेवास्माकं कर्षयसिद्धिर्भविष्यतीति निश्चित्य तादृग्गुणविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । सुवर्णानादिककृतिकरणत्वेन चैतदर्थमेवाभिर्गुणैर्भगवान्, नास्मदर्थम्, नो चेत्-मुण्यमानं तावदस्माभिः पूर्वमेव कृतं परन्तु नाभिर्गुणै एव कृतोऽनुमीयते, किं चित्रं यो यस्याधीनः स तु तदनुकूलं करोत्येवेत्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनाऽमिलनयुक्तत्वेन तत्फलप्राप्त्यर्थं तावदेतत्स एवाश्रयकरणं युक्तमिति भावः । यद्वा । खलु साक्षाद्भगवत्स्वरूपसन्निधौगशिष्टत्वेन तत्कृतिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसादनुभवकरणीयं तत्तदवस्थापन्नत्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गोपीमाधुर्यं निरूप्य लीलामाधुर्यं निरूपयन्ति लीला मधुरेति । ज्ञात्येकवचनानिप्रायेण भगवतो लीला मधुरेत्येतावदुक्तम् । किन्तु ता वसंस्थाता एव । यत्र यथापेक्षितरूपाणि तथा निरूपणार्थं च दशविधलीलास्तु तासां प्रविष्टत्वादित्यर्थः । यतो भगवदवतारा वसंस्थाताः सन्तीति तथा लीलायाः साक्षात्स्वरूपात्मकत्वात्ता अप्यसंस्थाता इत्यर्थः । किंच । यथाऽवतारिण्येव सर्वेऽवतारास्तिष्ठन्ति तथा दशविधलीलास्त्रेव सर्वा एव संविज्ञन्तीत्यर्थः । तत्र

यात्यानुकृतिकरणत्वेनैव भगवतः सर्वलीलाकरणत्वावच्छादयत्कृत्वेन भक्तानामभिलषितार्थ-
दानकरणत्वेन च तास्त्रयैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गोचारणादिलीलापामेव सर्वरसा-
नुभवकर्तृत्वात्तादृग्भक्तमभोरवादिपूरकत्वेन कुञ्जान्तरीयरसदातृत्वेन च भावपूर्वकटा-
क्षावलोकनादिकं यथा भवति तथा स्मरणं करोतीत्यर्थः । तथा सति यात्यानुकरणत्वेनैव
सर्वाज्ञातलीलाया रसदातृत्वेन तादृशानुग्रहं करोतीति पूर्वानुग्रहं स्मृत्यैव विप्रयोगकालक्षे-
पार्थ लीला मधुरेति तां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । नृत्यविशिष्टरासलीलाकरणत्वेन तासां
हृदि रसाधिनीवत्वादैश्वर्यादिरुणविषयकत्वं, नो चेद्बहुवर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रास इति
लक्षणाऽनुपपत्तेः । तस्मादेतदनुरोपितेनैव रासकरणं मान्ययेत्यर्थः । तथा सति संयोगवि-
शिष्टरसानुभवजनकत्वेन जीवनसंभावनत्वादिति प्रमरक्रीडन्यायेन लीलात्मकाः सत्यस्या-
मेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'रासलीलैकतात्पर्यं' इति श्रीमत्प्रभुभिः सर्वोत्तम एवोक्तम् ।
एवं लीलामाधुर्यं निरूप्य शुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति युक्तं मधुरमिति । युक्तं योजनं,
तेन भक्तानां तत्तल्लीलरसानुभवकरणार्थं तत्तत्क्रियान्यापारसत्वेन यथाऽधिकारप्राप्तानां
लीलासमुद्रे योजितवानित्यर्थः । अन्यथाऽध्वरात्मकानन्दमण्यपालित्वेन भक्तानां लीलान्त-
राप्रवेश एव न संभवतीति कथं साक्षाद्भजनानन्दव्यतिरेकेण फलानुभव इति तत्प्रार्थयन्तीति
भावः । अत एव 'भजनानन्दयोजनं' इत्युक्तम् । अथवा । नाललीलापामेव भक्तानां तथा
करणषष्ठोदोस्तंगलालितः सन् तासामन्तर्भावं ज्ञात्वा भगवान्सर्वकरणसमर्थत्वेन तादृश-
योजनरीत्या तदनुकूलकृतिमत्त्वेन च सर्वाभीष्टदानुत्वात्साक्षात्स्वरूपानन्द एव तान् योजयती-
त्यर्थः । तथा सति तत्स्वरूपानन्ददानकरणत्वेनैव तत्तद्भाववतीनां जीवनसम्भावना, नान्यथा ।
केवलशैशवानुकरणत्वेन तादृशीनां जीवनं संभवतीति भावः । अत एव 'आत्मानं नृपया-
चक्रु' इत्युक्तम् । यद्वा । भगवान्भवनविहारादिकमपि कुर्वन् भक्तानां तत्तत्संकेतसलादिसूच-
कत्वेन तत्तद्रसानुभवकरणार्थं कीदृग्न्यायेन गोचारणादिक्रियाङ्गसत्त्वादेतासां हितकर-
णत्वेन तास्त्रयैव योजितवानित्यर्थः । तथा सति योजनक्रियानुकूलन्यापारकृतिमत्त्वेन
सर्वात्मभिलषणपूरकत्वात्तादृग्भक्तानुर्येविशिष्टयोजनं ताः प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा ।
स्वस्य साक्षाद्भवस्वरूपालम्बकत्वेन योजनक्रियाद्यनुसन्धानेन पूर्वानुभूतलीलातुस्मरणात्ताप-
भावजननात्कथमपि तत्क्षीर्वाहार्यं तादृग्भावविशिष्टं योजनमेव विभावयन्तीति भावः । एवं
शुक्तमाधुर्यं निरूप्य शुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति युक्तं मधुरमिति । युक्तं योजनं, तदपि भक्तानां
हितकरणार्थमेव, न त्वन्यथा, योचेद्विप्रयोगरसः कथं संभविष्यतीति संयोगरसपुष्टीकरणा-
र्थमेव त्यागकरणमुचितमित्यर्थः । किंच । न हि भगवांस्तासां त्यक्त्वा गतः ? किन्तु परोक्ष-
शिव एव, तदनुकूलकृतिकरणत्वेन मानादिदोषनिवारकत्वेन च शुद्धभावसम्पादकत्वात्स्वरूपा-
नन्ददानस्वरूपत्वाच्च तथा करोतीत्यर्थः । तथा सति त्यागकरणादिकृतिमत्त्वेन तादृशरसोप-
लम्भित्वात्तदधिकारसाधायकत्वेन जीवनसम्भवत्वाच्चास्त्रयैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव

भगवता गीतायामित्युक्तम् । 'यत्तद्वै विपमिव परिणामेऽङ्गोपम'मित्यत्रापि तथैवोक्तमिति निश्चयादित्यर्थः । अथवा । श्रीमन्नन्दराजस्यान्याश्रयकरणत्वेन मर्यादामार्गविशेषातिश्रय-
त्वात्तद्वितीकरणत्वेन भक्तिमार्गीयत्वसम्पादनार्थं सर्वथा निरोधकरण्यार्थमेव च वरुणगीतत्वे
तत्रापि मोक्षितवान् । किंच पुनस्तद्वदेवानुग्रहकरणार्थमेव मर्यादाग्रहणस्य दोषावहत्वादिति
ज्ञापनाय कश्चिन्महाहिना ग्रस्तत्वेन स्वाश्रयकरणार्थमेव स्नानामोचरणमात्रेणैव मोचनं यथा
भवति तथैव रक्षितवानित्यर्थः । तथा सति आश्रयानुकूलकृतिकरणत्वेनैव दोषनिवृत्तिर्नान्य-
येति ज्ञात्वा कृष्ण कृष्णेति पूर्वं चरितं स्मारे स्मारे तदाश्रयप्राप्तकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति
भावः । अत एव 'अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोभयनमेव चे'त्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा ।
मुक्तमित्यत्र भावे क्लेशेन रासादिकृतिकरणत्वेन मण्डलीकृतभक्त्यानां हस्तग्रन्थवत्कल्पितत्वेन
तत्तद्वावानुसारिभूतकरणत्वेन च कदाचित् हस्तग्रहणमपि संभवतीति पुनस्तथैव जात इत्यर्थः ।
तथा सति त्यागफलपरिप्राप्त्यर्थकत्वेन तादृशकटाक्षावलोकनादिभिः कीडाकरणत्वेनाधुना तद्विना
स्यानुग्रहस्यत्यागफलमपि तदेव माधुर्यविशिष्टं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अथवा । स्वस्य भगवत्स्व-
रूपसंक्षिप्तयोगशिष्टत्वेन तद्भावनिरीक्षणत्वात्तदनुभवेन जीवनसंभावनं मान्ययेति निश्चयं विप्र-
योगरसानुभवकरणत्वेन तादृग्भाववतीभिः सह तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं मुक्तमाधुर्यं
निरूप्य दृष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति दृष्टं मधुरमिति । भगवतो लीलात्मकत्वात्तदसंपुरणत्वेन
भक्तानामानन्ददानार्थं सत्केतिकभावसूचनार्थं च गोचारणादिसमय एव तादृगीक्ष्यन्तैः
प्रणयपूर्वकावलोकनं यथा भवति तथा भगवान् करोतीत्यर्थः । गोचेद्वनविहारादिकं तावत्कि-
मर्थं, गोचारणकरणं तु गोपैरपि भविष्यतीति तत्रस्थानामपि स्थावरजंगमानां लीलास्थानां
भावपूर्वककटाक्षावलोकनार्थं गमनादिकं करोतीति तद्भावपन्नत्वेन तास्मादन्वर्त्तनमेव
प्रार्थयन्तीति भावः । तथा सति यत्र नान्यदशायामपि तादृग्दर्शनापेक्ष्यं तत्र साक्षाद्-
सात्मकसंयोगदर्शनां भगवतः किमु नान्यमिति कैमुतिकन्याय उक्तो भवतीत्यर्थः । अथवा ।
दिवा वनगतत्वात्तापमानमनसमये तादृग्विप्रबोधासहमानतया तद्भावपूर्वकत्वेन तथार्तिव-
शात्स्वप्रियाणां प्रत्यागवलोकनादिकं तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सति तादृग्भाववतीनां
साक्षात्कलानुभवकर्त्रीणां तदर्थेनमेव जीवनसम्पादकं नान्यदित्यन्यथाभावनसम्पादकं नान्य-
दित्यन्यथाभावसुरीकृत्य सर्वास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्सात्मक-
स्वरूपत्वेन तत्तद्दर्शनानुकूलकृतिकरणत्वज्ञानेन तादृशमुखोपलम्बित्वादिप्रयोगरसाकान्तदे-
हत्वेन तादृशीभिः सह माधुर्यविशिष्टं तदेव भावयन्तीति भावः । एवं दृष्टमाधुर्यं निरूप्य
शिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति शिष्टं मधुरमिति । शिष्टमन्वशिष्टं, तत्तु सेवैव, वाचज्ज्ञैः स्वरचणां-
किता भक्तिर्न स्वाप्यते तावदवशिष्टपुरुषार्थत्वमेव, तस्मात् वृन्दावनप्रवेशकरणत्वेन तत्रैव
भक्तिः स्थापितेति भगवदीवानां इति भक्तिस्थापनकरणं तु युक्तमेवेत्यर्थः । अत एव 'वैष्ण-
वा वनस्तप'इति श्रुतेः । एवं सति वृन्दाया भक्तिरूपत्वात्तद्वैकीकरणेनैव तत्रस्थानां सर्वेषा-

मर्त्यगीकारो भावनीय इति भावः । अथवा । यदि भक्तानां इदि चरणस्वापनं न कुर्यात्तदा भक्तिरहितत्वात् गुणगानादिकमपि ते कथं करिष्यन्तीति निवार्य स्वसानक्षिष्टपुरुषार्थस्थापकत्वेन तथैव कीर्तिवर्षणं कारयित्वा तद्वदि चरणस्वापनेनैव भक्तिः स्थापितेत्यर्थः । अत एव जवशिष्टपुरुषार्थस्थापनार्थमेव 'श्राविशत् गीतकीर्ति'रित्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा । स्वस्य हस्तिरोषपादितभक्तानुग्रहकार्यकर्तृत्वेन भक्तवत्सलत्वात्तत्प्रार्थनायाः पूर्वमेव तत्रापि भूयोद-
 शीनमात्रेणावशिष्टपुरुषार्थत्वस्थापनार्थं तदुःखहरणं भक्तिस्थापनं च करोतीत्यर्थः । कर्तुमक-
 र्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थत्वेनैतद्भावस्य गजराजोद्भवस्य स्पष्टीकृतत्वात्त एव भावगीवमि-
 त्यर्थः । तथा सत्वेतावन्मात्रनिश्चयकरणत्वेनैव भगवानस्माकमपि प्रार्थनाप्यतिरेकेण साहाय्यं
 नविष्यतीति ज्ञात्वा तादृक् सिद्धमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा स्वस्य साक्षाद्भवत्स्वरू-
 पसन्नियोगशिष्टत्वात्समानधर्मकरणत्वेन यदि स्वेनैव दैवजीवानामुद्बुतिर्न क्रियत इति
 तदा स्वसाध्यवशिष्टपुरुषार्थत्वात्तत्स्थापनकरणाच्च तदेवानुकूलकृतिकरणत्वेन तदाज्ञया प्रादुर्भू-
 तत्वेन च तदुपकरणानाद्यभाववतीभिः सह माधुर्यविशिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत
 एव 'दैवी सृष्टिर्व्यां च मा स्या'दिति बहुभाष्टके प्रभुभिः स्तुतिः क्रियत इत्यर्थः । एवं धर्म-
 विशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति ।
 साक्षात्स्वरूपापानुभवकरणत्वे प्रमाणप्रयोजनाभावाच्च धर्मधर्मिणोरेकजातीयत्वादिति न्याया-
 छेदानां भगवद्भक्तौलकत्वादेव मधुरत्वप्रतीतिस्तत्र तदधिपतौ किं वाच्यमिति निश्चयेन
 भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलमवशिष्टं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थनापूर्वकं मधुराधिपतेरखिलं
 मधुरमित्युक्तम् ।

एवं प्रार्थनिकं लब्ध्वा भगवद्विषयिद्वये । लीलान्तिकास्ताः सर्वा जाता एव न संशयः ॥१॥
 तथैव श्रीनदाचार्याः स्वकीयानां हिताय च । लीलान्तिकं फलं ज्ञात्वा निरोपं साधयन्ति हि ॥२॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।

दलितं मधुरं कलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा मधुरा इति । गाः पान्तीति गोपालद्रव्याकरणत्वेन भगवतोपि बहुभाष्टैः
 साकं भगवान् क्रीडतीति, यतः स्वयमपि गोपालस्वस्यात्मनश्चलितव्यसनवत्त्वेनैतत्सामाना-
 धिकरण्यात्स्वरसापानुभवजनकत्वेन तादृशमण्डलीयव्यसित एव सर्वदा वर्तत इत्यर्थः ।
 किंच । वने भोजनादिकमपि तदैव करोति यदा ते सर्वे गोपालाः स्वस्वभोजनपात्रं
 गृहीत्वा स्वसन्मुख एव तिष्ठन्तीति तादृशप्रीतिजनकत्वेन तथा विलासं करोतीत्यर्थः ।
 तथा इति गीतहासकट्याश्चयवलेकनादिकरणत्वेन तादृशान्तरंगभावसूचकत्वात् भगवतः
 सुखाभाषका इति माधुर्यविशिष्टास्वाप्नार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वकीया अन्तरंगा ये
 गोपालाः कृष्णवदसले भगवदाज्ञया वनव्रीडायां तदनुकूलकृतिकरणत्वेन यद्यत् कुर्वन्ति
 तत्सुनः साधमागमनानन्तरं गृहगमनव्यतिरेकेण रसवशात् स्वामिनीनामग्रे सर्वं सूचयन्ती-

ल्यर्थः । तेन विप्रयोगजनिततापनिवर्तकत्वेन तद्वचनश्रवणमात्रोपजीवकत्वात्तत्समय एव तान्
 दृष्ट्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो विप्रयोगदशायामपि स्वस्यान्तरंगत्वावर्त्ति-
 चित्स्वास्थ्यकारणार्थमविचार्य प्रियत्वकरणेन स्वामिनीकथितवृत्तान्तप्रार्थनाकरणत्वेन प्रभावपि
 प्रिया भवन्तीत्यर्थः । तथा सति प्रणवरसावबोधककार्यकर्तृत्वेन भावोदीपकत्वात्तादृशोप-
 कृतिकरणभाववत्त्वेन तामिन्द्रियैव प्रार्थितास्त इति भावः । अथवा । स्वस सा-
 क्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेन कृपाकटाक्षादिसूचकत्वेन च स्वस्याप्यन्तरंगकार्यकर्तृ-
 त्वाच्चतुर्यतमकृतितमत्त्वं ज्ञात्वा स्वसंतोषाभायकत्वेन तान् प्रति तथैव प्रार्थयन्तीति
 भावः । एवं गोपमाधुर्यं निरूप्य यदा माधुर्यं निरूपयन्ति गावो मधुरा इति । गावो
 छीलत्मिका भगवदनुभावज्ञा येनुगानश्रवणमात्रेण यत्र तृष्णादिकं चरन्ति तत्र सर्वं तत्तथा
 भगवन्निकट एव शीघ्रमागत्य सुखापत्येकनपूर्वकं यथा भवति तथा कर्मपुटोत्तमित्येन सह-
 सुहृत्तदधरासुतपानं सादरपूर्वकं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच, आगमनसमये साक्षाद्गानन्द-
 प्रविष्टत्वात्तदनुभवेनानन्दवरात् भूसावपि पयःसिन्धुभादिकं कुर्वन्त्यः शनैः शनैरागच्छ-
 न्तीति वा । तथा सति भावपूर्वकावगमनकरणत्वेन साक्षात्स्वरूपाधुन्यं यथा कुर्वन्ति तथा
 यथमपि करिष्याम इति ज्ञापनाय तथा प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गावश्च कृष्यनुसन्निर्गत-
 येनुगीते'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यवयैः । अथवा, यत्र यत्र गावः स्नेच्छया पशुजातीयत्वाद्-
 विचार्यत्वेन तृणलोभात्सुखत एव गच्छन्ति तत्र तत्र भगवान् गोपतैः सह क्रीडां कुर्वन्
 तत्तदनुगुणत्वेन वने वने चारयन् गच्छतीत्यर्थः । नहि केवलं तद्वर्त्तिरेकेण कदाचिद्द्वयम-
 नमेव करोतीति भावो ज्ञाप्यते । किंच । कदाचिन्मात्रादेषितसकृपानीतमोषनराहित्येन
 कुमुक्षितः सन् मार्गमध्य एव गोदोहनादिकं कृत्वा तत्तदनुभवज्ञानजन्यत्वेन ता अपि तथैव
 तिष्ठन्तीति गोपांस्तद्वत्साम्यः पाययित्वा स्वयमपि पानं करोतीत्यर्थः । तथा सति परस्पर-
 भाषातुकूलकृतिकरणत्वेन पूर्वं भगवन्नुत्सारचिन्दोद्वतापरसीधुपानमेताभिः कृतमधुना
 भगवता कथित इति विशेषादनुभवकरणत्वेन ता एताः प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस
 साक्षाद्भवदास्वरूपत्वात्तदुभयरसोपयोमित्वेन तत्तच्छीलानुभूतत्वाद्दधुना विप्रयोगरसाभि-
 निवेशेन स्वसमानशीलाभिः सह तथैव विभावयन्तीति भावः । एवं यदा माधुर्यं निरूप्य
 यष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति यष्टिर्मधुरेति । यदा भगवान् गोचारणादिकं करोति तदा
 येनुवेन्नन्यतिरेकेण कदापि न गच्छति किन्तु तत्सहित एव तत्तत्कार्यकरणार्थं तदुपयोगसा-
 वधकत्वात्तद्वेधधारणत्वेनैव वनवमनं करोतीत्यर्थः । किंच । 'यथा राजा तथा प्रजे'ति
 न्यायादेतदनुरोधित्वेन सर्वे गोपालसदनुकरणत्वेन यष्टिं गृहीत्वा स्वस्वगोधनानि पुरस्कृत्य
 तथैव भगवता सह वमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन करावर्त्तितयष्टिकाग्रहणेन कदाचित्
 स्वसांसि तद्वारणत्वेन च कदाचिदपूर्वं श्रीर्षेवेदिति पूर्वसुगृह्यत्वात् माधुर्यरूपां यष्टिं प्रार्थ-
 यन्तीति भावः । अथवा । चालस्वभाषातुकूलकृतिकरणत्वेन क्रीडार्थमेव तद्वारणं तेषि

तदर्थमेव धारयन्तीति परस्परं तैः सम्बन्धं प्रत्यहं क्रीडतीत्यर्थः । तथा सति आत्मरसानुभूत-
लीलादर्शनोद्गमत्वादिशेषरसाभाषकत्वेन ताः सर्वास्त्वामेव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य
साक्षाद्रसालोकस्वरूपालम्बकत्वात्तत्त्वार्थोपकरणत्वेन तत्तदद्भुतः खानुभूतित्वात् विप्रयोगरसानु-
भवकरणार्थं तादृगवस्थापन्नत्वेन कथमपि कालछेपार्थं पूर्वानुभूतं सर्वं स्मृत्वा तदेव प्रार्थयन्तीति
भावः । एवं यद्विमाधुर्यं निरूप्य दृष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति सृष्टिर्मधुरेति । दृष्टिः लीलासृ-
ष्टिस्तत्करणं तु भगवत्तैव संभाव्यते नान्येन तस्मात् लीलासर्वं यजस्वानां यद्वा स्वरूपानन्ददानार्थं
स्वयमपि तत्रैव प्रविशतीत्यर्थः । अन्यथा लीलानां तदात्मकत्वमेव न स्यादतस्तद्व्यतिरेकेण
स्वयमपि स्नातुं न शक्यत इति सर्वदा तदन्तःपातित्वेन भक्तानां तद्रसानुभवं कारयित्वा स्वयमपि
करोतीत्यर्थः । अत एव 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' इति श्रुतिः । अथवा साक्षात्स्वरूपानन्दानुभव-
साधनत्वानामेव नान्येषां, कुतो जीवानामसम्मानितत्वात्तदतिरिक्तानां साक्षात्स्पर्शाभावात् तथा
न संभवतीत्यर्थः । अन्यथा 'जीवाः स्वभावतो दुष्टा' इति कथं वदेयुः ? तस्मात् लीलासृष्टि-
स्थानामेव साक्षादंगसंगित्वात्तत्स्वरूपानन्दानुभवकरणत्वेन भवमानन्दानुभूतरससाधित्वात्
तत्रैव मन्त्रनोन्मज्जनादिकरणत्वेन जलबीनवत् स्थिता भवन्तीत्यर्थः । अत एव 'अन्यैव
काचिस्ता सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरिक्ती'ति तथैवोपदिष्टत्वात् । तथा सति भजनानन्दनिमग्नत्वेन
भगवदधीनत्वात्पूर्वोक्तदृष्टान्तत्वात्तेनैव न संभवति नान्यथेति भावः । अथवा । स्वस्य
साक्षाद्रसालोकस्वरूपसन्निधेयशिक्षित्वेन देवोद्धारप्रयत्नीकृतत्वात्साहचर्यैव तदुपयोगकर-
णत्वेन यमुनासेवातः, तनुनयत्वादिकरणत्वेन च स्वकीयानां तपोगवतानिरूपकत्वेन
वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सृष्टिमाधुर्यं निरूप्य दक्षितमाधुर्यं निरूपयन्ति
दक्षितं मधुरमिति । दक्षितं दलनं, तत् दुष्टदैत्यानां, तदर्थमेव भगवानवतीर्णो जात इति
प्रवरञ्चाकरणत्वेनैव तत्र स्थितिकरणत्वावदा पूतनादिदैत्यागमने जाते तदैवानन्तशक्तिमत्त्वेन
तन्निराकरणशीलत्वाद्वात्पदसायानतिविस्मयकरणत्वेन भक्तानामभयदानं करोतीत्यर्थः ।
किंच । गोचाराणादिक्रीडायामपि कस्यादिदुष्टनिवारकत्वेनैव स्वस्य गोपालत्वं गोचेद्यदि
दुष्टदैत्यादिभिर्विनमस्कर्मितं स्वात्तदा गावस्तत्र कथं प्राप्ता भविष्यन्तीति सा क्रीडैव न भवि-
ष्यतीति, तत्फलं लावण्यमिति नामार्थसार्थकत्वेन तथा करोतीत्यर्थः । किंच ।
कालिन्दीजलपानकरणानन्तरं गोपालास्त्रद्विस्मृतिता जाताः, गावश्च तथा कन्दनं कुर्वन्तीति,
तदुद्दृष्ट्वा भगवान् भक्तवत्सलतया तस्मा निर्दोषकरणार्थं सद्य एव जले प्रविश्य दुष्टकालिय-
दलनं करोतीत्यर्थः । तथा सति मोरञ्चाकरणत्वेन योगबलाज्जामसार्थकत्वं स्वसिन्धेव प्रति-
फलितं, नान्ये गोपालस्त्रया भवन्तीति तत्र रुद्धिरिव वक्तव्येति भावः । अथवा । गाः पानीति
गोपालान् लातीति गोपालः, पुनस्तद्रक्षाकरणे तथैव नामसार्थकत्वात्तदेकमयनिवारकत्वेन
दुष्टदलनादिकं स्वयमेव करोतीत्यर्थः । तथा सति पूर्वानुभूतलीलास्मरणमात्रेण विप्रयोगर-
साभिनिविष्टत्वात्तद्रक्षामिठाषकरणत्वेन माधुर्यविशिष्टदलनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा ।

श्रीगोवर्धनयागकरणत्वेनान्यसाधनराहित्यात् भक्तानां तथा निरोधकरणत्वेन स्वस्वस्था-
 वानां रक्षणमेव करोतीत्यर्थः । तथा सति येन्द्रहितकरणार्थमेव तर्पणवचनादिकं करोति
 तथास्वात्ममिदं हितकरणार्थं मानादिदर्पदहनं करोतिताश्चेन दलनमेव प्रार्थयन्तीति
 भावः । अथवा । स्वस साक्षादसात्मकस्वरूपत्वात्तत्कार्यानुगुणत्वेन लीलारसजनकत्वाद्-
 धुना विप्रयोगरसातुकूलकल्याणारकृतिमत्त्वेन तादृग्मानुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह
 तथैव प्रार्थयन्तीति भावः कदाचित् । एवं दलितमाधुर्यं निरूप्य फलितमाधुर्यं निरूप-
 यन्ति फलितं मधुरमिति । भगवान्मधुर एव भक्तानां हृदि प्रतिफलित इति भक्तानु-
 कूलकृतिकरणत्वेन सदानन्वायकत्वात् कृष्ण इति फलात्मकनामत्वेन तत्फलसम्पादनार्थ-
 मेव श्रीमन्नन्दराजभवने प्रादुर्भूतो जात इत्यर्थः । किंच । भक्तानां लीलाभ्युपातित्वेन
 तत्सहितलीलासामग्रीः पूर्वं विधाय कीदृशस्नानत्वात् तत्करणार्थं श्रीमद्रोकुल एव पश्चात्सर्वं
 प्रादुरासीदित्यर्थः । किंच । लीलायां स्वरूपात्मकत्वात्स्वरूपस्य तदात्मकत्वादित्यन्योन्या-
 व्यपत्तेनैव स्थितिकरणत्वाद्भक्तानां तन्मध्यपातित्वेन च तदाश्रयाधीनत्वादि स्वस लीला-
 करणमुचितमिति तदपेक्षया फलितमित्यर्थः । तथा सति भक्तानां फलसम्पादकत्वेन तदपुत्र-
 नेव प्रादुर्भूतत्वात्सर्वदा तदनुभवकरणत्वेन रसाधायकत्वात् तास्यैव प्रार्थयन्तीति भावः ।
 अथवा । प्रादुर्भावनन्तरमपि स्वामिनीनां भावपूर्णकटाक्षालोकनादिभिः कुलैव स्वरूपपो-
 षणं नान्यथेति तद्भावात्मकत्वेनैव स्थितिकरणत्वात्प्रतिक्षणोपपत्तेन वृद्धौ सत्तां तथैव
 फलितमित्यर्थः । तथा सति परस्परसमानाधिकरणत्वेन तद्भावानुरूपफलीकरणत्वेन
 च तत्पूर्वानुवृत्तत्वाच्छक्तिरेकेण स्वातुमक्षय्यत्वात्ताधुना तदनुभवकरणार्थं फलितमेवैताः
 प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, उद्बुद्धशृंगारसात्मकदसयामपि वेशुकुञ्जनेन नादासुतस्य
 स्वामिनीनां हृदये प्रविष्टत्वात्तदनुवृत्तत्वेन तथा स्वरूपाभिज्ञत्वेन तद्रसजननकरणत्वेन च
 मुखावलेकनं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच । अन्यासक्तिनिराकर्तृत्वेन स्वसमानशीलानां संशोध्य
 पदतुल्यं स्वरूपं तदेव निश्चाययन्तीत्यर्थः । तथा सति स्वभावाज्जमिलापूर्वकाङ्क्षितत्वेन
 स्वस्वभावसिद्धान्तकरणत्वेनापि क्रमवशात्पुण्यानुभवकरणानन्तरं फलत्वेनदेवमेव प्रतिफलितमिति
 भावः । अत एव 'अक्षय्यतां फलमिदं न परं विदाम' इति स्वप्रियाभिरुचयैवोक्तमित्यभिप्राय-
 ज्ञापकत्वेन पूर्वानुवृत्तत्वादेतास्यैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, स्वस साक्षादसात्मक-
 स्वरूपसच्चिदयोगादिहत्वेन तत्कलातुभूतत्वात् प्रतिक्षणं तत्तत्स्मरणकर्तृत्वेन निप्रवेशरसा-
 विर्भावित्वात्स्वयमपि तादृग्भाववतीभिः सह लीलाविशिष्टं फलितमेव प्रार्थयन्तीति
 भावः । अत एव 'लीलाभिः फलितं मजे भववनीगुंगारकल्पद्रुम'मिति प्रभुमिस्रयैवो-
 क्तम् । एवमुपक्रमोपसंहारपूर्वकं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति
 मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरमिति । सर्वदा तन्मध्यपातित्वेन लीलात्मकत्वावयवभेदकर-
 णत्वेन स्थितिसात्र यन्मध्ये पातितस्तद्द्रव्येन शृङ्खल इतिन्यायाद्दर्माणां माधुर्यनिरूपणत्वे

किं वाच्यमिति तदधिपतेर्यमवतो मधुराधिपतेर्यदखिलं लीलात्मकं तत्सर्वं मधुरमेवेत्यर्थः ।
तथा सति तद्रसस्वादपूर्वकं यथा भवति तथा विप्रयोगानुमानं तत्तन्माधुर्यं निरूपणात्मकं
सर्वदा विभावयन्तीति भावः ।

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपया प्रकटीकृतम् ।

एतन्निगूढमाधुर्यं मधुराष्टकसंज्ञकम् ॥ १ ॥

विद्वत्पापीशचरणाश्रयणात्सर्वदा मया ।

भावात्मकं हि माधुर्यं प्रत्यहं चानुभूयते ॥ २ ॥

तदीयानां हितायैव निमित्तैर्न निरूपितम् ।

पश्यन्तु सर्वेया विज्ञा न तु तद्भावविस्तृताः ॥ ३ ॥

श्रीवल्लभापीशपदाम्बुजातात्सद्भातभक्त्या विशदीकृतं यत् ।

तदेव माधुर्यमिहाद्भुतं वै मधुमतानां मधुराकृतीनाम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीवल्लभभिरचिता मधुराष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ॥

१. इयं टीका श्रीहरिरावात्मजिनि केचिद्भट्टमि, तमेव गुणमिति प्रतीभाति । श्रीहरिरावकृता
मन्त्रेण मधुराष्टकटीकां सम्पादिषी वर्तते इति । श्रीहरिरावकृताटीका तु श्रीमत्प्रभुचरणकृतमधुराष्टकविवृते
मिश्रिता, इयं तु सारंशटीका वर्तते । अस्मा भगवताम्बु श्रीमद्योक्तभाष्यप्रकटितसर्वोत्तमस्योक्त 'कवी' टीका-
वाक्यं बहु वर्तते, अत एव इयं टीका श्रीवल्लभकृतेति कल्प्यते ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेतम् ।

यन्नामरूपमधिकं माधुर्यैकविधीकृतम् ।

तं नत्वा तन्मधुगिरं गायामि मधुराष्टकम् ॥ १ ॥

स्वरूपमात्रैकनिष्ठात्यन्तरङ्गभक्तानां स्नातुमनैकवेद्यं सपरिकरं स्वरूपमाधुर्यमधरादि-
प्रत्यङ्गयतमनुस्मृत्य विशिष्यावर्षनीयं पुनः पुनरनुभवार्थमतुवादपूर्वकं प्रार्थयन्त इवाहुः
अधरं मधुरमिति ।

अधरं मधुरं वदन् मधुरं नयन् मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

अत्र मधुरपदं सर्वत्र सर्वेन्द्रियास्त्रायं रूपं लक्षयत्यधरादीनां, तेन दर्शनस्पर्शव-
पानक्षुम्भनदर्शादिषु प्रार्थनीयं ममास्तु इत्यर्थः सम्पन्नो भवति । मधुरस्निग्धस्तीति मधुरम् ।
'ऊमद्गुणिसुष्कमधो र' इति रः, धरणं धर इति व्युत्पत्त्या धृ धारण इति धातो
रूपम् । अपृष्ठत्वयान्तमपृष्ठत्वयान्तं वा । तेन यस्मिन् द्यौ न धरो धैर्यादिधारणं यस्मादिति
अधरम् । लीलावसरविशेषसम्बन्धि ज्ञेयम् । यथा लोके शर्करादिमाधुर्यमास्त्राय मधुर-
मित्येव ब्रूते, न त्वनुभवनमपि, अङ्गवत्यन्तदेवमवापीति भावः । वदन् मधुरमिति ।
पूर्वोक्तदर्शनादिक्रियाविषयत्वप्रार्थनमिदं वचनम् । नयन् मधुरमिति । आत्मवि-
प्रायेण रसैक्येन बोधयोरैकवचनम् । अत्र यथोचितक्रियाविषयत्वमेव, न तु यावत्-
पूर्वोक्तविषयत्वम् । हसितं भानोदीपनमुन्मादकं च । तत्र नयनमुखोभयसाधारणं ज्ञेयम् ।
हृदयं श्रियैकरमणं वञ्चःखलं, तच्चालिञ्चनालङ्कारणानिषु, विविधभावविशिष्टं मनो वा
हृदयं ज्ञेयम् । गमनं गोचारणचौर्याथर्व निकुञ्जगृहं गन्तुं मानापनोदनायर्थं च ज्ञेयम् ।
'रसो वै सः' इति श्रुतेर्मधुररसात्मकस्वरूपस्याखिलं सर्वं वद् वक्तुमशक्यम्, अर्वाण्यं
गुणं वा । वदं, अखिलमन्यूनं पूर्णरसमिति यावत् तादृशमित्यर्थः । अन्यत्रापि 'यद्यत् विस्-

तिमत् सत्त्व'मिति वाच्यत्वात् तत्सम्बन्धाधीनमेव सर्वेषां माधुर्यम् । अतो मधुराधिपतेरिति पाठः प्रकरवातुरोधादपि युक्ततमः । मधुराधिपतेरित्यपि कचित् पाठः ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।

वलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरमिति । बालक्रीडायामन्यक्तमधुरमस्पर्शेनारणात् सुखलदमीदृशम् । पाल्योत्तरकालीनं सार्वदिकमपि ज्ञेयम् । चरितं चेष्टितं बालचरित्रं सकलचरित्रं वा । पौर्वेण दधिनवनीतादिभक्षणं वा । वसनं पीताम्बरं, कञ्चुकोष्णीषाद्याच्छादनं, नीपमिकुञ्जादि-
स्थितिविषयः । वलितं वेष्टनं, भावे क्तः । क्रीडायां व्यवधूयां दधिदुग्धजलाद्याहरणमार्गोपन-
मित्यर्थः । रासमन्दले अन्वयाद्वा कदाचित् लीलानसरे ताभिर्वलितं रूपं वा । अस्मिन्
पक्षे कर्मणि क्तः । भावेऽपि ज्ञेयम् । केवाभित् भक्त्यन्वामवस्थाविशेषमाज्ञाय तदर्थमक-
स्मात् सखीनमुपलैष यद्वसनं तवलितमुच्यते । भावे क्तः । पूर्वोक्तगमनाद्भेदकमि-
दमेव । भ्रमणं नियोगकालीनेतत्सतोऽनवस्थाया गतिः । यथा श्रीगीतगोविन्दे 'हरि हरि
हृताक्षरतये' इत्यादौ । 'तव विरहे वनमाली'त्यपि । अथवा गवादीनामन्येवकार्यं प्रतिगोष्ठे
गमनम् । अथवा प्रयोजककर्तृत्वनिबद्धयामिजन्तुलेनान्येषां लोकभेदव्यवहारे चित्तनिष्ठे-
वकरणं तदर्थमपि, अरण्यादिगमनं वा । मधुराधिपतेरिति पूर्ववत् ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

वेणुरिति । अथमुपापूरितो प्रापमानो हस्तसितो वा, सङ्केतस्थितभक्त्याह्वानकरो
वा । सायं वेणुःसुरं प्रवप्रवेशसमये अलकव्याह्नोरवांसि रेणुरित्युच्यते । तेन तल्लङ्घित-
कुन्तलानामपि ज्ञेयम् । यद्वा 'धन्या जहो अमी आत्मा' इत्याद्युक्तभरणकमलपत्रम् एव वेणुः ।
पाणिर्हेतुलकीडायाम् । 'तासामितिविहारेण'त्याद्युक्तमकास्मार्जनगोष्ठप्रोम्बनगोदोहना-
दिषु वा । पादौ भक्तहृदयदेशस्थपवनवन्दनवर्तनदिषु । नृत्यं नाट्यं रासे घृन्तावने श्री-
शोकुलवदौ गवनीतमङ्गलानुरतायां च । सख्यं समानशीलव्यसनत्वम् । तथौपीदी ज्ञेयम् ।
मधुराधिपतेरिति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

मीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

मीतं गानं तद्वृत्तं भक्तनिषयकं, भक्तकुतं तद्विषयकं वा । पीतं पाननभरादी-
नाम् । गोष्ठे गोपैः सह क्षीरपानं वा । वस्यतं पिब्यत्वं वा । भुक्तं भोजनं यशोदान-
न्दगोप्रादिक्रितम् । निमित्तस्तु भोषणीभिः तद्गृहे वा । भोजनत्वसिद्धे वा ।

१ अन्येष्वन्याभेदेतिपाठः । २ चित्तविशेषकरणमिति पाठः । ३ सङ्केतसिद्धेति पाठः । ४ कुन्तलवर्णीति
पाठः । ५ भुक्तेति च पाठः । ६ रागीति च पाठः । ७ पुन्येति पाठः । ८ नृत्येति पाठः । ९ भोजनत्वसिद्धे
वेति भोजनत्वसिद्धे च पाठः ।

श्रीगोवर्धनोद्धरणेन अनन्यगतिकमत्तरक्षणं वा । सुखं शयनं निद्रुद्धे तिसल्यकुमुमा-
दिरचितशैषायां । कण्ठाद्येवपादिप्रकारविशिष्टं वा । रूपमादर्शोदितिविभितम् । उरसि
कुङ्कुमादिरिखितं विभितं वा । तिलकं ठलाटे कस्तूरीचन्दनादिरचितं मुक्तारजादिमये
वा । दर्शनीयं गोपिकानीतोक्तं 'दर्शनीयतिलको वनमाटे'त्वादित्या । मधुरेति
पूर्ववत् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं रमणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरम् ।

वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

करणं कृतिः स्त्रीकार इत्यर्थः । रमणं रतिः चालकीया वा । तरणं ह्वनं
यमुनाजले व्रजस्त्रीभिः सह, गौक्या पाशवारगमनक्रीडायां वा । हरणं व्रतचर्यायां
व्रजकुमारीणां वाससां, रुक्मिणीपारिजातादीनां वा । वमितं अन्तःक्षितभाषोदिरणं
चर्चितताम्रुदादिदानम् । शमितं जमनकरणं भक्ततापादीनां, दाषामेरासुरधर्मादीनां
वा । मधुरेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

शुद्धा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।

सखिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

शुद्धाफलानि भूषणाविषु । माला वनमाला गुह्याया वा । यमुना विहारवसरे ।
वीचयो जलोत्क्षेपनक्रीडायां कमलादिभिर्वा । सखिलं निदापकीडाश्रमेण कालिन्दी-
जलपाने । कमलं परस्परं प्रीतिप्रहारलीलायाम्, अलङ्कारणादिषु वा ॥ ६ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपी आत्ममित्रायेण गोप्य इति ज्ञेयम् । सर्वत्रैव तासामेवविधत्तम् । लीला
भावपूर्वकदधिमन्थने बाहुकटिनिमित्तम्बुजनालङ्कारादिबाष्पत्पकृतिः, तत्सम्बन्धिरासादयो वा ।
युक्तं योजनमङ्गलप्रत्ययानां रहसि । यद्वा, युक्तं समाश्रयस्थानां 'पूर्व यत्र समं त्यजे'-
त्याद्युक्तप्रकारेण । अथवा, युक्तं मोदोदनासरे वत्सयोजनं गोपादयोः । मुक्तं मोच-
नम्, पूर्वोक्तवत्सादीनाम् । गौरीकृत्यादीनां वा । गङ्गमालिङ्ग्य सीतस्नानपूर्वकं रुन्ध-
नञ्चानां तापं नाशयित्वा मोचनं, तत्किंवात इति वा । दृष्टं साङ्गोक्षणम् । भगवतो
भक्तानां च परस्परं प्रलेकं च । शिष्टं श्रासनं चौरेण नवनीताद्याहरणाय यावदहं यथेष्टमपि
तावत् कोपि आपाति चेत् शीघ्रं मद्यं निषेदय यथा फलमथ गच्छामि धर्तुं न शक्नोति न
वदिष्यसि चेत् प्रहरिष्यामि चौरीद्वयं अद्य न प्रयच्छामि इत्येवं विभीषित्कारणं एवंविध-
माज्ञापनं गोपपालकेषु । यद्वा, 'गोप्यो गोरसविकार्यमखिला' इत्याद्युक्तदानप्रसङ्गेन
धर्ममाज्ञापनम् ॥ ७ ॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।

दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपेरशिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा गवाह्मनादिषु । गावो हुङ्गारपूर्वकं भगवत्समीपं अन्योन्योपमर्देन
भाग्यच्छन्यः दुष्टमाना वा । येयुर्नादं श्रुत्वा सर्वेर्वाणिमिषदग्निर्नीद्विषन्त्यो वा । सृष्टि-
र्वत्सवत्सतरीप्रसवबाहुत्वम् । यष्टिरुत्पद्यतिनिवारणे पशूनाम् । दानप्रसङ्गे तासां
निवारणे दधिकलशिकाभेदेने वा । कदम्बमूले चरणावष्टम्भनेन स्थितौ वा । दलितं
विशारयं विकास इति यावत् । तन्मुखनयनादीनाम् । दैत्यदहनं वा, कर्मोपमर्दो वा ।
फलितं आपिर्भावः, यक्षानामपेक्षितकान्तस्थले पिचामिञ्जला प्राकट्यम् । मधुरेति
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मधुराष्टकमाहूर्ध्वमर्थार्थं हेतुषोपनम् । निर्धनो धनितां याति न याति निधनं कचित् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचर्यैकशरणरघुनाथकृती मधुराष्टक-
विवरणं सम्पूर्णम् ।

१ संनिधौषि काठः । २ हृष्यपरमिति काठः । ३ निपन्नतरोः प्रविष्टात् दलितं परितः परं गच्छ ।
निहितमिदानीमहे योक्तव्येपराजीनाम् ॥ १ ॥ इत्यधिकम् ।

मधुराष्टकतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सकृदगुणभेदेन द्विभिधं गानमुच्यते । सत्त्वं तु स्वात्मन्दत्त्वा जीव्यसम्भितः ॥ १ ॥

गुणास्तु भगवद्भ्यः सत्त्वोष्णवैद्यतया । ते परोक्षे हि गीयन्ते सात्त्विकेष्टुतायात्मनः ॥ २ ॥

सत्त्वं तु तद्वानन्दः प्रत्येकावयवैस्तथा । तत्तद्गीतव्यत्वेन माधुर्येण विभाव्यते ॥ ३ ॥

निरुच्यते तन्मतेषु यथा स्वातुं न शक्यते । तदा तेष्वेव रूपेण निरुद्धे तत्त्वसंयुतिः ॥ ४ ॥

निरुचये रसज्ञाय माधुर्येणैव ज्ञायते । तत्तत्तुल्यवयवैस्तथा रूपेण कथयन् ॥ ५ ॥

यतः संभूत ताः कर्माः स्वातुमूह्यस्यष्टकम् । विषयेभ्यश्चैः सं भावं वर्णयन्ति हृदि तथा ॥ ६ ॥

तत्तद्गीतव्यत्वात्तथाः सत्त्वा सत्त्वा तद्वयकम् । अतो माधुर्यरूपेण रूपयन्ति परस्परम् ॥ ७ ॥

एकापरं त्वैकान्या यदनं नयनं यतः । एवमेवेति विज्ञेयं सर्व्वे मधुराष्टके ॥ ८ ॥

एतदेवाकृताचार्यैरतिशुद्धं निरुचिजम् । तद्भाष्यमायनं सिन्धोदेतदुपन्नायमावनात् ॥ ९ ॥

तद्गोचरेति निष्कार्थमिदं यथा प्रवृत्तारितः । छाद्यैर्वापि तो यापि कवेर्लोकान्तरा कचित् ॥ १० ॥

इति श्रीहरिदासविरचितं मधुराष्टकतात्पर्यं समाप्तम् ।

परिशिष्टम्

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभूपदिष्टा

शिक्षासार्धत्रयश्लोकी

गोस्वामि-श्रीद्वारिकेशकृत-संस्कृतटीकोपेता

ઉદાહર

શ્રીમદાચાર્યચરણ સંન્યસ્ત તદ્ કાશી પધાર્યા, ત્યાં શ્રીગોપીનાથજી શ્રીગુંસાદજી સકુટુંબ સસેવક દર્શનાર્થે પધાર્યા. ઘણ્ટવત્ કરી વિનતિ કરી કે અમારું જૂં કર્તવ્ય ?

શ્રીમદાચાર્યચરણે સાર્ધત્રયશ્લોકમાં જ સ્વપુત્રોને શિક્ષા કહી. અપુર્વ શિક્ષારત્નોં અપ્યર્થ, સ્વવંશમાં આ ચાર વહિર્મુશ્વતાનાં લક્ષણો પ્રવેશ ન કરે અને આ ઉપદેશ તદ્દ્વારા સેવકોમાં પ્રસરે એ હેતુથી આ સાર્ધત્રયશ્લોકી ઉપદેશી અને પ્રભુએ તેમાં પ્રકટ થઈ સાક્ષી પુરી.

(૧) વહિર્મુશ્વ યથાતાં મુદય ચાર કારણો છે, અન્યાશ્રય, અસમર્પિતવસ્તુભોગ, અસદાલાપ, દુઃસંઘ. આ ચારથી અવશ્ય સાવધાન રહેવું, જો આ ચાર પૈકી એક પણ થઈ જાય તો વહિર્મુશ્વ થઈ જાય. વહિર્મુશ્વે કરેલી સેવા પ્રભુ ના જ સ્વીકારે. એટલેથી પણ ના બટકે, વહિર્મુશ્વને કાલપ્રવાહ ભક્ષણ કરી જાય, માટે આ ચારથી દૂર રહેવું. પ્રભુસન્મુખે હંમેશાં રહેવું આ એક શિક્ષા થઈ. (૨) પ્રભુમાં લૌકિકભાવ ન કરવો (૩) પ્રભુમાં અસ્મદ્ભાવિત અલૌકિક ભાવ જ રાખવો, તે જ ભાવ પ્રભુપ્રસન્ન કરવામાં ઉપયુક્ત છે. (૪) સર્વથા સર્વભાવથી સેવા કરવી, આ ચાર શિક્ષા સાર્ધત્રયશ્લોકીથી ઉપદેશી. પ્રભુએ તેજ સમયે પ્રકટ થઈ દોઢ શ્લોક ઉપદેશ્યો. આ દોઢ શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સ્વરૂપ આંકુ. બ્રહ્માસ્ત્રચાતકન્યાયે જો શ્રી-ગોપીજનવલ્લભમાં વિશ્વાસ હોય તો જરૂર કૃતાર્થ કરી દે. વિશ્વાસ જ મુખ્ય સાધન છે. જો સાધનવલ્લ ત્યજી વિશ્વાસનું જ અવલંબન કરે તો શરણાદિથી આરંભી સ્વાશ્રયદાનપર્યંત સર્વે ફલ પ્રભુજ સિદ્ધ કરી દે.

દોલોત્સવ,

સં. ૧૯૭૮.

શાસ્ત્રી વિમલચાલ, શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीशिक्षापद्यानि

श्रीद्वारिकेशकृतटीकया समलङ्कृतानि

श्रीमद्बल्लभाचार्यविरचितं हृदि सुसूतलम् ।

निधाय शिक्षापद्यानि विवरिष्ये यथामति ॥१॥

अत्रैवमाख्यायिका । कदाचित् श्रीमदाचार्यचरणैरङ्गेलग्रामे बस-
द्भिर्भगवदाज्ञानान्तरं “यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु । वि-
रागो जायते सम्यग् न्यस्ताग्निः प्रवज्रेतत” इत्याद्येकादशस्कन्धोक्तप्रकारेण
सकलशास्त्राविरोधिर्विदम्बसंन्यासः कर्तुं विचारितः । तत्र च भार्याजापे-
क्षिता । ततश्च मुहुर्याचनेपि भार्यादिभिराज्ञाया अद्याने शीघ्रं स्वपर्णशा-
साज्वाप्तनं कृतम् । तदाम्युपद्रवं दृष्ट्वा निर्गच्छत शिघ्रं निर्गच्छतेति उक्ते
करकौपीनौ गृहीत्वा निर्गताः संवत् १५८७ ज्येष्ठकृष्णदशम्याम् ।
ततोन्निरपि शान्तः । ततो यथाविधि संन्यासं गृहीत्वा अङ्गेलग्रामात् का-
श्यामागताः । पुर्वज्ञाद्वयस्य देहदेणपरित्यागो पाक्षिक दोषपरिहारेण कर्तुं
मासमात्रमनशनं कृतवन्तः दिनाष्टकं मौनव्रतञ्च । तदा श्रीमोपीनाथाः
श्रीमत्प्रभुचरणारब्ध ससेवकाः सकुटुम्बाः श्रीमदाचार्यचरणानां दक्ष-
नार्यमङ्गेलग्रामात् काश्यामागत्य श्रीमदाचार्यचरणान् दृष्ट्वास्माभिः
किं कर्तव्यमिति प्रार्थितवन्तः । तदा प्राचणस्य त्यक्तत्वात् श्लोकत्रयं
सार्धं लिखित्वा श्रीमत्प्रभुचरणेभ्यो दत्तवन्तः । तत्र सार्धपद्यत्रयं
शिक्षासार्धत्रयश्लोकीति ख्यातं तद्व्याकरोमि ।

तथा हि । अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमत्प्रभुचरणानुद्दिश्य स्वकीयं
निगूढं सिद्धान्तं निजजनान् शिक्षयितुमुपदिशन्ति यदा बहिरिति ।

यदा बहिर्मुखा यूयं भविष्यथ कथञ्चन ।

तदा कालप्रवाहस्या देहचिन्तादयोप्युत ॥ १ ॥

सर्वथा भक्षयिष्यन्ति युष्मानिति मतिर्मम ॥

अस्मिन्मार्गे बाहिर्मुखं मुख्यो दोषः । तच्चानेकधा भवति, परं तत्र
कारणचतुष्टयं मुख्यम् । अन्याश्रयासमर्पितवस्तुभोगासदालापासत्सङ्-
रूपम् । तदेतत्सर्वं हृदि कुरुबाहुः कथञ्चनेति । केनापि प्रकारेण
यदा यूयं भगवतो बहिर्मुखा भविष्यथ तदा कालप्रवाहस्या
देहचिन्तादयोप्युत युष्मान् सर्वथा भक्षयिष्यन्ति, मे मतिरित्येवे
त्यन्वयः । यदा यस्मिन्काले, तेन सदा भगवत्साम्मुख्येन स्थात-
व्यमिति शिक्षा कृता । अन्यथात्वे बाधकमाहुस्तदेति । तस्मिन्नेवसमये
युष्माकं देहचिन्तादयो *भगवच्चरणामृतचरणरेणुसंपादिता अपि कालप्र-
वाहस्या भविष्यन्ति । उतेति वितर्कयामहे । अतोपि विशेषबाधकमाहुः
सर्वेति । सर्वैः प्रकारैर्युष्मान् भक्षयिष्यन्ति स्वान्तः पातयिष्यन्ति,
युष्मान् भगवदीयानपि जीवान् कालप्रवाहस्यान् करिष्यन्ति । इदं
महद्बाधकम् । अत्र स्वमतिं प्रमाणत्वेनाहुरिति मतिर्ममेति । ननु
सेवा तु क्रियत एव तयैव सर्वं सेत्स्यति किं बाहिर्मुख्येनेत्याशङ्क्य
प्रमेयमाहुर्न लौकिकः प्रभुरिति ।

न लौकिकः प्रभुः कुल्लो मनुते नैव लौकिकम् ॥ २ ॥

भावस्तत्राप्यस्मदीयः सर्वस्वरचैहिकश्च सः ।

कुल्लः फलात्भा प्रभुः सर्वकरणसमर्थो लौकिको न भवति,

*भगवच्चरणरेणुसंपादिता इतिपाठः

अतो लौकिकं बाहिर्मुख्येन कृतं सेवनं न मनुते । न तस्य बहिर्मुखजन-
कृतसेवापेक्षास्ति । ननु भावसहितसेवापेक्षा तु भविष्यतीत्याशङ्क्य
साधनमाहुर्भावस्तत्रेति । तत्रापीति भावयुतसेवायामपि । अस्मदीयः
अस्मद्भावित एव भावो भगवत्प्रसादस्य साधनमलौकिकत्वात् । स भावः
कीदृशो भविष्यतीत्याशङ्क्य स्वकीयं भावमाहुः सर्वस्व इति । * ईश्वरस्य
सर्वस्वम् । चकारेण सर्वपरमपि । ऐहिक इति इह लोके भवः पदार्थः ।
चकारेण पारलौकिकः स प्रभुरिति ।

परलोकश्च तेनायं सर्वभावेन सर्वथा ॥ ३ ॥

सेव्यः स एव गोपीशो विद्यास्यत्यखिलं हि नः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदाचार्योक्तशिक्षापद्यानि.

परलोकः स्वर्गादिः । चकारेणायं लोकस्तेन भगवतैव नान्येन ।
एतावत्युक्ते भगवानाविर्भूतस्तदा भगवन्तं प्रदर्श्य सेवाफलरूपमाहु-
रयमिति, परदृश्यमानो भगवान् स एव गोपीशः, यो गोपीनां
मदमानवोर्जातयोस्तिरोभूय गोपीस्तनूः कृतवान् । दैन्याविष्कारे
आविर्भूय गोपीनामीशः पालको जातः । अतः सर्वथा सर्वैः प्रकारैः
'अद्वयभूतकथायां म' इति सन्दर्भोक्तेन सर्वभावेन पतिपुत्रादिभावेन सर्व-
वामिन्द्रियाणां भावेन क्रियया निरोधस्तत्क्षणोक्तया वा सेव्यः, कायवा-
ह्मनोभिर्भजनीयः । एवं क्रियमाणे नोऽस्माकं सर्वथा प्रपन्नानां स एव
गोपीशः अखिलं शरणादारभ्य स्वाश्रयसम्पादनपर्यन्तं विद्यास्यति
करिष्यति । एवञ्चात्र बाहिर्मुख्यं कदापि न कर्तव्यं, सदा भगवत्सा-
म्मुख्येन स्थातव्यमित्येका शिक्षा । प्रभो लौकिकभाव न कर्तव्य
इत्यपरा । भावोप्यस्मत्संबन्धी विधेय इत्यन्या । सर्वथा सर्वभावेन
सेव्य इतीतरा । इति शिक्षापतुष्टयं सिद्धम् । एवं श्रीमदाचार्यचरणाः
श्रीमत्प्रभुचरणेभ्यः शिक्षापत्नं वत्त्वा 'तृतीयोज्लोकगोचर' इति तृतीयाज्ञां

* सर्वं स्वस्य (आत्मनः)

साधयितुमापाडशुक्लद्वितीयायां तृतीयायुक्तायामासुराणां व्यामोहाय
गङ्गाप्रवेशं कृतवन्तः । तदा सर्वैस्तत्रत्यैरप्यग्निपुञ्जो जलाग्निष्कम्भ
विहायसा गच्छन् स दृष्ट इति किल श्रूयते ।

सार्धश्लोकत्रयी शिक्षा श्रीमदाचार्यनिर्मिता ।

द्वारिकेशेन विवृता श्रीमद्गोस्वामितुष्टये ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणरेणुधनिना श्रीमद्गोस्वामिद्वारिकेश्वरेण
विरचिता शिक्षापद्यटीका संपूर्णाभवत् ।

